

मद्रपुरीयविश्वविद्यालयसंस्कृतग्रन्थावलि:

[ग्रन्थाङ्कः १४]

श्रीमद्भगवद्गीता
श्रीराजानकरामकण्ठाचार्यविरचित
सर्वतोभद्राख्यविवरणोपेता

संपादकः

ति. रा. चिन्तामणिः

मद्रपुरीयविश्वविद्यालयः

to
THE MEMORY OF
M. DURAISWAMI

CONTENTS

	PAGE.
FOREWORD	xi
PREFACE	xiii
INTRODUCTION	xv
TEXT	1—428
INDEX OF ARDHAS	1
INDEX OF CITATIONS	33
CORRECTIONS	41

FOREWORD

The Sanskrit Department of the University of Madras is hereby presenting the Kashmirian Recension of Śrīmad Bhagavad Gītā with the scholarly commentary, called the Sarvatobhādrā by Rāmakantha, as No 14 of the Departmental Series. After the Department took up the publication and before it was possible to bring out the edition in its final form, the text of the Bhagavad Gītā with this commentary appeared in the Anandisrama Sanskrit Series, Poona. But a careful perusal will show that our edition is not a mere duplication. The detailed Introduction and the two indices that follow the text will prove to be of great help to those who desire to carry on the study of the problem of the Kashmirian Recension of the Bhagavad Gītā further.

Within recent years, the problem of the Kashmirian recension of the Bhagavad Gītā has assumed in the region of Indological studies an importance too big in dimension to be ignored by any serious student. The problem has come to stay. It may not be that a final answer to the problem of the relative importance, from the point of view of both chronology and content, as between the two important recensions can be forthcoming at any time. But the importance of the problem is sufficient justification for our undertaking the work.

Some attempts to reconcile the enumeration of the number of verses in the Bhagavad Gītā as 745 given in

PREFACE

~~~~~

Soon after the publication of the short, but illuminating paper of Dr Schrader on the Kashmirian Recension of the Bhagavad Gītā, I undertook an edition of the Gītā with the commentary of Rājanaka Rāmakantha, a work of fairly considerable length and importance. The work was got ready for the press as early as 1935, but due to various circumstances, the actual printing could not be taken up till 1939. While the work was half through the press, the authorities of the Anandasrama Sanskrit Series, Poona had this work printed in their series.

The present edition of Rāmakantha's commentary is based on five manuscripts. One belongs to the India Office, London—the manuscript from which Dr Schrader drew the material for his paper referred to above. The rest belong to the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. The following is a short description of the manuscripts —

- 1 IO A complete copy of Rāmakantha's commentary in Devanāgarī. The manuscript is well written in a bold hand in the Devanāgarī of Kashmir. The scribe has inadvertently omitted several passages. It is numbered 66 E (2525 and 3271).

2. BS' This is in Śāradā characters and complete. This belongs to the Bhandarkar Oriental Research Institute and is numbered :—423 of 1875—1876.
3. BS' This also is deposited in the Bhandarkar Institute. This is another complete manuscript in Śāradā script. This is numbered 424 of 1875—1876.
4. BN'. This also belongs to the same institute and is numbered 169 of 1883—1884. It is complete and in bold Nāgarī characters.
5. BN'. This is an incomplete Nāgarī manuscript belonging to the above institute. It is numbered 170 of 1883—1884.

My sincere thanks are due to my colleagues Dr. C. Kunhan Raja and Dr. V. Raghavan, who have been of considerable help to me in this publication. The former helped me with various suggestions and the latter was good enough to read the proofs. I am grateful to Sri A. Krishnamurti of the Shakti Press Ltd., for his willing co-operation in expediting the progress of the publication.

INTRODUCTION

“The Kashmir Recension of the Bhagavad Gītā” by Dr Schrader, published in 1930, evoked considerable interest among the students of the Gītā. Since then several scholars have been at work at the Kashmirian Recension and connected problems. One such attempt was made by Mr Tadpatrikar in Poona. He published the vulgate text of the Gītā with footnotes containing the readings found in the Kashmirian Recension. Rājivaidya Jivaram Kalidas Shastri of Kathiawar was able to acquire a manuscript of the Gītā, dated Samvat 1235 or A D 1177-78, and on the basis of this manuscript he published an edition of the Gītā. This edition almost agrees with what Dr Schrader regards as the Kashmirian text. Dr Belvalkar made an elaborate study of the Gītā text in the light of the material at his disposal and in a fairly long paper published in the New Indian Antiquary he came to the conclusion that no such recension called Kashmirian Recension could be postulated. It is proposed to examine the entire question as it has its own bearings on the Sarvatobhadra of Rāma-kantha.

Two points have to be discussed in this connection. One relates to the extent of the Gītā, and the other, to the nature of the text. It is well known that Śrī Śankara

remarks in the opening portions of his *Gītābhāṣya*, that the *Gītā* contains 700 verses. He says

त धर्मं भगवता यथोपदिष्टं वेदव्यास सर्वज्ञो भगवान् गीतास्यै
सप्तभिः श्लोकशतैः उपनिबन्ध

Śrī Rāmānuja and Śrī Madhvācārya comment upon the text of the *Gītā* which is almost the same as Śankara's. And it is well known that they are followed by a host of other commentators. On the other hand Keśava Kāśmīrin, in his commentary on the *Gītā* remarks —

तच्च गीताशाल पञ्चचत्वारिंशदधिकसप्तशतश्लोकैः महाभारते भगवता
व्यासेन निबद्धम् । तदुक्तं भीष्मपर्वणि

पद्मशतानि सर्विशानि श्लोकान प्राह केशव ।

अर्जुन सप्तपञ्चाशत् सप्तपष्टिं तु सञ्जय ॥

धृतराष्ट्र श्लोकमेक गीताया मानमुच्यते ॥

Though Keśava says that the *Gītā* contains 715 verses he is seen commenting only on the vulgate, containing 700 verses—the same text as Śankara's.

The passage cited by Keśava is found in some of the manuscripts of the *Mahābhārata* in the same form and in a slightly different form in others.* According

1 The Gujarati edition of the *Gita* with Eight commentaries page 3

2 An alternative reading for the second arḍha of the above verses is अर्जुन पञ्चपञ्चाशत् पञ्चपष्टिं च सञ्जय attributing 55 verses to Arjuna and 65 to Sanjaya making a total of 471 verses B O R I XIX 336

to this, 620 verses belong to Śrī Kṛṣṇa, 57 to Arjuna, 67 to Sañjaya and one to Dhṛtarāṣṭra, making a total of 745 verses—forty-five more than what Śaṅkara believes the Gītā to have contained. But it is interesting to note that the five verses including the one that gives the extent of the Gītā at the beginning of the Bhīsmayadhaparvan in the Mahābhārata are not found in the Asiatic Society edition of the work, published as early as 1836. The entire adhyāya is missing in the majority of the manuscripts of the Mahābhārata found in South India. At the same time we should note that Nīlakantha was aware of these five verses and commented on them. Nīlakantha adds in his commentary —

“गीता सुगीता कर्त्तव्या” इत्यादयः सार्धपञ्चश्लोका गौडैर्न पठ्यन्ते.

The verses giving the extent of the Gītā form part of the five and half verses. The authenticity of the verses गीता सुगीता etc. is therefore open to doubt. Vedānta Deśika is of opinion that the extent given in these verses is unreliable.

The existence of a text of the Gītā with 745 verses is alluded to by the famous Muslim historian Abul Fazl. A translation is said to have been made of this text during the reign of Akbar. A copy of this translation is said to be available at the Malatī Sadan in Benares. An article on this appeared in the Kalyana Kalpataru in

the Hindi number of the Bhāgavadgītāṅka, wherein we are told that the manuscript of the translation is probably not later than Samvat 1555, and that it contains a translation of the 745 verses of the Gītā which are thus distributed :

Śrī Kṛṣṇa's verses	605
Arjuna's	„ 57
Saṅjaya's	„ 67
Dhṛtarāṣṭra's	„ 16

While this enumeration also makes up 745 verses, it differs from Keśava's enumeration in that Kṛṣṇa has fifteen verses less and Dhṛtarāṣṭra gains the same.

For a fairly long time now the only text of the Gītā that was current was the one which Śaṅkara and others commented upon. For the first time, the paper of Dr. Schrader drew the attention of the public to nearly fifteen new verses—the fifteen being as old as the 9th Century A.D. After all there must be some truth in the postulation of the forty-five additional verses. The additional verses that have come to our notice are found only in manuscripts that take their source from Kashmir.

To be more exact, these verses are found only in the manuscripts of the commentary on the Gītā by

Rāmakaṇṭha, Abhinavagupta and Ānandavardhana¹, and in a few Kashmir manuscripts of the text of the Gītā. The conclusion is irresistible, that the additional verses were current only in Kashmir. Keśava who speaks of the text in 745 verses is himself a Kashmiri. It may be pointed out that not a single non-Kashmiri author speaks of the Gītā as having consisted of more than 700 verses. We must remember at the same time that the Mahābhārata current in parts other than Kashmir assigns 745 verses to the Gītā. One must also remember that Abul Fazl speaks of 745 verses; but the latter can be easily explained for Abul Fazl does not say which manuscript he used for his translation. It is very likely he used a Kashmirian manuscript. But the reference in the Mahābhārata cannot be easily got over. Very probably the reading in the Mahābhārata is due to Kashmirian influences.

We have been speaking thus far about the extent of the Gītā. A word has to be said about the nature of the text. It is remarkable that the Gītā has been handed down to us, at least from the 7th century onwards in almost the same manner, without any important variations. In fact Śrī Śaṅkara notes

---

1. A copy of the last work is in the possession of Dr. S. K. Belvalkar and he tells us that it follows the same text which Rāmakaṇṭha follows.

only about seven or eight textual variations and most of the later commentators refer to not more than a dozen each. The text has been the basis of several philosophical schools of thought and innumerable commentaries have come to be written upon it, from various points of view.

Such being the case, one can make the observation with a fair degree of correctness, that the Śāṅkara text of the Gītā is the most authentic and in all likelihood the oldest text of the Gītā. As against this observation, one is tempted to ask, what about the text, the nature of which Dr. Schrader has written upon and which he calls the Kashmirian Recension? It is indeed remarkable that a text of the Gītā with such variations as are found in some of the Kashmirian manuscripts and in the commentaries of the writers of the Kashmirian school has remained unnoticed for such a long time. Few writers outside the limits of Kashmir show any knowledge of such a text. Even in Kashmir, after perhaps about the 13th century, the text which the older writers used seems to have gone out of currency. But almost all Kashmirian writers prior to the 12th century A. D. refer to the text of Gītā, of course current in Kashmir, which differs widely in extent and nature from the vulgate adopted by Śāṅkara and later non-Kashmirian writers.

This text seems to have been commented upon by a number of Kashmirian authors, the first among them being Vasugupta. He was followed by Ānandīvar-dhana, Rāmakantha, Bhāskara, Abhinavagupta, Lasakāka and others. To these commentaries we shall refer later. How many more commentaries were composed on the Kashmirian text we do not know at present.

In recent years several attempts have been made to determine the text of the *Gītā*. I do not propose to consider in these pages the text published by the *Suddha Dharma Mandala*, Madras. I shall rest content with referring to other attempts. First we may refer to Dr Schrader. His conclusions and views regarding the extent of the *Gītā* have been examined in an exhaustive manner by Dr Belvalkar in two papers¹. The conclusion arrived at by Dr. Belvalkar is that no "Recension" called the "Kashmir Recension" of the *Gītā* could be postulated, though even according to him one must be prepared to admit a number of variants of the *Gītā* as obtaining in the Kashmirian commentaries of the *Gītā*. He holds in the paper published in *N. I. A.* that the so-called Kashmirian readings are found in non-Kashmirian manuscripts also but this needs scrutiny. We are not told anything about the prove-

---

1 *New Indian Antiquary* July 1939 p p 211 251 and *Annals B. O. R. I.* Vol. XIX 335 348

nance of those manuscripts. The readings themselves are few and are of no significance. Such differences as have been shown are not peculiar to Gītā manuscripts but are common to different manuscripts of any work. Dr. Schrader claims for the Kashmirian text intrinsic merits; but Dr. Belvalkar has demonstrated in an able manner that the Kashmirian text does not possess such intrinsic worth as is claimed for it. The reasons for stating "We are unable to accept the view that the recension was current prior to the eighth century of the Christian Era" have not been set forth by Dr. Belvalkar.

Schrader's views will bear repetition at this stage. In the main, they are:—

1. Rāmakaṇṭha as well as Abhinavagupta must have been completely ignorant of what is now the vulgate text of the Bhagavad Gītā.

2. The vulgate was still unknown in Kashmir by the end of the 10th century.

3. The Gītābhāṣya of Śaṅkara was unknown in Kashmir up to the end of the 10th century.

The first of the conclusions of Dr. Schrader that Rāmakaṇṭha and Abhinavagupta must have been

ignorant of the vulgate cannot be admitted, at least so far as it pertains to Abhinavagupta. The tabular form showing the readings of the vulgate in comparison with those of Rāmakantha and Abhinavagupta, found at the end of this introduction, will clearly show that while Abhinavagupta follows in a majority of cases the readings of Rāmakantha, instances where Abhinavagupta follows the vulgate are not wanting. So the vulgate must have been current in Kashmir in the days of Abhinavagupta. Again there are a few instances where Rāmakantha follows the vulgate and Abhinavagupta has different readings.

The second of the contentions of Dr. Schrader is by showing that the former answered is untenable.

The third contention of Dr. Schrader has to be examined in detail. The date of Śāṅkara according to my calculation must be between 655 and 687 A. D. If this were admitted, Rāmakantha's commentary must have been composed at least two hundred years later, and it would indeed be strange if a work written after such a long interval did not make any reference to an earlier commentary. The same question will have to be raised in respect of Abhinavagupta also. Yet Dr. Schrader tells us that neither Rāmakantha nor Abhinavagupta shows any knowledge of Śāṅkara's commentary.

It may not be proper to argue that the work of Śāṅkara could not have spread into such distant places as

Kashmir; for the tradition is persistent that Śaṅkara travelled up to Nepal. And one of the traditions refers to the visit of Śaṅkara to Kashmir itself. However much we may discountenance these traditions, there is nothing inherently against the spread of the works and fame of Śaṅkara into Kashmir.

What could then have been the cause of the studied neglect on the part of Rāmakaṇṭha or Abhinavagupta of the commentary of Śaṅkara? There is a school of thought which regards Śaṅkara, the commentator on the *Gītābhāṣya*, as distinct from the famous Vedāntin; it is also held that the *Gītā* commentator was an author of inferior calibre and that he must be taken to be much later than the traditional date of the great Vedāntin. From the point of view of this school, the answer is clear. But this is not a safe argument; and it is an argument which goes against a reliable and age-long tradition of at least eight hundred years. What then could be the cause? Two considerations may be urged. One is peculiarly provincial. Kashmirian authors have been many in the past and they have written on various branches of learning; and they are always seen to show a tendency to cite as authorities only writers that belonged to Kashmir. There are of course exceptions but the exceptions are only with reference to outstanding literary personalities. Śaṅkara, having been a non-Kashmirian, did not perhaps find favour with

them Or, they might have neglected his commentary because the Kashmirian philosophical system was radically different from that of Śaṅkara and naturally they did not think it necessary either to adopt or refute the interpretation of Śaṅkara.

The second consideration is that the Kashmirian commentators found that Śaṅkara was commenting upon a recension different from the one they had before them and consequently made no reference to that commentary while they were preparing their own. Whatever be the reason, the fact remains that the Kashmirian commentators refrain from making any direct reference to Śaṅkara by name.

While thus it is true that the Kashmirian commentators do not make any direct reference to Śaṅkara, it has to be considered whether at least Rāmakantha does not betray any knowledge of Śaṅkara. I shall cite two references from the commentary of Rāmakantha, which are worthy of consideration. In the commentary on

योगोऽस्ति नैवात्यक्षत न चैकान्तमनक्षत (VI, 17)

we find

विस्तरानियमोऽत्र छन्दसः । सम्भूतमन्यास्तु पाठान्तराणि योजयन्ति' ॥

Śaṅkara reads the text thus —नैवात्यक्षतस्तु योगोऽस्ति and Rāmakantha is evidently criticising the reading

नात्यस्त Is the criticism of Rāmakantha directed against Śankara? Again in his commentary on

वक्तुमर्हस्यशेषेण विमूलीरात्मन शुभा (X, 16)

Rāmakantha says

अत्र "दिव्या आत्मविभूतयः" इति प्रथमान्तपाठ केचित् पठन्ति ।
ते च यत्तच्छब्दाध्याहारेण छान्दसप्रयोगेन वा समर्थयन्ते ॥

Śankara reads "दिव्या आत्मविभूतयः" and makes the following comment —

दिव्या हि आत्मविभूतयः आत्मनो मम विभूतयो यास्ता कथ-
यिष्यामि ॥

Here, more clearly than in the previous instance, Rāmakantha seems to be referring to Śankara. In either case it should be noted that Rāmakantha is referring to the vulgate reading in both the instances.

In addition to these two references, one may venture to suggest that in the passage यदात्मनि देहबुद्ध्यादिधर्मशिषेण कृशोऽहम्, पूर्णोऽहम्, सुखितोऽहम्, दुःखितोऽहम् etc [Page 32 Sarvatobhadra] we see an echo of the passage तथा देहधर्मान् स्थूलोऽहम्, कृशोऽहम् etc [Brahmasūtrabhāṣya (Adhyāsa), Śankara]

A more tangible evidence is seen in the following citation in the Sarvatobhadra. The verses

1 Page 292

2 Page 287 Vani Vilas edition

यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिमिवृते ।

संयुज्यते न सर्वाणि तथा जीवः सुखादिभिः ॥

[Sarvatobhadra, p. 381]

prefaced with the words तयाचोक्तं ब्रह्मविदा केनचित्

and कस्ययत्यात्मनात्मनमात्मा देवः स्वभायया ।

स एव कुरुते भेदान्तिनिश्चयः ॥

[Page 281]

are cited from the *Māṇḍūkya-kārikās*¹ of Gauḍapāda, the teacher's teacher of Śaṅkara. It will be therefore difficult to regard Rāmakānṭha as unacquainted with Śaṅkara and authors of his school of thought.

These facts become complicated when we pass on to a consideration of the commentary on the *Gītā* by Bhāskara. Bhāskaras have been many. We know of the Kashmirian author Bhāskara who wrote a number of works, besides a commentary on the *Gītā*. To this Bhāskara and his commentary on the *Gītā*, reference is made by Abhinavagupta. We know also of another Bhāskara, the commentator on the *Brahmasūtras*; he flourished later than Śaṅkara and before Vācaspati-miśra². This Bhāskara too is known to have commented upon the *Gītā*. It is also well known that this Bhāskara has entered a strong protest against the advaita of Śaṅkara

1. *Māṇḍūkya-kārikā*, III, 3 and II, 12.

2. See *Journal of Oriental Research*, Madras. Vol. III.

and consequently he must have been aware of the vulgate of the Gītā on which Śaṅkara has commented.

A fragmentary copy of a commentary on the Gītā by Bhāskara is in my possession. The first leaf is wanting and the manuscript breaks off in the middle of the seventh adhyāya. That the author is a Bhāskara there is no doubt, for we find the following and similar colophons.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासु भगवद्भास्करकृते भगवदाश्वानुसरणामिधाने भाष्ये
अर्जुनविपादो नाम प्रथमोऽध्यायः

There is also no doubt that this Bhāskara knew the commentary of Śaṅkara. We find Śaṅkara criticised in a number of places. A few instances may be given here :—

Bhāskara

Śaṅkara

अपरे तु मायावादिन्येन्यथावतार [१]

वर्णयन्ति—

तच्च शोकमोहावकृत्वा शीतोष्ण-
सहनं युक्तं कर्तुम् । कस्मात् ? यतो
नास्ततः शीतोष्णादिविद्यते भावो भवन-
मस्तिता ॥

इतश्च शोकमोहावकृत्वा शीतो-
ष्णादिसहनं युक्तम् । यस्मात्
नास्ततः etc. (verse)

न अस्ततः अविद्यमानस्य शीतो-
ष्णादेः सकारणस्य न विद्यते नास्ति
भावो भवनम् अस्तिता ॥

Page 50

Bhāṣaka

Śaṅkara

केचित् स्वमतं भगवत्यारोप्य वर्णयन्ति—

विदुषः सर्वकर्मप्रतिषेध एव प्रकर-
णार्थोऽभिप्रेतः भगवतः

Page 60

विदुषः सर्वकर्मप्रतिषेध एव प्रकर-
णार्थोऽभिप्रेतो भगवता

II, 21.

अपरे त्वाहुः

अव्यक्तमदर्शनम् । तदादिर्येषां
तानि अव्यक्तादीनि

Page 64

अव्यक्तमदर्शनम् — अनुपलब्धिः
आदिः येषां....तानि अव्यक्तादीनि
भूतानि

II. 28.

केचिल्लिङ्गभङ्गं कुर्वन्तो व्याचक्षते—

यदि जनकादयः प्राप्तसम्यग्ज्ञानाः
ततो लोकसंग्रहणार्थं कर्मणैव संसिद्धि-
मास्थिताः । कर्मसंन्यासे प्राप्तेऽपि असं-
न्यस्यैव प्रवृत्तकर्मत्वात् इति । अथा-
प्राप्तज्ञानाः कर्मणः सत्त्वशुद्धिद्वारेण
ज्ञानोत्पत्तिमासाद्य मुक्ता इति व्याख्येयः
श्लोकः

P. 97.

यदि ते प्राप्तसम्यग्दर्शनाः ततः
लोकसंग्रहार्थं प्रारब्धकर्मत्वात् कर्मणा
सहैव असंन्यस्यैव कर्म संसिद्धिमास्थिता
इत्यर्थः । अथ अप्राप्तसम्यग्दर्शनाः जन-
कादयः, तदा कर्मणा सत्त्वशुद्धिसाधन-
भूतेन क्रमेण संसिद्धिमास्थिता इति
व्याख्येयः श्लोकः

III, 20.

“यस्य सर्वे समारम्भाः” इत्यारभ्य
तदत्र भगवन्मतविनाशकरः कोऽथ-

Compare the commen-
tary on IV—19 to 23,

सहामायाविने [१] सन्तकमिव [१]

पटं कुर्वन्तः कर्मनिवृत्तिमेव वर्णयन्तो

लोकं विप्रतारयन्ति

Page 121.

Jñānakarmasamuccaya was the doctrine propounded by Bhāskara, the Vedāntin, though Kashmirian writers too like Rāmakaṇṭha and Abhinavagupta advocated the same doctrine. The Gītā commentary of Bhāskara lays emphasis on the doctrine of Jñānakarmasamuccaya and one will naturally conclude that this Bhāskara is none other than the Vedāntin. In this connection attention is invited to the following passages found in the commentary of Bhāskara. The passages are very corrupt and they are reproduced as found in the manuscript:

समुच्चनघात्र [१] स्मार्तेन कर्मणा श्रौतेन वा ज्ञानस्य समुच्चय इत्ययमपि विशेष उपयोज्यते यथाप्राप्तेन कर्मणा समुच्चयोपपत्तेः । न च न श्रमवित्प [वाश्रमविकल्पः] आश्रमसमुच्चयो वा भगवता विवक्षितः साक्षात्करणात्माग-
बस्यायां कर्मप्राधान्यम्, उत्तरत्र ज्ञानप्राधान्यमित्युपदेशात् । अतः स्थिरं प्रति-
पुरुषं अमपवर्गाधिकारे ज्ञानकर्मणी समुच्चोयते ॥

Page 82.

कर्मसहितमेव ज्ञानं सिद्धिसाधनमाश्रमप्रतियतिरेतन्त्रम् [१] अतः सर्वेषा-
माश्रमाणां समुच्चयात् सिद्धिः इति भगवतं मतं मुद्रितम् ॥

Page 87.

अथ ज्ञानसहितात्कर्मण तत्प्राप्तिरित्येव सत्यमन्नीकृतोऽसत्यक्षो भवता
भद्रमुखेन ॥

Page 68

The most interesting feature of this commentary is that it follows the Kashmirian Recension in most of the places. This will be apparent from the perusal of the parallel columns given at the end. What then is the conclusion? Is this Bhāskara identical with the Kashmirian author or is he the same as the Vedāntin? If he is the Kashmirian, he shows himself to be aware of the works of Śaṅkara. If he is not, how did Kashmirian readings find a place in his commentary? It is too well known that Kashmirian readings have not been adopted by any non-Kashmirian author. It is also interesting to note that while this Bhāskara criticises the views of Śaṅkara, he does not take him to task for his readings, which are apparently different from his. And one of Jayatīrtha's references to Bhāskara¹, who is distinguished by Dr Schrader from Kashmirian, is based on a Kashmirian reading of the text.

Under these circumstances, the only possible conclusion is that in those days commentators did not seem to

1 The passage itself runs thus —

अथ भास्करोऽन्वयमपश्यन्—‘परमात्मा समाहित’ इति राप्रदायगत पाठं
विद्वज्य ‘परात्मसु समा मति’ इति पाठान्तरं प्रकल्प्य etc

have laid much stress on the differences in the reading when they did not conflict with their philosophical conclusions

One point arising from the remarks of Dr Belvalkar regarding the extent of the *Gītā* has to be made clear. *Keśava Hāsmīrīn* says that the *Gītā* consists of 745 verses. Abul Fazl also makes the same remark. One of the readings of the verse in the *Mabābhārata* giving the extent of the *Bhagavad Gītā* agrees with this calculation. The citations from the *Gītā* in the *Ain Akbari* are not found in the vulgate. On the other hand Śankara says definitely that the *Gītā* is made up of only 700 verses¹. Almost all commentators of the non-Kashmirian school agree with Śankara as to the extent. Is it possible that all those that speak of 745 verses have made a mistake regarding the calculation? If they have not made the mistake, how are we to account for the 45 verses that are not to be found in the vulgate? An unsatisfactory attempt has been made by Dr Belvalkar in trying to make up the 74 verses by including the verses of a work called *Gītā-sāra* to the seven hundred accepted by Śankara. And even then he cannot arrive at the number 745, for the number comes to be far in excess of it. In order to reduce the total number, the method adopted by Dr

---

1 Very probably the text of the *Gītā* was not settled at the time of Śankara and it is likely that he evolved the text of 700 verses from the obviously confusing material he had before him

Belvalkar is two-fold. He makes four anustubhs with three ardhās each in the first adhyāya, two anustubhs with three ardhās each in the tenth adhyāya and two tristubhs each with three ardhās in the eleventh adhyāya. And the first and the second verses in the eighth adhyāya are regarded as interpolations.

This argument does not carry conviction. In this reconstruction Dr Belvalkar assumes among other things that the *Gītāsāra* was deliberately included in the *Mahābhārata*—in the *Gītā* portions—in Kashmir. Whoever might have been the author of the *Gītāsāra*, he wanted to mislead the world by making them think that what he has writen is part of the *Gītā*. This instinct of the author of the *Gītāsāra* made him proclaim that the *Gītā* consisted of 745 verses. It would appear to one to-day that the author of the *Gītāsāra* went through the entire process of manipulating the number which Dr. Belvalkar has gone through. Is this not attributing too much to an honest composer of the *Gītāsāra*? And what about the *Gītāsāra* itself? Dr Belvalkar himself tells us that there are two versions of the *Gītāsāra*. Why he favours one version of the *Gītāsāra* to the detriment of another is not clear. Perhaps his partiality to the one he has selected is due to the fact that it is the shorter of the two. Arguing on the basis of three-ardha verses, we can safely arrive at any number that we want. It cannot be difficult to group many other ardhās like this and regard a few others as

interpolations and arrive at 700 verses...the number of Śaṅkara—and yet include the Gītāsāra in toto. The doctor's falling in line with the Otto-Garbe-Schrader suggestion regarding the interpolation is unhappy. The so-called interpolated verses have been accepted to be genuine by Śaṅkara, Rāmakaṇṭha and others. Kṣemendra¹ regards the questions raised in the so-called interpolated verses as necessary to the context. Dr. Belvalkar refuses to take into consideration in his reconstruction the additional verses found in Kashmirian manuscripts and commented on by Kashmirian commentators. It is only future research that should solve the problem of the extent of the Gītā.

THE KASHMIRIAN TEXT.

The Kashmirian text of the Gītā contains a number of variations from the vulgate; but the most important of such variations happen to be the addition of certain verses and omission of a few others. These and other variations are indicated at the end of this introduction but for the sake of convenience the verses which Rāmakaṇṭha alone has in addition are cited here in full:—

1. भगवानुवाच

त्वं भानुप्येणोपहतान्तरिक्षा विषादमोहमिमवाहिसंज्ञः ।

कृपागृहीतः समवेक्ष्य बन्धूनामिप्रजान्मुक्तमन्तकस्य ॥ II, 11.

1. Bharatamanjari, p. 398.

2. यस्य सर्वे समारम्भा निराशीर्विन्धनास्त्विह ।
त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ॥ II, 50
3. अर्जुन उवाच
भवत्येष कथं कृष्ण कथं चैव विवर्धते ।
किमात्मकः किमाचारः तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥
भगवानुवाच
एष सूक्ष्मः परः शत्रुः देहिनामिन्द्रियैः सह ।
सुखतन्त्र इवासीनः मोहयन् पार्थ तिष्ठति ॥
कामक्रोधमयो घोरः सत्त्वहर्षसमुद्भवः ।
अहङ्कारोऽभिमानात्मा दुस्तरः पापकर्मभिः ॥
हर्षमस्य निर्वर्त्यैष शोकमस्य ददाति च ।
भयं चास्य करोत्येष मोहयंस्तु सुहृद्गुहः ॥
स एष क्लृपः क्षुद्रः छिद्रप्रेक्षी धनञ्जय ।
रजः प्रवृत्तो मोहात्मा मानुषाणामुपद्रवः ॥ III, 38—42.
4. लिप्समानः सतां मार्गं प्रमूढो ब्रह्मणः पथि ।
अनेकचित्तोऽविश्रान्तो मोहस्यैव वशं गतः ॥
VI, 38b and 39a.
5. यं प्राप्य न पुनर्जन्म लभन्ते योगिनोऽर्जुन ॥ VIII, 22b.
6. एवं हि सर्वभूतेषु चराम्यनभिलक्षितः ।
मृतप्रकृतिमास्थाय सहैव च विनैव च ॥ IX, 7.

7. नानारूपैः पुरुषैर्योध्यमाना विशन्ति ते क्वत्रमचिन्त्यरूपम् ।
 यौधिष्ठिरा धार्तराष्ट्राश्च योधाः शत्रूः कृता विविधैः सर्व एव ॥
 त्वत्तेजसा निहता नूनमेते तथा होमे त्वच्छरीरे प्रविष्टाः ॥ XI, 28.
8. अनादिमानपतिमप्रभावः सर्वेश्वरः सर्वमहाविभूते ॥ XI, 39.
9. न हि त्वदन्यः कश्चिदस्तीह देव लोकत्रये दृश्यतेऽचिन्त्यकर्मा ॥
 XI, 41.
10. दिव्यानि कर्माणि तवाद्भुतानि पूर्वाणि पूर्वेऽप्युपयः स्मरन्ति ।
 नान्योऽस्ति कर्ता जगत्स्त्वमेको धाता विधाता च विभुर्भवश्च ॥
 तवाद्भुतं किं नु भवेदसङ्गं किं वा शक्यं परतः कीर्तयिष्ये ।
 कर्तासि सर्वस्य यतः स्वयं वै विमो ततः सर्वमिदं त्वमेव ॥
 अत्यद्भुतं कर्म न दुष्करं ते कर्मोपमानं न हि विद्यते ते ।
 न ते गुणानां परिमाणमस्ति न तेजसो नापि बलस्य नर्द्धः ॥
 XI, 46, 47, 48.
11. स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मोदयादपि ॥ XVIII, 47b.

The following verses found in the vulgate and commented on by Śaṅkara and others are not found here.

नास्ति बुद्धिर्युक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।

न चाभावयतः शान्तिरक्षान्तस्य कुतः सुखम् ॥

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।

तदस्य हरति प्रज्ञां धायुर्नावमिवाम्भसि ॥ II, 67 and 68.

The earliest of the known Kashmirian commentaries on the Bhagavad Gītā is that of Vasugupta, teacher of Somānanda and founder of the Kashmirian school of Śaivism. Vasugupta was the teacher of Kallaṭa who flourished in the reign of Avantivarman. The Rājatarāṅgiṇī¹ says:

अनुग्रहाय लोकानां भट्टश्रीकण्ठदायः ।

अवन्तिवर्मणः काले सिद्धा भुवमवातरन् ॥

Avantivarman of Kashmir, the patron of Ānandavardhana, reigned in Kashmir, in the middle of the 9th century (A. D. 855-883) and Vasugupta must have been very probably his elder contemporary. Vasugupta therefore must have lived either at the beginning or middle of the 9th century A. D.

Mr. Chatterji tells us that Vasugupta composed a commentary on the Bhagavad Gītā called Vāsavi Tīkā, "of which the first six chapters are perhaps still to be found existing as incorporated in another tīkā on the Bhagavad Gītā, called Lāsakī by Rājānaka Lasakāka, of which manuscripts are available"². I have not myself seen any copy of the Lāsakī and cannot therefore add any more information on this point.

1. Rājatarāṅgiṇī V, 66.

2. Kashmir Śaivism, pp. 37.

The second of the known Kashmirian commentaries is by Ānandavardhana. A copy of this work, it seems, is in the possession of Dr. S. K. Belvalkar. I have not been able to examine this too.

Rāmakaṇṭha's commentary, the work now issued comes next. It is called the Sarvatobhadra and is a very extensive work.

Bhāskara, about whom we do not know very much, is referred to by Abhinavagupta as a commentator on the Gītā. The Kashmirian writer Bhāskara, is the author of the Śiva Sūtra Vārtika. He was perhaps either later than Abhinavagupta or at best, a younger contemporary and it is unlikely that Abhinavagupta could be referring to him'. Who then is the Bhāskara referred to by Abhinavagupta? The Bhāskara whose commentary has been preserved to us in a fragmentary form is commenting upon what is very likely a Kashmirian text. I have already said that he is later than Śaṅkara. Very probably this Bhāskara is the same as the Vedāntin. In that case the commentary must have been written before 840 A. D., the date of Vācaspatimiśra, who refers to the Vedāntin. If this were admitted, then this Bhāskara's commentary is either contemporaneous with that of Vasugupta or only slightly

later in point of time. Abhinavagupta's reference to Bhāskara¹ cannot be traced in the extant portion, for the manuscript is very defective and fragmentary.

Abhinavagupta, the most important literary figure both in the Pratyabhijñā system of Śaivism and in literary criticism, is the author of still another commentary. It has been before scholars ever since 1912 but somehow did not attract much attention till now. A separate edition of it was published in 1933 by Pandit Lakshmana Raina Brahmachari, Srinagar.

RĀMAKĀNṬHA.

In the Sarvatobhadra, the author tells us that he belongs to the family of Nārāyaṇa of Kānyakubja, in whose family Muktākāṇa was born. Himself, he is the younger brother of Muktākāṇa. Attention is invited to the following verse found almost at the end of the Sarvatobhadra :—

यो नारायण इत्यमूच्छ्रुतनिधिः यः कान्यकुब्जे द्विजः

तद्वंशे खगुणप्रकर्षस्वचितो मुक्ताकणाख्योऽभवत् ।

तस्यैषा सदृशानुजेन रचिता रामेण विद्वज्जन-

श्चाप्यत्वात्सफलश्रमेण भगवद्गीतापदार्थप्रया ॥

1. See Abhinavagupta's commentary on XVIII, 2

The *Rājatarāṅgiṇī*¹ tells us in the verse :

मुक्ताकणः शिवस्वामी कविरानन्धवर्धनः ।

प्रयां रत्नकरश्चागात् साम्राज्येऽवन्तिवर्मणः ॥

that Mukṭākana, Śivasvāmi and Ānandavardhana were the paṇḍitas adorning the court of Avantivarman of Kashmir. It follows that Rāmakaṇṭha is the younger contemporary of Ānandavardhana and therefore belongs to the closing period of the 9th century A.D.²

Mr. Chatterji³ tells us that "Rāmakaṇṭha was one of the pupils of Utpala, the author of the *Pratyabhijñā Sūtras* and as such was a fellow student of Lakṣmaṇa, guru of Abhinavagupta."

About Nārāyaṇa of Kānyakubja, we do not have much information. Perhaps he is the same as the author of the *Stavacintāmaṇi*, which has been printed as No. X in the Kashmir Series. Kṣemarāja, the commentator on the *Stavacintāmaṇi*⁴ tells us in the verse

श्रीरामेण कृतात्र सद्विवृतिरित्येषा किमर्थेति मा

सन्तश्चेतसि कृध्वमस्ति विवृतौ कोऽपि प्रकर्षोऽत्र यत् ।

तेनार्थिप्रणयात् दिनैस्त्रिचतुरैः यां क्षेमराजो व्यधात्

क्षेत्रे श्रीविजयेश्वरस्य विमले सैषा शिवाराधनी ॥

1. *Rājatarāṅgiṇī* V, 34.

2. This Rāmakaṇṭha has therefore to be distinguished, from the commentator on the *Narāyaṇaparīkṣā*; the latter is the son of one Nārāyaṇakaṇṭha.

3. *Kashmir Saivism*, p. 28.

4. *Stavacintāmaṇi*, p. 130.

that one Rāma commented upon this work. And we know that Rāmakantha was known by the other names Rāma and Rāmakavi. It is likely that this commentator is the same as Rāmakantha, perhaps he commented on the *Śrīvaicātāmaṇi* because it was composed by Bhaṭṭa Nārāyaṇa to whose family he himself belonged.

A word may be said regarding the philosophical tenets of Rāmakantha. It is well known that he holds an important place in the history of the Pratyabhijñā system of Śaiva thought. In the *Gītā* commentary he explains the type of advaita known as *bhedābheda*, the doctrine of difference-in-identity—the standpoint taken by the *mīmāṃsakas* and the authors of the school of Bhāskara. This view is bound up with the doctrine of *jñānakarma-samuccaya*. It is held that to attain the final goal one cannot rely absolutely on *jñāna* alone as the orthodox *advaitins* do, nor could one rely on *karma* alone as the *mīmāṃsakas* do. A judicious blending of both *jñāna* and *karma* alone will lead to the final goal. Predecessors of Śaṅkara held that view and in the post-Śaṅkara period Bhāskara and his followers and some of the *Viśiṣṭādvaitins* also hold it. Rāmakantha sets forth his views in very clear language in the following passages —

- 1 इदानीं प्रबुद्धस्य यथाप्रतिपादितज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानपरिनिष्ठितबुद्धे
लोकविषयमात्मविषय च व्यवहार नियमयितुमाह [Page 108]
- 2 यथोक्तविज्ञानामृतावगाहनात् निवृत्तसन्देहादिसमस्तसन्तापस्तन् युच्य-
ते, समरात्मकमवसरोपनतमवश्यक्यं स्वकर्मानुतिष्ठ—इत्येतावता

- ग्रन्थेन प्रायः परिसमाप्तोऽयं ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानात्मकः उपदेश-
सारः [Page 110]
3. समुच्चयज्ञानस्य मोक्षं प्रति सौकर्यप्रतिपादनाय विमोक्ष्यस इति
कर्मकर्तारि प्रयोगः [Page 148]
4. इत्थं च समुचिते ज्ञानकर्मणी प्राक् साङ्ख्ययोगशब्दाभ्यां ये प्रति-
पादिते स एव संन्यासयोगशब्दाभ्यामुक्ते [Page 158]
5. योगे ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानसमाधौ [Page 160]
6. शाल्विहितविषयनिष्ठतैव ब्रह्मणि स्थितिः निर्विघ्नत्वा इति समुच्चय-
पक्षमेव निर्वाहयितुमाह [Page 174]
7. आत्मज्ञानविहितकर्मसमुच्चयानुष्ठानरूपस्य सकलप्रकरणसिद्धान्तस्य मथ-
मेनाध्यायेन प्रस्तावनामात्रमुपकान्तम्.....इदानीं तयोर्ज्ञानकर्मणोः
समुच्चयेनानुष्ठानव्यतया उपदिष्टयोः etc. [Page 181]
8. ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानात्मनि चास्मिन् महायोगे प्रत्युदितविद्याशक्ति-
रेवाधिकृतः [Page 200]
9. एवं यदङ्गभावमापन्नानां योगान्तराणां योगत्वसिद्धिः तस्य ज्ञानकर्म-
समुच्चयरूपस्य निरतिशयस्य योगस्यानुष्ठानुर्मुद्वक्तस्य कर्मयोगिनोऽपि
सतः तव [Page 210]
10. पुरुषो हि तं यथोक्तं ज्ञानकर्मनुष्ठानरूपमाचरति [Page 444]

We may now proceed to note the differences in the readings of the text:—

Valgate [V]	Rāmakantha [R]	Abhinavagupta [A]	Bhaskara [B]
	<i>First Adhyāya</i>		
1 ^a समवेला युयुत्सव	सर्वक्षत्रसमागमे ¹	Same as R	Same as R
7 ^b नायका मम	नायकान् मम	Same as V.	Same as R
	Add after this verse —		
	सैन्ये भवति ये सर्वे		
	नेतार शूरसमता		
8 ^a हृदयश्च समितिजय	ह्रम शल्यो जयद्रथ	Same as R	Same as R
^b सौमदतिर्जयद्रथ	सौमदतिश्च वीर्यवान्	Same as R	Same as R
9 ^a सर्वे युद्ध	नानायुद्ध	Same as R	Same as R
10 ^a भीष्माभिरक्षितम्	भीमाभिरक्षितम्	Same as R	Same as R
^b भीमाभिरक्षितम्	भीष्माभिरक्षितम्	Same as R	Same as R
11 ^a अयनेषु च	अयनेषु तु	Same as R	Same as R

Vulgate.	Rāmakantha.	Abhinavagupta.	Bhāskara.
18 ^a दुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वदा पृथिवीपते	पाद्यालश्च महिष्यास. द्रौपदेयाश्च पद्म ये	Same as R.	Same as R.
19 ^b व्यनुनादयन्	व्यनुनादयन्	Same as V.	Same as V.
21 ^b सेनयोरुमयोर्मध्ये	उभयोस्तेनयोर्मध्ये	Same as R.	Same as R.
21 ^b सेनयोरुमयोर्मध्ये	उभयोस्तेनयोर्मध्ये	Same as V.	Same as R.
Add after this:— उभयोस्तेनयोस्स तुल्यस्वाजन्या तुतः [?] The reading is very corrupt.			
28 ^a विपीदन्निदमनशीत्	सीदमानोऽन्यीदिदम्	Same as R.	Same as R.
20 ^a सीदन्ति मम	सीदन्ति सर्व	Same as V.	Same as V.
30 ^a गाण्डीय संसते	संसते गाण्डिबं	Same as V.	Same as R.
32 ^a न च राज्यं सुभानि च	न राज्यं न सुभानि च	Same as V.	Same as V.

Vulgate.	Rāmakaṇṭha-	Abhinavagupta.	Bhāskara.
33 ^b त इमेऽवसिता युदे त एवेमे स्थिता योदुं			
प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च	प्राणांस्त्यक्त्वा मुदुत्स्यवान्		
35 ^b किन्तु महीकृते	किन्तु महीकृते		
37 ^a सवान्धवान्	सवान्धवान्	Same as R.	Same as V.
39 ^b मयस्यद्विः	संपदयद्विः	स्वान्धवान्	Same as A.
43 ^b उत्साधन्ते जातिधर्माः		Same as V.	Same as V.
कुलधर्माश्च शाश्वताः			उत्साधते जातिधर्मः कुलधर्माश्च शाश्वताः

Second Adhyāya

1 ^b विपीदन्तमिदं	सीदमानमिदं	Same as R.
2 ^a कुतस्त्वा	कुतस्त्वा	Same as R.
3 ^a हेव्यं मा स गमः पार्थ	मा हेव्यं गच्छ कौन्तेय	Same as R.

Vulgate	Ramakantha	Abhinavagupta	Bhāskara
२ ^a श्रेयो भोक्तुं	श्रेयश्चतुं	Same as R	Same as R
३ ^a हत्वार्थकामास्तु	न स्वर्थकामस्तु गुरुनिर्देव	Same as R	Same as R
४ ^a तेऽवस्थिता	ते न स्थिता	Same as R	Same as V
५ ^a पृच्छामि त्या	पृच्छामि त्या	Same as R	Same as R
६ ^a यच्छोक	यच्छोक	Same as R	Same as R
७ ^a परन्तप	परन्तप	Same as R	Same as R
८ ^a विपरीदन्तमिद	सीदमानमिद	Same as R	Same as R

The additional verse as found in R is found here also, मानुष्येण is read on मानुषेण

The additional verse found in R is found here also, but read समवीक्ष्य as समवेक्ष्य

त्व मानुष्येणोपहतान्तराला

विषादमोहाग्निमवाद्विसृज ।

रुमागृहीत समवीक्ष्य वन्धून्-

भिप्रपन्नान्मुलमन्तव्यस्य ॥

Vulgate.	Rāmakantha	Abhinavagupta.	Bhāskara
11 ^a अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादाश्च भाषसे	अशोच्याननुशोचस्त्वं प्राज्ञवदाभिभाषसे	Same 1s R	अनुशोचस्त्व प्रज्ञावादाश्च Same as V.
12 ^a न त्वेवाहं ^b अत परम्	न खेवाहं इत परम्	Same as R.	Same as V.
18 ^b अनाशिन	विनाशिन	Same as R.	Same as R.
21 ^b क घातयति हन्ति कम्	हन्यते हन्ति वा कथम्	Same as R.	Same as V
26 ^a अथ चैन	अथ वैन	Same as R.	Same as R.
29 ^a तथैव चाय	तथैवमन्य	थैतनमन्य	Same as R
30 ^b न त्व शोचितु	Same as V	Same as V	नानुशोचितु Same as V
32 ^b सुखिन	Same as V	सुखतात्	Same as V
33 ^a अथ चेत्त्वमिम धर्यै	Same as V	Same 1s V.	अथ चेत्त्व धर्यमिम Same as V.
36 ^b येपा च त्व	एषा च त्व	Same as V.	Same as V.
40 ^a नेहाभिक्रमनाश	नेहातिक्रमनाश ²	Same as R	Same as R

Vulgate	Ramakantha	Abhinavagupta	Bhaskara
41 ^a एकैव	एकैव	Same as R	Same as R
42 ^b चेदवादता	चेदवादपरा	Same as R	Same as R
43 ^a जन्मकर्मफलप्रदान्	जन्मकर्मफलेस्व	Same as R	Same as V
^b बहुला भोगैर्धर्मगति	बहुला भोगैर्धर्मगती	Same as R	Same as V
47 ^a कर्मण्येवाधिकारस्ते	कर्मण्यस्त्वधिकारस्ते	Same as R	Same as R
48	After verse 48 of the vulgate, the following is added — यस्य सर्वे समारम्भा निराशीर्न्यनाम्विह । त्यागे यस्य हुत सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ॥	The additional verse found in R is found here also	The additional verse found in R after this is omitted here
52 ^a यदा ते मोहकल्लि	यदा त्व मोहकल्लं	Same as V	Same as V but agrees with R in व्यवतरिष्यसि
बुद्धिर्व्यवतरिष्यति	बुद्ध्या व्यवतरिष्यसि ¹ ॥		

Valgate.	Rāmakantha.	Abhinavagupta	Bhāskara
53 ^a निधन	निधिता	Same as R.	
56 ^b स्थितयो	स्थिती	Same as R.	From this ardha up to the end of verse 3 in the next adhyāya the text is missing in the manuscript along with the commentary
55 ^a सर्वदा.	सर्वत	Same as R	
5 ^b तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता	स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते	Same as R, but reads सिर instead	
60 ^a यत्ततो ह्यपि	यत्तस्यापि हि	Same as R	
61 ^a मत्सर	तत्सरः	Same as V.	
64 ^a रागद्वेषवियुक्तैस्तु	रागद्वेषवियुक्तैस्तु	Same as R.	

Bhāskara.

Vulgate

66 and 67

Rāmakanṭha.

These two verses are This and the next
omitted verse are found in
the text as printed;
but Abhinavagupta
does not comment
upon them. It is
not clear whether
Abhinava knew them;
very probably he did
not have these verses
before him

Abhinavagupta

68^a सर्वदाः

69^b निशा

सर्वतः

रात्रिः

Same as R.

Same as R

Third Adhyāya

6^a मिय्याचारः

17^a यस्त्वात्मरतिः

Same as V.

यथात्मरतिः

मूढाचार

This verse is read after
verse 24 of the vul-
gate

Same as V.

Same as V.

Vulgate.

Rāmāntha.

Abhinavagupta.

Bhāskara.

19

This verse is omitted
here but added after
verse 24 later on.

22 ^b	वर्त एव च कर्मणि	प्रवर्तेऽथ च कर्मणि	वर्तान्येव च कर्मणि
23 ^a	यदि द्वाहं न वर्तेय	Same as V.	यद्यहं न प्रवर्तेय
23 ^b	अनुवर्तन्ते	अनुवर्तेत्य्	Same as R.
27 ^a	सर्वशः	भगवद्	Same as R.
28 ^b	गुणा गुणेषु	गुणा गुणार्थे	Same as R.
31 ^a	अनुतिष्ठन्ति	अनुवर्तन्ति	Same as V.
31 ^b	मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभि	मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः	Same as R.
32 ^b	विद्धि नष्टानचेतसः	विनष्टान्विद्धचेतस	ते विमुच्यन्ति कर्मभिः
35 ^b	परधर्मो भयावह	परधर्मोदयादपि	Same as R.

It seems from the com-
mentary that Bhā-
skara reads in the

Volgate.

Rāmakaṇṭha.

एष सुस्मः परः शुत्रः
देहिनामिन्द्रियैः सह ।

सुखतन्त्र इवासीनो
मोहयन्पार्थ तिष्ठति ॥

कामक्रोधमयो घोरः
सुम्भहर्षसमुद्भवः ।
अहंकारोऽभिमानात्मा
दुस्तरः पापकर्मभिः ॥

हर्षमस्य निर्वर्त्य
शोकभ्रमस्य ददाति च ।
भयं चास्य करोत्येष
मोहयंस्तु मुहुर्मुहुः ॥

Bhāskara.

also found. R. 40
and R. 41 are mis-
sing.

Abhinavagupta.

Vulgate.	Rāmakaṇṭha.	Abhinavagupta.	Bhāskara.
13 ^a विभागश्चः	विभागतः	Same as R.	Same as R.
14 ^a कर्मफले सहा	कामः फलेष्वपि ^a	Same as R.	Same as V.
18 ^a पश्येत्	पश्यति	Same as R.	Same as V.
18 ^b स युक्तः	स चोक्तः	Same as R.	Same as R.
25 ^a पर्याप्तते	समुपासते	Same as R.	Same as R.
35 ^b अशेषेण	अशेषाणि	Same as V.	Same as R.
37 ^a भस्मानालुरते	Same as V.	भस्मसात् क्रियते	Same as V.

Fifth Adhyāya

1 ^b यच्छ्रेय एतयोरेकं	यः श्रेयानेतयोरेकः	Same as R.	Same as R.
तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ^a	तं मे ब्रूहि विनिश्चितम्		
3 ^b प्रमुच्यते	विमुच्यते	Same as R.	Same as R.
7 ^b कुर्वन्नपि	Same as V.	Same as V.	कुर्वन्नापि
8 ^b अस्मिन् गच्छन् सपन् धसन्	Same as V.	अस्मिन् गच्छन् धसन् सपन्	सुखन् गच्छन् धसन् सयन्

Vulgate.	Rāmakaṇṭha.	Abhinavagupta.	Bhāskara.
11 ^b शुद्धये	सिद्धये	Same as R.	Same as V.
13 ^b देही	देहे	Same as R.	Same as V.
17 ^b निर्भूतकृष्णः	निर्भूतकृष्णः	Same as R.	Same as V.
	The following verse ⁹ is added after this :—		
		सन्तोऽपि मुहुस्त्वेतत्	
		सृशन्तोऽपि स्वकर्मणि ।	
		सखा अपि न सज्जन्ति	
		पदे रक्ता इव ॥	
	omitted	Same as R.	Here read the verse found in V. and omitted by R.
1 ^b सुखमश्रयं ⁹	सुखमश्रयं ⁹	Same as R.	This verse is omitted.
23 ^a विमोक्षणात्	विमोक्षणात्		Same as A.
23 ^b कामक्रोधोद्धवं वेगं	Same as V.	Same as V.	कामोत्थवेगानुरोधः

Vulgate.	Rāmakaṇṭha.	Abhinavagupta.	Bhāskara.
23 ^b स युक्तः स सुखी नरः	स योगी स सुखी मरुतः	Same as R.	Same as V.
24 ^a योऽन्तः सुखः	अन्तःसुखः	Same as R.	Same as V.
25 ^b स योगी ब्रह्मनिर्वाणं	स पर्यै परं योगं	Same as R.	Same as R.
26 ^b अभितो ब्रह्मनिर्वाणं	Same as V.	सर्वतो ब्रह्मनिर्वाणं	Same as V.
29 ^b मां क्षाति	Same as V.	Same as V.	Perhaps the reading here is मा instead of मां
1 ^b स संन्यासी च योगी	Same as V.	Same as V.	स संन्यासी स योगी

The portion relating to verses 2-27 are missing in the manuscript and the readings cannot therefore be ascertained.

Vulgate.	Rāmakaṇṭha.	Abhinavagupta.	Bhāskara.
4* अनुव्रजते	Same as V.	अनुव्रजति	
7* परमात्मा समाहितः	परमसु समा मतिः	Same as R.	
b मानापमानयोः	मानापमानयोः	Same as R.	
9	After this add verse 19 of the fifth adhyā- ya which was omit- ted there.	Same as R.	
13* अचलं स्थिरः	अचलः स्थितः	Same as V.	
b संग्रह्य	संग्रह्यन्	Same as R.	
15* योगी नियतमानसः	मद्रक्तोऽनन्यमानसः	Same as R.	
16* नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति	योगोऽस्ति नैवात्यश्नतः	Same as R.	
b जाग्रतो नैव चार्जुन	नातिजाग्रतोऽर्जुन	Same as R.	
20* योगसेवया	योगसेवनात्	Same as R.	
21* यत्तत्	यत्	Same as V.	
b स्थितश्चलति	स्थितश्चलति	Same as R.	

Vulgate.	Rāmakantha	Abhinavagupt 1.	Bhāskari.
26 ^b वंशं नयेत्	Same as V	शवं नयेत्	यसाद्योगिनमुत्तमम्
27 ^a योगिनें सुखमुत्तमम्	Same as V.	Same as V.	Same as R
28 ^a विगतकल्मष	नियतमानस	Same as R.	Same as R
^b अत्यन्तं सुखमश्नुते	अत्यन्तमधिगच्छति	Same as R.	पश्यतो
29 ^b ईक्षते	Same as V	Same as V.	मन्येवासौ च वर्तते
31 ^b स योगी मयि वर्तते	Same as V	Same as V	Same as V.
36 ^a असंयतात्मना	Same as V	असंयतस्मिन्	Same as V.
37 ^a अयति 11	अयत	Same as R	Same as V.
^b अप्राप्य योगसंसिद्धिं	लिप्समान सता मार्गं	Same as R.	Same as R.
का गतिं कृष्ण गच्छति	प्रमदो ब्रह्मण. पथि		
	The following is an additional verse —	The additional verse	The two additional
	अमेकचित्तोऽविश्रान्तो	is found but read	ardhas as in R.
	मोहस्यैव वश गत ।	अविश्रान्त. instead of	are found here. The
	अप्राप्य योगसंसिद्धिं	अविश्रान्त	reading is अविश्रान्त.
	का गतिं कृष्ण गच्छति ॥		like A, instead of
			अविश्रान्तः

Vulgate.	Rimankantha.	Abhinavagupta.	Bhaskara.
1. अनुगतौ	Same as V.	अनुगन्ति	
2. समामा समारिः	पल्लवु सना मनिः	Same as R.	
3. मानपमानयोः	मानपमानयोः	Same as R.	
4.	After this add verso 19 of the fifth adby 3- ya which was omit- ted there.	Same as R.	
13. ननके निरः	अनलः निरः	Same as V.	
5. संदेश्य	संदेश्य	Same as R.	
14. योगी विरतमानतः	मद्वत्तोऽनन्यमानतः	Same as R.	
15. नान्यश्चक्षु योगोन्नि	योगोऽस्ति नेगत्वतः	Same as R.	
6. जाम्नो नैव चार्जुन	नानिजगतोऽर्जुन	Same as R.	
20. योगनेरस	योगनेरनात्	Same as R.	
21. गणत्	यय	Same as V.	
7. निनध्वनि	निनध्वनि	Same as R.	

Vulgate.

38* विग्रहः

१ विग्रहो द्रक्षणः पथि

39* एतन्मे

40^b तात गच्छति

42* कुले भवति धीमताम्

43* वैवेदिकम्

43^b यतते च ततो मयः

Ramanātha.

विश्रंयात्

विनाशं वाधिगच्छति

Same as V.

Same as V.

जायते श्रीमतां कुले

Same as V.

ततो मयोऽपि यतते

Abhinavagupta.

Same as R.

Same as R.

Same as V.

जातु गच्छति

Same as R.

वैवेदिकम्¹³

Same as V.

Seventh Adhyāya

न पुनः किञ्चित्

2^b नेह मयोज्यत्

Same as V.

There was probably
another ardhha here :

चिन्तनीयं यदुक्तं

सत्त्वं तदुपदिश्यते ॥

Vulgate.	Rāmakantha	Abhinavagupta.	Bhāskara.
8 ^a प्रभासि	प्रकाश	Same as R.	Same as V.
9 ^a गन्ध दृष्टिव्या च	दृष्टिव्या गन्धोऽसि	Same as R.	The reading cannot be determined
11 ^a चाह	Same as V	असि	Same as V
12 ^b एवेति	एवेह ¹⁴	Same as R.	Same as V
13 ^a सर्वमिदं जगत्	Same as V	Same as V.	Perhaps the reading was कृत्स्नमिदं जगत्.
16 ^a सुकृतिनोऽर्जुन	सुकृतिन सदा ¹⁵	Same as R	Here the manuscript breaks off
18 ^a मतम्	मत	Same as R	
24	The verse is omitted	The verse is read as in V. and commented upon	
26 ^b मविष्याणि च	गविष्यन्ति च	Same as R.	
30 ^a च ये	तथा	Same as V.	

Vulgate

7^a अन्तकाले च

8^a नान्यगामिना

9^b परस्तात्

11^b प्रवक्ष्ये

20^a अन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्

22^a

Rāmakaṇṭha-

Eighth Adhyāya.

अन्तकालेऽपि^{१०}

अन्यगामिना

पुस्तात्

अभिधास्ये

अन्यो व्यक्ताव्यक्तः

Add the following

ardha —

यं प्राप्य न पुनर्बन्ध

छान्ते योगिनोऽर्जुन

यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम्

कृष्णमथा रात्रि

22^b येन सर्वमिदं ततम्

25^a रात्रिस्तथा कृष्णः

Abhinavagupta.

Same as R

Same as R

Same as V.

Same as R.

Same as V.

The additional ardha as
in R. is found.

Same as R.

Same as V.

Vulgate

26^a शुक्रशुभ्यो गती^b अन्यथावर्तते पुन28^b मत्स्येति

Rāmakantha

शुक्रशुभ्यगती

एकव्यवर्ततेऽन्यथा¹⁷

Same as V.

Abhinavagupta

Same as R.

आथया वर्ततेन्यया

अभ्येति

4^a सर्व6^b

Ninth Adhyāya

कृत्स्न

Add the following

Sloka —

एव हि सर्वभूतेषु

चराम्यनमिलक्षित ।

भूतप्रकृतिमास्थाय

सह चैव विनैव च ॥

7^a मामिकाम्11^a आश्रितम्^b मम भूतमहेधरम्

Same as R

The additional verse
as in R is found,
but read सहैव च in-
stead of सह चैव

Same as R.

Same as R.

Same as R

Vulgate.	Rāmakāṇṭha.	Abhinavagupta.
14 ^a कीर्तयन्तो मां	कीर्तयन्तश्च	Same as R.
हृदयताः	यत्नताः	Same as R.
31 ^b प्रतिजानीहि न मे भक्तः	प्रतिजानेऽहं न मङ्गलः	Same as R.
	Tenth Adhyāya	
8 ^a मघः	इतः १९	Same as R.
9 ^b तुव्यन्ति च रमन्ति च	Same as V.	तुव्यन्ति रमयन्ति च १०
10 ^b उपयान्ति	Same as V.	प्रापयन्ति ३०
13 ^b ब्रवीषि मे	ब्रवीषि माम्	Same as V.
14 ^b न दानवाः	महर्षयः	Same as R.
16 ^a दिव्या ह्यस्मिन्मृतयः	विष्णूरीशत्मनः शुभाः	Same as R.
17 ^a विद्यामहं योगिन् त्वां सदा	विद्यां महायोगिन् त्वामहं	Same as R.

Abhinavagupta.

Same as R.

Same as V.

Same as V.

Same as V.

Same as V.

बहुनैतेन किं ज्ञानेन

जगत् स्थितः

Rāmakaṇṭha.

गिरामपि

जपयज्ञोऽहम्

प्रेरावर्णं

तद्बीजं

अवगच्छेत्स्वं

बहुनोक्तेन किं ज्ञानेन

Same as V.

Eleventh Adhyāya

विस्तारः

Same as V.

पाण्डव

Same as R.

इच्छाम्यहं रूपं

Same as R.

Vulgate.

25^a गिरामस्मि25^b जपयज्ञोऽस्मि27^b प्रेरावर्तं39^a बीजं तत्41^b अवगच्छ त्वं42^a बहुनैतेन किं ज्ञानेन42^b स्थितो जगत्2^a विस्तारः3^b इच्छामि ते रूपं6^b भारत

Vulgate.

- 8^a शस्यते
 9^a योगेश्वरः
   ^b परं रूपं
 11^a दिव्यमाल्याम्बरधरं
 15^b दिव्यान्
 16^b विधिरूप
 18^b सान्त्वतधर्मं
 20^b रूपमुग्रं तवेदं
 21^b स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्ध-

संघाः

- 24^b त्वां
 26^a अमी च त्वां
   सर्वे

Rāmakaṇṭha.

- शक्यसि
 योगेश्वरः
   Same as V.
   Same as V.
 दीप्तान्
 विधिरूपं
 शान्तधर्मं
 रूपमिदं तवेदम्
 सखीति चोक्त्यैव महर्षिसिंघाः

त्वा
 अमी सर्वे
 सर्वैः

Abhinavagupta.

- Same as V.
 Same as R.
 यस्य मे रूपं
 दिव्यमाल्याम्बरधरं
 Same as R.
 Same as V.
 Same as R.
 Same as R.
 Same as R.
 Same as V.
 Same as R.²¹
 Same as V.

Vulgate.

Ramakṛṣṇa.

Abhinavagupta.

27^b

Add the following three
arṇhas here.—

नान्मह्यैः पुल्लैर्योष्यमाना

विरान्ति ते वस्त्रमचिन्त्यरूपम् ।

योधिक्लिष्टा धर्ताराष्ट्राश्च योधाः

दाम्भैः कृता विविधैः सर्वे एव ॥

ल्लेख्यमा निद्रता नूनमेते

तथा हीमे लच्छरीरं प्रविष्टाः ॥

The additional verses
are found here also
but read कथ्यमानाः in-
stead of योष्यमानाः
and लच्छरीरे instead
of लच्छरीरम्.

28^a द्रवन्ति

Same as V.

व्रजन्ति

28^b अभिविबलन्ति

अपितो ज्वलन्ति

Same as R.

34^a योधवीरान्

लोम्हवीरान्

Same as R.

Vulgate

37^a कस्माच्च ते

नमेरन्

38^b अनन्तरूप89^a40^a40^b अनन्तवीर्य41^a यदुक्त

हे सखेति

^b तवेद42^b तत्समक्ष

Ramakantha

Same as V

नमेयु

अनन्तरूपम्

Add the following ardhya —

अनादिमानमतिममभाव

सर्वेश्वर सर्वमहाविभूते

Add the following ardhya —

न हि त्वदन्य कश्चिदपोह देव

लोकत्रये दृश्यतेऽचित्यरूपा

अनन्तवीर्य

Same as V

हे सखे च

तवेम

मत्समक्ष

Abhinavagupta

कस्माच्चैते

Same as R

Same as R

The additional ardhya is in

R. is found here

The additional ardhya is in

R is found here

Same as R

यदुक्त

Same as R.

Same as R

Same as V

Abhinavagupta-

Same as R.

Same as R.

The additional verses are found here also ; but read परतः instead of परितः

Rāmakantha.

विद्यस्य

प्रियायाहसि

Add the following verses:—

दिव्यानि कर्माणि तवाद्भुतानि
पूर्वाणि पूर्वेऽप्युषयः स्मरन्ति ।

नान्योऽस्ति कर्ता जगतस्त्वमेको

घाता विधाता च विभुर्भवथ ॥

तवाद्भुतं किं नु भवेदसंभवं

किं वा शक्यं परितः कीर्तयिष्ये ।

कर्तासि सर्वस्य यतः स्वयं वै

विभो ततः सर्वमिदं त्वमेव ॥

अत्यद्भुतं कर्म न दुष्करं ते

कर्मोपमानं न हि विद्यते ते ।

न ते गुणानां परिमाणमस्ति

न तेजसो नापि बलस्य नर्भेः ॥

Vulgata.

43^a पूज्यश्च44^b प्रियायाहसि

Abhinavagupta

Same as R

Same as R

Same as R

Same as R

Twelfth Adhyaya

Same as R

Same as R

Same as R 22

Same as R 23

Same as R

Same as R

Ramakantha

वेदयज्ञाधिगमै

एवरूप शक्य

विमृता भूत

घोरमुग्र

देहयद्वि

निवस्यसि त्व मध्येव

योगमुत्तममास्थित

अथावेद्यायितु चित्त

असमर्थसन्

अनन्तरा

फलत्यागी

Vulgate

48^a वेदयज्ञाध्ययनै

b एवरूप शक्य

49^a विमृद्भाष

घोरमीढक

5b देहयद्वि

8b निवसिष्यसि मध्येव

अत ऊर्ध्वं न सशय

9^a अथ चित्त समाधातु10^a असमर्थोऽसि12^b अनन्तरम्16^b परित्यागी

Abhinavagupta.

Same as R.

Same as R.

Add at the beginning.

प्रकृतिं पुराणं चैव

क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च ।

एतद्वेदितुमिच्छामि

ज्ञानं क्षेत्रं च केशव ॥२२॥

Same as R.²⁰Same as R.²⁵

Same as R.

Same as R.

Same as R.

Rāmakāṇṭha.

पट्टयागी

मानवमानयोः

Thirteenth Adhyāya

वेद

क्षेत्रज्ञमिति

यत्त्वभावः

विनिश्चितैः

ज्ञाननिष्ठत्वं

Vulgate.

17^b परित्यागी18^a मानवमानयोः1^b वेत्ति1^b क्षेत्रज्ञ इति3^b यत्त्वभावः4^b विनिश्चितम्11^a ज्ञाननित्यत्वं

Abhinavagupta.

Same as R.

Same as R.

एतत् क्षेत्रं

Same as R.

Same as R.

Rāmakāṇṭha.

अविभक्तं किञ्चोपु

विष्टितं

Same as V.

यावत्किञ्चित् संभवति

प्रकृत्यैव हि

Fourteenth Adhyāya

व्ययन्ति

ददामि²⁷

Same as V.

अदमश्च नृद्

विद्वेदे

जायेते तमसः

Vulgate.

16^a अविभक्तं च मृतेषु17^b विष्टितं18^a इति क्षेत्रं20^a यावत्संजायते किञ्चित्29^a प्रकृत्यैव च2^b व्ययन्ति3^a ददामि²⁰11^a प्रकाशः12^a अदमः सृष्टा14^a प्रवृद्धे²⁵17^b तमसो भवतः

Vulgate.	Rāmakaṇṭha.	Abhinavagupta.
24 ^a स्वस्यः	समः	Same as R.
25 ^a मानमानयोः	मानावमानयोः	Same as R.
b परित्यागी	फलत्यागी	Same as R.
Fifteenth Adhyāya		
8 ^b दृढेन	शितेन	Same as R.
4 ^a गता न निर्वर्तन्ति	गतो न निर्वर्तेत	Same as R.
b प्रपद्ये	प्रपद्येत्	Same as R.
10 ^a उक्तामन्तं सिंते	तिष्ठन्तमुक्तामन्तं	Same as R.
14 ^a आप्रितः	आसितः	Same as R.
15 ^b वेदविदेव	वेददुदेव	Same as V.
17 ^b अत्रयः	अव्ययं	Same as V.
18 ^a अक्षरात्	अक्षरस्य	Same as V. ²⁹

Abhinavagupta.

Rāmakṛṣṇa.

Sixteenth Adhyāya

Vulgate.

2^a त्यागं ज्ञान्तिः^b अलोलुप्त्वं3^a शौचमद्रोहो नातिमानिता^b भवन्ति6^b विलरशः8^b किमन्यत्कामहैतुकम्10^a दम्भमान^b मोहाद्ब्रूहीत्वासद्वृभाहान्

प्रवर्तन्तेऽशुचिव्रताः ॥

16^a अनेकचित्तविभ्रान्ता

मोहजालसमावृताः ॥

16^b नरके

Same as R.

Same as R.

तुष्टिद्रोहो नातिमानिता

Same as V.

Same as R.

Same as R.

Same as R.

Same as R.

Same as R.

Same as R.

Abhinavagupta.

Rāmakapṭha.

Vulgate.

भशुभासु

नराः

लज्ज

वियुक्तः

कृत्वा

19^b अशुभासु20^a मूढाः21^b लज्जेत्³⁰22^a वियुक्तः³¹24^b ज्ञात्वा

Seventeenth Adhyāya

वर्तन्ते

ताः

मूढमेतपिश्चाचंश्च

तपसाप्यन्ति ये

अचेतनम्

इत्येव

1^a यजन्ते2^b तां4^b प्रेतान् मृतगणान्थान्ये5^a तप्यन्ते ये तपः6^a अचेतसः11^b एवेति

Same as R.

Same as R.

Same as R.

Same as R.

Same as R.

Same as R.

Abhinavagupta.

Same as R.

Same as R.

Same as R.

Same as R.

Same as V.

Same as R.

Same as V.

Same as V.

Same as R.

Same as R.

Same as V.

Rāmakaṇṭha.

यः

इज्यते विद्धि तं यज्ञं

राजसं चल्मद्रुवम्

पर्योपेतं

ब्रह्मणा

गीयते

Eighteenth Adhyāya

त्यागं

संमदक्षितः

पूतान्यपि च

नियतस्य च

परिकीर्त्यते

Vulgate.

12^a यत्^b इज्यते भरतश्रेष्ठ

तं यज्ञं विद्धि राजसस्य

17^a परया तप्तं23^b ब्राह्मणाः26^b युज्यते2^a न्यासं4^b संमकीर्तितः6^a पूतान्यपि तु7^a नियतस्य तु^b परिकीर्तितः

Vulgate.	Rāmakāṇṭha.	Abhinavagupta.
8 ^a यत्कर्म	यः कर्म	Same as R.
10 ^a नानुपज्जते	Same as V.	नानुपज्जति
13 ^a पश्येतानि	पञ्चेमानि	Same as R.
14 ^b दैवं चैवान्न	दैवमेवान्न	Same as R.
15 ^a यत्कर्म प्रारभते नरः	हि यत्कर्म प्रारभतेऽर्जुन	Same as R.
19 ^b प्रोच्यन्ते	प्रोच्यते	Same as R.
21 ^b तद्ज्ञानं विद्धि राजसम्	तद्वाजसमिति स्मृतम्	Same as R.
22 ^a यत्तु कृत्स्नवत्	यत्तद्वृत्स्नविद्	यत्तद्वृत्स्नवत्
अहैतुकम्	Same as V.	अहैतुकम्
24 ^b क्रियते बहुलायांसं	क्रियते क्लेशग्रहणं	Same as R.
तद्वाजसमुदाहृतम् ॥	तद्वाजसमिति स्मृतम् ॥	
25 ^a अनपेक्ष्य	अनपेक्ष्य	Same as R.
27 ^b परिकीर्तितः	परिकीर्त्यते	Same as R.

Vulgate	Rāmakaṇṭha	Abhinavagupta
28 ^b दीर्घसूत्री च	दीर्घसूत्रश्च	Same as R
30 ^b चेति बुद्धि सा पार्थ सात्त्विकी	बुद्धिर्देव सा सात्त्विकी मता	Same as R
32 ^a मन्यते तमसावृता	बुध्यते तमसावृता ³²	Same as R
^b सा पार्थ तामसी	सा तामसी मता	Same as R.
33 ^b सा पार्थ सात्त्विकी	सा सात्त्विकी मता	Same as R
35 ^a मदमेव च	Same as V	मोहमेव च
35 ^b मता	सृता	Same as V
36 ^b निगच्छति	नियच्छति	Same as R
37 ^a यतदग्रे	यतदात्वे	Same as R
^b प्रोक्तम्	विधात	Same as R
38 ^a तदग्रे	तदात्वे	Same as R
^b तत्सुरा रात्रस स्मृतम्	तद्राजसमिति स्मृतम्	Same as R
42 ^b ब्रह्म कर्म	ब्राह्म कर्म	Same as R.
44 ^b परिवर्त्योत्पन्न	पर्युत्थानोत्पन्न	Same as R.

Vulgate.	Rāmakaṇṭha.	Abhinavagupta.
46 ^a सर्वमिदं	विद्यमिदं	Same as R.
^b तमस्यर्च्ये	तमेवार्च्ये	Same as V.
47 ^a	Add after this artha the following:— स्वर्गं निषण्णं श्रेयः परमोदयादसि	The additional artha as found in R. is not found here.
50 ^a तथाप्रोति	तदाप्रोति	Same as V.
^b समासेनैव	समासेन तु	Same as R.
54 ^a काङ्क्षति	हृष्यति	Same as R.
55 ^a यावान् यश्च	योऽहं यश्च	Same as R.
57 ^a संन्यस्य मत्सरः	संन्यस्य भारत	Same as R.
^b उपाश्रित्य	समाश्रित्य	Same as R.
58 ^b अहंकारान् न श्रौष्यसि	अहंकारं न मोक्ष्यसि	Same as R.
59 ^b मिथ्यैव	मिथ्यैव	Same as R.
नियोक्ष्यति	नियोक्ष्यते	Same as V.

Vulgate.

60^b अवशोऽपि तत्
61^a हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति

62^b शान्ति

63^b यथेच्छसि

64^b दृढमिति

68^b असंशयः

75^a गुह्यमहं परम्

^b योगेश्वरात्

76^b मुहुर्मुहुः

77^a संस्तृत्य संस्तृत्य

^b महान् राजन् हव्यामि

78^a योगेश्वरः

^b भुवा

Rāmakaṇṭha.

अवशोऽपि सन्

हृदये वसतेऽर्जुन

सिद्धि

यदिच्छसि

दृढमतिः

असंशयम्

गुह्यतरं महत्

योगेश्वरात्

Same as V.

संस्तृत्य परमं

महाराज मह्ये

योगेश्वरः

स्थिरा

Abhinavagupta.

Same as V.

Same as R.

Same as R.

Same as V.

Same as R.

Same as V.

Same as R.

Same as R.

पुनः पुनः

Same as R.

Same as R.

Same as R.

Same as V.

FOOTNOTES

---

1. Ksemendra adopts this reading. Bhārata-mañjarī, 392, 80.

2. Yogarāja on Paramārathasāra, 193 has the vulgate reading

Abhinavagupta in Īśvarapratyabhijñāvimarśinī, Vol I 15, has the Kashmir reading

3. Yogarāja agrees with Abhinavagupta. [Paramārathasāra-vyākhyā, 88]

4. Ksemendra seems to follow the vulgate. He reads बलादिव चशीकृत [Bhārata-mañjarī 395-06]

5. Here too Ksemendra seems to adopt the vulgate [395 78]

6. Abhinavagupta citing this verse in the Tantrāloka [Vol VI, 76] has the Kashmirian reading

7. After verse 2 of the vulgate, Ksemendra [397, 87] adds

शृण्वन्तोऽपि वदन्तोऽपि स्पृशन्तोऽपि स्वकर्मणि ।
सक्ता अपि न सज्जन्ते पद्मे रविकरा इव ॥

but according to Abhinavagupta this comes after V-17b
See page Lvi above

8. See footnote 7 above

9. Abhinavagupta [Tantrāloka, III, 438] has this reading.

10 As printed in the text, the reading adopted is the vulgate one. Very probably Rāmakantha himself read along with Abhinavagupta (10) विमोचनात्

11 Yogarāja on Paramārthasāra, 193, has this reading

12 Jayaratha in the Tantrāloka Vyākhyā XII 423 adopts this reading

13 Jayaratha in the Tantraloka Vyākhyā XII, 423 adopts this reading

14 Īśvarapratyabhijñāvivṛtivismarśinī, 28 adopts this reading

15 Īśvarapratyabhijñāvivṛtivismarśinī, 28 adopts this reading

16 Yogarāja on Paramārthasāra, 161 adopts this reading

17 Kṣemarāja on Savacchandatantra V-A, 187 adopts this reading

18 Rāmakantha in his Spandakārikāvivṛti, 162 reads in the same way

19 Rāmakantha in his Spandakārikāvivṛti, 162 adopts Abhinavagupta's reading

20 Rāmakantha in his Spandakārikāvivṛti, 162 adopts Abhinavagupta's reading

21 The same reading is found in Abhinavagupta's Īśvarapratyabhijñāvivṛtivismarśinī, 297

22 and 23 The same reading is found in Abhinavagupta's Īśvarapratyabhijñāvivṛtivismarśinī, II, 331

24. In some manuscripts of the vulgate this verse is found. Kṣemendra does not seem to be aware of this verse.

25. Mahānayaprakāśa Vyākhyā, 52 has the same reading.

26. Abhinavagupta in his Parāṭṛmśikā Vyākhyā, 52 has the vulgate reading.

27. Kṣemarāja in the Sivacintāmaṇi Vyākhyā, 84 adopts this reading.

28. The Paramārthasāra Vyākhyā, 183 has the vulgate reading. But in the Tantrāloka, XI, 130 a different reading i.e. मृते is found.

29. The vulgate reading is found in Abhinavagupta's Parāṭṛmśikā Vyākhyā, 75.

30. Śivopādhyāya on the Vijñānabhairava, 63 reads with the vulgate.

31. Śivopādhyāya on the Vijñānabhairava, 63 has the vulgate reading.

32. Tantrāloka III, 170 has the reading बुध्यते तमसावृता

॥ श्री ॥

॥ सर्वतोमद्रम् ॥

॥ श्रीमद्भगवद्गीताविवरणम् ॥

॥ प्रथमोऽध्यायः ॥

स्वज्यातिद्योतितानन्तैर्नामरूपाय ते नम ।

अनामरूपचिन्मात्रपुपे परमात्मने ॥

प्रमातृणामुपद्विविधरुचिभेदाच्छुरणया

त्रिचित्राभासस्य स्फटिकतटवत्सश्रयति यत् ।

स्वरूप सर्वेषा विगलितविकल्पाभ्रपटल

प्रसन्ने हृद्योम्नि स्फुरतु जगता तत्स्वपुया ॥

यस्माद्योम इवाप्रमेयविमलभोगाज्जगद्यत्तयो

नानादर्शनवादविस्तरगिर स्थातु वहिर्न क्षमा ।

तद्ब्रह्मैव पर पराश्वरसुतस्यैव महर्षेर्मत

सन्त सन्ततसन्निवेशितधियो ध्यायन्तु बन्धच्छिदे ॥

सरलविनुधमध्ये केऽपि गीतापदाना

विदितगुणविशेषा हन्त सन्त तृतार्था ।

कतिचिदल्लिख्य लोके ते हि वल्गन्ति लक्ष्मी-

करकमलमधूनां चर्वणे ये रसज्ञाः ॥

प्रकृतिगुरुभिर्गाढोद्योगैरवन्यसमाधिभि-

र्बहुमिरमलप्रज्ञैरेताः कृताः किल वृत्तयः ।

किमधिकमिह श्रूयन्माहृक् किमत्र तु कुर्महे

सुमतिमुद्ददो मुग्धानां नो यदत्र विडम्बकाः ॥

प्रसन्नत्वात्स्मिन् सुगम इति सर्वः प्रविशति

प्रविष्टो गाम्भार्यादनधिगतगाथोऽत्र पतति ।

तदेवं गीतार्थार्णवमवतितोऽपि प्रति जनं

विधास्ये वाक्यार्थान्वयमहमिमं पोतमभयम् ॥

नित्यान्योन्यविरुद्धदर्शनकथाक्षेपादिना कः क्षमः

संमुग्धप्रतिकूलदुर्मदधियां प्रौढोऽपि सम्बोधने ।

तत्सिद्धान्ततयैव भक्त्यतिशयव्यक्तेध्वरानुग्रह-

प्रस्तुतायसर्मेप्रसंशयमलः कोऽप्यत्र बोध्यो^१ जनः ॥

इह खलु निखिलवेदवेदान्तसिद्धान्तस्मृतीतिहासपुराणादिविविधशास्त्र-
विस्तारविप्रकीर्णं चतुर्वर्गोपदेशं काल्पचितपञ्चाद्युपदेश्यपुरुषप्रतिपत्तिसौकर्याय
सारतः संक्षिप्य महाभारताख्यमितिहासं भगवान् कृष्णद्वैपायनो व्यासामिधः,

१. BN' स्वमति

५. BN' बोधो

२. BS' गीतार्थो इव भवति

६. BS' विस्तर

३. IO and BS' न्ववभिषमिमं

७. BN', BS' and IO omit

४. IO समस्त

व्यासामिधः

यदि वा तन्मूर्तिमाविष्टः परमेश्वर एव साक्षात्, निवबन्ध । तत्रापि चापवर्गस्य
 पैरुपुरुषार्थत्वादुपादेयतमस्य मोक्षधर्मादिप्रकरणेषु विविधैः प्रकारभेदैः प्रतिपाद्यस्यापि
 विनेयबुद्धिमिः सम्यक् प्रतिपत्तुमशक्यत्वमाशङ्कमानो मृदुतस्मतीनामपि हृदय-
 झमेन प्रसन्नगम्भीरेण वाक्प्रबन्धेनेतिहासक्रमागतसुहृत्संवादकथारूपेण योग्याखिल-
 लोकोपदेशाय भैगवद्वक्तृकमपवर्गप्रतिपादकं गीताख्यं प्रकरणं प्रतिपादयाश्चकार—
 यस्यायं समस्ताध्यात्मशास्त्रोपनिषद्भूतः सिद्धान्तः, “आत्मैवेदं सर्वम्” इति ।
 यतः परमर्पिरयमस्मिन्नेव महाभारते देहसंन्यासावसरेसमाहृतनिरुत्तरसमाधिदशानु-
 भूतपरमार्थामोदाधिवासितसुखिमलमतिवचनगाङ्गेयगीतस्तवराजाभिधानमगवत्स्तोत्रद्वारा-
 रेण तत्स्वरूपं समस्तमभिधायाप्युपसंहारे—

“यस्मिन् सर्वं यतस्सर्वं यस्सर्वं सर्वतश्च यः ।

यश्च सर्वमयो नित्यं तस्मै सर्वात्मने नमः ॥”

इति श्लोकेन परमसारसंग्रहरूपं यमर्थमुपदिष्टवान्, तमेवेह प्रकरणे गर्भीचकार ।
 तथा चेमं श्लोकं परमार्थविवेचनविचक्षणा एवं व्याचक्षते—

तस्मै यच्छब्दपञ्चकविशिष्टविशेषणप्रतिपाद्यस्वरूपाय सर्वात्मने नमः ।
 सर्वस्यात्मने सर्वमात्मा यस्येत्युभयथा धृतिसमाश्रयणेन परमकारणस्यात्मन एव
 परमेश्वरस्य वास्तवमद्वितीयत्वमसहायत्वं चानेन पदेन प्रतिपादितम् । यदुक्तमिह—

१. IO परमपुरुषार्थ

२. BS¹ भगवत्कर्तृक

३. IO, BS¹ and BS² शास्त्रो-

पनिष्ठयूतः

४. BS¹ and BS² अवसरे समा

५. BN² स्वबिमल

६. BN¹ अद्वितीयमय

“यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥” इति,

“सर्वभूतस्वमात्मनं सर्वभूतानि चाल्मनि ।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शन ॥”

इत्यादि; तस्मै नम—इत्येकत्वेऽपि सर्वज्ञत्वादिनिरतिशयैश्वर्यप्रतिपादकानि यच्छब्दविशिष्टानि विशेषणानि क्रमेण व्याख्यायन्ते । सत्र तस्मै भगवते नम, यस्मिन् सर्वमिदमत्यन्तभिन्नानन्ताभासमयं भावजातं संवेद्यमानत्तामात्रनिबन्धनतत्तत्त्वात्मलामं सत्, सुखादिसर्वावस्थानुगतैकसंवेदितृत्वैमात्रस्वभावे प्रकाशात्मनि यस्मिन् स्थितमिति शेषः । नानात्वमेवेदं यद्वशादित्थं परिस्फुरतीत्यर्थः । तस्मै नम इति सम्बन्धः । अनेन समस्तसंवेद्यपदार्थसार्थैकसंवेदकत्वप्रतिपादनपरेण विशेषणेनेश्वरस्मात्पुनः सर्वज्ञत्वलक्षणो धर्मः शक्तिविशेषो वा प्रतिपादितः । तदेतदिद्वैवोक्तं सर्वज्ञैकमात्मानं व्यपदिशता भगवता—

“सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत् स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च”

इत्यादिना । तथा “मत्स्यानि सर्वभूतानि” इत्यादिना च । एतेन च नानाज्ञातृवादः, क्षणिके ज्ञाने एव ज्ञातृभ्रमवादः, तथा चैतन्यविशिष्टे शरीरे एव ज्ञातृवादो निरस्तः । नन्वस्तु नाम कश्चिदेक सर्वज्ञः, येन संवेद्यमानमिदं सर्वमवतिष्ठते; किन्तु यदिदं सर्वं तेन संवेद्यते तत्कृतो जातम्, कस्तस्य कर्त्तृति

१. All manuscripts add कस्मै

४. BN^१ मत.

२. IO वेदितृमात्र

५. IO and BS^१ येन

३. BS^१ and BN^१ सर्वज्ञत्वे

संशयनिरासाय तस्यैव सर्वकर्तृत्वप्रतिपादनार्थं विशेषणमाह “यत्सर्वम्” इति । यतो यस्मादेकस्मात् कर्तुं सर्वमिदं कार्यं प्रभवतीति शेषः । अनेन वक्ष्यमाणया युक्त्या एकस्य चोक्तस्य तत्त्वस्य सर्वकर्तृत्व प्रतिपादितम् । तथा चेहैवोक्तमिदं भगवता—

“मया ततमिदं ईरुनं जगदव्यक्तमूर्तिना”

इत्यादिना । तथा —

“न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम्”

इत्यादिना च । तथा भगवदनुग्रहोन्निपितदिव्यदृग्दृष्टवैश्वर्यपरामर्शप्रबि-
तपरवाच सत्यसाचिनो वचनादपि —

“नान्योऽस्ति कर्ता जगत्स्यमेको धाता विधाता च विभुर्भवश्च”

इत्यादिनापि । एतेन सर्वज्ञस्यार्कतृत्ववादोऽपि निरस्तः । ननु सर्वकर्ता यदिदं करोति तत्किमुपादाय करोतीत्याशङ्का निरसितुं तस्य निरुपादानं सर्वकर्तृत्वं प्रतिपादयितुमन्यद्विशेषणमाह “यत्सर्वम्” इति । सर्वत्वेन नानाभावेनैवेदात्मना प्रसूतमपीदं कार्यं य एव, यत् उत्कर्षक्षणाद्वस्तुनो न व्यतिरिक्तमित्यर्थः, तस्मै

१. BN¹ पादनार्थे

२. All manuscripts read एवं
but see later IX 4

३. BS¹ and BN² तथा च

४. IO omits दपि...करोतीत्या

BS¹ notes this passage
in the margin

५. All except BN² दिनापि च ।
तेन

६. BN¹ अल्पा अयं

७. BN² भागमेदा

८. BS¹ and BN² उत्तरवर्णन

BS¹ notes तस्य in the
margin

नम । अनेन स्वेच्छामात्रव्यतिरिक्तोपादानवैस्त्वन्तरनिरपेक्षत्वमस्य प्रतिपादितम् । उक्तं चैतदर्जुनोक्त्यैवेह—

“कर्तासि सर्वस्य यत् स्वयं वै विभो तत् सर्वमिदं त्वमेव”

इत्यादि । एतन्ने च मायाप्रकृत्याद्युपादानाधीनकर्तृत्ववाद्गो निरस्तः ॥

ननु भवतु नामैव निरपादानमस्य कर्तृत्वम् । किन्तु यदिदं कार्यमित्थं परस्परविलक्षणक्षणभङ्गुरभावभेदात्मनावभासते तस्य स्वरूपविक्रिया कस्मात् करोतीत्याह “सर्वतश्च यः” इति । सर्वस्मिन् वेद्ये वस्तुनि य एवैक स्फुरति तस्मै नम इति । अनेन तदीयाद्भुतमायाशक्तिजनितव्यामोहावस्थायामेव सर्वमिदं कार्यं संसारिणा जनेन नानात्वेन प्रतिपद्यते । परमकारणानुग्रहशक्त्युन्मीलितविद्यात्मकदिव्यचक्षुषा तु प्रबुद्धेन निरूप्यमाणेऽस्मिन् सर्वस्मिन् कार्ये तदेकतत्त्वव्यतिरिक्तं न किञ्चित्प्रकाशते इति प्रतिपादितम् । यथा तर्तदर्थक्रियाविष्टेन बालादिना लोकेन विलोम्यमाना कटकदण्डलकेयूरादयो गुणीभूतकाश्चनमयस्वभावा परस्परभिन्नत्वेनैव प्रतिभासन्ते, उत्पन्नतत्त्वकृतिजिज्ञासैर्निरूप्यमाणेषु तेषु सर्वेषु गुणीभूतकटकादिभिन्नव्यक्तिकाश्चनमयैकस्वरूपव्यतिरिक्तं परमाणुमात्रमपि नोपलभ्यते, तथैव मायादशाया भिन्नेष्वपि प्रबोधावस्थाया प्रत्यवमृष्ट्यमाणेषु कार्येषु सर्वभावेषु विशुद्धसंविन्मात्रस्वभावताव्यतिरिक्तं न

१. BS² and BN¹ रूपवस्त्वन्तर

५. BN¹ प्रतिपाद्यते

२. BN¹ चेन्नित्यस्य

६. BN¹ तदर्थ

३. BS¹ and BN¹ प्रकृत्याद्युपादान

७. IO omits एव

४. BN¹ omits क्षण

किंचिदुपलभ्यत इति वास्तवेन रूपेण इत्थमपि स्फुरदिदं सर्वं कार्यं कर्तुर्मनागपि स्वरूपविक्रिया नावहतीति प्रतिपादितम् । तदेतदिहैवोक्तम्—

“अयत्कोऽयमचिन्त्योऽयमविकायोऽयमुच्यते”

इत्यादिना । एतेनात्मनै औपाधिकशङ्कासर्पणवादोऽप्यपाकृतः ॥

नन्वेव सत्यपि कार्ये निरुपाधिरयमात्मा भवतु नाम , यदा पुनरिदं कार्यं नारभते, तदास्य किं रूपमित्याशङ्कानिराकरणाय सदा सर्वात्मकत्वप्रतिपादनार्थं विशेषणान्तरमाह—“यश्च सर्वमयो नित्यम्” इति । पूर्वोक्तविशेषणप्रतिपादितेन प्रकारेण यो नित्यः सततमेव सर्वमयः सर्वात्मकः, तस्मै नमः । “तस्मै नमः”^१ इत्यनेन स्फुरत्यपि तस्मिन्ननन्तदेवताद्भुतरूपे कार्यकलापे परनिर्मलसुस-
पूर्णचिन्मात्रस्वरूपापरिच्युतेरीश्वरस्यात्मनः प्रयोजनविचारवादोऽपि परिहृतः ।

यदुक्तम्—

“न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।

नानवासमवासव्यं प्रवर्तेऽद्य च कर्मणि ॥”

तथा—

“न मा कर्माणि लिप्सन्ति न मे कर्म फलेष्वपि” ।

इति मा योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥”

१ IO and BN^१ कर्तुं

२ BS^१ आत्मना

३ BS^१ omits तस्मै नमः

४ IO अस्मिन्

५ All manuscripts omit त्रिषु

वास्तव्यं

६. All manuscripts except BS^१

read कर्म In BS^१ काम is

noted as an alternative

reading

७. BS and IO फले स्पृहा

इत्यादि । अपि च सर्वमेक सर्गकर्ता निरुपादानो निरुपाधिर्नित्यं सर्वात्म-
कत्वेनादभासत इत्यनेन श्लोकेनात्मन एव परमेश्वरस्य स्वरूपं यत्तत्र परमर्षिणा
प्रतिपादितम्, तदेवेह सिद्धान्ततया गर्भीकृतमिति वेदितव्यम् । तदयमेवं-
स्वभावो भगवानात्मा स्वेच्छमात्रोपकरणो योगीन्द्रसर्गवत्त्वप्रपदार्थवन्मोराज्यवि-
रच्यमानविचित्रभावाभासबद्धा अनन्यसाधारणनिरतिशयक्रीडामात्रप्रयोजनो यदि-
दमत्यद्भुतं जगच्चित्रमुल्लिखति, तत्र तदिच्छयैव नियमिता प्रक्रियेयं प्रकरणेऽ-
स्मिन् गर्भीकृतेत्यपि वेदितव्यम् । तथा हि—स्वेच्छमात्राधीनकर्तृत्वात्तस्यैव
परस्य तत्त्वस्य मुख्यया वृत्त्या वेद्यतावमासनमात्रेण जगतः कारणत्वं व्यवस्थितम् ।
यदाह भगवानेव—

“बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम्”

इत्यादि । तथा—

“यदा भूतपृथग्भावमेकस्मिन्नुपपद्यति ।

तत एव च निस्तारं ब्रह्म संपद्यते तथा ॥”

तथा—“अहं बीजप्रदः पिता” इति । तथा—

“अहं वृत्तस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा”

इत्यादि । तत्सदर्थं एव यथाप्रतिपादितस्वभावो वेद्यत्वमात्रसामान्यलक्षणं
जगज्जडचेतनविभक्तस्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मप्रवृत्त्यालकतया द्विधावभासयति ; यदाह—

“भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।

अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥

अपरेयमितस्त्वन्या प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।

जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥” इति ।

एतयोश्च प्रकृत्योर्जडात्मको यः स्थूलो भेदस्तमपि कारणात्मना कार्यात्मना च द्विधा स एव भगवानाभासयति ; तत्र सर्वस्य वैद्यस्य वस्तुन सुखाद्यात्मना पर्यवसितस्वरूपत्वात् सत्त्वादिगुणत्रयमयमेकं सामान्यमनुगतत्वेन यदवस्थितं तदवान्तरकारणतयावभासयति । यच्च महदादिपृथिव्यन्तमनुगम्य कार्यकारणकक्षात्मकशरीरभावेन शब्दादिविषयभावेन च परिणतं तत्कार्यतयावभासयति, यदुक्तम्—

“मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सृजते सचराचरम्” इति ।

यश्च चेतनात्मको भेदः, तमध्यासुरसर्गतया दैवसर्गतया च द्विप्रकारं तारद्वयाभासयति । यदुक्तम्—

“द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च”

इत्यादि । तत्रासुरसर्गोऽधमोत्तमभेदेन द्विप्रकारः । तयोस्त्यन्तन्यभूतसत्त्वरजस्कतमोमात्रबहुलो म्लेच्छादिरूपो निरुद्ध आसुर सर्गः, यं राक्षससंज्ञया वक्ष्यति ; तद्रूपेक्षया रजोलेशानुगततम प्रधानो मनुष्यात्मकः किञ्चित्प्रकृतोऽपरः, यस्यैवं लक्षणमुक्तम्—

१. IO and BN¹ अनुगम्य च तत्कार्य
BN² and BS² अनुगम्य च
कार्य

२. BS¹, BS² and BN¹ आसुरसर्ग-
BN² आसुरवर्ष.

“प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुरा ।
 न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥
 असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।
 अपरस्परसंभूतमकिञ्चित्कर्महेतुकम् ॥”

इत्यादि, “प्रद्विपन्तोऽभ्यसूयका ” इत्यन्तम् । स्वकोडामपि यद्विषयामेवमाह
 भगवन्—

“तानह द्विपत कूरान् संसारेषु नराधमान् ।
 क्षिपाम्यजस्रमशुभास्वीसुरोप्येव योनिषु ॥
 आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
 मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमा गतिम् ॥” इति ।

एवं द्विप्रकारस्तावदासुर सर्ग । दैवमपि सर्गं देवादिमनुष्यभेदेन
 द्विप्रकारं तावदवभासयति । तत्रापि देवाद्यात्मक प्रकारो द्विविधः ; एक
 इन्द्रादिदेवताविशेषात्मको य तत्तदधिकारनिर्धर्तनावधि तासु तासु क्रियासु
 नियुक्त स्वाधिकारावसानं कालभ्रतिवाह्य स्वाकारेण परिणमति । द्वितीयो मनु-
 ष्यत्वोपात्ततत्तद्विज्ञादिक्रियाफलभूतसुखमात्रानुभवमयं तेषु तेषु लोकान्तरेषु भोग-
 मुपमुज्जान स्वकर्मफलावसानकारणमतिवाह्य पुन पुन कर्मभूमिं प्रतिपद्यते । उभय

1 BN¹ अशुमानासुरीषु

n l.s स्वकारणे as an alter

2. All manuscripts read भूमिषु

native reading

but see later XVI, 19

3 BN¹ मनुष्यतोपात्त

3. IO, BN¹ and BS¹ स्वकारणे

4 BN¹ omits तेषु

BS¹ reads स्वाकारेण but

रूपोऽप्ययं सत्त्वगुणप्रधान । एव गुणविशेषस्य तारतम्यादानन्त्याच्च सर्वसर्ग-
भेदानामानन्त्यमवसेयम् । मनुष्यरूपोऽपि दैव सर्गो द्विविधः । तत्रैक
सैत्त्वलेशानुगतस्त्वजोगुणप्रधानो यः प्रैष्टुत्तिगार्गेन्मुखत्वात्तत्त्वज्ञानानुन्मेषे सति
सत्त्वलेशानुगतस्त्वजोगुणवशात् त्रय्यादिशास्त्रचोदितयज्ञज्ञानतः प्रभृतिक्रियैस्त्र्यगौन
ससारमनुभवति, यस्य ज्ञानं नर्हत्वादेवमुपक्रम्य लक्षणमुक्तम्—

“ व्यसयात्मिका बुद्धिरैकैव कुरुनन्दन ।

बहुशक्त्वा ह्यनन्ताश्च बुद्ध्योऽन्यवसयिनाम् ॥

यामिमां पुष्पिता वाचं प्रवदन्त्यविपश्चित् ।

वेदवादरता पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥

कामात्मानं स्वर्गपरा जन्मकर्मफलेप्सवः ।

क्रियाविशेषबहुला भोगैश्वर्यगती ॥ मतिः ॥

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् ।

व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ” इति ।

तथा क्रियामाननिर्दिष्टत्वमुद्दिश्योक्तम्—

“ त्रैविद्या मा सोमपा पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।

ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान् दिवि देवभोगान् ॥

१ BS¹ reads सत्त्व सति in the margin
margin

२. BS¹, BS² and IO प्रकृतिमार्गा

३ BS¹ प्रवण

४ BS¹ ज्ञानशून्यत्वात्

BS² notes the reading

ज्ञानशून्यत्वात् in the margin

५ IO फलप्रदाम्

६ IO बहुलां भोगैश्वर्यगतिं

७ IO and BS² omits तया

BS notes तया in the margin

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।

एवं त्रयोधर्मनुप्रपन्ना गतागतां कामकामा लभन्ते ॥” इति ।

तथा तान् प्रति स्वक्रियाक्रीडावपि भगवाननेनैवाह, यत ईश्वरेच्छयैव ते तथा संसारितां संप्रत्यनुभवन्ति । द्वितीयो मनुष्यात्मको दैवः सर्गमेदो रजोलेयानुगतैः सत्त्वप्रधानो यः प्रबलविकल्पानिधत्त्वात् कुलैरैलस्थैर्याभ्यां पुरस्सरीभ्यां भक्तिश्रद्धाभ्यामुत्सार्यमाणसन्देहादिघोरविघ्नौघावरणत्वादभिव्यञ्जित-प्रत्यासन्नपरमेश्वरदर्शनमहोत्सव एव । एवं कृतलक्षणतयेह निर्दिष्टः—

“अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागोऽसक्तिरपैशुनम् ।

दया भूतेष्वलौक्यं च मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥

तेजः क्षमा धृतिस्तुष्टिर्द्रोहो नातिमानिता” ।

भजन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥”

इत्यादिना । तथाविध एव हि^१ प्रारब्धकरणप्रतिपाद्यपरमरहस्योपदेशविषयतयेह परिगृहीतः, यदाहोपदेश्यं प्रति^२ —

१. IO and BS¹ इच्छयैव

२. IO गतसत्त्व

३. BS¹ and BN² तल्लौक

४. IO धृतिशौचं

५. BS¹ अनभिमानिता

BN² and BN³ नाभिमानिता

६. All manuscripts read भवन्ति
but see later XVI, 3.

७. IO इत्यादि

८. BN² omits हि

९. BS¹ and BN² प्रत्ये

“एव^१ विवस्वते योग प्रोक्तवानहमव्ययम्”

इत्याद्युपक्रम्य—

“स एवायं मया तेऽद्य योग प्रोक्त पुरातनं ।

भक्तोऽसि मे सत्त्वा चेति रहस्य चैतदुत्तमम् ॥

इत्यादि । तथा—

“चतुर्विधा भजन्ते मा जना मुकुतिन सदा”

इत्यादि । तथा प्रकरणपरिसमाप्तौ—

“सिद्धिं प्राप्नो यथा^२ ज्ञय तैदामोति निबोध मे ।

समासेन तु कोन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥”

इत्याद्युपक्रम्य—

“सम सर्वेषु भूतेषु मद्वक्तिं कथते पराम् ।

भक्त्या मामभिजानाति सोऽहं यश्चासि तत्त्वतः ॥” इति ।

तथा श्रद्धादिविषयमप्याह—

“श्रद्धावान् कथते ज्ञान तत्पर सयतेन्द्रियं ।

ज्ञान लब्ध्वा परा शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥” इति,

१. All manuscripts read इमं
The copyist probably
wanted to erase इमे in
BS¹ and BN¹ but has not
done so See later IV, 1

२. BS¹ सनातन
BS² reads सनातन but
notes the reading पुरातन
in the margin

३ IO मुकुतिबोद्धुं

४ BN¹ तथा IO BS¹, BS² and
BN² यदा

५ All manuscripts read समासेन
instead of तदामोति. See
later XVIII, 50

६ BN¹ विषयमाह

७ All except IO read सयतस्त.
७ सयतेन्द्रिय

“ श्रद्धान्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषै ” इति,

“ श्रद्धांन मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रिया ” इत्यादि च ।

इत्थ सर्गभेदेष्ववस्थितेष्वय समनन्तप्रतिपादितो दैवसर्गभेदो मनुष्यात्मको यौहगस्योपदेशस्य विषयत्वेन परिगृहीत, तस्य तावत्स्वरूपमुपक्षिप्यते ॥

इह खलु प्रतिपादितस्वरूपस्य सर्वकर्तु परमेश्वरस्य सत्तत् कर्तृत्वौ-
नवलोपात् क्रियाशक्त्यविरहे मुख्यवस्थिते तन्मायावैभवोद्भावितभेदानामपि
जीवानां परमार्थतत्त्वात्मकत्वाच्चदेव क्रियाशक्त्यविरह सर्वदैव स्थित इति
सर्वात्मना कर्मणा परित्यागानुपपत्ते शास्त्रचोदितानां तेषां बन्धकत्वशक्तिप्रतिस्तम्भ-
हेतुवक्ष्यमाणज्ञानसंस्कृतानामधिकारिदेशकालावस्थाद्यपेक्ष मुख्यकल्पानुकल्पक्रमेण
यथाशक्ति यथाविधि चानुष्ठानमेव सकलस्योपदेशविषयभूतस्य जनस्य
परमार्थस्वरूपसमापत्तिरक्षणमोक्षाधिगमहेतुरित्ययमिहोपदेशो विवक्षितः । अतश्च
कस्यचिदप्यधिकारिण कस्याचिदप्यवस्थायां घोरस्यापि शास्त्रचोदितस्य कर्मण
परित्यक्तानुपपत्तौ स्थिताया तादृशमेव घोरकर्माधिकृतमुक्तोपदेश्यलक्षणविशिष्टमर्जुन
मुद्दिश्य भगवत्कर्तृक रहस्यमिदमुपदेष्टुं मुनिपुत्रव प्रचक्रमे—“ धर्मक्षेत्रे ”
इत्यादि ‘ किमकुर्वत सञ्जय ’ इत्यन्तम् ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे सर्वधनुसमागमे ।

मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥ १ ॥

१ BN¹ सर्गभूतेष्वय

४ All except BN शक्तिनित्याविरहे

२ BN¹ नादशस्य

५ IO काश्रववस्थाद्यपेक्ष

३ IO and BN¹ कर्तृत्वाविलोपान्

धृतराष्ट्रप्रश्नचोदितसंजयवाक्यानि, “ दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकम् ” इत्यादीनि, “ तुमुलो व्यनुनादयत् ” इत्यन्तानि ॥

संजय उवाच—

दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
 आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥
 पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।
 व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तत्र शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥
 अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
 युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥
 धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।
 पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुङ्गवः ॥ ५ ॥
 युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
 सौमद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥
 अस्माकं तु विशिष्टा ये ताविरोध द्विजोत्तम ।
 नायकान् मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥
 भवान् भीष्मश्च कर्णश्च कृपः शल्यो जयद्रथः ।
 अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदक्षिश्च वीर्यवान् ॥ ८ ॥
 अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
 नानाशस्त्रप्रहरणाः नानायुद्धविशारदाः ॥ ९ ॥
 अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीमाभिरक्षितम् ।
 पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीष्माभिरक्षितम् ॥ १० ॥

अग्नेषु तु सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।
 भीष्ममेवामिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११ ॥
 तस्य संजनयन्तर्प कुरुद्वयः पितामहः ।
 सिद्धानादं विनयोच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापमान् ॥ १२ ॥
 ततः शङ्खाश्च मेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
 सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥
 ततः श्वेतैर्हर्ययुक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।
 माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥
 पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।
 पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥
 अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥
 काश्यपश्च परमेष्वासः शिरण्डी च महारथः ।
 धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥
 पाञ्चालश्च महेष्वासो द्रौपदेयाश्च पञ्च ये ।
 सौमद्रश्च महाबाहुः शङ्खान् दध्मुः पृथक् पृथक् ॥ १८ ॥
 स घोषो घातं साष्टाणां हृदयानि व्यदारयत् ।
 नमश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयत् ॥ १९ ॥

परस्परवधाध्यवसायसंरब्धसकलकुर्याण्डवैसमागतमुभटघोरसमरसंरम्भोद्यो-

गसूचकत्वात् कर्मघोरत्वप्रतिपादनतात्पर्याणि निगदव्याख्यातानि ॥

तथा “अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा” इत्याद्युपक्रम्य संजयोक्तान्येव ।

अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः ।

प्रवृत्ते अस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥ २० ॥

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।

वर्जुनवाक्यानि सैन्यनिरूपणोपक्रमाणि “उभयो सेनयोर्मध्ये”
इत्यादीनि सुबोधानि । ततः संजयोक्तान्येव । हृषीकेशवाक्यान्यपि स्फुटार्थान्येव ॥

वर्जुन उवाच—

उभयोः सेनयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २१ ॥

यावदेताबिरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।

कर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्रणसमुद्यमे ॥ २२ ॥

योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।

धार्तराष्ट्रस्य दुर्युद्धेयुद्धे प्रियचिकीर्षनः ॥ २३ ॥

संजय उवाच—

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।

उभयोः सेनयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोचमम् ॥ २४ ॥

भीष्मद्रोणप्रसुम्बतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।

उवाच पार्थ पश्यतान्समवेतान्कुरुनिति ॥ २५ ॥

तत “तत्रापश्यत्” इत्यादि “सीदमानोऽब्रवीदिदम्”^१
इत्यन्तमर्जुनस्य पितृमातामहादिवन्धुवर्गदर्शनक्रियात्मकं संजयवाक्यमपि व्यक्तार्थम् ॥

तत्रापश्यन्स्थितान्पार्थः पितृनथ पितामहान् ।

आचार्यान्मातुलान्प्रातृन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥ २६ ॥

श्शुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ।

तान्ममीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्यन्धूनवस्थितान् ॥ २७ ॥

कृपया पर्यामिष्टो मीदमानोऽब्रवीदिदम् ।

तत. प्रस्तुतोपदेशैरतिपे-
क्षितस्त्वज्ञानममुद्भूतपितृमातामहादिवन्धुवर्गपर्य-
वसायिसङ्ग्रामकर्मविचिकित्सस्य करुणावेशविश्रुतार्जुनस्याधर्ममेव धर्मत्वेन
व्यपदिशत “दृष्ट्वेमान् स्वजनान्” इत्यादीनि “तन्मे क्षेमतरं भवेत्”^२ इत्यन्तानि
मनुष्यस्वभावसुलभमिष्ट्याज्ञानप्रतिपादकवाक्यानि निगदय्याम्यतान्वेव ॥

अर्जुन उवाच—

दृष्ट्वेमान् स्वजनान् कृपया युयुत्सुत्समवस्थितान् ॥ २८ ॥

सीदन्ति सर्वगात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।

वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ २९ ॥

संसते गाण्डिवं हस्तात् त्वक् चैव परिदहाने ।

न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ ३० ॥

२. All except IO omit इदम्

३. All omit मयेत्

२ BN' उपदेशे प्रति

निमित्तानि च पश्यामि पिपरीतानि केशव ।

न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१ ॥

न कादक्षे विजयं कृष्ण न राज्यं न सुखानि च ।

किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३२ ॥

येषामर्थे कादक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।

त एवमे स्थिता योद्धुं प्राणास्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान् ॥ ३३ ॥

आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।

मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः सम्बन्धिनस्तथा ॥ ३४ ॥

एतान्न हन्तुमिच्छामि भूतोऽपि भवुस्तदन ।

अपि त्रैलोक्याज्यस्य हेतोः किमु महीकृते ॥ ३५ ॥

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्यान्नार्दन ।

पापमेवाश्रयेदस्मान् हर्षतानाततायिनः ॥ ३६ ॥

तस्मान्नाहो वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान्सत्त्वान्धवान् ।

स्वजनं हि कथं हन्ता सुग्विनः स्याम माधव ॥ ३७ ॥

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।

कुलक्षयकृत दोष मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ३८ ॥

ऋथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निर्गतितुम् ।

कुलक्षयकृत दोष सपश्यद्विज्जनार्दन ॥ ३९ ॥

कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।

धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ४० ॥

तत “तत्रापश्यत्” इत्यादि “सीदमानोऽब्रवीदिदम्”
इत्यन्तमर्जुनस्य पितृमातामहादिबन्धुवर्गदर्शननिज्यात्मकं संजयवाक्यमपि व्यक्तार्थम् ॥

तत्रापश्यन्स्थितान्पार्थः पितृनथ पितामहान् ।

आचार्यान्मातुलान्भ्रातृन्पुत्रान्यौत्रान्सखींस्तथा ॥ २६ ॥

श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ।

तान्पमीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्वन्धूनवस्थितान् ॥ २७ ॥

कृपया पर्यामिश्रो सीदमानोऽब्रवीदिदम् ।

तत. प्रस्तुतोपदेशैः प्रतिपेक्ष्यतस्त्वज्ञानसमुद्भूतपितृमातामहादिबन्धुवर्गपर्य-
वमायिसङ्ग्रामकर्मविचिकित्सस्य करुणावेशविवशस्यार्जुनस्याघर्ममेव धर्मत्वेन
व्यपदिशत “दृष्ट्वेमान् खजनान्” इत्यादीनि “तन्मे क्षेमतरं भवेत्” इत्यन्तानि
मनुष्यस्वभावसुलभमिध्याज्ञानप्रतिपादकरावधानि निरादर्याख्यातान्येव ॥

अर्जुन उवाच—

दृष्ट्वेमान् खजनान् कृष्ण पुपुत्सन्समवस्थितान् ॥ २८ ॥

सीदन्ति सर्वगात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।

वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ २९ ॥

संसते गाण्डिवं हस्तात् त्वक् चैव परिदहते ।

न च अक्रोम्यप्रस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ ३० ॥

२ All except IO omit इदम्

३ BN¹ उपदेशं प्रति

३ All omit भवेत्

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।

न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१ ॥

न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न राज्यं न सुखानि च ।

किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३२ ॥

येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।

॥ एवमे स्थिता योद्धुं प्राणांस्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान् ॥ ३३ ॥

आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।

मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः सम्बन्धिनस्तथा ॥ ३४ ॥

एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।

अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किमु मदीकृते ॥ ३५ ॥

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः साञ्जनार्दन ।

पापमेवाश्रयेदस्मान् हर्षतानाततायिनः ॥ ३६ ॥

तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान्सन्धान्ववान् ।

स्वजनं हि कथं हृत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ३७ ॥

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।

कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ३८ ॥

कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादसान्निवर्तितुम् ।

कुलक्षयकृतं दोषं संपश्यद्विज्जनार्दन ॥ ३९ ॥

कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।

धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ४० ॥

अधर्माभिभवात् कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।
 स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ॥ ४१ ॥
 संकरो नरकार्यैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
 पतन्ति पितरो ह्येषां सुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ ४२ ॥
 दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ।
 उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलमाश्च शाश्वताः ॥ ४३ ॥
 उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।
 नरके नियत घासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४४ ॥
 अहो यत महत्पापं कर्तुं व्यवमिता वयम् ।
 यद्राज्यसुखलोभेन हन्तु स्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥
 यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।
 धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६ ॥

ततश्च "एवमुक्त्वा" इत्यादि संजयवाक्यमपि गतार्थमेवेति तात्पर्यतः
 प्रथमोऽध्यायो व्याख्यातः, न तु गौरवभयात्प्रातिपद्येन ॥

संजय उवाच—

एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।
 उत्सृज्य सशरं चापं शोकमविग्नमानसः ॥ ४७ ॥
 इति प्रथमोऽध्यायः ॥

एवमयं प्रथमोऽध्यायो यथोपात्तान्त उपदेश्यभागवत्प्रवृत्तिहेत्वर्जुनविपाद-
प्रतिपादनार्थः समाप्तः ॥

योग्यानुग्रहनीतिनाटकविधिप्रस्तावनेयं प्रभो

गीतासु प्रथमस्य या विरचना व्याख्यासृतं ध्यायताम् ।

दिग्भास्वादसुधारसंप्रविकसत्कोतूहलना मनः

सभ्यानामपचानमत्रै निविडं यन्नातु बद्धादरम् ॥

राजानशमकण्ठरिरचिने वाचयार्थान्वयमात्रे

• सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे

प्रथमोऽध्यायः ॥^१

१ BN¹ and BN² व्याख्यास्यतां
BS¹ notes व्याख्यास्यता as an
alternative reading

BN¹ and BN² सुधार्दवस्तुविक-
रात् BS¹ reads सुधार्दविरुम्भत्
and notes the reading सुधा-
रसप्रविरात् in the margin

२ IO सुधार्दवस्तुविक

३. BN¹ मायानिविडं

४. All manuscripts add ओम् । वचिन् पद्मि पादै वचिदर्पलोकेन
मुनेर्वचार्थपरिसमाप्तिस्तत्रनेनिहासमागे दृश्यते, तदिह प्रवरणे तत्र तत्र तथैवावगन्तव्यम् ।
मूलग्रन्थश्लोका ४७ ॥ अनेन सह विवरणम् १६० ॥

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथैवं व्यामोहवशविसंस्थुलमर्जुनं प्रति संजातानुजिघृक्षस्य भगवत.
परमार्थोपदेशप्रक्रमपिशुनानि वाक्यान्नुपक्षेप्तुम्—

संजय उवाच—

तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णकुलेक्षणम् ।

सीदेमानमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

स्पष्टार्थः^१ । यदेवाह भगवान्, तदाह—

कुतस्त्यां^२ कश्मलमिदं विपमे समुपस्थितम् ।

अनार्यजुष्टमस्यर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥

हृदमेवंविषमैस्तुताषड्यकरणीयस्वकर्मकरणावसादकारणव्यामोहात्मकं कश्मलं
पापं त्वां भवन्तं कुतः कस्मान्निमित्ताद्विषमे सङ्घटे उपस्थितमागतम् ? अर्जुन ।
कीदृशं कश्मलमनार्यजुष्टमशिष्टसेवितम्, अथ एवास्वार्थं स्वर्गप्राप्तिप्रतिकूलम्,
अकीर्तिकरमपवादसंपादकम्—इति पदसङ्गतिः स्फुटैव । अर्थविशेषं त्विमं
गम्यीकृत्य भगवानेतदाह । अर्जुनशब्दोऽत्र न संज्ञिमात्रसम्बोधनार्थः, किंतु
तद्गतप्रकृष्टाभिजनप्रज्ञापराक्रमादिगुणगरिमप्रत्यायनार्थः, त्वच्छब्दोऽपि परमार्थतो
मोहादिमलविमुक्तस्वभावस्यात्मनः प्रत्यायकत्वेन प्रयुक्तः; तेन वस्तुतो यत्त्वं

१. BN^१ विरीदन्तमिदं

४. BS^१ विषं प्रस्तुत

२. BS^१ adds श्लोक.

५. BS^१ adds हे

३. All except BN^१ त्वा

६. BN^१ तच्छब्दोऽपि

तस्यानेन व्यामोहकलङ्केन सम्बन्धः प्रकाशस्य तमसेवात्यन्तमसम्भाव्य इति
कुतस्त्वामिदमुपस्थितमित्यनेन श्रावयेन गर्भीकृतम्; अत एव चैतत्पापमनार्यैर-
तत्त्वविद्विरताधुभिः सेवितम् इत्याद्युक्तम् ॥

अनेनैव क्रमेणैतद्विशेषयितुमाह—

मा क्लृप्त्यं गच्छ कौन्तेय नैतच्छ्रयमुपपद्यते ।

क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप ॥ ३ ॥

हे परन्तप शत्रुजनज्वरजनक! क्लृप्त्यं कापुरुषत्वं मा गा, यतस्त्वयि जग-
द्विख्यातविक्रमादिगुणमहिम्नि नैतदेवंविषमल्पसत्त्वजनोचितमुपपद्यते; तस्मात्
क्षुद्रमसारं हृदयदौर्बल्यमाशयकार्यं विहायोत्तिष्ठस्व; प्रस्तुते श्लाघ्ये सङ्ग्राम-
कर्मण्युद्यमं गृहीष्व । अत्रापि त्वच्छब्दस्य पूर्वोक्तार्थगर्भीकारेण प्रयोगो
मन्तव्यः; क्लृप्त्यशब्दस्य च विवेकशून्यत्वगर्भीकारेण इति; अन्यदपि विशेषण-
मेवं योजनीयमिति ॥

अथ संप्रत्यनाविर्भूतात्मानात्मस्वरूपविवेचनक्षेमप्रकृतत्वाद्बुद्धेहादिकमेवात्मत्वेन
प्रतिपद्यमानो गुर्वादिवधमहापातकपर्यवमायिसमरानुष्ठानं दोषोद्भावेनै प्रतिषेद्धुम्

अर्जुन उवाच—

कथं भीष्ममहं सङ्ख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।

ह्युभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावसिद्धयम् ॥ ४ ॥

मधुसूदन ! कथं वेन शास्त्रोपपन्नेन प्रकारेण भीष्मं पितामहं गुरुं द्रोणं
ब्राह्मणं सन्नरे सायकैः प्रतीपं संप्रहारेण योजयिष्यामि ? यदि वा प्रतिशब्दयोगे

१. BS' विदीर्योत्तिष्ठ

२. IO विवेचनाक्षम

३. IO दोषोद्भावेन

४. BS' द्रोणं च शुद्धं ब्राह्मणं

द्वितीया व्यस्येया । गुप्तिश्चाकर्मक एव । परस्मैपदमत्र छान्दसम् । अन्य
 प्राप्येव द्रष्टव्यम् । यस्ततो विद्याभिधानधनप्रदानपरमोपकारिणौ प्राणैरपि परि-
 तोषणीयद्वयौ पूजनमेवार्हत । अत्रैनेन कथमिति प्रकारप्रश्नेन प्रभुतरण-
 परिजिहोषाया कश्मलत्वं मगवनोपन्यस्त धर्मविरोधदनुषपन्नमेत्यभिप्राय-
 सूचितोऽर्जुनेन ॥

यत आह—

गुरुनहत्वा हि महानुभूतान् श्रेयश्चतुर्भक्ष्यमपीह लोके ।
 न त्वर्थकामस्तु गुरुनिहत्यै भुञ्जीय भोगान्नुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥

यस्मात् सङ्ग्रामपरिहारेण गुरुणा वर्धे परिहृतो भवति, ताव् अहत्वा
 भिक्षान्नमप्यभ्यरहते प्रैशस्य स्यान्मम; न पुनरहं धर्मलिप्सु तान् व्यापाद्य
 तच्छोणितोपचितानिष्ठान्विषयान् समश्नीयाम् ॥

किञ्च —

न चेतद्विषयः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेग यदि वा नो जयेयुः ।
 यानेन हत्वा न जिजीविषामस्ते नः स्थिताः प्रमुखा धातराद्याः ॥ ६ ॥

१ IO श्रेया भावतु

EV⁹ notes this reading
 in the word भवेतु
 has been subse-
 quently erased

२ BS' and BN⁹ अर्थकामास्तु ~

३ BS⁹ notes as an alternative
 reading निहृत्य

४ IO BS' and BS⁹ एव

५ BS' and BN⁹ प्रदानं

६ IO धर्मलिप्सु

BN⁹ अर्थलिप्सु

७ BN⁹ तेजस्थिता

एतदेव न जानीमः—द्वयोर्मध्यात् कतरद्वस्त्वस्माकं प्रयोजनवत्तया गरीयः गुरुतरं स्यात् । कयोस्तयोर्विस्तुनोरित्याह—यदि वा वयं तान् प्रतिद्वन्द्विनो जयेम तिरस्कुर्वामिहि, यदि वा अस्मास्ते तिरस्कुर्वीरन् ! 'एतयोरेकतरस्य गरीयस्त्वापरिज्ञाने कारणमाह—यस्मावान्मुख्यं व्यापाद्य वयं बन्धुविरहात्मानानेव धारयितुं नेच्छाम, ते धृतराष्ट्रपुत्रा आनरोऽस्माकं पुरः स्थिताः । किमुक्तं भवति ! यदि तावद्भ्याभिः 'कुरवो हताः स्यु तदस्य पक्षस्य का गरीयस्ता, दुःखमात्रफलत्वात् ! एवं चार्थादिदमुक्तं स्यात्—यदि तेऽस्मान् जयेयुः स पक्षो गरीयान् भवेदिति ॥

अथ समरकर्मानुष्ठानं धर्मसुखबाधपक्षत्वात्परिहार्थतया प्रतिपाद्यापि स्वात्मनि वैदुष्याभिमानदोषमाशङ्कमानो भगवति संशयान्मात्मानमावेदयन् स आह—

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसंभूदचेताः ।

यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं श्लाघि मां त्वां

प्रपन्नम् ॥ ७ ॥

हे भगवन् ! अहं कार्पण्यदोषेण बन्धुहिंसाजनितेन दैन्येनोपहतस्वभावः प्रध्वंसितक्षत्रधर्मा, अत एव धर्मेषु शाम्बोदितेष्वचारेषु संभूदचेताः संशयितमनस्कः, भवन्तं पृच्छामि; अतश्च यन्मे वस्तु श्रेयः प्रशस्यतरं स्यात् तन्निश्चितं

१. EN' and BS' एतयोरेकयोरे-

कतरस्य

३. 10 संशयात्मानं

४. BN' त्वां

२. BS' and BN' गुरुवः

नि सन्देहमादिश, यत शिष्य शासनीयस्तवाहम् । एतेन प्रपन्नमुपपन्न सन्त
गुरुर्भूत्वा मा शाधि व्युत्पादयेति ॥

किंच—

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्यात् यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।

अत्राप्य भूमासपत्नमृद्ध राज्य सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८ ॥

यस्मात्तमह कचित्त्वा वर्जयित्वा न तर्कयामि, यो मम शोक शोचन
मपसारयेत् । कीदृशम्^१ इन्द्रियाणा बाह्याभ्यन्तराणा करणानामुच्छोषण
सन्तापकम् । किं कृत्वा^२ शोचन निर्विषय स्फीत भूषात्वाधिपत्य लब्ध्वापि ।
अधवात्यल्पमिदमुच्यते । देवानामप्यैश्वर्यमधिगम्य मम कार्पण्यदोषोपहतस्व
भावस्य शोचनमेव भ्यात्, अतो मा शाधीति । एव शोचनक्रियापेक्षमवासि-
क्रियाया पूर्वोक्तालम्बनसेवम्, न त्वपनोदनक्रियापेक्षम् । तथा हि सति
भिन्नकर्तृत्वौच्छब्ददोष समन्वयाभावाच्चाथंदोषो दुर्निवार स्यादिति ॥

अथ युद्धनिषेधनिश्चितबुद्धित्व धनज्ञयस्य प्रतिपादयितुम्

सजय उवाच—

एवमुक्त्वा हृषीकेश गुडाकेशः परन्तप ।

न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूर्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये सीदमानमिद वचः ॥ १० ॥

१ IO केशपर्याप्ति

२ BN भिन्नकर्तृकत्वात्

३ BN² notes विपीदन्तमिद वच
in the margin as an
alternative reading

श्लोकद्वयमेतद्वतार्थम् । किन्तु हृषीकानीन्द्रियाणि, तेषामीशो नियन्ता भगवान् । गुहाका निद्रामाचक्षते, तस्या ईश, तयानभिभूनीय — इत्यर्जुन-
विशेषण व्याख्येयमिति ॥

एवमविद्याभ्यामोहपरित्यक्तसङ्गप्राप्यवसायमर्जुन सम्यग् ज्ञानोपदेशेनात्र
स्वकर्मणि प्रवर्तयिषु

भगवानुवाच—

त्वं मानुष्येनोपहतान्तरात्मा रिपादमोहाभिभवाद्विसृजः ।

कृपागृहीतः समीक्ष्यै वन्द्यमिग्रपन्नान् मुखमन्तकस्य ॥ ११ ॥

उपदेशाभावात् सप्रत्यनुदितदैवसर्गोदितप्रज्ञस्त्व मानुष्येन मानुष्यभावेन
सशयविपर्ययज्ञानभैरुलेनोपहतान्तरात्मा प्रत्यभिज्ञानाभावात् तिरस्कृतसत्त्वात्मस्व-
रूपो धर्तस इति शेषः । यस्माद्विपादेन शोर्क्रेत्रेनानध्यवसायन मोहेन च
विपर्ययप्रत्ययहेतुना वैचित्र्येण यस्तेऽभिभव सामर्थ्यमज्ञ कृत, तस्माद्धेतो ।
विसृजो विगतवक्ष्यमाणसम्यग्ज्ञानोऽसि । कुत एतद्वगतमित्याह — यतस्त्व
दुर्निवारप्रसरस्य कृनान्तस्य वदने प्रविष्टान् बान्धवानिरूप्य कृपागृहीतो^१
गृहीतकृप स्वीकृतकरुण सवृत् । आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वात् गृहीत-
शब्दस्य पूर्वनिपाताभावोऽन्वावसेय, तेन बहुव्रीहिरेवाय न तत्पुरुष,
तस्मिन् सति भिनक्तृत्वप्रसङ्गः । अनेन श्लोकेन वक्ष्यमाणस्यात्मज्ञानस्य

१ BN¹ भावनीय

४ IO सत्प्राप्तम्

२ IO, BS² and BN³ समवेक्ष्य

५ IO and BS¹ स्वरूपोऽनु स

३. BV⁴ बाहुल्येन

६ IO शोको नानध्यव

७ IO कृपया गृहीत

प्रथमप्रतिपाद्यं शरीरशरीरिव्यतिक्रान्तमासूत्रितम्, यत् एकान्तविनश्वरशरीरस-
न्निवेशविशेषबद्धबन्धुबुद्धित्वमिदं शरीरिस्वरूपापरामर्शनिबन्धनम् ॥

अत एवाह —

अशोच्यान्नुशोचस्त्वं प्राज्ञवन्नाभिमापसे ।

गताद्गतासुंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ १२ ॥

तत्र ज्ञातिगुर्वादिबन्धपर्यवसायिनः समलक्ष्यापारस्याधर्मतदुल्लेखोर्कत्वाद्युप-
न्यस्य लोकैर्द्वयवाचकत्वं प्राज्ञबहुद्धिमानि न जल्पसि; नैषा नैष्ठिकी बुद्धिः ;
शरीरशरीरिविवेकज्ञानाभावजनिता विमत्तिरेवैषा ; न ह्येते गुर्वादयोऽवश्यं विनाशि-
शरीरमात्मात्मका, किंतु नित्याः शरीरेण एते^१ तद्यतिरिक्ताः, अत एव किं
कुर्वस्त्वं प्राज्ञवन्नाभिमापसे? अशोच्यान् विनाशाभावात् परमार्थतश्च दुःख-
योगाभावादशोचनीयान् परिदेवनस्याविषयभूताननुशोचन् शोकविषयत्वेन भावयन् ।
यतश्चैते नित्याः, अत एव तान् गतासून् तेभ्यस्तेभ्यः शरीरेभ्य उक्तान्तप्राणान्
मृत्युपदेशभाजं, तथा च अगतासून् तेषु तेषु शरीरेष्ववस्थितप्राणत्वाज्जीवद्यपदेश-
भाजं पण्डिता विज्ञातपरमार्था नानुशोचन्ति ॥

तथा च जीवायस्यायमेवैषा तावन्नित्यं प्रतिपादयितुमाह—

१ IO अन्वशोचस्त्वं

३. IO श्लोकद्वयवाचकत्वं

२. BN^१ प्रज्ञावादोऽयं is given in
the margin as an alter-
native reading

४ BN^१ omits न

५ BN^१ omits शरीर

६. IO एव

नै रोमाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।

न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमितः परम् ॥ १३ ॥

य मां वर्तमान मन्यसे सोऽहं नै जातु नासम् । नञ्द्रव्येन पूर्वकाल-
भावमेव प्रकृतं^१ प्रतिपादयति, नाहमभूत्या भवामि, किंतु प्रागपि भूत्वा
इदानीमपि भवामि । यथाहं तथा त्वमपि सप्रति वर्तमानत्वेन प्रतिभासमानः
पूर्वमप्यासीरिव, न त्वभूत्या मयसि । यथा च त्वम्, एवमिमेऽपि “वर्तमानत्वेन
प्रतिभासमाना सर्वे राजान पूर्वमासन्नेव, न पुनरभूत्वा भाव एषाम् । नै च
सर्वे एव वयमित परमस्माच्छरीरादनन्तर न भविष्याम, भविष्याम एवेति ।
अनेन युष्मदस्मत्परिपरापरमेदेन व्याख्यतस्य जीवलोकस्य कारुण्येऽपि
सत्तासम्भवान्नित्यत्वं प्रतिजानीते । आसमित्यादि तु भूतादिक्रियाकर्तृत्वव्यप-
देशो विनाशधर्माकसरोरसामानाधिकरण्याग्रमकृत, न तु नित्यस्य भूतादिव्यपदेश
उपपद्यते इति ॥

ननु देहनिष्ठस्य जीवस्य कर्तृत्वज्ञातृत्वाद्युपलम्भः ; तत्कथं तद्विनाशे
तस्य नित्यत्वं स्यादिति दुराशङ्का प्रत्यङ्गोपलम्भनिर्दर्शनपतिरादनेन परि-
हर्तुमाह—

देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमार यौवनं जरा ।

तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीस्तत्र न मुह्यति ॥ १४ ॥

१ IO, BN¹, BN² and BS²

न एवाहं

४ BN² प्राकृतं

५ IO omits वर्त. सर्वे

२. IO and BN² omit न

६ IO omits न च .नन्तरम्

३ BN¹ पूर्वकालमेव

७ BN¹ and BN² युष्मदसदादिपरि

अस्मिन् वर्तमानबुद्ध्या परिगृहीते देहे यथास्य देहिनस्तत्संवेदितुरा-
त्मनः कौमारं कुमारभावो बाल्यम्, तथा यौवनं तारुण्यम्, तथा जरावृद्धभावः
इत्यवस्थात्रयमनित्यम्, तेन देहिना भूतादित्वेनानुबन्धीयमानं सम्बध्यते, तथा
तेनैव निदर्शनेन इतो देहादन्यस्य देहस्य प्राप्तिः, तस्यात्मनो देहद्वयव्याप-
कस्य स्थितस्यै स्थितैव । तत्र तत्त्वज्ञो मोहं न गच्छति । शरीरविनाशे शरीरिण-
मविनष्टं मन्यते, नित्यमेव तैमवगच्छति । किमनेनोक्तं भवति ? यथा बाल्या-
द्यवस्थाविनाशेन न कश्चिदात्मविनाशं मन्यते, किन्तु सर्वः कश्चित्प्रतिपत्ता
बाल्याद्यवस्था अतीतानागतत्वेनानुसन्दधानः प्रतिपत्तारमात्मानमेकं स्थितं
मन्यते, तथैव नानादेहसम्बन्धमतीतानागतत्वेनानुसन्दधानः प्रबुद्धो नित्यमात्मान-
मवगच्छति । एताभिश्च स्थूलाभिः कौमाराद्यवस्थाभिरुद्धताः सूक्ष्मा जागरा-
दयोऽप्यवस्थाः प्रतिपादिता वेदितव्याः । तैश्च हि—ज्ञास्वन्योन्यभिन्नरूपास्तु
प्रवर्तमानास्तु उत्पादविनाशवतीषु उपलब्धत्वेनैकेन लक्षणेन युक्तः ताभ्योऽत्यन्तविल-
क्षणस्वभाव आत्मा सर्वस्यैव स्वसंवेदनसिद्धो व्यापकत्वेन व्यवस्थितः ; तर्तश्च
यथैकस्मिन् देहे परस्परविविक्तस्वभावजागराद्यवस्थाविशेषसंवेदितृत्वमात्रैक-

१. BN¹ omits स्थितस्य

BN¹ reads this in the margin.

२. BN¹ तमेव गच्छति

३. IO and BN¹ विनाशे

८. BS¹ and BN¹ omit ततः

४. BN¹ बाल्याद्यवस्था

IO, BS¹ and BN¹ read
ततः.....विदः in the
margin.

५. IO and BN¹ त्वेन संदधानः

६. BN¹, BN² and BS¹ omit
प्रति...दधानः

९. BN¹ विविक्तलक्षणस्वभाव

७. IO omits तथा

BN¹ and BS¹ विविक्त-
लक्षणस्वभाव

लक्षण एक आत्मा सिद्ध, तथा देहान्तरेष्वपि लक्षणविशेषस्यै सुसूक्ष्मस्या-
प्यभावादेक एव सिद्ध ॥

तदनेन मायैकीकृतदेहदेहिब्यतिरेकोपपत्तिपतिपादनद्वारेण पारमार्थिकमा-
त्माद्वैतमुपक्रम्य इदानीं यथापतिपादिते आत्मस्वरूपे येन हेतुना सर्वजन्तवो
मुच्यन्ति, अन्यथैव तं प्रतिपद्यन्ते, तत्प्रतिपादनपूर्वं तत्प्रतिषेधोपायमभ्युपदेष्टु-
माह—

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।

आगमापायिनो नित्यास्तांस्तिष्ठतिक्षय भारत ॥ १५ ॥

मीयन्त एताभिरिति कृत्वा देहत्वविशिष्टस्य प्रमातु प्रमेयार्थपरिच्छेद-
साधन मात्रा इन्द्रियशक्तय उच्यन्ते, स्पृश्यन्ते वेद्यतया परास्पृश्यन्त इति
स्पर्शा इन्द्रियार्था, ते च द्विप्रकारा — श्रोत्रादिबाह्येन्द्रियस्पृश्यमाना शब्दादिरूपा,
केवलान्त करणस्पृश्यमाना सुखादिरूपा । तुल्यशब्दो व्यतिरेके । परमार्थतो
नित्यस्यात्मनो मात्रास्पर्शा, पुन शीतोष्णसुखदुःखदा इति सम्बन्ध । ते च
शरीरेण सम्बध्यमाना 'शीतमनुभवामि' 'उष्णमनुभवामि' इति प्रत्ययं ददति, अन्त-
कारणेन सम्बध्यमाना, 'सुखमनुभवामि' 'दुःखमनुभवामि' इति प्रत्ययं ददति,
ततश्च शीतोष्णसुखदुःखादिष्व्वात्मर्षममारेष्यन्त उत्पादविनाशस्वभावत्वादित्या
आत्मन्यनित्यतामममुत्पादयन्त सर्वप्राणमृजो मोहयन्तीत्यर्थः । यतश्च

१ BN¹, BN² and B3¹ omit ३ IO and BS¹ मात्रास्पृष्टा

एव . लक्षण

४ BS¹ धर्मत्वमारो

२ BN¹ and BS¹ विशेषणस्य

ते परमार्थतः प्रतिक्षणविनाशिनः ततः प्रोदितोपपत्त्या नित्यमात्मानं प्रत्यवमर्शन्
 तास्तितिक्षस्वः सहस्रवः । तत्समोपितेनानित्यमुखादिस्पर्शमात्रेण नित्यनिर्विकारस्वा-
 त्मावष्टम्भप्रतिष्ठा मा त्याक्षी । यथा त्रैलोक्यैकवीरेण त्वया दुर्वारिदपोद्गुरमापतन्तः
 प्रतिद्वन्द्विनो निष्पक्षम्निजपौरुषपरिस्पन्दसुस्थितेन मनागप्यन्तरनुपजातविक्रियेणास-
 कृत्सावज्ञमुद्युद्धर्षस्तया सोढा, तथैव निसर्गनिर्विकारे सत्ये स्वात्मन्यहङ्कारमारोप्य
 तेऽपि स्पर्शाख्या प्रतिद्वन्द्विनः प्रवृत्तिनिस्सारतत्त्वरूपनिरूपणमात्रेण सद्यन्ताम् ।
 यथास्थितवस्तुविमर्शाभावमात्रजनितोऽयं व्यामोहः, यदात्मनि देहबुद्ध्यादिधर्मारोपेण
 'कृशोऽहम्, पूर्णोऽहम्, सुखितोऽहम्, दुःखितोऽहम्' इत्यादयः प्रत्यया तत्सामा-
 नाधिकरण्येनैवाद्भुवन्ति । तत्त्वतः पुनः ते स्वात्मैक्येनावस्थिता बहिरन्तःकरण-
 शक्तिभिः केवलं स्पृश्यन्ते, न तु तावता काचिदप्यात्मनो विकारकणिका सम्पा-
 दयितुं क्षमा । स्फटिकदर्पणोपमो ह्ययमात्मा नीलपीताद्याभास्तुल्याभिः स्फुरन्तीभिरपि
 सुखादिप्रतीतिभिर्नान्यथा कर्तुं क्षम्यते, यथोक्तम्—

"आसक्तिसामर्थ्यवशाद्विचित्रा पदार्थजातस्य विभान्ति भासा ।

प्रपद्यतेऽन्तर्न तु बाह्यधीमान् विकारमादर्श इवैव प्रसन्न ॥" इति ।

१ IO समर्पितो

२ IO BN' and BN* omit
दुर्वार

३ IO सस्थितेन

४ IO, BN' and BN* दृष्टव्यस्तया

५ IO and BN' omit सत्ये
BS* reads this word in
the margin.

BN* मरवे

६. BN' व्यामोहयदात्मनि

७ IO रण्ये च

८ BN* पीत is erased

९ BS' adds निवृत्त

१०. IO and BN' प्रपद्यते तत्र

११. BS' इवाप्रसन्न

अत एव मानाम्परीशब्देनेन्द्रियार्थव्यपदेश इति । तदनेन श्लोकेन मर्गसंवेद्य-
 महुरस्वभावकौमारजागरावस्थास्तु सुषुप्तावस्थास्वपि सर्गप्राणिगतासु सवेदकत्वेनैवैकेन
 स्वभावेन युक्तो नित्यो^१ व्यापक एकै^२ ण्वात्मा प्रतिपादितः । न चैतावता एकस्य
 सुखित्वादां मतिः सर्गसुखित्वादिप्रसङ्गः, यतो मायोद्भाविताभ्योन्यभेदाभासा एव
 प्रभातारः सततं परस्परविभक्तमात्मानमवगच्छन्ति, न तु पारमार्थिक परः प्रमाता ।
 तत्र हि एकस्मिन् सर्गदा सर्गत्र मर्गथा निर्विशेषस्वभावे सर्गमिदं प्रतिब्रज्यम्, यथोक्तम्—
 “त प्रपद्ये प्रजासृजम्” इति उपक्रम्य—

“यस्मिन्नित्ये तते तन्तो दृढे सग्न्यतिष्ठति ।

सदसद्मग्निं विश्वं निश्वाप्ते^३ निश्चकर्मणि ॥” इति ।

तदेवस्वभावे सत्ये स्थालानि सुव्यग्रस्थितत्वं मुक्तलक्षणमिति प्रतिपादयितुमाह—

य^४ हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।

ममदुःखमुखं धीर मोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १६ ॥

“य पुरुषमुक्तलक्षणज्ञानेकताननिर्विकल्पप्रज्ञैकतया मुमुक्षुवन्मथाया वर्तमानम्,
 अत एव धीरः परिज्ञातसदसत्पद्मार्गपरमार्थम्, अत एव^५ समदुःखसुखं समे

१ All except BS¹ omit
स्वभावेन

२ IO, BS¹ and BS² add युक्तो

३ IO and BS² omit एक

४ BN¹ omits सुखि सर्व

५ IO omits आदि

६ IO स व्यतिष्ठति
BN¹ मग्निं तिष्ठति

७ IO and BN¹ omit विश्वज्ञ

८ IO omits सत्ये

९ BN has only the pratika
and not the full verse

१० BS सोऽस्य तत्त्वाय

११ IO omits यं

१२ IO omits च

मनोवेद्यत्वमात्रेणैकेन रूपेण स्पृश्यमाने तुल्ये दुःखसुखे यस्य तथाविधम्, घटादिवद्
वेद्यत्वमात्राविशिष्टरूपै सुखादिभिरन्तरनुपजनितविकार सन्तम्, एते जन्मविनाशधर्म-
योगादनित्या 'सुखितोऽहम्' इत्यादिविपर्ययप्रत्ययरूपा शब्दादयो न व्यथयन्ति,
तद्विविक्तवेदकैकत्वभावात् सत्यादात्मनो न प्रच्यायन्ति । सोऽमृतत्वाय पैरमात्म-
समापत्तिवशत्वाय कल्पते सपद्यते, मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥

अथोपपत्त्युपन्यासपूर्वमात्मनो वेदकैकत्वभावस्य पारमार्थिकीं सत्ताम्, तथा
तत्त्वमेयरूपस्य देहादेश्च जन्मविनाशवतस्तदभाव प्रतिपादयितुमाह—

नासतो रिद्यते भागो नाभागो रिद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १७ ॥

इह स्वभावादेव यदविद्यमान वस्तु तस्यासतो भावः सत्ता नास्ति, तथैव
स्वभावतस्ततो नित्यस्याभावो विनाशो नास्ति, एतयोस्तदसतो प्रकाशतमसो
रिवात्यन्तपरस्परविरोधान् । किञ्चेतयो द्वयोरपि तत्त्वविद्धि साक्षात्कृतपरमार्थैरन्तो
निष्ठा निश्चयो दृष्टो विज्ञातः, न त्वतत्त्वविद्धि । ते ह्यचिन्त्याद्भुतस्वभावपरमेश्वर-
मायाशक्त्युद्भाविताविषयप्रत्ययतया सत्यमात्मानमप्यन्यमृष्यन्त एवासदनित्यत्वादिना
वास्तवसद्भावरहित देहादिवस्तिवदन्तया सवेद्यमानत्वात् सत्त्वेन प्रतिपद्यन्ते ।
परमार्थतस्तु सन्नित्यमात्मतत्त्वमप्रत्यभिज्ञायमानत्वादसत्त्वेन प्रतिपद्यन्ते ॥

१ BN¹ दिभिरनुपजनित

BN दिभिरन्तरनुपजनित

२ BS प्रत्ययहेतवः स्पर्शशब्दाभि-
हिता विषया शब्दादयो न चात्-
यन्ति । तद्विविक्त

३ BS¹ and BS² परमार्थसत्परमात्म

४ BN¹ अथोपपत्त्युपलब्धिभ्यामपूर्वं

IO अथोपपत्त्यात् मात्मन एकैक

५ BS¹ तत्त्वमेयरूपस्य

६ BS² दर्श is noted as another
reading for जन्म

BN¹ इत्यादिनाश

७ BN¹ Omits भागो...दर्शिभिः

ततश्च तत्त्वत किं सत् किमसदित्युपदेष्टुमाह—

अग्निनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।

विनाशमन्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १८ ॥

एतयो सदसतोर्भध्यात्तदग्निनाशि विनाशधर्मरहितत्वात्परमार्थतः सद्विद्धि जानीहि । किं तत्, येनैतेनेदमन्योन्यभिर्देसभावमय सर्वं चराचरवस्तुजातं तत् कर्तृत्व-विवक्षया निर्स्फारितम्, जातृत्वविवक्षया वा व्याप्तम् ? एक एव हि परमार्थतः सर्वकर्ता सर्वज्ञ परमेश्वर परमात्मा, तदवभासितान्योन्यभेदानां तु क्षेत्रज्ञानां देहादिकमेवात्मत्वेन प्रतिपद्यमानानां परिमितविषयं कर्तृत्वं जातृत्वं च, न वास्तवम् । एवंमस्यात्मतत्त्वाभिधानस्य वस्तुनोऽव्ययस्य “देशकालाद्यवच्छेदरहितत्वाद्भक्षयस्वभावस्य तद्विरक्षणं कार्यज्ञेयस्वपो न कश्चिदथो विनाशमभाव कर्तुमर्हति । न हि नित्यस्य सर्वथानवच्छिन्नमहिम्नोऽर्थस्यानित्योऽवच्छेद्य पदैथो विनाशाय प्रभवतीति ॥

१ BS' omits किं सत्

७. BN' omits वा

२. BN' omits तु मर्हति

८ IO विषयकर्तृत्वं

३ IO नाशविनाश

९ BN' इत्वं

४ BS' मित्रावभासमर्थ In BS' the reading adopted above is erased

१० IO एव सत्वात्

११ BN' adds अमायस्य

५ BS' and BS' चराचर वस्तु

१२ BS' and BN' BN' न कश्चिदर्थो

६ BN' विस्तारित is noted as another reading

१३ • BS' and IO पदार्थविनाशाय

सत्स्वरूपं प्रतिपाद्य असत्स्वरूपं प्रतिपादयितुमाह—

अन्तवन्त इमे देहा नित्यसोक्ताः शरीरिणः ।

विनाशिनाऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥ १९ ॥

सर्वशरीरेषु सर्वावस्थायामु च अविलुप्तोपलब्धत्वमात्रैकलक्षणत्वान्नित्याविनाशिन , तथा देहादिभिरवच्छेत्तुमशक्यत्वादप्रमेयस्य इयत्तादिकल्पाविषयभूतस्य शरीरिण आत्मन इमे देहा , तद्विलक्षणं अन्योन्यामत्रागमार्पाधिधर्मकत्वाद्विनाशिन , विनश्वरत्वभावत्वात्, तथा देशकालादिरिच्छेद्यत्वाद् अन्तवन्त इयत्तादिकल्पाविषयभूता वेद्यत्वमात्रेण सम्बद्धा इति देहरूपस्य यस्तुन परमार्थविनश्वरस्य ज्ञेयत्वमात्रादिना हेतुनात्म-सम्बद्धस्य विनाशे सत्यात्मनोऽपि विनाशप्रतिपत्तिरविद्याविजृम्भितम्, तच्च त्वयि नोपपन्नम् । अतो यथाप्रतिपादितात्मतत्त्वप्रतिष्ठाहङ्कारो वक्ष्यमाणयोपपत्त्या दुष्परिहरत्वमनुतिष्ठन् युष्मत्, प्रप्तुत समरकर्म समाचरेति ॥

अथ युद्ध नाम परहननरूपतया हिंसात्मक कर्म , तत्कथमह गुरुजात्यादि वधलक्षणे घोरे कर्मणि प्रवर्तेते इति यमन्यसे तदेतदात्मस्वरूपानुभिज्ञत्वजनितमोह-

१ BN' omits इम भारत

२ IO and BN' अनाशिना

BS' विनाशमव्ययस्यास्य, for
विनाश we find अनाश writ-
ten as an alternative
reading

३ BN' नित्यस्याविनाशिन

४ BN' इयत्तादिकल्पा

५ BN' विलक्षणोऽन्यो

६ BS' पायधर्म

७ BS' कालपरि

८ BS प्रतिष्ठाह

९ IO आतिव्य BN' A reading
omitting आत्यादि is also
noted

१० IO प्रकीर्णमीति

विलसितमेव, यतः—

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ २० ॥

यो मायावशादत्यन्तनिर्विकारपरमार्थसैन्तमात्मानमप्रत्यक्षमृषम् तद्विरक्षणं^१ देह-
मेवात्मत्वेन मन्यमानो हननादिदेहधर्माविरोपणेन^२ एनं सत्यमात्मानं हन्तारं
हननक्रियाकर्तारं वेत्ति प्रतिपद्यते, यश्चैनमेवंप्रतिपादितरक्षणमविनाशिनमात्मानं
विनाशरक्षणदेहधर्माधारोपणेन हतं हिसितं मन्यते, तावुभायपि मोहवशादनौ-
त्सन्यात्मागिमानग्रहप्रस्तसम्यक्ज्ञानौ न जीनीत, सत्यस्यात्मन स्वरूपं न बुध्येते,
यतोऽयं पर आत्मा सर्वमेवेदं परमनिर्विकारचिन्मात्रस्वभाव स्वात्मतया सर्वदा
विमृषल हन्ति, नै च हन्यते हन्तृतौनिबन्धनं हननक्रियाकर्तृत्वं न प्रतिपद्यते,
नापि हन्तृत्वात्तानिबन्धनं हननक्रियैरुर्मत्वम्, एते हि विरेक्यविपर्ययज्ञानात्मक-
व्यवहाराणां क्षेत्रज्ञानामेव सम्भवन्ति, न परमात्मन ॥

१. BN¹ omits हन्तारं न हन्यते

१. BN¹ and BN² स्वरूप.

२. IO omits सन्तमात्मानं न एनं

१०. IO omits न च हन्यते

३. BS¹ विलक्षणदेहं

११. All except BS¹ add हन्तव्य

४. BN¹ एवं

१२. BN¹ and BN² omit हन्तव्यता.

५. BN² omits हन्तारं

निबन्धनं

६. BN¹ and BS¹ एव प्रतिपादित

१३. BN¹ and BN² क्रियाया.

७. BN¹ अत्यन्तमात्रं-

१४. IO, BN¹ and BN²

८. BN¹ and BN² बुद्धयते

विकल्पाविपर्यय

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं^१ भूत्वा भविता वा न भूयः ।

अजो नित्यः शश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥२१॥

अयमुक्तलक्षण आत्मा देशकालाकारावस्थावच्छेदरहित चिन्मात्रस्वरूपत्वान्न जायते नै उत्पद्यते, नित्यमुत्पन्नरूपत्वात् ; नापि म्रियते विनश्यति ; नापि जन्ममरणान्तरालवर्तिसिस्थिवस्थारूपं भावविकारमनुभवति, ते हि जन्मस्थितिविनाशात्मक अवस्थाभेदा देहावनित्यभावाश्रया ; ते हि भावा अभूतपूर्वधर्माविर्भावे जाता इत्युच्यन्ते । भूतपूर्वधर्मतिरोभावे च विनष्टा इत्युच्यन्ते ; तदन्तराले च तत्तत्प्रत्ययप्रवाहसादृश्यभ्रमा स्थिता इत्युच्यन्ते । स च तेषामपुनर्भावी भाव आत्मनन्तु सदाभूतस्य नाभावसम्बन्ध सदैकलक्षणाव्यभिचाराच्च न धर्मान्तराविर्भावतिरोभावाविति जन्मस्थितिविनाशलक्षणानुसंधानप्रतिपक्षेऽस्यानेन श्लोकेन प्रतिपादित ॥

इदानीमेत एव भावविकारा विशेषतोऽर्थ्यं प्रतिपिच्यन्ते । तत्रायमात्मा न जायते नोक्तेन क्रमेणोत्पद्यते^२ इत्यत्र, जन्मलक्षणानित्यभावविकाररहित, तथा

१. BN¹ omits म्रियते शरीरे

२. IO नाहं

३. BN¹ omits न

४. IO न्तरालवन् स्थिवस्थारूपत्वात् नापि म्रियते विनश्यति नापि जन्ममरणान्तरालवस्थारूपमनुभवति । ते हि.

५. BN¹ BN² and BS³ omit विकारं

६. BS¹ and BS² प्रमात्

७. IO, BN¹ and BS³ स चैक

८. IO and BN¹ विशेषस्य प्रति is found as a reading BS³ notes as an alternative, the reading found in IO and BN¹ ; the other reading given in BS³ is विशेषणा न्नस्य

BN² विशेषणैरस्य प्रतिविध्यन्ते

९. BN¹ उत्पद्यते जन्मादिलक्षणा

नित्य सदैकस्वभाववियुक्त इत्यनेनास्य प्रतिक्षण धर्मान्तराविर्भावतिरोभावलक्षणो
 विपरिणामाख्यो विकार प्रतिपिच्यते, शब्धत शब्धस्वम्पूर्णन स्वरूपेण युक्त
 इत्यनेन निरुद्धलक्षणो विकारोऽस्य प्रतिपिच्यते, न ह्ययमनित्यभावात्पूर्वमुपचितो
 भूत्वोपचयरूप विकारमापद्यते, तथा पुराण पूर्वकोटेरसम्भवात् सततमेव चिरन्तन
 इत्यनेनापक्षयलक्षणो विकार^१ प्रतिपिच्यते, न ह्ययमुपचितो भूत्वा पुनरुपचीयते,
 देहादिर्भावयत्, तथा शरीरे हन्यमाने नायमात्मा हन्यते शरीरस्यैवानित्य-
 त्वात्, जन्माश्रयस्थानुषो विनाशाश्रयापि सम्भवति, न तु नित्यव्यात्मन इत्यनेन
 विनाशलक्षणो विकारोऽस्य प्रतिपिद्ध । अस्तित्वलक्षणस्तु षष्ठो विकार
 प्रागुक्तावस्थात्रयमध्ये भूत्वा भावशब्देन प्रतिपादित इति अधुना नोक्त । यदि
 वा केचिदस्तित्व विकारत्वेन नेच्छन्तीति नोक्त ॥

एव सकलभावविकाररहितम्

वेदाग्निनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।

कथं स पुरुषः पार्थ^२ हन्यते हन्ति वा कथम् ॥ २२ ॥

एवप्रतिपादितस्वरूपमविनाशिनमात्मानं य पुरुष प्रमाता नित्य सदैव
 जानाति, स तदभिन्नमात्मानं प्रतिपद्यमानं कथं केन प्रकारेण हन्यते विनश्यते,
 हन्ति वा, परं विनाशयति / हननक्रियाकर्तृकर्मभावोऽयं शरीरमात्रप्रतिगद्गमिमानेषु
 प्रैतिबुद्धेषु क्षेत्रज्ञेष्वेव व्यवस्थित ॥

१ BS' BN' and BN' विरुद्ध

२ IO BN and BN' पूर्वकोटीर

३ BN' adds अस्य

४ BN' देहाद्यभावात्

५ BN' शरीरस्येव

६ IO and BN' read क पातयति
 हन्ति कम् BS' and BS'
 note this as an alterna-
 tive reading

BN' omits the entire
 verse

७ BN' अप्रसुद्धेय

ननु हननादिना देहविनाशे सति चेतनधर्मानुपलम्भ , तदात्मनो देह-
विनाशे सति कश्चमविनाशत्वमवगम्यत इति व्यामोहव्यपोहाय दृष्टान्तनिर्दर्शनपूर्व
पुनरपि नित्यत्वमस्य द्रढयितुमाह—

वासांसि ^१जीर्णानि यथा विहाय नगानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नगानि
देही ॥ २३ ॥

यथा कश्चित्पुरुषो जीर्णान्युपभुक्तानि वस्त्राणि त्यक्त्वा स एव सन्नन्यानि
नगानि उपभोग्यमानाणि गृह्णाति उपादत्ते—इत्यनेन जन्मादिविविधविस्मयकान्तनाना
शरीरसयोगवियोगवशान्नाम्य पुंस्यस्य तत्सवेदितृत्वमात्रेकलक्षणवियोग इति
नित्य एवायमनिचै शरीरधर्मैर्मनागप्यसत्पृष्ट ॥

येत —

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २४ ॥

एनमात्मानं शस्त्राणि खड्गगदीनि शरीरमिव न छिन्दन्ति न द्विधा उर्ध्वन्ति,
तथैवाग्निर्नैनं दहति, नाप क्लेदयन्ति, न च मारुत शोषमुपनयति, छेदादि-
मिर्विक्रियमाणे शरीरे न तस्य निसर्गनिर्विकारस्य विकारसत्पक्षे ॥

१ BN^१ देहविनाशे

२ IO omits चेतन सति

३ BN^१ omits जीर्णानि देही

४. IO, BS^१ and BN^१ omit

पुरुषस्य

५ BN^१ and BN^१ omit यत

६. BN^१ omits शस्त्राणि मारुत

७ BN^१ एवमात्मानं

तथा हि—

अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमक्वेद्योऽशोष्य एव च ।

नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २५ ॥

अयमात्मा छेदादिक्रियाविकार्यो न भवति, पूर्वोक्तस्यैव निर्वचनमेतत् ।
तथा नित्य इत्यादीनि विशेषणान्यविनाशित्वार्थानि परस्परसहायभूतानि प्रतिपत्ति-
दादृश्याय बहूनि प्रयुक्तानि वेदितव्यानि ॥

तथा चैयम्—

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमनिकार्योऽयमुच्यते ।

तस्मादेवं निदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

शब्दादिव्यक्तार्थविषयाणां श्रोत्रादीनामिन्द्रियाणामविषयभूतत्वादयमव्यक्त
इत्युच्यते । तथा वेदकैकस्वभावत्वादन्तःकरणेनापीदन्तया विषयीकर्तुमशक्य इति
अचिन्त्य चिन्तनक्रियाया अगोचर । तथा सर्वार्था चैतन्यमात्रातिरिक्तधर्मान्तरासं-
स्पर्शादिनार्य , विक्रिया नेतुमशक्य । तस्मादेवमुक्तेन प्रकारेण सर्वत सर्वेन्द्रियगो-
चरादर्थदित्यन्तव्यतिरिक्त वेदकत्वेन सर्वार्थव्यापकमेवमात्मानं बुद्ध्या शरीरविनाशेन
सद्भिनाशमग्रेण नैनमनुशोचितुमर्हसि ॥

१. BN¹ omits अदाहण सनातन

२. IO omits प्रयुक्तानि

३. BS² and BN¹ चेदं

४. BN¹ omits अचिन्त्य अर्हसि

५. BN¹ वेदीकर्तुं

६. IO, BS² and BS³ सर्वदा

एवम् “ त्वं मानुष्येन ” इत्यादिग्रन्थेन वितत्य प्रतिपादितौमपि सकल-
प्रकरणप्रतिपाद्यस्य ब्रह्माद्वैतज्ञानस्य शरीरशरीरित्यतिरेकोपपत्तिप्रतिपादनरूपां प्रथमां
भूमिकां^१ सुसूक्ष्मनिर्मलप्रज्ञावधानविशेषावसेयत्वात् संप्रत्यग्रप्रतिपद्यमानमर्जुनं मन्वानो
भगवान् सर्वपक्षान्तराक्षेपेण बोधयितुमाह—

अथैवेनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।

तथापि त्वं महाबाहो नैनं^२ शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

अथवा मदुपदिष्टोपपत्तिक्रमेण यथोक्तमर्थमप्रतिपद्यमानस्त्वमेनमात्मानं
नित्यजातं नित्यं वा मृतं मन्यसे; तथापि तेनापि प्रकारेण नैनं विनाशित्वेन
शोचितुमर्हसि । इदमत्र तात्पर्यम्—आत्मविषया द्वयी प्रतिपत्तिः सम्भाव्यते,
नित्यो वा स्यादनित्यो वा । तृतीयः पक्षो न सम्भवति । तत्र नित्यत्वप्रतिपत्त्या
यद्येनं नित्यजातमेव सदैवोत्पन्नं विनाशरहितं मन्यसे, तथाप्यस्याविर्नाशित्वाच्छो-
कस्य कोऽवसरः ? अथ विनाशित्वप्रतिपत्त्या नित्यमेव मृतं सत्त्वारहितमेनं मन्यसे,
तथापि नित्यंविनाशत्वादस्य शोचनीयत्वाभावात् ॥

१. IO and BN¹ प्रतिपादितानि This is noted as a reading in BS².
BS¹ प्रतिपादितमपि

२. BN¹ and BN² add अथि

३. IO omits प्रति

४. BN¹ अथ नैव and omits the rest of the verse. BS² notes नैव as a reading.

५. IO तथाप्येवं

६. BS¹ नैव शोचितुं

७. BS¹ द्वितीयः

८. IO omits विनाशि.....अथ

९. BN¹ नित्यनष्ट IO नित्यानिष्ट

अन्ये त्वेवं व्याचक्षते—यद्येनमात्मानं नित्यं^१ सदैव जन्ममरणाभ्यामनु-
पक्तमनित्यत्वान्मन्यसे, तथाप्येनं^२ शोचितुं नार्हसि ॥

एतमेव जन्ममरणप्रवाहाविच्छेदं कैश्चिन्नित्यत्वेनावगम्यमानम्यात्मनः
प्रतिपादयितुमाह—

जातस्य हि ध्रुवो^३ मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।

तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २८ ॥

हिशब्दो हेतौ । यस्माज्जातस्य जन्मलक्षणविकारभाजो देहस्यैवात्मत्वेन
प्रतिपन्नस्य ध्रुवोऽवश्यंभावी मृत्यु विनाशाख्यो विकारः, एवमेव मृतस्य विनष्टस्य
जन्मावश्यंभावीति कस्यैष जन्ममरणविकारलक्षणयोगः—इति तत्त्वमविचारयतोऽपि
लोकस्यायं प्रवाद स्थित एव—जातो म्रियते, मृतो जायते—इत्येवंविधः ।
तस्मात्लोकप्रवाहदृष्ट्यापि शोकस्यानुपपत्तिरेव ॥

१. IO omits नित्यं BN' and
BN² read the word in
the margin

२. All except BS' अनुशक्त-

३. IO, BN' and BN² न शोचि-
तुमर्हसि

४. All except BS' मरणं

५. BS² adds अस्य in the
margin. BS' adds it in
the text itself.

६. BN' omits ध्रुवः...अर्हसि

७. BN' omits एवमेव...जन्ममरण

८. IO विलक्षण BS' notes this
as a reading.

अन्यमपि प्रकार शोकपरिहारायाह—

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।

अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २९ ॥

पृथिव्यादिभूतसन्निवेशविषयशरीरात्मकत्वात् सर्वप्राणभृतो भूतशब्देनात्रो-
च्यन्ते । तान्येतानि भूतानि अव्यक्तादीनि अप्रत्यक्षपूर्वरूपाणि । तथैवाव्यक्त-
निजानि परोक्षार्थन्तानि । न ह्येतानि पूर्वमेवविधान्यासन्, पुनश्चैवविधानि भवि-
ष्यन्तीति ज्ञायन्ते । ततो^१ द्वयोरेक्येतयो काष्ठयोस्तान्यशौच्यानि । यद्यपि व्यक्तमध्यानि
व्यक्ता तेनै तेन रूपेण वेद्यमाना मध्यावस्था जन्मविनाशान्तरालवर्तिनी दशा येषां
तथाविधान्यप्यशौर्च्यन्येव । व्यक्तावस्थायामेषा हि भ्रममात्रमेव स्थैर्यप्रतिपत्ति ।
एतानि हि येन येन प्रकारेण कल्प्यन्ते तेन तेन विनश्वराण्येव क्षणिकानि वा
भवन्तु, परिणामत्वादाविर्भवतिरोभग्नद्वर्माक्रान्तानि वा भवन्तु, सर्वेषां विकल्प्य-
मानान्येकस्य^२ स्थिरस्य रूपस्यासम्भवादशौच्यान्येवेति देहात्मकभूतसन्निवेश^३
मात्रत्वेन प्रतिपन्नेषु शरीरेषु क परिदेवनावसर इति ॥

- १ BN^१ omits व्यक्त . देवना
- २ IO सर्वप्राणिजात भूत , च्यते
- ३ IO पूर्वद्वाराणि
- ४ BS^१, BS^२ and IO ज्ञायते
- ५ IO तयो
- ६ IO and BS यदपि
- ७ IO omits तेन BS^१ and B^१

note it in the margin

- ८ BN^१ न्यपि शौच्यान्येव
- BN^२ न्यपि शौच्यान्येव
- ९ BS^१ परिणामित्वात्
- १० IO सर्वदा
- ११ IO B^१ and BN^१ एतस्य
- १२ BN and B^१ वेद्यमात्र

इदानीं बहुप्रकारं प्रतिपाद्यमानोऽप्ययमर्थोऽतिगम्भीरत्वान्मयैवधारयितुमनुष्ठेयं चाशक्य इत्यर्जुनस्यैतदर्थविषयमनयवैसायं परिहर्तुं प्रकृष्टप्रयत्नप्रतिपत्त्यतामस्यार्थस्य दर्शयितुमाह—

आश्चर्यवत्पश्यति ^१ कश्चिदेनमाश्चर्यवद्बदति तथैवमन्यः ।

आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ ३० ॥

एतमात्मानं यथाप्रतिपादितस्वरूपं कश्चिन्मनुष्यसहस्रेषु मध्ये प्रकृष्टपुण्य-
परिपाकवशाद्बहुना जन्मनामन्ते पश्यति, तत्त्वतः प्रत्यभिज्ञानेन साक्षात्कुरुते ;
योऽपि ^१ पश्यति स आश्चर्यमयमाश्चर्यं कश्चिद्वदद्पूर्वमद्भुतं कदाचित् कथंचिद्विषय-
मात्रं पश्यति तद्वदेनं कश्चित् क्लृप्तपुण्य क्षणमात्रं कश्चिदेवं ^२ तथाविधं वदति
परमोपनायाचष्टे । तथैव कश्चितादृश एव परेण प्रतिपाद्यमानं शृणोति अनधारयति,
कश्चित् संप्रति भगवन्नुपदेयानधिष्ठितत्वादविशेषहृत्तान्न करण एनं यथाप्रतिपादि-
तम्यरूपमात्मानं श्रुत्वापि कुनश्चित्तत्प्रतिपादनमुशलादाकर्ण्यपि न वेद तत्त्वतो

१ IO and BN¹ मनो धारयितु

BS² notes this as an
alternative reading

२ IO अधिग्रातु BS² notes this
as a reading

३ BS², BN¹ and BN² सायनं

४ BN¹ omits कश्चित् ..कश्चित्

५ BS² तथा वदान्य.

BN² also notes this as an
alternative reading

IO and BN² तथैव चान्यः

६ IO, BN¹ and BN² read
कश्चित् ..तद्वदेनं after पर-

प्रबोधनावाचष्टे तथैव

७ BN¹ and BN² omit मध्ये

८ IO and BN¹ omit परि

९ BN¹ omits अपि

१० BN¹ and BN² कश्चिदुत्कृष्टपुण्य

११. BS² and BS² एव तथाविध एनं

न जानाति । स च तथाविधोऽनुपदेश एव । त्वं पुनर्भक्तिश्रैद्धादिगुणसूचित-
 भगवदनुग्रहत्वात्पात्रमेवैतत्तत्त्वोपदेशम्येत्यत्रोद्युक्तो भवेत्यर्थः । किमत्र तात्पर्यम् ?
 अस्यात्मनो गुरुशिष्यक्रमेण स्वयमनुभवेन वा सन्तु जातुं केचित्सुष्यभाजः
 प्रतिपत्तार ; किंतु निरन्तराभ्यासैरिरीक्षितविशीर्णकल्पसकलविकल्पावरणता विना
 वैमल्येन सर्वकालं स्थिरतया चास्य प्रतिपत्तिर्पात्रमिति विरलविरलो लक्ष्येष्वेकैः
 कश्चिदेव चरमजन्मा भवेदिति ययोकेन क्रमेण सम्यगवधारणीयम् ; न तु
 मन्दोत्साहेनात्र योग्येनापि भवेता भवितव्यम् ॥

तदयमत्र निश्चय इत्याह—

देही नित्यमवधेयऽयं देहः सर्वस्य भारत ।

तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३१ ॥

अयं, समनन्तरमतिपादितदेहादिसमस्तवेद्यपदार्थात्यन्तैरन्यतिरिक्तवेदकत्व-
 मात्रैकलक्षणो देही देहस्य वेद्यत्वमात्रेण स्वस्य वेदकत्वमात्रेण स्वामी परः प्रमाता

१. All except BS' आदानुगुण

२. IO, BN' and BN' अनुग्रहत्वा.

स्मात्त्वमेवैतत्तत्त्वोपदेश

३. BS' omits वा; the rest read
वा सन्ति

४. BN' and BN' omit जातु

५. IO and BN' omit परि BS'
notes this as a reading.

६. BS' अस्थिरतया

७. BN' प्रतिपत्तिमात्रे BS' प्रति-
मात्रमिति is given as a read-
ing

८. IO, BN' and BN' लक्षणेन
कश्चित्

९. IO, BN' and BN' भविता

१०. BN' omits अवश्य ... अर्हसि

११. IO देही

१२. BS' पदार्थाद्यन्त

सर्वस्य देहमात्रमेवात्मत्वेनाभिमान्यमानस्य मौथी यस्य प्रमातुर्जन्तो^१ जातस्य तत्र तत्र^२ नानारूपे देहे शरीरे^३ एक एव व्यापकतया तिष्ठन्नित्यं सततमेवावध्यो हन्तुं विनाशयितुमशक्यः ; न ह्यसमापायिधर्मकाणां नानाविधानां सर्वदा वेद्य-
त्वात्त्रयभावानां शरीराणां विनाशे तद्यापक्त्यैकस्यानवच्छिन्नमहिम्नो वेदकत्व-
मात्राव्यभिचार्येकरक्षणस्य सत्यस्यात्सर्वेणो विनाशे सम्भवति ; यत एवमतस्तस्यावि-
नाशित्वेन नित्यस्यानुशोच्यत्वं^४ तावत्ताम्येव ; तस्माद्विनाशैकस्वभावानि भूतानि
पृथिव्यादिभूतसन्निवेशविशेषात्मकानि शरीराण्येव शरीरित्वेन प्रतिपन्नानि विन-
श्यन्ति पश्यन्ननुशोचितुं परिदेयितुं नार्हसि । नष्टस्य नाशे विवेकिन क शोकस्या-
यसर इत्यर्थः ॥

अथ प्रतिपादितोपपत्त्या तात्त्विकात्मस्वरूपं संप्रतिपत्तुमशक्तं मर्जुनं मन्य-
मानो भगवान् क्षत्रियजात्युचिताभिमानोर्हीप्सनेन दृश्यानुष्ठेये स्वकर्मणि प्रवर्तयितुमाह—

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकल्पितुमर्हसि ।

धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३२ ॥

१ BN¹ and BN² omit मायी यस्य

२ IO and BS¹ जन्तु
BS² adds जन्म after जन्तो = an alterna-
tive reading.

३ IO शरीरे देही एक

४ BS² omits आत्मन

५ IO, BS² and BN² नित्ये नित्ये
अनु

६ BN¹ शोचित्वं

७ BN¹ and BS¹ वेद्य

८ BN¹ and BN² रित्वे प्र-

९ IO अशक्यं

१० All manuscripts omit the text. BS² notes the first of these verses in the margin BN¹ notes only the *pratika* of the first of these verses

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।

मुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ ३३ ॥

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं सङ्ग्रामं न करिष्यसि ।

ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमनाप्स्यसि ॥ ३४ ॥

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।

सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३५ ॥

मयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।

येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ ३६ ॥

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः ।

निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःस्वतरं नु किम् ॥ ३७ ॥

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।

तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३८ ॥

“स्वधर्मेमपि” इत्यादि श्लोकसप्तकमेतन्निगदव्याख्यातम् ॥

“एवं स्वर्गानित्यफलहेतुप्रवृत्तिलक्षणधर्मसमाश्रयणेनापि सर्वप्रकारं स्वकर्मा-
त्योगे व्यवस्थिते निरतिशयनित्यफलप्राप्तिहेतुनिवृत्तिलक्षणधर्मसमाश्रयणेनैतदपरित्यागे
को दोष इति प्रकृतमेव ज्ञानोपदेदं पुनरपि सिद्धान्तीकुर्वन्नाह—

१ IO, BN¹, BN² ले BS¹ एवं
स्वर्गोदन्वोऽनि-

२ IO, BN¹, BN² प्रतिपत्ति

३. IO, and BN¹ पूर्वप्रकारं
BN² notes पूर्वप्रकारं as an
alternative reading.

४ IO, BN¹ and BN² स्वकर्म-
फलत्यागे

५ IO¹ omits व्यव....परित्यागे

६ BN¹ and BN² धयणेन तदप
BS¹ धयणे तदप,

सुखदुःखे समे कृत्वा लामालामौ जयाजयौ ।

ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३९ ॥

एवमनेन प्रकारेण वर्तमानः पापं ज्ञातिविषादितः सम्भाव्यमानं किल्बिषं नावाप्स्यसि न लप्स्यसे । कथं वर्तमानः ? प्रथमं तावद्यथोपदिष्टार्थनिस्तंशय-
प्रतिपत्तिप्ररूढनिर्जन्मप्रज्ञाप्रत्यभिज्ञातसमस्तप्राणभृतसर्वावस्थान्यापकसामान्यसंविन्मात्र-
स्वभावे नित्यनिरुत्तरानन्दनिर्भस्तया स्वरूपव्यतिरिक्तप्राप्यपदार्थान्तरप्रेप्साविरहिते
सत्ये स्वात्मन्यङ्गुलिममात्माभिमानमास्थाय मायाव्यामोहजनितदेहाधनात्मभूतभावा-
त्मप्रत्ययलक्षणविपर्ययज्ञानैः सर्वप्राणिभिरुपादेयतया हेयतया च परिकल्पितभेदे
प्रतिक्षणविनश्वरे सुखदुःखे हर्षविषादौ समे^१ द्रष्टव्यत्वनि दृश्यतामात्रेण सैम्ब-
द्धत्वादनुपजनितविशेषात्मकविकारतया निर्विशेषे कृत्वा सम्यक्प्रतिपत्त्या सम्पाद्य ।
एवमेव तद्धेतुभूतौ राज्यादिलिप्सितार्थत्वभालभौ तयोरपि हेतुभूतौ जयपरा-
जयौ तथैव समौ निर्विशेषौ सम्पाद्य तत्त्वतो यथावस्थितेन रूपेण निश्चित्येत्यर्थः ।
एते हि सुखदुःखद्वयो वेद्यत्वमात्रेण सम्बद्धाः वेदकस्यात्मनो नै^२ किंचिद्विकार-
लेशं^३ समर्पयितुं क्षमाः । यथा नीलगीतादयः प्रेक्षाश्यत्वमात्रेण सम्बद्धाः

१. BN^१ and BN^२ युज्यस्व

२. IO, BN^१ and BS^१ नैनं

३. IO दिष्टार्थिनः स-

४. BN^१ and BN^२ निष्प्रकम्प

५. BN^१ पाच्यति-

६. IO कृतिमाभिमान

BS^१ कृत्रिममाभिमान

७. BN^१ and BN^२ जनितं

८. BS विरल्पित

९. BN^१ and BN^२ omit समे

१०. IO, BN^१ and BN^२ द्रष्टव्या-
त्मनि

११. BS^१ and BN^२ संबन्धत्वात्

१२. BN^१ न वक्षित

१३. IO, BN^१ and BN^२ लेशमर्पे.

१४. IO omits प्रकाश्य...केवलं

प्रकाशकस्यार्कालोकस्य नै कंचिद्विशेषं नीलपीतादिकमुन्मेषयितुं शक्ताः, केवलं प्रकाश्यत्वमात्रेणैकेन रूपेण तत्र सम्बद्धाः, तदेतत्सुखादीनां वेद्यत्वमात्ररूपं साम्यम् । एवं सुखादीनि समीकृत्य तत एतत्समाधिप्रतिपत्तेरनन्तरमेतत्समाधिमुपतिष्ठितमतिर्युद्धैर्धर्मोपलक्षिताय स्वकर्मणे युज्यस्व सम्बध्यस्व, यथोक्तज्ञाननिष्ठतया स्वकर्मनिष्ठेत्यर्थः ॥

एवं ज्ञानक्रियासमुच्चयमेवोपदेश्यतया विनिश्चित्य ज्ञानविषयां मतिमुक्त-
कल्पां मत्वा तां क्रियाविषया वक्तुमुपक्रममाणः, त एव ज्ञानकर्मणी साङ्ख्ययोग-
शब्दान्यां व्यवहरन्नाह—

एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।

बुद्ध्या युक्तो यथा पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ ४० ॥

इदमात्मादि सत्, इदं देहादि असत्—इति हेयोपादेयपदार्थपरिगणनां
साङ्ख्येयाः ; तामभिहित्य कृतं शास्त्रमन्वर्थया मुख्यं साङ्ख्यम्, न तु कपिलादि-
प्रणीतम्, तस्य नानात्मवादपरमार्थत्वात् ; तस्मिन् साङ्ख्ये विषये एषा प्रबन्धेन
प्रतिपादिता बुद्धिः प्रज्ञा तवोपदिष्टा, यया प्रज्ञया तत्साङ्ख्यं सम्यक् युज्यते

१. BS', BN' and BN' omit

सर्वं

२. BN' न कश्चित्

३. BS', IO and BN' वेदत्व.

४. IO समाधिषु यु-

५. IO बुद्धो धर्मो BS' बुद्धशब्दो.

६. IO, BN and BN' विषयापत्ति-
मुक्त.

७. IO and BS' संख्यतामधि.

८. BN' and BN' यथा

बुद्धयते वा उक्तज्ञानसमाधिर्गम्येन परमार्थलक्षणेनार्थेन सम्बन्धो योगः तदेतुक्त्वात् कर्मैव योगशब्देनोक्तम् । न हि केवलस्य ज्ञानस्य योगार्थसम्बन्धहेतुत्वं सम्भवति, किंतु तदनुगतस्य कर्मण एवेति प्रबन्धेन वक्ष्यते; इत्येवंविधे योगे कर्मणि इमां वक्ष्यमाणा बुद्धिं शृणु अनधारय, यथा वैर्मैव तत्त्वतो मोक्षकारण-
तया विज्ञायते, अत एवाह—यथा वक्ष्यमाणया बुद्ध्या युक्तः सम्बद्धः त्वं कर्मकृतं ज्ञानशून्यजनविषयं धन्धमत्वात्तन्त्रं प्रहास्यसि त्यर्हसि तादृशं हि कर्मानुष्ठानमिहोपदेक्ष्यते, येन सकलसंगूढजनबन्धहेतोरपि कर्मणो मोक्षहेतुत्वमेव पर्यप्तस्यति ॥

अत एवास्य कर्मयोगस्य चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणयोगातिरिक्तां प्रतिपाद-
यितुमाह—

नेहातिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यग्रायो न विद्यते ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य ग्रायते महतो भयात् ॥ ४१ ॥

इह वक्तुं प्रक्रान्ते कर्मयोगे चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणयोगवदतिक्रमनाशो नास्ति । स हि यथोपदिष्टक्रमस्वप्नस्तर्भूमिभूमिनिर्वर्त्यस्वरूपत्वात् पूर्व-
भूमिकानामनवात्तत्तुतरोत्तरभूमिकारोहगुरूत्तमोऽङ्गनलक्षणेऽतिक्रमे सति विन-
श्यति स्वरूपमेव न रश्मते ; स तादृशो विनाश इह योगे समनन्तरवक्ष्यमाणोप-
पत्त्या न विद्यते । तथा तत्र तत्तदङ्गवैकल्यादसम्पगनुष्ठितो^{१०} व्याध्यादि-

१. BN' and BN' add इह

६. BN' omits समस्त

२. BN' कर्मैव ततो किमर्थं तत्त्वं
मोक्ष-

७. BS', BS' काभि-

८. BS' पूर्वपूर्व

३. BS' omits this word

९. BN' तादृशे

४. IQ omits this word

१०. BS' अनुष्ठिते BN' अनुष्ठितो

५. BS' योग-

वर्तमानशरीरानुभवनीय पुनर्गर्भासदुखादिर्भविष्यच्छरीरानुभवनीय प्रत्ययायो-
ऽनिष्टयोग सम्भवति, इह तु पूर्ववत् सोऽपि न विद्यते, यतोऽस्य धर्मस्य
यथोक्तज्ञानपूर्वतया शास्त्रचोदितस्वैक्यानुष्ठानसमाधिरूपस्य सदाचारविशेषस-
म्बन्धि स्वल्पमपि परिमितकालत्वानुभूत स्वरूप महत्त समस्तर्मयहेतोरनात्मन्या-
त्मप्रत्ययलक्षणाद्व्याप्ताध्यसादनुष्ठानात् योगिन त्रायते परिरक्षति । पुनस्तत्सम्बन्ध
तिरस्करोतीत्यर्थः । अत्र हि धर्मे सततमनस्तमितसमस्तवस्तुप्रैथनैकहेतुसामा-
न्यसविद्वत्परप्रकाशैकलक्षणत्वात्मप्रत्ययमशो निरुत्तरस्समाधि सङ्गद्विभातत्वेनैव नि-
र्वर्त्य सपूर्णस्वरूपो विधीयते । स च विभातमात्र सपूर्णं फल संपादयति । तथा च
वक्ष्यति— “स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्म निर्वाणमृच्छति” इति ।
ततोऽस्मिन् पूर्वापरक्रमाभ्यस्तभूमिकसम्यैयचित्तवृत्तिनिरोधलक्षणायोगवद्विनाशप्रत्य-
यायौ न सम्भवतः । न चास्य प्रस्तुतस्य कर्मयोगलक्षणस्य धर्मस्य प्रकर्ष-
प्रतिपादनातिरोधयोगस्येह सर्वात्मनौ परिहारोऽवगन्तव्यः । स ह्यत्र तत्तत्स्थाना-
नादिक्रियाविशेषवत्पूर्वापररात्रादिनियतकालानुष्ठेयतया नियतेतिकर्तव्यताकोऽन्त-
र्भवत्येव ॥

१. IO भवतिष्यच्छ

२. BS' दायो नष्ट

३. BS' पूर्वकृतया

४. BN and BN' चोदितस्य क.

५. BS' विशेषस्य स-

६. BN' भव

७. BS' and BS' प्रत्येक IO and
BN' प्रत्येक

८. IO दातृत्वेन

९. BN and BN' अर्हति

१०. IO संपादयित्वा BS' संपाद्यत्वा
त्मनिरोधयोग११. IO BN' and BN' omit
लक्षण . निरोध

१२. IO सर्वात्मन

असिंश्च विशुद्धभक्तिश्चद्वादिगुणव्यक्तिसूचितविवेकज्ञानाविर्भावो[भवि]
भवादृशोऽधिष्ठितः, न सर्वः कश्चित्—इति प्रतिपादयितुमाह—

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकैव कुरुनन्दन ।

बहुशास्त्रा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४२ ॥

व्यवसायो निश्चयः, स आत्मा स्वरूपं यस्याम्सा तथारूपा । स्वभावतो बुद्धि-
रेकलक्षणैव निश्चय आत्मादिसंदर्धविषयोऽपि सम्भवति; देहाद्यसंदर्धविषयोऽपि
सम्भवति; अत्र योऽसंदर्धविषयः स निश्चयाभासो निश्चय एव न भवति; अतः
संदर्धविषयमुख्यव्यवसायपरहितानामव्यवसायिनां बुद्धयो बहुशास्त्रा एकस्मिन्पथे
नानाविकल्पजालाकुला अपर्यवसिताश्च ॥

यतः सर्वाभिरूपाङ्क्षापरिक्षयैकहेतौ परमार्थसत्यात्मनि अलब्धबुद्धिप्रतिष्ठाः
'इदं प्राप्यम्, इदं प्राप्यम्' इत्यनित्यमर्थं प्राप्यतया लभ्यमाना न कचिद्विश्रान्ति
लभन्त इत्येवंविधानां पुरुषाणां स्वर्गादिभोगमौत्स्यपरत्वेन प्रतिपन्नानां या बुद्धिः सा
वक्तुं प्रकृन्ते परस्मिन् धर्मे न नियुज्यते इत्याह—

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।

वेदवादपराः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४३ ॥

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलेप्सवः ।

क्रियाविशेषबहुला भोगैश्वर्यगतीः^१ प्रति ॥ ४४ ॥

१. BN¹ एकैव

४. BN² and BN³ वादरताः

२. BS² स आत्मा .... निश्चय ॥
written in the margin

५. IO फलप्रदम्

६. IO बहुला

३. BS¹ मात्रं मरु BN¹ and BN²

७. BN² and BN³ गति

मात्रपरत्वे प्रति.

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तथापहतचेतसाम् ।

व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४५ ॥

येषां व्यवसायात्मिका निश्चयस्वभावा बुद्धिः भोगैश्वर्यप्रसक्तानां पुंसां समाधौ आत्मलक्षणपरमार्थसतत्त्वविषये प्रणिधाने न विधीयते नानुलिप्यते, तस्या-
स्तदर्थप्रतिपत्तियोग्यताभावात् । ये हि भोगानामिष्टानां विषयाणामैश्वर्ये स्वाम्ये
प्रकर्षेण वस्त्वन्तररिहाररूपेणातिशयेनासक्ता निष्पञ्चास्ततरा एव तेषां भोगो-
त्तिकानित्यवस्तुव्यवसायात्मिका बुद्धिस्समाधिविषयं व्यवसायं नालम्बत एव । कीदृ-
शानां तेषाम् ? भोगैश्वर्यप्रसक्तानां समाधौ बुद्धिर्न विधीयते । तथा वाचा अपहृत-
चेतसां स्वीकृतमनसाम् । कया वाचा ? यामिमां पुष्टितां परमार्थबोधलक्षणफल-
रहितत्वात् भोगरूपपुष्पमात्रसंयुक्तां प्रसिद्धां वाचं वेदवादपरा अविश्वसितो वदन्ति
व्याचक्षते । वेदक्षब्दोऽत्र ज्ञानशून्यक्रियामात्रविधायकवेदैकदेशवचनोऽवगन्तव्यः ।
तस्य तथाविधस्य वेदस्य वादोऽभिधानम् । परं प्रकृतं तदेव तत्त्वं येषां ते तथोक्ताः ।
अत एव नान्यदस्तीति वादिनः स्वर्गादिफलप्राप्तिहेतुभूतानां क्रियाविशेषाणां
विधायकत्वाद्वाद्वादेऽन्यच्छास्त्रं नास्त्येवेति वैदैनशीलाः । अत एवाविपश्चितः
यज्ञादिक्रियाफलभूता नित्याशुचिसातिशयभोगमात्ररूपमर्थं पुरुषार्थफलत्वेन प्रति-

१. BS' सौष

२. BS' नानुलिप्यते

३. IO omits विषयाणां

४. BS' adds भोगासाधनानां

५. BS' भोगात्मकनित्य.

६. BN⁴ and BN⁸ अनालम्ब.

७. IO अर्थज्ञान

८. BS' वाचो

९. BN⁴ and BN⁸ विधायकात्

१०. BS' वचन

पन्नाः सन्तो न विद्वांसो ये ह्यविनौशिबिशुद्धनिरतिशयमात्मातत्त्वलक्षणमेतद्विप-
रीतमर्थं फलत्वेन प्रतिपद्यन्ते^१, ते विपश्चित्वं भजन्ते । अत एवाविपश्चित्व-
प्रतिपादकानि तेषां विशेषणान्याह—तथा च कामात्मानः कामाः प्रियाः राज्ञा-
दयः सर्वस्वमूतत्वादात्मा येषाम् । अत एव कामात्मत्वात् स्वर्गपरा । उत्तम-
भोगाधिकरणं स्वर्गः प्राप्यतया परः प्रकृष्टो येषां ते^२ तथाविधाः । तथा जन्म-
कर्मफलोत्सवः भोगप्रक्षयेऽवश्यंभावजन्म कचिदपि योन्यन्तरे संभवति, यस्मिन्
सति धर्माधर्मात्मकं कर्म; तस्मिन् सति सुखादिरक्षणं फलमित्येतानि आमु-
मिच्छन्ति । अत एव भोगैर्धर्मैस्तेष्वविपरीत्याधिपत्यस्य गतीर्विविधमार्गान्^३ र्त्तत्र
साधनगूताः^४ नानाविधा यज्ञदानतपःप्रभृतयः कर्मभेदा बहुला भूयांसो येषाम् । न
केवलं नित्यनैमित्तिकक्रियामात्रसक्ताः, यावत् काम्यानापि क्रियाविशेषान्विस्तारयन्त
इत्येवंविधाः प्रवक्तारो यां वाचं ऋन्ति तयावर्जितचित्तानां भोगासक्तानां बुद्धिः
समाधौ न विधीयते इति सम्बन्धः । इदमत्र तात्पर्यम्—ये स्वयमेव प्रबोध-
शून्यत्वात् भोगमात्रपराः, तेऽन्यैस्तथाविधैरेवं^५ तमेवार्थं प्रशंसद्भिः परिपोष्यमाण-
तादृक्संकल्पाः परमार्थमासिष्यवसायात्परमैर्पश्यन्त इति तथाविधानां बुद्धिः कथं
समाधौ विधेयतामर्हति ॥

१. BS^१ अविनाश८. BS^१ तत्साधन२. BN^१ and BN^२ add विपश्चितः९. BS^१ adds क्रियाविशेषाः३. BS^१ omits ते१०. IO, and BN^१ एवमर्थ४. BS^१ संभवः तस्मिन्BS^१ एतमर्थ५. IO and BN^१ omit भोगैर्धर्मैश्च११. BN^१ परिपोषमाणता तादृक्

६. IO विषेयाधि-

BS^१ परिपोषमाणस्य तादृक्BN^१ विषयाधि-१२. BS^१ दूरं७. BS^१ adds फलभूतान्१३. BN^१ and BS^१ विधीयतां

अतश्च स्वभावतः प्रभुतुविज्ञानोपदेशपौत्रभूतस्त्वमविपश्चिद्विरोचनावचन-
वञ्च्यमानचित्ता विहाय यथोपदिष्टविज्ञाननिष्ठो भवेत्याह—

त्रैगुण्यविषया वेदा निहैगुण्यो भवार्जुन ।

निर्द्वन्द्वो नित्यसच्चस्यो निर्योगक्षेम आत्ममान् ॥ ४६ ॥

सत्त्वरजस्तमासि त्रयो गुणा एव त्रैगुण्यम्, सुखदुःखमोहमयबुद्धिमयत्वात्,
त्रैगुण्य विषय आश्रयो यस्य स त्रैगुण्यविषय, ससारिपुरुषवर्ग उपचारात्
त्रैगुण्यशब्देनात्रोच्यते । तदेवविध त्रैगुण्य विषयो गोचरो^३ येषां ते तथा-
मृता वेदा । ये हि सुखाद्यर्थिनः ते तत्प्राप्तिहेतुषु क्रियाविशेषेषु वेदैर्निर्द्युज्यन्ते,
यतस्तैस्सर्वतो व्यतिरिक्तस्वरूप सर्वगत एको यथोक्तविशेषण सत्य आत्मा
आत्मत्वेन न प्रतिपद्यते, ततस्तेषां सत्तेवात्मा नास्ति, त्वं तु निस्त्रैगुण्यमसत्त्वालवान्
भव । निष्कान्त त्रैगुण्यान्निस्त्रैगुण्यो गुणत्रयातीत, वेद्यत्वमात्रेण सुखाद्यात्मभिर्गुणै-
र्धेदकैकम्बभावमस्मिन्धी न तु तद्धर्मको गुणेभ्योऽत्यन्तविविक्तस्वभाव परमार्थतो-
ऽयमात्मा, तमीदृशमात्मत्वेन प्रत्यवमृशन्^४ आत्मवान् भव, परमार्थसन्तमेवात्मानं
मुक्तोपदेशप्रतिपत्तिशैथिल्यादसन्तमिव मा कार्षीरित्यर्थः । यदा च गुणत्रया-
तीतस्वभावमात्मानमालतया प्रतिपद्यसे, तदा निर्द्वन्द्वं द्वन्द्वेभ्यः सुखदुःखतृष्णा-
जरामरणादिभ्यः क्लेशेभ्यो निष्क्रान्तो भव, एतानि हि द्वन्द्वानि अनात्मनि

१ BN^१ देशमान् This is noted
as an alternative read-
ing in BS^१

२ BN वदय

३ BN गोचर

४ IO सुखदुःखाद्यर्थिनः

५ IO omits संबन्धी स्वभाव
BN and BN^२, संबन्धेन तु

६ BN^१ मृदयन्

७ IO and BN omits अना-
त्मनि बन्धनानि In BS^१
this portion is written
in the margin

त्रिगुणे देहादात्मप्रत्ययनिबन्धनानि, यतश्च निर्द्वन्द्वस्ततो नित्यसत्त्वस्थोऽपि भव,
नित्यमविनाशि यत्सत्त्वं सद्भावः तत्र स्थित उपलब्धप्रतिष्ठतादृशः सन्निर्योगक्षेमोऽपि
भव । अप्राप्तस्य प्राप्यस्य वस्तुनः प्राप्तिर्योगः; प्राप्तस्य परिरक्षणं क्षेमः ; निष्क्रान्त-
ताभ्यां निर्योगक्षेमः तथाचिधो भव । न हि नित्यसम्पूर्णत्वात्सर्वतो निरमिलापात्मनः
प्राप्यं किञ्चित्संभवति, न चापूर्वतया प्राप्तस्य कस्यचिदर्थस्य विनाशोऽङ्गया परि-
रक्षणम्, अतः विपर्ययप्रत्ययगृहीतात्माभासदेहादिनिबन्धने एव योगक्षेमे इति
स्ततो व्यावृत्तात्प्रत्ययतया सत्यात्मप्रत्ययवर्षादात्मवान् भव, न तु भोगैश्वर्यप्रस-
क्तत्वात्प्रवृत्तिधर्मानुष्ठानैकनिष्ठोपदेश्यपुरुषविषयत्वेन विधीयमानक्रियाविशेषेति कर्त-
व्यतोपदेशैशतसङ्कुले वेदशास्त्रे सर्वमनुष्ठेयतयावगन्तव्यम् ॥

किंतु यावता परमार्थक्रियासिद्धिर्भवति, तावदेव तत उपादेयतया बुधेन
प्रतिपत्तव्यम् इत्याह—

यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके ।

तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विज्ञानतः ॥ ४७ ॥

सर्वतः सर्वासु दिक्षु समृद्धसलिले उदपाने हृदप्रसवणादौ अर्थिनो
यावानर्थः यावन्मात्रमेव तृष्णाप्रशमनाद्यर्थक्रियासमर्थसलिलव्योपयोगमात्रं प्रयो-
जनं तावदानेव विज्ञानतो विज्ञानवतो ब्राह्मणस्य ब्रह्मवेदिनः सर्वेषु निखिलेषु सर-
हस्येषु वेदेष्वर्थः प्रयोजनम्, यावता शास्त्रैकदेशेन परमार्थोपलब्धिलक्षणार्थ-

१. BS' विनाशशङ्काय

२. BS' यतो

३. BS' देशे यत

४. IO and BS' omit बुधेन

५. IO यावदर्थः

६. IO and BS' मात्रमेकदेशात्तृष्णा-

क्रियानिर्दिष्टमिवति, तावदेव तेन ततो विधिसहस्रसंकल्पादप्युपादातन्यम् । किमुक्तं भवति? यथा तृपितेनार्थिना सुसम्पूर्णात्समुद्रकल्पादपि जलशयात् स्वार्थक्रिया-सम्पत्तिमात्रक्षममुदकं स्तोत्रं समुपादीयते, न सर्वो जलशयः, एवं ज्ञानक्रिया-विषयविविधार्थसम्पूर्णद्विपि वेदशास्त्रात्तत्त्वजिज्ञासुना तद्वगममैत्रोपयोग्येवार्थ उपादातव्यः, न तु सर्वमेव वेदशास्त्रमिति ॥

अथ विजानता सर्वशास्त्रेभ्यो यदुपादेयं तदर्जुनं पुरम्भृत्योपदेष्टुमाह—

कर्मण्यस्त्वाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४८ ॥

तव संप्रत्येवोपदिष्टतत्त्वज्ञानोपपत्तिरूढदृढप्रतिपत्तिवशादनित्येभ्यो देहा-दिभ्यो व्यावर्तमानात्मप्रत्ययस्त्वे सत्यद्वैतचिन्मयभ्योतीरूपं परं तत्त्वमहन्त्यात्मत्वेन प्रतिपद्यमानस्य सतः कर्मण्यधिकारोऽस्तु, यत्कर्म कायवाङ्मनोभिर्निर्वर्त्यव्यापार-विशेषालोकं वर्णाश्रमविभागेन देशकालावस्थापेक्षमुख्यगौणविविधेतिर्कर्तव्यता-कलापेन नित्यादिभेदेनावश्यकर्तव्यतया शास्त्रेषु विहितं तस्मिन्नधिकारः कर्तृत्वं भवितुं, तदधिष्ठितस्वार्थसिद्धये प्रवर्तस्वेत्यर्थः ; यत् कर्म तावच्छरीरत्वान्यभिचारि न कदाचित्स्यक्तं शक्यम् । अथ यत्याद्यवस्थायाः कश्चिन्नियमविशेषोऽवलम्बनीय एव, ततश्च स एव कर्मविशेषता प्राप्नोति, आश्रयान्तरकर्मनियमवत् ।

१. BN' निर्दिष्टि.

२. IO, BN' and BN* उदक

३. BS' सामर्थ्योपयोग्ये

४. BN' (omits देहादिभ्यः).

५. IO_आत्मने त्वेन

६. BS' यत्. कर्म-

७. IO, BN' and BN* भवति

८. BS' न कदाचित् BS* notes this an alternative reading

इत्थमशक्तयः सर्वस्मिन्ना कर्मत्यागः । किञ्च गृह्यतां नामात्यागोऽपि त्यागाभिधानः, स तु तत्त्वज्ञानमाद्यतामेवाविष्करोति, तथाविधस्य यतो द्वेष्यतां विना कस्यचिदर्थस्य हानं न सम्भवति । नै चोपादित्सितं प्रियमर्थं विना रागतां संभवतीति कर्मत्यागाभिधाने रागद्वेषप्रसङ्गो दुर्निवारः । यदि च तत्त्वस्यैकत्वात् कर्मणां यद्येष्टमनियमेनानुष्ठानमेव त्यागत्वेनाभिमतम्, तथापि पूर्ववद्वागद्वेषवशान्यथानुपपत्त्या सोऽप्यतत्त्वज्ञतामेवानुष्ठानुरभिन्ननकीत्यकर्मता वा विरुद्धकर्मता या निरुत्तरानन्तनिजानन्दनिर्भरं परं तत्त्वमात्मत्वेन प्रतिपद्यमानस्य सर्वसाम्यलक्षणं परमं समाधिमधिर्हरुतः तत्त्वज्ञानाभिनिवेशिनो योगिनो द्वयमप्यनुपपन्नमिति तथाविधस्य तव कर्मण्येवाधिकारोऽस्तु ; किन्तु तेषां कर्मणामनात्मज्ञानसमुचितनानाभिसन्धानप्रार्थितेषु दृष्टानुश्रविकविविधभोगात्मकेषु बन्धहेतुषु फलेष्वधिकारो मा भूत् । ये ह्यतत्त्वज्ञतया फलान्यधिकृत्य तेषु तेषु कर्मसु प्रवर्तन्ते, तेषां तानि क्रियमाणान्येव कर्माणि वासनारूपतयान्तःकरणमूमौ बीजभूतान्येवौवत्तिष्ठन्ते, अतश्चानित्यक्रियाफलोपभोगप्रक्षये विविधवासनारूपस्य तेषु तेषु योन्यन्तरेषु तस्य तस्य जन्मनः पुनः पुनः कारणतां प्रतिपद्यन्ते ; जन्म च तस्य तस्य कर्मणः, कर्म च तस्य तस्य फलस्य हेतुत्वं भजते—इति वासनोजन्मकर्मफलचक्रमेतदनिर्णयवर्तमानमज्ञानां बन्धाय

१. IO omits न च....संभवतीति
BS⁴ and BN¹ read this
in the margin.

२. BS⁴ and BN¹ द्वेष्यता

३. BS¹ and BN¹ अवशा-

४. BN¹ आरुह्यतः

५. BS⁴ and BN¹ न्येव तिष्ठन्ते

६. BS¹ करणता

७. BN¹ omits तस्य

८. IO omits कर्मफल

९. IO अनिशमसमानमज्ञानां

कल्पते इति त्वमपि सामान्यपुरुषवत् कर्मफलहेतुर्मा भू उक्त्या प्रक्रियया कर्मणां शुभाशुभानां फलानि सुखाद्यात्मकानि हेतुर्जन्मनो निमित्तं यस्य स तथाविधो यथा न भवसि, तथोक्तज्ञाननिष्ठस्सन् कुर्त्तुमेव कर्माणि तेन ज्ञानान्निना दग्ध-
बीजतामापादयन् परमेश्वरस्वभावसमापत्तिरक्षणं मोक्षमवाप्नुहीत्यर्थः । अन्यच्च कस्यां-
चिदवस्थायां प्रस्तुतस्य कर्मपरिहारैस्त्वं विधीयमानत्वाद्यदकमेति मन्यसे तत्र तादृशे-
ऽप्यकर्मणि सङ्गस्ते^१ तव मामूत्; तत्रापि हि सङ्गः कर्मान्तरवत् बन्धहेतुरेवे-
त्युक्तमेव प्राक् ॥

यत एकमत —

योगस्यः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय ।

सिद्धसिद्धयोः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४९ ॥

इह शास्त्रविहितानां कर्मणामनुष्ठाने यथोक्तात्माद्वैतज्ञाननिष्ठत्वलक्षणः
समाधिर्योग उच्यते, तथा कपिलादिप्रणीतस्य साङ्ख्यसंज्ञकस्य ज्ञानस्य पात-
ञ्जलादिप्रणीते चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणयोगे निष्ठा, तथेहोपदिष्टस्यात्माद्वयज्ञानस्य
कर्मानुष्ठानसमाधौ निष्ठेति योगशब्देन सोऽप्युक्तः । तत्र तादृशे योगे स्थित
आश्रमान्तरपरिहारेण कृतप्रतिष्ठस्सन् यथोक्तानि कर्माण्यनुतिष्ठ । कथम् सङ्गं तत्तदभि-

१. BN^१ अन्यच्च

२. IO हरुविधीय

३. IO, BN^१, BN^२ and BS^३
omit ते....सङ्ग

४. IO BN^१ and BN^२ न्तरवद्देव

५. BN^१ and BN^२ संज्ञस्य

६. IO omits आदि

७. BS^३ लक्षणे योग-

८. BN^१ and BN^२ यथोक्तकर्माणि

९. BN^३ सङ्ग

संहिताफलप्राप्तिहेतुत्वप्रतिपत्त्या तावन्मात्रोपायलीनचित्तत्वं त्यक्तौ परिहृत्य । अत एव सिद्धौ कर्मफलसम्पत्तौ असिद्धौ च तद्विधाते । द्वयोरपि निर्विकारत्वात्समो निर्विशेषो भूत्वा यथोक्तज्ञाननिष्ठत्वाच्चित्तपरिपूर्णयथोक्तात्मतत्त्वप्रत्ययमर्शजनिता-
नन्दतृप्तस्य कर्मणः फलेनानित्येन सिद्धेनासिद्धेन वा न कश्चित्सुखदुःखात्मको विशेष इति सर्वसाम्यदशाधिकरूढो भूत्वा यथोक्तयोगनिष्ठो भव, यतस्समत्वं सर्वास्ववस्थासु विकारलेखसंसृष्टत्वमेवैव योग उच्यते, साम्यप्राप्तिरेवास्य निष्ठेत्यर्थः ॥

अत एवेतद्योगनिष्ठस्य योगिनो लक्षणमाह—

यस्य सर्वे समारम्भा निराशीर्बन्धनास्त्विह ।

त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ॥ ५० ॥

यस्य यथोक्तयोगाधिकारिणः पुरुषस्य सर्वे समारम्भाः सर्वासु क्रियासु प्रवृत्तयोऽवश्यंभाविनोऽपि निराशीर्बन्धना भवन्ति, स त्यागीति सम्बन्धः । आशीः अनित्यभोगविषया आकाङ्क्षा, तदेव बन्धनं संसारहेतुत्वादत्वात्तन्मयाशीर्बन्धनम्

१. BS¹ प्राप्तिहेतु

४. BS¹ हेतुसंसृ

२. IO, BN¹ and BN² omit
त्यक्त्वा BS¹ notes this in
the margin.

५. BN¹ and BN² omit सर्वे

६. BN¹ and BN² omit सत्या...
बन्धनं

३. IO, BN¹ and BN² omit कर्म,
BS¹ notes this in the
margin.

७. - IO and BS¹ omit संसार...
बन्धनं

निष्क्रान्ता आशीर्वन्धनान्निराशीर्वन्धनाः^१ भोगात्मबन्धैरहिता इत्यर्थः । अत एवावश्यानुष्ठेयकर्मरूपं सर्वं शुभमशुभं च त्यागे फलाशासंन्यासे हुतमग्नाविव बीजजातं फलप्रसवसामर्थ्यविनाशाय निक्षिप्तं स एवविधो नित्यैर्कर्मानुष्ठितैव त्यागी त्यागवान् न पुन क्लेशभीरुत्वादिना कर्माण्येव त्यजन् त्यागी भवति, इति युक्तिरत्र प्रागेव उक्ता ॥

स एव चैवंविध पुमान् प्रशस्यज्ञानयुक्तो न तु य. कर्मत्यागादिमात्रं ज्ञानं मन्मते, अत एवंविधोऽष्टबुद्धियुक्तं कर्म समाचरेत्, न केवलमित्याह—

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय ।

बुद्धौ शैरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ५१ ॥

यस्माद्बुद्धियोगाद्यथोक्तज्ञानैसमाधानाद्दूरेणातिशयेन केवलं तद्विरहितं कर्मावरं निकृष्टं ज्ञानशून्यं कर्म संसारहेतुत्वात्ततोऽत्यन्ताधममित्यर्थः । अतश्च बुद्धौ यथोक्ते सम्यग् ज्ञाने शैरणमाश्रयमन्विच्छ अभिकाङ्क्ष तामेवोपायतयावलम्बस्वेत्यर्थः । यतो ये फलहेतव अनित्यभोगलक्षणं फलमेव हेतुतत्साधन-

१. BN¹ add भवन्ति

readings बुद्धिमान् and प्रज्ञा.

२. BS¹ बन्धन

युक्तः

IO, BN¹ and BN² बन्धरहित.

६. BS¹ मरण.

३. IO omits नित्य

७. BS¹ omits ज्ञान

४. IO एवं

८. IO, BS¹ and BS² मरण.

५. BN¹ and BN² omit पुमान्

९. BS² अनित्यं

BS¹ notes ■ alternative

मृतासु क्रियासु प्रयोजकं कारणं येषां ते ज्ञानशून्यकर्ममात्रानुष्ठायिनः कृपणाः, तेषां फलार्थित्वादीनाः तत्तज्जातिगरीराद्यभिमानावच्छिन्नस्य, अत एव अनित्यमोगात्मक-फलवृष्णातुरमात्मानं मन्यमानास्सन्तो दुराचाराः ॥

अत एव तद्विलक्षणस्य ज्ञानिनः स्वरूपं प्रतिपादयितुमाह—

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।

तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ५२ ॥

इहात्मैव परमेश्वर एकं तत्त्वम्, 'स एव च स्वमायामहिम्ना ज्ञेयभावा-
पादनेन सर्वस्य कार्यस्य कार्यजातस्यैकः कर्ता पारमार्थिकः विचित्रं चेदं कार्यं
निर्मिमौणः स्वेच्छामात्रव्यतिरिक्तं न तस्योपादानमपेक्षते'; नापि सहकारिणम्;
न चेदमित्यमवभासमानमपि कार्यं चिन्मात्रस्वरूपत्वादतिरिक्तं विकारलेशं कंचि-
दर्पयितुं प्रभवति । तदेवंविधनित्यनिरतिशयैश्वर्ययुक्तमेकं तत्त्वमात्मत्वेन निष्प्रकम्पया
प्रतिपत्त्या यः प्रत्यक्षमृशति स बुद्ध्या परमेण बोधेनै सम्यग्ज्ञानेन युक्तः सन्बुद्ध
इहोच्यते, स चैवंविध इहोपदिश्यमाने कर्मयोगेऽधिकृतः कुर्वन्नपि कर्माणीश्वर-
भावानुप्रवेशात्सर्वं समत्वेन पश्यन्निदं स्वर्गादिसुखफलहेतुत्वाल्लुप्तं सत्कर्म इदं
दुःखहेतुत्वाद् दुष्कृतं दुष्टकर्मैत्यनुत्पन्नविवेकज्ञानैर्विषमदर्शिमिः परिकल्पितभेदे

१. IO तच्च फलार्थित्वादीनाः
BN² and BS¹ तच्च फलार्थि-
त्वादीनाः
BN¹ तुच्छफलार्थित्वादीनाः

२. BN² omits from here to the
end of the commentary
on this verse.

३. BS¹ अपेक्षते
४. BS¹ संबुध्य
५. IO, BS¹ and BS² बोधने
६. BN¹ and BS¹ संबन्धः
७. IO omits मुहूर्तं....त्वात्
८. BN¹ omits दुष्ट

सुवृत्तदुष्कृते द्वेऽपि जहाति त्यजति, न तस्य योगिनः सर्वसमत्वसमाहितस्य क्रियमाणमपि कर्म सुवृत्तदुष्कृतलक्षणं मेदं जनयतीत्यर्थः । एवमनेन श्लोकार्धेन तत्त्वज्ञानवान्वितं कर्म कुर्यादिव, न च तत्रोपायमार्थिकं सदसद्विकल्पमारोपयेदित्युपदिष्टं भवति । यत एवं तस्मात्त्वं यथोक्ततत्त्वज्ञानाभिनिविष्टस्मिन् योगार्थं समाधये युज्यस्व, स्वैकर्मनुष्ठानद्वारेण युक्तो भव; यतः कर्मसु क्रियमाणेषु यत्कौशल्युक्तं ज्ञाननिष्ठत्वेन मुखकारित्वं स एव योगः समाधिर्हि, नान्यः ॥

एतमेवार्थं हेतुपन्यासपूर्वं विवरीतुमाह—

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा भनीषिणः ।

जैन्मग्रन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ५३ ॥

यस्मात्कर्मजं अतत्त्वज्ञैः क्रियमाणौत्कर्मणोऽवश्यंभावि सुखाद्यात्मकं फलं सर्वदा सर्वतो निरमिक्त्रैर्ज्ञेयस्यात्मनिष्ठत्वात् अनभिसन्धानेन त्यक्त्वा विहाय फल-
भिसन्ध्यैर्नुष्ठेयमानकर्ममतिचर्द्धाजन्मनः पुनर्भवलक्षणाद्वन्धनैर्नादस्वातन्त्र्याभिर्मुक्ताः

१. IO omits न
२. IO omits दुष्कृत
३. IO जहातीत्यर्थः.
४. BN¹ तत्र पर.
५. IO and BN¹ विवेककल्प.
६. IO and BN² omits योगाय
७. IO and BN¹ omit स्त
८. IO, BS¹ and BN¹ उक्त.
९. IO and BS¹ साधुकारित्वं
BN¹ साधुकारित्वं
१०. BN¹ omit एतमेव...युक्ता हि in
the first arsha of the
verse.

- IO and BN¹ एवमेवार्थं
११. IO and BN¹ कर्मबन्ध
१२. IO क्रियमाण
BN¹ and BN² क्रियमाणस्य
१३. BN² काष्ठज्ञात्म.
१४. IO, BS¹, BN¹ and BN² विहाय
त्यक्त्वा
१५. BN¹ सन्धातु-
१६. IO, BS¹ and BN² बद्धत्वात्
१७. IO बन्धनात् स्वादखनन्यात्

न्तो निर्विघ्नतयानामयमनित्यसुखादिसङ्कल्पदोषरहितं यदं पारमार्थिकस्वरूपमति-
त्मकं धाम गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति, अतस्त्वं बुद्धियुक्तो योगाये युज्यस्वेति
वेण सम्बन्धः ॥

यदा चैतत्परमदुस्वगाहं तत्त्वज्ञानमुत्तमपि क्षणिति मनसि प्रतिष्ठां न
निबध्नाति तदा त्वयात्र शिथिलोत्साहेन न भवितव्यम् ; यतः क्रमेणैतत्
ज्ञास्यसि इत्याह—

यदा त्वं मोहफलिलं बुद्ध्या व्यवतरिष्यसि ।

तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५४ ॥

श्रुतिविप्रतिपत्त्या ते यदा स्थास्यति निश्चिन्ता ।

समाधाप्रचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५५ ॥

यदा यस्मिन् काले त्वमस्योपदिष्टस्य ज्ञानस्योपपन्नत्वमात्रप्रतिपत्त्या
मोहफलिलमनादिजन्माभ्यस्तदेहाद्यात्मप्रत्ययरूपमज्ञानैर्दमं व्यवतरिष्यसि विप-
र्ययत्वप्रतिपत्त्या लङ्घयिष्यसि, तदा एवं श्रुतम्, इदं श्रोतव्यमिति संशयाविष्टजनोचित-
योर्नानाशास्त्रविषययोः श्रोतव्यश्रुतयोर्निर्वेदं विरागं गमिष्यसि, ततश्च निश्चया-

१. IO इत्यस्ये

२. All except BS' ते

३. All except BS' बुद्धिर्व्यतिरि-
ष्यति

४. IO निबला

५. BN' उपपन्नमात्र

६. IO, BS' and BS' कर्तुं संव्यव

७. IO omits व्यव...लङ्घयिष्यसि

८. BN' and BN' जनचित्तयोः
IO विष्टचिन्तितयोः

९. IO, BN' and BN' तच्च.

भावात् 'इदं' श्रुतम्, इदं श्रोतव्यम्' इति^१ विच्छिन्नविचिकित्साविष्टतया या श्रुति-
नानाशास्त्रश्रवणं तस्यामनुपादेयत्वाद्विप्रतिपक्षा प्रतिकूल्य सती तवै मति प्रज्ञा
निश्चिता यथोक्तस्मृज्ज्ञाननिवृत्तसन्देहा, अत एवाचला विकल्पैर्बलवद्विरप्यप्रकम्प्या
सती स्थास्यति, अस्मिन् समाधौ स्थितिं प्रतिष्ठां लप्स्यते, तदानेन क्रमेण
यथोक्तं योगं कर्म समाधिलक्षणमाप्स्यसि प्रतिपत्स्यसे^२ संश्रयिष्यसे ॥

अथ ते तदा मति स्थास्यतीति भगवद्वचनं श्रुत्वा स्थितप्रज्ञत्वस्य
सम्यक्तत्त्वमनवगच्छन्

अर्जुन उवाच—

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।

स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत ब्रजेत किम् ॥ ५६ ॥

हे भगवन् केशव ! कर्मसु किलैं कौशलं योग उक्त । निश्चलप्रज्ञता च
स्थितप्रज्ञता । तदेवविधस्यास्य स्थितप्रज्ञस्य का भाषा कथमसौ भाष्यते^३ ?

१. IO omits इदंश्रुतम्. BN¹ notes
this ss in the margin

२. All excepts BS¹ omit
विच्छिन्न.

३. IO omits तव...प्रकम्प्या

४. IO omits this word BN¹
and BS² note the word
in the margin

५. BN¹ प्रज्ञत्वमस्य
IO and BN² प्रज्ञत्वमस्य
श्रुत्वमनव-

६. BS¹ and BS² note ब्रजेत
as an alternative read-
ing

७. IO, BN¹ and BN² omit
this word,
BS³ note it in the
margin

८. IO omits this word

९. IO, BS² and BN¹ भाष्यते

किमस्य व्याख्यानम् ? विरुद्धमिवास्य चेष्टितम्, यतो बाह्मन कायैस्त्रिमित्र्या-
पारण कर्मोच्यते, तस्मिन्ऽपि चेष्टा नाम्योपपद्यन्ते । किमसौ भाषेत, भाषणक्रिया
चानुतिष्ठेत् ? न ह्यस्यैकतत्त्वनिश्चल्यजत्वाद्भाषण वचनकमोपपद्यते । किमसौ
व्रजेत्, गमनक्रियोपरलक्षित कायग्रापारमाचरेत् ? सोऽप्यस्य पूर्ववन्नोपपद्यते ,
उत आसोत्, बाह्मनसप्रचारपरिहारेणान्तर्धैव वृत्त्या तिष्ठेत् ? सोऽप्यस्य कर्म-
कौशललक्षणे योगे वर्तमानम्योभयकर्मनिर्मुक्त्यात्मिका नोपपद्यते—इति
स्वरूपानवधारणात् कास्य भाषेत्युक्तम् । एतच्च प्रश्नत्रयमविवक्षितकर्मक-
त्रियामात्रविषय वेदितव्यम् ॥

अथ “यस्यै सर्वं समारम्भा ” इत्यादौ बुद्धिमच्छब्देनोक्तस्य स्थितेन
प्रश्नस्य स्वरूपमुक्तमायमपि दुरधिगमत्वात्सम्यगनवधारितम्, इदानीं केनाप्यशेन
विशिष्यै पुनरुच्यमानमवधारयेत्यर्जुन मोक्षगिनुम्

भगवानाह—

प्रव्रहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनोगतान् ।

आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५७ ॥

१ IO and BN omit पूर्व
साप्यस्य

This is noted in the
margin in BS*

२ BS* विमर्षति

३ BN* निर्द्वारमिका

४ IO BN* and BS* omit
यस्य

५ IO, BV and BN* बुद्धि-
शब्दम्

६ BN* and BN* पारितोषीदानी

७ All except IO विशेष्य

इह खलु सर्वरहस्यानामुपनिषद्भूतेऽस्मिन् विज्ञाने कश्चिदेव लक्ष्म्येको
जन्मसहस्ररिशीलितपर्यवभौतैकालतापराभृष्टरजस्तमोमैयमलतया सत्त्वमात्र-
शेषत्वे सति^१ समुपजातस्वरूपप्रत्यग्मर्शयोग्यप्रज्ञश्चरमजन्मा पुरुषातिशयोऽधि-
कारी यस्तथाविधावसरोपजातानुजिहृक्षापरमेश्वरप्रेषिताभ्या सततसहचरीभ्या
भक्तिश्रद्धाभ्या दत्तदृढहस्तावलम्बो यथोक्तज्ञाननिश्रेणीस्मिरनिवेशितपद, परम-
कारणसमापत्तिप्रतिविम्बरूप परम धामाधिरोदुमध्यवसित, यमुद्दिश्यात्मतत्त्व-
मेवाहन्तया व्यपदिशन् वक्ष्यति—

“मनुष्याणा सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।

यततामपि सिद्धाना कश्चिन्मौ वेति तत्त्वत ॥” इति ॥

तथा—

“बहूना जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मा प्रपद्यते ” इत्यादि ।

तादृशश्च सन् यदेदमाचरति तदौ स्थितप्रज्ञो भवति । किमाचरति
यदा मनोगतान् सकल्पवर्तिन कामानतत्त्वैज्ञानुष्ठेयकर्मफलभूतान् सुखा-
दीन् प्रजहाति प्रकर्षेण त्यजति, मनागपि तान् सकल्पयति, न तु

१. BN^१ भनैक IO भनैकात्मना

७ BS^१ सवेति

२ All except BS^१ omit मय

८. IO यथा

३ BS omits सति

९ IO यदिद

४. BN^१ चराभ्या भक्तिश्रद्धाभ्या
BN^१ and BS^१ चराभ्या

१० IO तदा प्राज्ञो भवति

५ BN^१ omit भक्तिश्रद्धाभ्या

११ BN तत्त्वानुष्ठेय

६. IO omits इह BN^१ and
BS^१ notes it in the
margin

१२ IO मुखान्

कर्माणि प्रजहाति । कथमेतत्संभवति, कर्माणि च करोति, फलं च प्रजहातीति? तदुपपादयितुं विशेषणमाह—“आत्मन्येवात्मना तुष्टः” इति । सर्वः कश्चित्त्व-संविदधिकरणं तोषं^१ प्रीतिमनुभवति, किन्तु अत्रोत्पूर्वेण केनचिदनित्येन प्राप्येन सुखसाधनभूतेन वस्तुना प्राप्तेनानित्यमेव तोषं^२ प्राप्नोति । अयं तु योगी सततसन्निहितानस्त्रमितचित्तिकाशात्मना परमार्थाभावमात्राद्यवधानमिव प्राप्तेन सर्वदा सुखसंपूर्णस्वप्नहिमत्वादखिल्वस्तुस्पृहाविच्छेदकारिणा स्वयंनिहितविस्मृतेन महानिर्धनेनैव पुनः प्रत्युदितस्मृतियशास्त्रतिलब्धेनात्मनैव सत्येन स्वभावेन निरुत्तरेण लाभेन लब्धसहजानन्दः । एवंविधश्चायं कृष्णप्रार्थनीयानुत्पाद-विनाशधर्मकान् कामान् कथं^३ न प्रजहात् । यदा चैतन्मृतस्त्वेन कामान् सर्व-कर्माणि कुर्वन्नपि प्रजहाति, तदा स्थितप्रज्ञः ॥

यथोक्तस्वभावलब्धप्रतिष्ठबुद्धिर्भवतीति सामान्येन स्थितप्रज्ञलक्षणमुक्त्या तदेव विशेषतो वक्तुमाह—

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।

वीतरागभयक्रोधः धिरधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५८ ॥

इह कर्मफलभूते सुखदुःखे प्राप्स्यमाने प्राप्ते च द्विप्रकारतया सर्व-प्राणिनां विकारहेतुत्वमापद्यते । अयं तूत्कलक्षण स्थितप्रज्ञ प्राप्स्यमानेषु सर्वेषु

१. BS¹, BS² and IO तेषां

२. IO, BN¹ and BN² प्राप्ते-

३. All except BN² तेषां

४. IO निधानेनैव

५. All except BS² omit कामान्

६. BS¹ and IO कथं प्रज-

७. All except BS¹ स कामान्

८. IO and BS¹ स्थितधीः

९. BS² आपद्यते

१०. BN¹ and BN² द्रष्टव्य

११. BN¹ and BN² सत्यबुद्धिः येषु

दुःखेष्वनुद्विग्नमना निर्भयचित्त एव भवति, सुखेषु च प्राप्स्यमानेषु विगतम्पृहो निवृत्ताभिलाषो भवति, यथोक्तपरिपूर्णालम्बरूपलब्धप्रतिष्ठत्वात् सर्वसाम्यसमौर्ध्व समापन्न, अत एव वीतरागभयक्रोध — राग सुखविषयोऽभिलाष, तथा भय सुखप्रतीयातद्देहोत्पत्तिशक्यप्रतीकारात्सन्त्रास, तथा क्रोध शक्यप्रतीकार तथाविध प्रति रोष, एते वीता विगता यस्यै तथाविध स्थितप्रज्ञ उच्यते ॥

एव प्राप्स्यमानसुखदुःखनिर्विकारतया स्थितप्रज्ञस्य लक्षणमुक्त्वा प्राप्त-
सुखदुःखस्य निर्विकारतया त प्रतिपादयितुमाह—

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।

नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५९ ॥

योगी तत्तदनन्तमेदं सुखसाधनभूतं दुःखसाधनभूतं वा सुखात्मकं
दुःखात्मकमेव वा शुभाशुभं प्राप्य नाभिनन्दति नापूर्वक्षणिकदुर्पलक्षणं क्षोभं
अप्राप्ति, यतः सर्वस्निग्धस्तुन्यनभिस्नेहः 'इदं मम सर्वमन्यद्दुःखकारणम्' इति
अभीष्टेषु अनुरागोऽभिस्नेहः, स यस्य नास्ति स तथोक्तः । तथा शुभं प्राप्य न
द्वेष्टि न तत्प्रतिषेधप्रयत्नलक्षणं क्षोभमुपयाति । य एवविधं प्राप्तयोरपि प्रियाप्रियै-
योर्नित्यनिर्विकारस्वात्ममात्रसुखवस्थितबुद्धिः तस्य प्रतिष्ठिता प्रज्ञोच्यते ॥

१ IO दृष्ट्वा सर्वमाप्य

२ BN¹ and BN² समाधिसमा

३ IO कारतयाविधप्रति

४ BN¹ and BN² add स

५ All except BS¹ omit स्थित

कारतया

६ BN and BN² नन्दति पूर्वं

७ BN² omits अग्रिय

८ IO and BN¹ सुखवस्थितस्य
प्रति

BN² सुखवस्थित तस्य

एवं प्रतिष्ठितप्रज्ञत्वं येन कर्मणा उपायभूतेन निष्पद्यते तद्वानपि स्थित-
प्रज्ञ एवेति प्रतिपादयितुमाह—

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वतः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः स्थितप्रज्ञस्तद्रोच्यते ॥ ६० ॥

चक्रब्धो व्यतिरेके । यदा पुनरयं योगी सर्वतः सर्वेभ्य ईन्द्रियार्थेभ्य
शब्दादिभ्य इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि सहरति व्यतिरेचयति, स्वभावतश्चिदर्क-
स्मिरूपाणि तन्निष्ठान्येव करोति । कथम् / कूर्म कच्छपो यथा स्वावययान् स्वश-
रीरानिष्ठान् करोति एव[धम्], तदासौ स्थितप्रज्ञ इत्युच्यते ॥

लैण्यो विषयेभ्य इन्द्रियसंहार किञ्चिद्व्यवहारेण वा, किं वा ब्राह्म-
मानेषु शब्दादिष्वपि निर्विकारत्वेनात्रोक्त इति पक्षद्वयसंभावनाया पूर्वपक्षस्थैर्य-
प्रतिपादनपूर्वमुत्तरमेव पक्ष समर्थयितुमाह—

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।

स्ववर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ६१ ॥

अभ्युपगम्येदमुच्यते, अस्त्येतत् निराहारस्य शास्त्रविद्वितानपि शब्दा-
दीनानांहरतस्तान्दूस्त परिहरतो विषया इष्टा शब्दादयो विनिवर्तन्ते, मत्मा-

१. IO, BN¹ and BN² सर्वश
BS¹ notes सर्वश as an
alternative reading

२. BN¹, DN¹ and BS¹ यत्

३. All except BS¹ सर्वश

४. IO omits इन्द्रि...दिभ्य

५. BN¹ व्य

६. BS¹ आपद्भजेन

७. IO, BN¹ and BN² बाह्यतः

सत्त्वभावात्त्वैक्यं रागादिकं नारभन्ते, किंतु रसवर्जं रसमभिलाषं रागात्त्यं क्लेशं वर्जयित्वा । स हि तदानीं प्रसुप्तस्तनुर्वा वर्तते । परमनैष्ठिकस्य रसोऽपि निवर्तते नाम परं प्रकृष्टं समाध्युपेयं वस्तु दृष्ट्वा साक्षात्कृत्य ; यदि वा एष योगी यदा परं तत्त्वं विषयपरिहारं समाधिक्रमेण पश्यति, तदा तं दृष्टवतस्तस्य रसोऽपि जातु निवर्तत इति स्वान्तं निष्ठार्थत्वेन व्याख्येयम् ॥

एवं विषयपरिहारपरमसमाधे परमपि काष्ठा प्राप्तस्य संच्छल्यं प्रति-
पादयन् यथोक्तज्ञानपूर्वमनिपिद्धविषयसेवात्मकं संच्छलं समाधिं सिद्धान्ती-
कुर्वन्नाह—

यत्तस्यापि हि कौन्तेय पुरुषस्य निषिद्धितः ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६२ ॥

तानि संयम्य मनसा युक्त आसीत् तत्परः ।

यशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६३ ॥

यद्यस्मात् तस्यापि विषयानाहरणसमाहितस्य परतत्त्वदर्शनयोग्यतामपि
प्राप्तस्य विदुषो विषिद्धितो ज्ञानविधातजागरुकत्वाच्छिद्रान्वेषणपराणि प्रमैथन-

१. IO कार्यरत्न-

२. IO प्रसुप्तमनु वा वर्तते

BN' प्रसुप्तरावा वर्तते

३. All except BS' add यदि वा
and omit it later.

४. BN' and BN' संच्छल्यं

BS' and BS' संच्छल्यं

५. IO, BN' and BN' ज्ञानप्रवे-
शनिषिद्ध

BS' Notes this as an
alternative reading

६. BS' मेवात्मकमच्छलं

७. IO BN' and BN' दृष्टान्ती.
युक्त्वा BS' notes this as an
alternative reading

८. BS' notes मत्पर as an al-
ternative reading

९. IO omits यद्यस्मात्तस्यापि

१०. IO ज्ञानविज्ञानविधातजागरुचता
छिद्रा-

११. IO प्रमथशील-

शीलानोन्द्रियाणि प्रसभं प्रसह्यैव कंचिदवकौशलेशं लब्ध्वा मनश्चित्तं हरन्ति ।
 लब्धादपि समाधिपैल्यद्यप्यकर्षन्ति विषयामिमुखतां नयन्ति । श्रूयन्ते हि
 तैथाविधविषयप्रतिषेधयोगनिष्ठा योगिनश्चिरादपि इन्द्रियैः कामान्प्रति र्वर्तनेन
 प्रमथितचित्ताः । यत एवमयं सच्छलो विषयैरिहारसमाधिः तत्तत्तानीन्द्रियाणि
 मनसा यथोक्तज्ञाननिष्ठेन चेतसा संयम्यात्मवशानि कृत्वा युक्तो यथोक्तलक्षणे
 स्वात्मतत्त्वे समाहितः सर्वास्ववस्थासु तदेकनिष्ठः सन् तत्परः शास्त्रानिविद्ध-
 शब्दादिग्रहणैर्मष्टृतेन्द्रियनिष्ठ एवासीत् । यस्मात् यथोक्तेन क्रमेण यस्य योगिन
 इन्द्रियाणि यशो विधेयैस्त्वे वर्तन्ते^१ तस्य प्रतिष्ठिता लब्धनिश्चलस्थितिः प्रज्ञो-
 च्यते । अत्रायं^२ दृष्टान्तः—कश्चिद्गौरुडिकः तादृशः संभवति यो मन्त्र-
 प्रभावेन भुजगान्प्रतिषेदुमलम् । स यदा तादृह्मन्त्रोपासनशैथिल्यलक्षणं प्रमाद-
 मातिष्ठति, तदा ते छिद्रान्येषिणो भुजगान् व्यापादयन्त्येव । कश्चित्तु गौरुड-
 शास्त्ररहस्यवेदितैर्ज्ञातदशातिशययुक्तो भवति, येन तैरेव भुजगैः सद्गममिरिव
 कीडति ; तं च ते न कदाचिदभिभवितुं प्रभवन्ति^३ । एवं योगी कयाचिद्युक्ताद्या
 कंचित्कालं विषयान्परिहृत्य समाधिमभ्यस्यति ; तस्य मनागप्यवधानविच्छेदात्ते

१. BN¹ and BN² अवकाशं

२. IO लब्धा

३. BN¹ and BN² अपकर्षन्ति

४. BN¹ श्रूयते

५. BS¹ and BS² गवाविधं

६. IO, BN¹ and BN² वर्तनेन

७. BN¹ and BN² विषयप्रतिहार

८. BN¹ and BN² निविद्ध

९. BN¹ and BN² अप्रवृत्ते-

१०. IO, BN¹ and BN² विधीयते

११. BN² omits वर्तन्ते

१२. IO omits अयं

१३. All except BS¹ कश्चिद्गौरुड-

१४. BN¹, BN² and BS¹ वेदितत्वात्

१५. BS¹ adds in the margin

न कदाचित् तं प्रमुष्णन्त्येव

हैवभावकाशा विपर्याधित प्रमैभन्त्येव । यस्तु यथोक्ते पारमार्थिके स्वात्मन्येव
सदा सुखवस्थित, स विषयै व्रीडन्नपि न कथंचिद्वाधितु शक्ते, यथोक्तम्—

“वसन्विषयमध्येऽपि न वसत्येव बुद्धिमान् ।
सर्वसत्येव दुर्बुद्धिरसत्सु विषयेष्वपि ॥”

अथ “कृमोऽङ्गानीव” इत्युपमाननिर्देशाद्विषयेभ्योऽत्यन्तव्यावर्तनमेवेन्द्रि-
याणां सहार समयो ये तेभ्योऽन्यथैव तं प्रतिपादयन्, प्रतिष्ठितप्रज्ञत्वस्य श्लोक-
पञ्चकेन मुख्य लक्षणमाह—

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।
सङ्गात्पजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६४ ॥
क्रोधाद्भवति समोहः समोहात्स्मृतिभिभ्रमः ।
स्मृतिभ्रशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६५ ॥
रागद्वेषनिमुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
आत्मज्ञस्यैविधियात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६६ ॥
प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।
प्रसन्नचेतसो ह्यशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६७ ॥

- १ IO लक्षाव
२ IO प्रमथयन्त्येव
BN and BN^s प्रमथन्त्येव

- ७ BN¹ omits त
८ BN^s adds within brackets
the following two verses

- ३ All except BS read शक्य
४ BN^s अत्यन्तवर्तमानमेव
५ IO यस्तद्व्यर्थं BS¹ notes
this as an alternative
reading

- नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।
न चाभावयत शान्तिरशान्तस्य शुत सुखम् ॥
इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञा वायुर्नावमिवाम्भसि ॥

- ६ BN^s न्ययेव

- These two verses are
written in the margin

तस्माद्यस्य महानाहो निगृहीतानि सर्वतः^१ ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

इह स्वस्वचिन्त्यपरमेश्वरमायामुपितसम्यग्जानतया शरीरमात्रमात्मत्वेन प्रतिपन्नस्य ससारिण सत पुंस सन्निहितमपि मुख्यव्येव निरुत्तरानन्तनिजानन्दसुधासागर सत्य म्यात्मानमविमृशतो दु रौरुपरिणामनित्यकृत्रिमसुखसाधन-संहतया शब्दादीन्विषयान् व्यायत सतत चिन्तयत तेषु सक्तो निचिडनिमग्न मानसत्वमुपजायते उत्पद्यते । तस्मात्तथाविधात्सद्भात् कानस्तद्विषयोऽमिलापो रागा-ख्य द्वेश सजायते समुद्रवति । तस्माच्च तत्प्रतिकूलेषु वस्तुषु क्रोध द्वेषाख्य द्वेषप्रकारोऽभिजायते प्रभवति । ततश्च सगोह आत्मानात्मादिवस्तुविनेकविरहात्मकमजान प्रभवति, मोहाख्य द्वेश उन्मज्जतीत्यर्थः । ततश्च स्मृतिर्विभ्राम्यति, सत्य स्मर्तव्यमात्मानममृशन्ती स्वस्वालोकमिवाप्नोति, तादृशैर्च स्मृतिप्रज्ञात् परमार्थनिश्चयात्मक ज्ञान नश्यति तिरोभवति, तस्माच्च हेतो पुरुष सत्य स्वरूपप्रतिष्ठाभावलक्षण नाशमुपगच्छतीति ससारिण पुरुषमुद्दिश्याप्रतिष्ठितबुद्धित्वस्य हेतुपरम्परा प्रतिपाद्य इदानीमनुजिगृक्षश्च भौक्षिष्यमाणसन्देहतिरस्करिणीतिरोधानतया प्रकाशमानयथोक्तस्वमानप्रकाशस्य प्राप्तेर्भयोधस्य गुमुक्षो^{१४} प्रतिष्ठितप्रज्ञत्वस्य कारणक्रम प्रतिपादयितुमाह—

१ IO an l BS' सर्वतः

२ IO मुख्यमव्यय

३ All except BS' निरुपमा

४ IO स्वात्ममवि

५ BV' सृष्ट्या

६ BS ततस्तु

७ BS, BS and IO तादृशाय

८ BS' BN' and BN' ad l तस्मात्

९ BN an l BV' बुद्धि परमार्थ

१० IO omits च

११ BS an l BN' क्षणान् पिष्य

१२ BN' and BN' तिरस्कारिणी

१३ IO प्रासादयो

१४ BS' adds पुंस

“आत्मवद्वैविध्यात्मा प्रसादमधिगच्छति”^१ इति ॥^२

आत्मवद्वैविध्यात्मा तु पुमान् विषय प्रत्यमदर्शविषयभूतत्वात्वाधीन
आत्मौ स्वभागे यम्य स तादृश पुरुष , आत्मवद्वैस्तादृशस्य सत्यस्यात्मन
स्वशक्तिनया प्रनिरागमानत्वाद्विधैस्तदधीनप्रवृत्तिस्थितिमहतिभिरिन्द्रियैर्गोक्षाभ्यन्तरै
करणै र्गिरौरिवार्क पदार्थान्विषयाध्वरन् गच्छन् प्रसाद सुखादिकलङ्कसंपर्का
भावरूप वैशद्यमधिगच्छति प्रतिलभने । अत एव कीदृशैरिन्द्रियैर्विषयाध्वरन्^३
रागद्वेषविमुक्तै^४ । रागद्वेषौ हि विषयमात्रध्यानसंप्रसक्तस्य विस्मृतस्वात्मन पुंसो
विषयान्प्रति प्रवर्तमानेष्विन्द्रियेषु परिस्फुरत । यस्य तु सर्वत परिपूर्णत्वान्नित्य-
निरभिलाषस्वरूपप्रत्यमदर्शपूर्वक सर्वज्ञानक्रियाव्यग्रहार , तस्य रागद्वेषाभ्या
विमुक्तानीन्द्रियाणि स्व स्य विषयमधिप्रवर्तन् इति तादृशैरिन्द्रियैर्विषया-
ध्वरन् प्रसादमधिगच्छतीत्युक्तम् । एवमिव च निसर्गनिर्मले^५ स्वरूपाभि-
व्यक्तिलक्षणे प्रसादे सति रागादिक्लेशनिबन्धनाना सर्वेषामाध्यात्मिकाधि-
दैविकाधिभौतिकाना दुःखाना हानि परिक्षयोऽस्यै पुन उपजायने । यतो यथो-
क्तेन प्रकारेण प्रसन्न नीरागद्वेषकलङ्क चेत् यम्यै तादृशस्य पुंस आशु प्रसाद-

१ BS¹ The following verse

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्वोपजायते ।

प्रसन्नचित्तसो ह्यशु शुद्धिं पर्यवतिष्ठते ॥

is written in the margin,
with the indication that
it should be added here

२ BN and BN² omit इति

३ BN and BN² आत्मस्वभाव

४ IO omits संपर्क

५ IO omits इन्द्रियै

६ BN BN² and BS¹ द्वेषमुक्तै

७ All except BS¹ विषयान्तध्वरन्

८ BS¹ निर्मलस्य

९ All except BS¹ and BN¹
हैकल

१०. BN¹ and BN² omit हानि

११ All except BS¹ क्षयेऽस्य

१२ BS² adds स

समनन्तरमेव बुद्धिः प्रज्ञा पर्यवतिष्ठते, परितः समन्तात्सत्ये स्वात्मनि निर्विप्लवां प्रतिष्ठां लभते । यत एवं तस्मात्कारणाद्यस्य पुरुषस्य सर्वतः सर्वेभ्यः सुखहेतुभ्यो दुःखहेतुभ्यश्चेन्द्रियार्थेभ्यो विषयेभ्यो दुःखहेतुष्वपि द्वेषविरहितत्वेन सुखहेतुष्वपि नीरागतया प्रसृतान्येव निगृहीतानि नियमितानि बाधाभ्यन्तराणीन्द्रियाणि, तस्य तथाविधस्य प्रत्यासन्नपरमेध्वरसायुज्यस्य प्रज्ञा बुद्धिः प्रतिष्ठिता, स्वात्मनि लब्धस्थितिः । न त्वन्यस्य यः प्रतनुप्रयत्नलक्षणसमाधिनिरुद्धान्मैनुस्वारागद्वेषमयमूलत्वात्प्रसृतानि कार्यकर्तृण्येव निगृहीतानोन्द्रियाणि मन्यन्ते ॥

अत एव समस्तसंसारिपुरुषविलक्षणां प्रबुद्धस्य वृत्तिं प्रतिपादयितुमाह—

या निद्रा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निद्रा पश्यतो मुनेः ॥ ६९ ॥

१. BS¹ न्यानुप्राप्त

२. BN¹ and BN² द्वेषमन्मयमूल.

३. BS¹ कारणानीव

BN¹ and BN² कारणान्येव

४. BN¹ alone adds in the margin

वयत. आत्मध्यानमनुर्वतः । शान्तिः आत्मनि चोपरतिः । सुखं मौक्षो[क्षा]-नन्दमित्यर्थः ॥

इन्द्रियाणां हि चरतां बन्धनोऽनुविधीयते ।

तदस्य हरति प्रज्ञा वायुर्नोवमिवाम्मति ॥

अनुविधीयते मनः अवशात्कृतं सदि-

न्द्रियेण सह गच्छति । अस्य पुरुषस्य प्रज्ञा हरति विषयविशिष्टां करोति ॥

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

नास्ति युद्धिर्युक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।

न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः

सुरसम् ॥

अयुक्तस्य अवशीकृतेन्द्रस्य । नास्ति

बुद्धिः शास्त्रान्वयोपदेशाभ्यामात्मविषया

बुद्धिर्नोत्पद्यते । भावना ध्यानम् । अभा-

महाभावो[बाहो] वैरिनिग्रहसमर्थस्य तव

तत्रापि सामर्थ्यं भवेदिति सूचयति ॥

सर्ववस्तुप्रकाशकस्वरूपप्रकाशनिरूपणरूपा वृत्तिरेवेह संसारिण प्रति
निशाशब्देनोक्त^१ । तद्विषयचेनै सर्वभूतान्यनुन्मिषितदृष्टकृत्वाऽप्रसुप्तानि
तिष्ठन्ति । एवविभा या सर्वभूताना निशा तस्या तद्विषये सयमी यथोक्तपकारेण
निगृहीतसर्वेन्द्रिय प्रबुद्धो आगर्हित, प्रविकसितस्वभावनर्मलविज्ञानमयविलोचन-
विभाध्यमाना तामेवाविमुञ्चन् विगतमोहनिद्र आस्ते । यस्या तु प्रतिक्षणविनध-
रमुखदुःखसाधनभूतविषयग्रहणोत्पन्नमैत्रव्यग्रसमप्रेन्द्रियग्रामायाः ससाग्व्यवहार-
वृत्तौ सर्वभूतानि समस्तप्राणभृतो आस्रति तावन्मात्रावहितत्वात् विनिद्रतामि-
वानुभवति । सा तादृशी वृत्ति पश्यत सदसत्पदार्थसार्धपरमार्थमालोक्यतो मुने
संयमिन प्रबुद्धस्य, रात्रिर्निशा, ता प्रति तस्य निरवधानत्वात् ॥

एव सततमनस्तमितसामान्यसवित्प्रकाशात्मनि स्वभावे सुव्यवस्थितमसन्न-
बुद्धि प्रबुद्ध, पवन इव सैदसदात्मकैर्विविधै पदार्थै परिचयमुपगच्छन्नपि
तत्सर्पकसजातै मुखादिभिर्मन्त्रागपि न विकृतिं नीयत इत्युत्पन्ननिदर्शनेन स्फुटतर
तत्स्वरूप प्रतिपादयितुमाह—

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।

तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७० ॥

१ BN' and BN' प्रकाशस्वरूप

२ BN' उक्त

३. BS' adds हि

४. IO, BS' and BY' omit

मात्र

५. All excepts BN' प्राणभृतो

६. IO सदसदात्मोदे

BS', BS' and BN' सद

सदात्मकामोदे

स प्रचुद्धः पुरुषातिशयः शान्तिं सकलविकल्पकलोलक्षोमपरिक्षयान्ति-
 स्तिमितचित्तवृत्तितामधिगच्छति प्राप्नोति । कोऽसौ यं कौमा विषयास्तद्वत्पवि-
 शन्ति निरमिलापमेवावगाहन्ते ? कथम् ? यथा समुद्रं नानौदिगन्तरागततरिद्वै
 व्यापः । कीदृशम् ? ताभिरापूर्यमाणं भ्रियमाणमपि अवलपतिष्ठं निष्प्रकम्पापार-
 गम्भीरनिजावस्थानम् । अनेनोपमानेन प्रत्यासत्तिमामर्थ्यात् सम्बध्यमानैरपि
 सुखादिहेतुभिः शब्दादिभिर्यं क्षोभं नेतुं न शक्यते स एव शान्त इत्युच्यते,
 न । यस्तेष्वसंनिहितेषु शान्तः, यथोक्तम्—

“ विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः ” इति ।

अत एवाह—न कामक्रामी शान्तिमाप्नोति, मनसा कामान् सुख-
 साधनभूतान् विषयान् कामयमानोऽभिलष्यन्नेवेन्द्रियव्यापारपरिहारमात्रेण न शम-
 मामोतीति ॥

एधमभिप्रायं प्रकटयितुमर्ह—

विहाय कामान्यः सर्वान् पुमांश्चरति निस्पृहः ।

निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

१. BN' कामविषयाः

२. BN' मलादिगत

३. IO रूपम्

४. BN' omits this word

IO प्रियमाणं

BN' पूर्यमाणं

५. All except BS' सन्निहितेषु

६. BS' and BN' अशान्तः. It is possible to read thus in BN' also

७. BN' and BN' मानसान्. This is noted as an alternative reading in BS' also.

८. BN' and BN' लब्धत्येव

य सर्वानशेषान् कामानिष्टान् शब्दादिविषयानभिलाषान् मनसैव विहाय परित्यज्य इन्द्रियैर्विषयाश्चरति^१ अवगाहने, स शान्तिमुक्तरूपमधिगच्छति प्राप्नोति । कीदृशं सन्^२ नित्यतृप्ताद्वयचिन्मात्रप्रतिलब्धात्मप्रत्ययत्वात् निस्पृहः स्पृहातो विषयमुग्लोलभर्ताया निष्क्रान्तः । तथा निर्मम प्रतिनियनेषु देहेन्द्रिय-विषयादिषु भावेषु ममैवेदमिति ममत्वाभिमानात् निष्क्रान्तः । तथा निर-हङ्कार देहबुद्धिषाणादिप्वात्मप्रत्ययरूपाद्वैच्छिन्नादहङ्कारादपि निष्क्रान्त इति ॥

एतदन्तेन ग्रन्थेनापवर्गमार्गपवणस्य पुनः प्रथममेव सहजभक्त्याद्यव्यभि-चारिचिह्नसूचितोपदेशोऽप्यबुद्धितया सद्गुरूपदिष्टदेहदेहिभ्यतिरेकज्ञाननिरन्तराभ्यास-वशादेहादिवैर्गव्यावर्तमानात्मप्रत्ययस्याद्वैतसाधान्यसवित्परोहादहपतीतेक्षिदर्करश्मि-रूपाणामर्न्तर्बहिष्करणशक्तीनां शास्त्रचोदितेषु विषयषु विमृष्टत्वमेव निमैह निरुत्तरपदमाप्तिहेतुं सिद्धान्तीकृत्य सप्तदशाध्यायपदक्षितपरमरहस्योपदेशमाज-मृतार्थप्रतिपादकं द्वितीयमध्यायमुपसहरन्नाह—

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्माणमृच्छति ॥ ७२ ॥

१. BS^१ adds गच्छति

२. BN शान्ति मुक्ति-

३. IO, BS^१ and BS^२ रूप

४. BN^१ लोलुभतया

५. BN^१ अविनिष्क्रान्त

६. BN ध्यमिचार

७. BS^१ वर्गस्य व्या-

८. IO अन्त करणशक्तीनां

९. BN^१ and BN^२ विमृष्टत्वमेव

१०. IO निमृहन्ति

BN^१ निमृह

एषा “विहाय कामान् यः सर्वान्” इत्यन्तेन मन्वेन प्रतिपादिता ब्रह्मण-
परस्य तत्त्वस्य परमात्मसंज्ञकस्य सम्बन्धिनी स्थितिः ; एतया ब्रह्मणि स्थीयते
इति विषयान्तरनिवृत्तगतिरयम् प्रतिष्ठा मित्यने ; अत एवैनां प्राप्य यैद्योक्तेन
क्रमेण स्वात्मीकरणेन स्वीकृत्य अभियुक्तो न मुह्यति, देहादिप्रोक्तप्रत्ययरूपं वैचित्र्यं
न भजते, यतोऽस्यामन्तकालेऽप्युपरमसमयेऽपि स्थित्वा विश्रान्त्य निर्वाणं नाना-
यिकल्पक्षोभप्रत्ययौत् प्रशान्तं ब्रह्म परं तत्त्वं स्वं^१ स्वभावमयमृच्छति गच्छ-
ति, तदैकारम्भमावधत् इत्योम ॥

द्वितीयेऽध्यायेऽस्मिन् हृदय ईव गम्भीरविमले

गृहीते गीतानां विबुधदयितानां प्रणयतः ।

तदाक्षेपानन्दानृतरसमपूर्वं रसमतां

सदा वः पुंभाषो भवतु कृतकृत्यः कृतधियाम् ॥

इति श्रीमद्राजानरामकण्ठविरचिते 'वाक्यार्थान्वयमाले

सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे

द्वितीयेऽध्यायः

१. IO युक्तेन क्रमेण

२. All except BS' स्वात्म

३. BN' उपरमसत्स्वभावमयेऽपि

BN' adopts this read-
ing but writes सत्स्वभाव
in the margin.

४. BN' and BN' विधाय

५. BN' प्रत्ययसान्ते

६. BN' स्वस्वभाव. BS' notes
this as a reading.

७. IO omits इव

८. IO राजानराम विर

BS' राजानरामकण्ठ

BN' राजानकरामरवि

९. BS' विचित्रार्थ

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ ज्ञानस्य कर्मणश्च भगवद्भाषितानि पृथक्पृथक्सावचनान्यनुविमृशन्
सम्यक् समुच्चयार्थमनवैधार्थं किमेतयोस्पादेयतर स्यादिति सशयानो भगवन्तम्^१

अर्जुन उवाच—

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनादन ।

तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयमि केशव ॥ १ ॥

व्यामिश्रेणैव वार्येन बुद्धि मोहयसीव मे ।

तदेकं यद् निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

“दूरेण ह्यवर कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जयै” इत्यादि वैदतं तव कर्मण
सकाशाद्यदि बुद्धिर्ज्यायसी मता ज्ञान प्रवृत्तत्वेनाभिप्रेतम्, तत्किं चेन्न हेतुना बन्ध-
हेतुत्वात्सर्वस्मिन् कर्मणि दाहणविपाकत्वात् घोरे दिशेषतोऽस्मिन् गुरुजातिघातादि-
महापातकहेतौ सङ्ग्रामरूपे माम् “कर्मण्यस्त्वधिकारस्ते” इत्यादिना नियोजयसि
प्रवर्तयमि : इत्थं च परस्परविरुद्धज्ञानकर्मप्रशसारूपत्वाद्यामिश्रेण सङ्कीर्णेन
वार्येन मम बुद्धिं प्रज्ञा मोहयसीव निश्चयोपदेशेन प्रबोधनमिच्छन् सशयापाद-
कवचनप्रणयनाद्वैचित्र्यमिव मां प्रापयसीत्यर्थः । तस्मात्कारणादेतयोर्ज्ञानकर्मणो-

१ IO अवधार्य
BN^१ and BS^१ अविवर्त्य

२ IO adds उवाच

३ All except BS^१ omit धनञ्जय

४ IO omits वदतं यदि

५ IO omits प्रवर्तयसि

मध्यादेकं ज्ञान वा कर्म वा इदमेवानुष्ठेयमिति निश्चित्य निर्णयं ब्रूहि, येनैकतरेण सुगृहीतेन सता श्रेयोऽपवर्गलक्षणमभ्युदयमैह प्राप्नुयात्मेवेति ॥

अथ 'अन्यथैव मयोक्तम्, अन्यथैव त्वया प्रतिपन्नम्' इत्यर्जुन प्रत्युपा-
रम्भमिवाविष्कुर्वन्तस्तस्य यज्युदासाय

श्रीभगवानुवाच—

लोकेऽस्मिन् द्विनिधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ।

ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३ ॥

सारं यथाप्रतिपादितलक्षणशरीरिस्त्रीराशुपादेयहेयपदार्थसङ्ख्यानम्, तद्विदो मुख्यतया साङ्ख्या उच्यन्ते । योगो यथोक्तसाङ्ख्यनिश्चितार्थसाक्षात्काररूपं क्रियाविशेषः, स विद्यते येषां तेऽपि मुख्यतया योगिनः । कपिलादयो हैरण्यगर्भादयश्चात्र गोप्या वृत्त्या सारं योगिनोच्यन्ते, यथोक्तलक्षणस्यात्मादेरर्थस्य तेषामनिश्चयादसंक्षात्कारौघं । तदेवविधानां मुख्यानां साङ्ख्यानां योगिनां च पुरास्मादध्यायात्पूर्वं द्वितीयौध्याये मयेनैव निष्ठोक्ता निश्चयैः सिद्धान्तः प्रैतिपादितः ।

१ BS¹ omits अहं

२ BN² omits त्वया

३ BN¹ and BN² आविष्वन्

४ BS omits श्री

५ BN and BN² सख्या

६ IO and BS² करणक्रियाविशेष

BN¹ and BN² करणविशेष

७ BS² BN and BN² omit

अन

८ BS omits साख्या

९ BN and BN² परमात्मादे

१० IO and BS² काराद्य

११ BN² and BS² द्वितीये

१२ BN² निधय

१३ BN² omits प्रतिपादित

कीदृशी निष्ठा ? द्विविधा, द्वे एकानुष्ठातृपुरुषनिष्ठे युगपत्प्रयोज्ये विधे विधाने प्रकारौ यस्या सा तथोक्तौ । केन प्रकारेण द्विविधेत्याह—

“ज्ञानयोगेन साङ्ख्याना कर्मयोगेन योगिनाम्” इति ।

यथाप्रतिपादिताद्वयचिन्मात्रस्वरूपस्यात्मतत्त्वस्य प्रत्यभिज्ञालक्षणा प्रतिपत्तिरिह ज्ञानमुच्यते, तद्विषयो योग समाधि^१ । कर्मण्यपि सति यथोक्तस्वरूपाप्रच्युतिलक्षण प्रणिधानम् । तेन ज्ञानयोगेन मुख्याना यथोक्ताना साङ्ख्याना निष्ठा मयोक्ता । ते हि नैष्ठिका साङ्ख्या येषा कर्मणि प्रवृत्तानामपि यथोक्तार्त्तजनविषय समाधिरविष्णुत । कर्म यथैवर्णं यथाश्रम शास्त्रचोदिता सा सा क्रिया, तत्र योग समाधि यथोक्तज्ञानपरित्यागेन तदनुष्ठाननिष्ठिता, तेन कर्मयोगेन मुख्याना योगिना निष्ठोक्तौ । एष ज्ञानयोगस्य कर्माविनाभावात् कर्मयोगस्य च ज्ञानाविनाभावात् एकैव प्रकारद्वयनिर्वर्त्या निष्ठा मया पूर्वमुक्ता, तत्प्रतिपादकश्च ग्रन्थस्तत्रोक्त । कथं निस्तूतो भवेत् ? तथा च—“दूरेण ह्यवर कर्म” इत्यादिना ज्ञानस्य प्रकर्ष-प्रतिपादनमुपक्रम्य तत्समाधिप्रतिपादनैरुक्तम् “तस्माद्योगाय युज्यसे” कर्मनिष्ठो

१ All except BN प्रकारे

२ IO तथोक्तानेकेन

३ BN¹ लक्षणप्रति

४ IO BN¹ and BN² समाधि
कर्मणि

५ IO BN and BN² सत्ययथोक्त

६ IO प्राणिनाम् BN and BN²
प्रणीतम्

७ All except BS¹ यथोक्ताना
मुख्याना

८ BS² आत्ममपज्ञान

९ BS² notes as an alternative
reading अविच्युत

१० IO omits यथावर्णं

११ IO निष्ठिता BS² निष्ठता

१२. BS and IO भगवत्

१३. IO पादना यथोक्त

भव; यतः कर्मसु यो योगस्तत्कौशलम्; सा बुद्धिमत्तोज्ञानित्यमिनि; अनेन “ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानाम्” निष्ठेति तत्रोक्तम् । तथा—“कर्मण्यस्त्वधिकारस्ते” “तस्माद्योगाय युज्यस्व” इत्यादिना कर्मणोऽवश्यकर्तव्यत्वं व्यवस्थाप्य तत्समाधिप्रतिपादनायोक्तम्—

“कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।

कर्मबन्धविनिर्मुक्ता पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥” इति

तथा—

“रागद्वेषविमुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।

आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥”

इत्यादि । अनेनापि “कर्मयोगेन योगिनाम्” निष्ठा तत्रोक्ता । किं बहुना ! “दूरेण ह्यवर कर्म” इत्यतः प्रभृत्यव्यापारिसमाप्ति^१ यावत् एकपुरुषानुष्ठेयद्विविधनिष्ठाप्रतिपादनपरत्वेन सर्वो ग्रन्थस्तत्र व्याख्यात , तत्कामे व्यामिश्र-यचनता, यथैवं ते बुद्धिमोह उत्पन्न ॥

अथ मन्यसे—यथोक्तात्मलक्षणैकार्थरहितत्वं ज्ञानमित्युक्तम्; कर्म च ज्ञानाविषयदानादानरूपव्यापारात्मकम्, तदेतयो ज्ञानकर्मणो परस्परविरुद्धयो-

१. IO, BS¹ and BS² सत्ता

२. IO, BS² and BN¹ युक्तैस्ते

BS¹ and BN² seem to read युक्तैस्तु but see II, 66 ante.

३. IO, BN¹ BN² and BS² समाप्ति

४. BN¹ विविधा

५. BN¹ and BN² ग्रन्थस्तत्रोक्त.

६. BN² and BS² र्नापहितत्वं

युगपदेकपुरुषानुष्ठेयत्वं कथमुपपद्यत इति, अत्रोच्यते । सम्यगनवधारिता-
ज्ञानकर्मानुष्ठाननिष्ठा तैवैवंविधैर्बुद्धिमोहकारणम् ; अतस्तां पुनरुच्यमानामवधारयेति
मनसि कृत्वा आह—

न कर्मणामनारम्भान्नैकर्म्यं पुरयोऽनुते ।

न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ॥

अगृहीतयथाप्रतिपादितसमुचितसमुच्चयार्थनिश्चयत्वात् सर्वथा कर्मणां ज्ञान-
विरोधित्वं मन्वानस्य तत्र यदेतन्नैककर्मविद्यमानकर्मत्वं सिद्धिहेतुत्वेन प्रतिभाति,
तत्सिद्धिकामः पुरुषः कर्मणां सक्रियाणामनारम्भादननुष्ठानान्नाश्रुते प्राप्नोति,
वक्ष्यमाणया युक्तया शरीरित्वात्र्यभिचारिणां शास्त्रीयाणां च कर्मणां दुष्परिहर-
त्वात् । अतो न कर्मणामेवामकरणमात्रमभावत्वेनेह विवक्षितम् ; किंतु बन्ध-
लक्षणस्वकार्यसम्पादनसामर्थ्यमज्ञेयामभावापादनमिहामिप्रेतम् । अथ विहितकर्मा-
ननुष्ठानमात्रं कर्मत्यागः संन्यासोऽभिमतः, तदेवंविधात् संन्यसनमात्रादेव केवला-
द्यथाप्रतिपादितज्ञानशून्यात् न पुरुषः सिद्धिमपवर्गलक्षणां सम्पत्तिं समधिगच्छति,
समासादयति । यदीह ज्ञानरहिताद्विहितकर्मपरिहारमात्रान्मोक्षलक्षणफलावाप्तिः
स्यात्, तत्सुषुप्तादयो मोहात्मकत्वान्नैककर्मभावइन्तोऽवस्थाविशेषाः सिद्धि-
हेतवः स्युः ॥

१. BN' and BN" त्वैव बुद्धिमोहा-
कार

२. IO omits विष .

३. BN' and BN" अधिमच्छति

४. BS' and BS" मुसादयः

५. BS' सिद्धिषु हेतवः

न च विहितकर्मानारम्भमात्रानैष्कर्म्यसिद्धिरिति यदुक्तम्, तत्र हेतुमाह—

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।

कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥

दिशब्दो हेतौ । यस्मात्कश्चिद्देही जातु कदाचित्तत्तदवस्थाविशिष्टे कसिंश्चिदपि^१ काले न क्षणमपि सुसूक्ष्ममपि तदवयवमकर्मकृत्तिष्ठति कर्म कुर्वाण स्थितिमनुभवति वर्तते इत्यर्थः । तथा च वास्तव्यौघनवार्थैस्वरूपासु स्थूलास्त्व-
वस्थासु मनोवाक्यायै सर्वं कश्चिद्देही कर्म कुर्वन्नास्ते—इति सुदृष्टमेव, तदन्त-
र्गतासु च जागरस्वप्नसुषुप्तरूपासु सूक्ष्मास्त्वस्थासु न कश्चिदकर्मकृत्, यतो जाग-
रावस्थाया शब्दादिविषयग्रहणव्यभिचारीन्द्रियव्यापाररूपाया सर्वस्य तत्तत्कर्मनिष्ठत्वं स्फुट-
मेव । म्यमायस्थायामपि विषयग्रहणावलोपान्न कस्यचिदकर्तृत्वमिति । सुषुप्ता-
वस्थाया तु तत्कालव्यतिरिक्तविषयसंवेदनाभावेऽपि प्रतिबोधकाले सुखदुःखमोह-
रूपानुभूतविषयप्रत्ययमर्शान्यथानुपपत्त्या मानसं कर्म विद्यत एव । या अपि योगि-
विषया एता जागरादयोऽवस्थास्तावप्येव वार्ता, यत् जागरस्वप्नयोर्ग्राह्यमही-
नादिविनस्यानुपरमात्, सुषुप्तावस्थायामपि तत्काल ग्राह्यग्रहणग्रहणभेदसंवेदनाभावे
सत्यपि व्युत्थाने तथाविधसमाध्यवस्थाप्रत्ययमर्शान्यथानुपपत्तिरिति तिसृष्वपि योग्य-
वस्थासु न कश्चिदकर्मकृत् वर्तितुमर्हतीति विहितकर्मानारम्भमात्राच्च नैष्कर्म्य-

१ IO omits अपि

२ BN¹ and BN² omit च

३ IO BN and BN² कार्यरूपाय

४ BS omit च

५ BS² सुसूक्ष्माय

६ All except BS² तत्कर्म

७ BS² अन्तर्गतेन स्थिति

IO BN¹ and BN² अन्तर्गते
स्थिति

सिद्धिरिति पूर्वेषु सम्बन्धः । इत्थं सर्वकर्माभावस्यानुपपत्तौ हेतुमाह । हिशब्दो हेतौ । यस्मात्सर्वं कश्चिद्देहभृत् अवश्यं परतन्त्र एव सन् प्रकृतिजैः प्रधानभैरैर्गुणैः सत्त्वादिभिः कर्मशास्त्रनिहितशरीरित्वाव्यभिचारिचम्राधतेऽनुष्ठाप्यते । इह हि परमेश्वरेच्छापरिकल्पितकारणभावेन प्रकृत्याख्यतत्त्वमन्योन्यगुणप्रधानभावपरिणतसत्त्वादिगुणमयतत्तच्छरीरमशेषशरीराणामारभते गुणाश्चान्योन्यायिनाभाववृत्तित्वाद्भ्रजोगुणानुगतत्वे सति सर्वं कश्चिच्छरीरेण सात्त्विकादिकर्मादिभ्यः बुर्यत इति प्रकृतिजैर्गुणैः सर्वं कर्म कार्यते इत्युक्तम् ॥

एव च सर्वदेहिना सर्वैस्त्ववस्थायुः सर्वकर्मच्छेदानुपपत्तौ स्थिताया विहितानां कर्मणामनारम्भमात्रेण नैष्कर्म्याभिमौनिनो योगिनः शरीरित्वाव्यभिचारिदुष्परिहरकर्मन्तरसद्भावात् कैवल्यलक्षणसिद्धयभावप्रसक्त इति तथाविधस्य प्रायेणायोगित्वप्रतिपादनार्थमाह—

कर्मैन्द्रियाणि सयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।

इन्द्रियार्थान्विमृष्टात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ६ ॥

उक्तयोपपत्त्या मानसस्य कर्मण उपरमाभावो^१ योगी मनसान्तकरणे नैन्द्रियार्थान् शब्दादीन् स्मरन्मनसास्ते, नैष्कर्म्यबुद्धिमालम्ब्यावतिष्ठति स

१ BN^१ and BN^२ भावं

२ BS भाष्यप्रकृ

३ IO इत्युक्त

४ IO BN^१ and BN^२ सर्वावस्थायु

५ BN^१ and BN^२ कर्मावच्छेद

६ BS omit विहितानां

७ BS^१ omit मानिनो व्यभि

BS^२ नैष्कर्म्याभिचारिणो

८ IO and BN^१ omit य

मिथ्याचार उच्यते । तौहश योगाचरणं पलविसवाद्वाट्टैतेत्यर्थः । यत् कर्मेन्द्रियाणि, कर्मेन्द्रियशब्देनेह वटिप्करणानि श्रोत्रादीनि वागादीनि च गृह्यन्ते, तेन शब्दादिग्रहणव्यापाराधितृनानि श्रोत्रादीन्यक्षाणि नियम्य प्रयत्ननिशेषेण स्वव्यापारात्मतिपिध्यासौ कचित्कालं तथास्ते, न तु तान्ता सर्गात्मना सर्वत्रेशोच्छेदलक्षणैवर्त्येप्राप्ति, यत्तत्तथाविधाया यदि पर क्लेशा प्रसुप्ता भवेयुः, येपा व्युत्थाने पुन प्रबोधादनुच्छेदो गम्यते ॥

यासस्तु समाधौ दग्धीजकल्पतामापाद्यमानास्ते क्लेशा सत्यप्यालम्बने प्ररोहसामर्थ्यं न भजन्ते, तदधितृतस्यैव विवक्षितस्य योगिनः पूर्वसाविशेषम् “रागद्वेषविमुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन्” इत्यादिना पूर्वोक्तमपि सारयन् पुनराह—

यस्त्यिन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।

कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगममक्तः स विशिष्यते ॥ ७ ॥

तुशब्जो व्यतिरेके । स पुनस्तत्तु सङ्गरहितो योगी पूर्वासाधोगिनो विशिष्यते, प्रैकर्यत्वेन व्यतिरिच्यते । कोऽसौ ? यो मनसा यथाप्रतिपादितलक्षणसत्यात्मलब्धप्रतिप्लवात् सर्वसाम्यदशाधिरूढेनान्त करणेन बुद्ध्या श्रोत्रादीनि नियम्य रागादिदोषसत्पक्षात्, न तु शब्दद्वेषव्याप्यात्मतिपिष्यते । एवमिधे रागादिस्पृशिशून्यै

१. BS¹ तादृशरूपं
२. IO omits पलविसवादात्
३. BS¹ omits प्रयत्नविशेषेण
४. BN¹ and BN² add च
५. All read विद्युत्तु See ante
II, 66
12

६. IO, BN and BN² इत्याह
७. IO प्रसर्पण
८. IO, BN¹ and BN² शब्दादीन्
विषयान् प्रतिपिष्यते
BS¹ notes this as an
alternative reading

कर्मेन्द्रियै कर्मसु शब्दादिग्रहणरूपेषु व्यापारेषु अधिकृतैश्चै कर्मयोगमारभते,
कर्मणा शास्त्रचोदितशब्दादिग्रहणरूपेया क्रियैया योगं^१ सम्बन्धमारभते प्रस्तौति ॥

रागद्वेषपरिहार प्रकरणप्रतिपाद्यसिद्धिसाधनम्, न तु कर्मणामनारम्भः ;
तस्मात्—

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।

शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥ ८ ॥

नियतं वर्णविभागेनाश्रमविभागेन च शास्त्रेण नियन्त्रितं कर्म ता तां
त्रिया कुरु अर्नुतिष्ठ, मा कदाचन त्याक्षी ; यतोऽकर्मण कर्माभावात् क्रियात्यागात्
कर्म विहितकर्मानुष्ठानं ज्याय श्रेष्ठम्, यत केपाचिदेव कर्मणामनारम्भे^२
कर्माभावभ्रमो न सिद्धिहेतु, हेतूनामनुच्छेदात् । यथोक्तेन समाधिना त्वनुष्ठेय-
मानं व्युत्थानहेतुषु विषयेषु सत्त्वपि हेतून्मेपाभावाय पर्यवर्त्येत प्रशस्यतरम् ।
न च शरीरित्वे सति सर्वकर्माभाव उपपद्यते । यतस्तवाकर्मण सर्वात्मना कर्म-
रहितस्य स्थाणुकल्पस्य शरीरयात्रापि देहवृत्तिरपि न प्रसिद्ध्येत् न घटेत्^३ । न
च पानाशनशयनासनगर्भेनानुच्यतकण्डूयनादिक्रियाकलापमन्तरेण केनचिद्वर्तितुं
शक्यम् ॥

१. BS'. This word is read
after व्यापारेषु

२. BN' and BN' रूपेण

३. IO and BV' omit this word.
BS' reads this word in
the margin

४. BN' and BN' शेषस्य

५. IO, BS' and BS' आश्रय

६. IO अवतिष्ठ

७. IO, BS' and BS' आरम्भे

८. IO, BS' and BS' बुद्ध्या न
हेतुः

९. BN' and BN' स्यति तद्वशात्

१०. BN' and BN' घटेते

११. BN' आगमन

इत्थं च कर्मणः सर्वाभावानुपपत्तौ स्थिताया न सर्वं नाम कर्मानुष्ठीय-
मानं सिद्धये कल्पत इत्याह—

यजार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।

तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥ ९ ॥

यज्ञो यजनं मुख्यया धृत्या दैवतपूजनम् । दैवतमपि “यस्मिन् सर्वम्”
इत्यादिश्लोकन्याख्यातस्वरूप परमेश्वर परमात्मैवैकं^१ तत्त्वगिहगम्येतम् । तस्य
पूजनमपि यथाप्रतिपादितविज्ञानपरिशीलनविशुद्धया संविदा स्वभावत्वेन परामर्शन-
लक्षणमाराधनम्, सोऽयं प्रयोजनं यस्य तादृशं यत्कर्म तस्मात्तथाविधात्कर्मणोऽन्यत्र
तादृशं कैर्म वर्जयित्वा^२ न्याट्यं कर्म कुर्याण सर्वोऽयं लोकः कर्मबन्धनो भवति
कर्मशास्त्रचोदितमध्यनुष्ठानं बन्धनं ससारदायित्वात्पास्तन्श्चेत्तु^३ यस्य स तथा, यथो-
त्ताप्ततत्त्वज्ञानशून्यतया विधिवदनुष्ठीयमानं शास्त्रीयमपि कर्म बन्धनायैव कल्पते ।
यथाप्रतिपादितविज्ञाननिष्ठतयानुष्ठीयमानं तु परमेश्वराराधनलक्षणमुख्ययागहेतुत्वात्
परसिद्धिदं भवतीत्यर्थः । तथा च वक्ष्यति -

“यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं किन्दति मानवः ॥” इति,

१. IO omits एवं

२. BS¹ reads कर्म...लोक. in
the margin

३. BN⁴ यादृशं

४. IO omits शास्त्रीय...ष्ठीयमानं

५. All except IO तमेराच्ये

यत एवं ततस्त्वं तैदर्थं तादृशस्य यज्ञस्य सम्पत्तये कर्म शास्त्रचोदितां क्रियां समाचर सम्यक् कुर्वित्यर्थः । कीदृशस्तस्य सम्यक्करणेऽधिकृतं इति विशेषणमाह—मुक्तसद्ग इति । मुक्त असंक्रुष्यात्परिहृतैः सङ्गो रागद्वेषादिदोषहेतुः विषयेषु निमज्जनं तदेकनिमग्नचित्तत्वं येन स तथाविधः सन्निति । अनेन मुमुक्षो-स्तावत्कर्मापरित्यागः प्रतिपादितः ॥

इदानीं कश्चित्प्रवृत्तिलक्षणधर्माधिकृतः, कश्चिन्निवृत्तिलक्षणधर्माधिकृतः इति द्विविधैशास्त्रोपदेशविषयभूते लोके न कस्यचिदपि कर्मपरित्याग उपपद्यते इति क्रमेण प्रतिपादयितुं प्रवृत्तिधर्माधिकृतस्यैव तावत् आगमोपन्यासपूर्वं कर्मापरित्यागमुपपादयितुमाह—

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः* ।

प्रजाशब्देनात्र कर्मभूमिजन्मान परिज्ञानरहिता स्वर्गादिभोगार्थिनो मनुष्या एव गृह्यन्ते, तेषामेव प्रक्रान्तप्रजापत्युपदेशविषयत्वोपपत्तेः । तेन प्रजापतिः परमेश्वरेच्छाकल्पितसर्गलक्षणकर्माधिकारो देवताविशेष यथोक्ता प्रजाः सहयज्ञाः यज्ञेन नानादेवतायजनात्मकेन विधिविशेषेण सह सार्धं सृष्ट्वा निर्माय उवाच उपदिदेश ॥

१. IO, BN¹ and BN² omit

तदर्थं

BS² notes it in the margin

२. BN¹ इतस्तत्र-

३. BN¹ and BN² द्विविधा

४. IO पूर्वकं

५. BN² The other ardhha also is read here.

६. All except BN² परज्ञान

७. BN² omits सर्ग

किमुवाचेत्याह—

अनेन प्रसविष्यध्वमेव वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १० ॥

देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

इष्टान् कामान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञमाविताः ।

तैर्दत्ता न प्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥ १२ ॥

अनेन सह जन्मना यज्ञेन क्रियमाणेन यूयं प्रसविष्यध्वं प्रसवं सन्तानम-
वाप्स्यथ वृद्धिं गमिष्यथेत्यर्थः । प्रसविष्यध्वमिति प्रयोगश्छान्दसः । अन्यत्रा-
प्येवं द्रष्टव्यम् । एष चैव युष्माकमनुष्ठीयमानः सन्निष्टकामधुग्भवतु, क्रियाफलत्वेनाभि-
मैतान् कामान् स्वर्गादिभोगान् दुग्धान्पूरयतु । किमनेन कुर्म इत्याह—अनेन
देवानिन्द्रप्रभृतीन्भावयत शास्त्रोपदिष्टेतिर्कृत्यताविशिष्टेन यज्ञेनैव तर्पितान् सर्त-
स्तृप्तिलक्षणां सत्ता लब्धयत इत्यर्थः । “ते चैवं भवतीभिरिष्टत्वाचृतास्सन्तो
युष्मान् भावयन्तु वर्धन्यतु, नरकतिर्यक्त्वादपतनलक्षणादभावादुच्चारयन्तु वा ।
एवमन्योन्यभावनपरा सन्तः परं श्रेयो यथाभिमतमभ्युदयमवाप्स्यथ हृष्यध्वम् ।
यस्माद्यज्ञेन यागेन भाविता सन्तो देवा इष्टानभिप्रेतान् कामान् भोगान्
युष्मभ्यं दास्यन्ति प्रतिपादयिष्यन्ति । एवं तैर्देवैः दत्तान् भोगान् येभ्यो देवेभ्यो

१. BN¹ omits च

२. IO भिमत स्वर्गादिभोगान् पूरयतु

३. BN¹ and BS¹ omit यज्ञेन

४. BN¹ सन्तस्तृप्ति

५. BS¹...वाच्यद्विरिष्ट

६. BN¹ and BN² omit this
word.

IO वर्तयन्तु

७. BN¹ and BN² अभिमतान्

तत्तादृशम् । परस्माद्धि^१ ब्रह्मणः परमकारणात्स्वरूपमजहत एव शास्त्रं वस्तुस्थित्या चित्स्वरूपतौमव्यभिचरत्सूर्यादिव प्रकाशो व्यपदेशमात्रमिन्नस्वरूपं प्रसरति । अत एव तदपि ब्रह्मशब्देनोक्तम् । यत एवंविधेयं प्रक्रिया प्रवृत्ता, ततः परं ब्रह्म सर्वगतत्वेन समन्तवस्तुव्यापकत्वेन व्यवस्थितं सन्नित्यं सदैव यथोक्तस्वरूपे यज्ञे प्रतिष्ठितम् । तदर्थमेव प्रसृतम्, तस्यार्थस्य किल यज्ञे प्रतिष्ठा स्थिति ॥

यत एवमत —

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।

अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ १६ ॥

एवं यथोक्तेन परब्रह्मस्वरूपेण जगत्कीडास्थितये प्रवर्तितं प्रवृत्तिलक्षण-धर्मनिष्ठतया आविष्कृत चक्रं शास्त्रादिपदार्थसमूहं य इह लोके नानुवर्तयति स्वयं यथाशास्त्रमनैनुवर्तमानोऽन्यानपि जनान्नानुष्ठापयति, स तादृशं परमेश्वरप्रवर्तित-प्रक्रियाव्युत्थापकत्वादघायु अर्धाय पापायैवायुर्जीवितं यस्य स तादृशं सन् मोघं जीवति ; तादृशस्य हि तत्त्वज्ञानशून्यत्वादपवर्गलक्षणोत्तमफलाभावादीध्वरव्यवस्था-पितनियमातिक्रमार्थं स्वर्गादिभोगलक्षणावरफलाभावादपि निष्फलमेव जीवितम् ॥

१. BN¹ and BN² omit हि

२. IO ताव्यभि

३. IO एतदपि

४. IO, BS¹ and BS² प्रतिष्ठिता

५. BN¹ and BN² अनुवर्त

६. BN¹ and BN² जनाननुष्ठा.

७. All except BS¹ omit अघाय

८. IO omits ईश्वर...भावात्

BS² has this passage in the margin

९. IO कमाय

एवं प्रवृत्तिरक्षणधर्माधिकृतस्योपदेश्यस्य ससारिणः शास्त्रोक्तकर्मपरिहारा-
नुपपत्तिं प्रतिपाद्य, इदानीं निवृत्तिरक्षणधर्मानुष्ठानप्रतिष्ठितबुद्धेरपि मुमुक्षोस्ता प्रति-
पादयितुमाह—

यथात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।

आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७ ॥

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कथन ।

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।

असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूर्यः ॥ १९ ॥

इह सर्वस्य कस्यचिज्जन्तोरप्राप्तं सुखं प्राप्तुमिच्छतस्तत्साधनभूते शब्दादौ
विषये रतिः रागोऽभिलाषो जायते, ततः प्रयत्नविशेषेण तस्मिन् प्राप्ते सति तृप्तिः
संपूर्णेच्छता ; ततः सन्तोषोऽभिकाङ्क्षानिवृत्तिरित्येते रतिवृत्तिसन्तोषाः सदा
सन्निहिते निरुत्तरानन्दनिर्भरे स्वात्मन्येव प्रतिष्ठिताः, तस्य तद्यतिरिक्तप्रापणीय-
वस्त्वन्तरनिरपेक्षणीयस्याप्राप्तसर्वार्थसाधनभूतं कार्यं करणीयं न विद्यते न सम्भवति,
यतः सदा कृतकृत्यत्वात्तस्यैव कश्चित्कृतेन प्रागदृतत्वादुपादेयतयेदानीं *निर्वर्ति-

१. BN and BN² उपदेशस्य

२. BS¹, BN¹ and BN² परं प्राप्नोति
BS² notes परमाप्नोति as
an alternative reading

३. BS¹ omits सुखं

४. All except BS¹ omit च

५. All except BS सार्धं

६. IO adds एव

७. BS² निर्वर्तिन

तेनार्थं प्रयोजनम्; नाप्यकृतेन हेयत्वात्परिहृतेन कश्चिदर्थं प्रयोजनम्; अत एवा-
 स्यैवविधस्य स्वात्मप्रतिष्ठितबुद्धेयोगिन सर्वभूतेषु समस्तेषु स्थावरेषु जङ्गमेषु च
 सत्त्वेषु मध्ये न कश्चिदर्थव्यपाश्रय अर्थस्य प्रीप्यस्य वस्तुनो व्यपाश्रय आलम्बनम् ।
 इदमत्र तात्पर्यम्—प्राक्प्रतिपादितस्थितबुद्धित्वदशमधिरूढस्य योगिन परलिप्सया
 'ममैवेदम्' इत्यसाधारणतया कार्यं सौध्य वस्तु न किञ्चन विद्यते, सर्ववर्णाश्रमसाधा-
 रण च शास्त्रचोदित कार्यं तत्तन्नियतकरणीयं प्रतिपादितविज्ञाननिष्ठस्य विद्यत एव ।
 यत एव तस्मात्कार्केषान्मुमुक्षु सन् स्व कार्यं कर्म शास्त्रविहितत्यादवर्श्यानुष्ठेयं
 युद्धादिव्यापारम्, असक्त क्षणिकमुखलवसाधनभूतेषु विषयेषु अनिमग्नचित्त-
 वृत्ति सन् समाचर, सम्यग्यथाप्रतिपादितात्मतत्त्वप्रतिष्ठितबुद्धित्वे मनागप्यप्रमत्त-
 तया चर अनुतिष्ठ, यस्मात्सुखो मुमुक्षु ससारासक्तो मुक्तसङ्ग सच्छास्त्रनियन्त्रितं
 कर्माचरन् दुर्वन् पर प्रहृष्टमपवर्गलक्षणं प्राप्य वस्त्वामोति लभते, न तु कर्मत्यागात्
 सिद्धि कस्यचिदस्ति, सर्वकर्मत्यागानुपपत्ते प्रागेव प्रतिपादितत्वात्, कस्यचिद्वै
 कर्मणस्त्यागे सर्वकर्मत्यागाभिमानग्रहात्, रागद्वेषादिदोषैर्विर्भाव्यम् दुर्निवारत्वात् ॥

अत्रैवोदाहरणमाह—

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ॥

१. BN', BN' and BS' प्राप्तस्य

२. BS' स्थिर

३. IO सार्वभूत

४. IO omits कारणात्

५. IO and BS' त्व

६. BN' अवचानु-

७. IO तस्मात्

८. BS' प्राप्यवस्त्वा.

९. IO omits कर्म...कस्यचिद्वा

BS' notes this passage
in the margin

BS' and BN' कर्मण

१०. BN' and BN' omits चिद्वा

११. IO, BS' and BS' द्वेषदोष

इह लोके जनकादयो राजर्षयः श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिप्रसिद्धा कर्म-
णैव स्ववर्णाश्रमनियतेन क्रियाविशेषेण प्रजापालनादिना ससिद्धिं निरुत्तरपुरुषार्थ-
प्राप्तिलक्षणं फलमास्थिता स्वीकृतवन्तः । तथा च मोक्षधर्मेण—

“एकस्मिन्नप्यधिष्ठाने” संवाद श्रूयतामयम् ।

छैत्रादिषु च मुक्तस्य मुक्तायाश्च त्रिदण्ड[कैः] ॥”

इत्युपक्रान्ते सुलभाजनकसंवादे जनकवाक्यानि—

“मुखी संजिह्मन्वाप्तार्थं समलोष्टाश्मकाञ्चन ।

मुक्तसङ्गः स्थितो राज्ये विशिष्टोऽन्यैस्त्रिदण्डिभिः ॥

मोक्षे हि त्रिविधा निष्ठा दृष्टा पूर्वैर्महात्मभिः ।

ज्ञानं लोकोत्तरं यच्च सर्वत्यागश्च कर्मणाम् ॥

ज्ञाननिष्ठा वदन्त्येके” मोक्षशास्त्रविदो जना ।

कर्मनिष्ठा तथैवान्ये र्यतयः सूक्ष्मदर्शिनः ॥

प्रहायोभयमप्येतज्ज्ञानं कर्म च केवलम् ।

तृतीयेयं समाख्याता निष्ठा तेन महात्मनो ॥”

१. BN¹ and BN² अधिष्ठान

६. BS सङ्गत्यागश्च

२. BS¹ and BN¹ कर्त्रादिषु IO and
BS² शङ्कादिषु

७. BN¹ and BN¹ वदन्त्येते

८. BN² जन

३. BN¹ and BN² मुक्तोयश्च

९. BS¹ मुनय

४. BS¹ त्रिदण्डके

१०. IO महात्मन

५. IO, BS¹ and BS² मोक्षं

तृतीया समुच्चयरूपेत्यर्थः । तथान्यत्र—

“आकिञ्चन्ये न मोक्षोऽस्ति कैञ्चन्ये नास्ति बन्धनम् ।

कैञ्चन्ये चेतरेणैव[चैव]जन्तुजनिनै मुच्यते ॥” इति ॥

अथ तत्त्वविदोऽप्यन्यं कर्मापिरित्येगे हेतुमाह—

लोकमक्षग्रहेवापि संपश्यन् कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥

लोकशब्देन त्रिवर्गमात्रोपदेशविषयभूतो जनोऽत्र विवक्षितः । तस्य सङ्ग्रहः शास्त्रार्थानुष्ठातृलक्षणस्वपक्षम्बोकारः ; तं वक्ष्यमाणहेतुनावश्यकरणीयतया संपश्यन् सम्यगनुद्बध्यमानस्त्वं शिष्टैधुरामातिष्ठन् कर्तुं शास्त्रविहितानि कर्माप्याचरितुमर्हसि । अतः श्रेष्ठः कुलविद्यावृत्तादिभिर्ज्यायान् जनो यद्यत्किञ्चित्कर्माचरन्नुतिष्ठति, तत्तदेव नान्यत् । इतरो जनः स्वयं कार्याकार्यविवेकशून्यमतिर्लोकोऽनुतिष्ठति, येन स श्रेष्ठो जनो यद्वस्तु प्रमाणं कुरुते स्वयमनुष्ठानादुपपन्नैवेन व्यवस्थापयति तं लोकोऽनुवर्तते अनुसरति ॥

१. IO and BN^s omit तृतीया

This word is found in the margin in BS²

२. IO and BS² चेतरे.

३. BN¹ and BN² श्रेष्ठेन This is noted as an alternative reading in BS²

४. BN¹ and BN² सामहेतुं

५. BS¹ and BN¹ लक्षण

६. IO करणीया सं.

७. BN¹ and BN² शिष्टानुगमान् कर्तुं

IO शिष्टान्तरमाति

BS¹ शिष्टचरामाति

८. BS² कर्माणि चरि.

९. IO अतः

१०. BN² उपपन्नत्वे व्यव.

तस्मात्परमार्थज्ञानेनैपि लोकसङ्ग्रहार्थं शास्त्रचोदितं कर्म सर्वथानुष्ठेयं
मित्यग्राह्यमनेनोदाहरणैर्बुद्धिर्ज्ञाह—

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।

नानासमयास्तस्य प्रैतरेष्य च कर्मणि ॥ २२ ॥

हे पार्थ मम स्वार्थसाधनतया कर्तव्यं कार्यं न किञ्चिदस्ति, यस्मात्त्रिषु
लोकेषु समस्ते जगत्त्र्येणमातः पूर्वमनासादितमिदानीमवाप्तस्य स्वेच्छापूर्णाया लब्धस्य
न किञ्चिदस्ति । अलब्धलौभाथो हि सर्वं कश्चित् स्वकार्यमारभते, मम ॥ यथाप्रति-
पादिततत्त्वज्ञाननिष्ठाप्रतिष्ठितप्रजम्ब न किञ्चित्प्राप्यमस्ति, अतश्च तादृशोऽपि
सन् लोकस्वत् कर्मणि^१ शास्त्रनिहिते प्रैतरे^२ सततमुद्युक्तो भवामि । अनेन—

“यस्त्वात्मरतिरेव स्यात् तस्य कार्यं न विद्यते”

इत्युपनम्य,

“तस्मादमक्तं सततं कार्यं कर्म समाचर”

इति यस्मागुक्तं तदेकानुष्ठातृपुरुषनिपयमेवेति नि सशयतया प्रतिपादितवान् ॥

अथ तत्त्वज्ञोऽपि सन् भगवान् लोकस्वत् कर्मणि प्रवर्तते इत्याह—

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।

मम वर्त्मानुवर्तेतन्मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३ ॥

- १ BS^१ ज्ञानेऽपि नपि
- २ BS^१ and IO हरणं कर्तुं
- ३ IO वर्त एव च
- ४ IO and BN^१ अनासं

- ५ BN^१ and BN^१ लाभो हि
- ६ BS and IO कर्मणि
- ७ BN and BN^१ प्रवर्तते
- ८ IO and BS^१ अनुवर्तते

यद्यह वर्णाश्रमोचितौनि कर्माण्यतन्द्रित असञ्जातालम्यम्सन्^१ कदा-
चिदपि न वर्तेय^२ न तिष्ठेयम्, तत्सर्व एव मनुष्या कर्मण्यधिष्ठिता मानना
प्रमाणभूतचरितस्य मम कर्म मार्गमाचारमनुवर्तेरन् अनुसरेयु ॥

किंचात इत्याह—

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्या कर्म चेदहम् ।

सङ्करस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४ ॥

यद्यह लोकवत् शास्त्रचोदित कर्म नाचरेयम्, तदमी लोका समस्तानि
भुवनानि ससारिपुरुषोचिततत्त्वकर्मफलोपभोगाधिकरणभूतान्युत्सीदेयु, उत्साद
विनाश भजेयु । कर्मनिबन्धना हि लोकाना स्थिति । किंच तथाविध कर्मानुर्वन्
सङ्करस्य वर्णविभागमिश्रीभावस्य कर्ता प्रवर्तको भवेयम् । सर्वे हि पुरुषा मा
शास्त्रीय कर्मानुवर्णनमनुवर्तमाना स्व स्व तत्तज्जातिविहित कर्म यथेष्टमन्यजाति-
विहितत्वादिना विरोधेनाप्याचरन्त सङ्कीर्णवर्णतामामुयु । अतोऽहमेव वर्णसङ्कर-
दोषस्य कर्ता स्याम् । किंचात इमा प्रजा एतान् कर्मभूमिजन्मन शास्त्रचोदित-
कर्माधिष्ठान् सर्मान् ससारिण पुरुषानुहन्त्याम्, उपधातेन विनाशेन योजयेयम् ।
एता हि प्रजा यथाविहित कर्मानाचरन्त्य स्वर्गादिप्राप्तेरपेतौनि सैर्गतस्तत्तज्ज्ञान-

१ BS' कृतकर्मणि

२ All except BS' omit सन्

३. BN' वर्तेय

४. IO सर्वमेव

५. BS omits इति

६ IO त्वादिविद्ये

७. All except BS' एता

८. IO omits सर्वान्

९ IO कर्म नाच-

१०- BN' अपता तत्त्वाज्ञानिसर्गते तत्

११ IO सर्वत

१२. BS' तत्त्वज्ञान

शून्यत्वात्कैवल्यलक्षणादुत्तमात्पुरुषार्थादूर्वहिष्कृता नरतिर्यग्भावप्राप्तिलक्षण विनाश
मामुयु ॥

तदित्थं परमेश्वरेच्छापरिकल्पितजगत्कीडानियमव्युत्थापैकत्व भयैवाचरित
भवेत्, अत —

सक्ताः कर्मण्यभिद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।

कुर्याद्विद्वांसस्तथा सक्तश्चिकीर्षुर्लोकसङ्ग्रहम् ॥ २५ ॥

यथा येन प्रकारेणाविद्वांसो यथोक्तात्मतत्त्वज्ञानशून्यत्वान्मुख्यैया विद्वत्तया
रहिता पुरुषा कर्मणि क्षणिकसुरसाधनभूते यज्ञादिनियामके व्यापारे सक्ता
तदेव परत्वेन मन्यमानास्तावन्मात्रपरिसमाप्तपुरुषार्था सन्त कुर्वन्ति विहितानि
कर्माण्याचरन्ति, तथैव तेन प्रकारेण सामान्यजनदुर्लक्षस्वहृदयसवेद्यतत्त्वज्ञाननिष्ठ
त्वात्तत्तद्वशाभियोगरूपेण विद्वान् परमार्थपण्डित कुर्यात् कर्माण्याचरेत् । कीदृश
सन् ? असक्तो निश्चरानन्दामृतास्वादसततपरितृप्तत्वालोकवत् स्वर्गादिभोगनिषयेन
तत्कर्मफलसन्नेन रहित , किमर्थमेव कुर्यादिति हेतुर्गर्भं विशेषणमाह—“ चिकी
र्षुर्लोकसङ्ग्रहम् ” । लोकस्यावुर्ध्वं जनस्य सङ्ग्रहं पूर्वाक्तं चिकीर्षुं सपिपादयिषु ।
विदितवेद्येनै^१ हि विदुषा तत्त्वज्ञानोपदेशयोग्यताशून्य लोक नरकपातादिदुःखा-

१ IO त्यापक

२ IO, BS and BN कर्मणि

३ BN and BN^१ मुख्य विद्व

४ BN and BN^१ ज्ञातादिक्रिया

५ BS दुर्लक्ष्यगुह्य

६ BN and BN^१ हृदय

७ BS तत्सदृशाभि

८ BS फलसन्नेन

९ IO and BN^१ गर्भविशेषण

१० BS^१ BN and BN^१ अशुद्धस्य

११ IO विदिते

दुर्जिहीर्षणा [पुणा] तथा कर्माचरणीय यथा लोकस्तदनुवर्तमान स्वकर्मनुष्ठानात्
स्वगदिरपि फलान्न व्यपैति ॥

अयोग्यस्य तत्त्वज्ञानोपदेशो विनाशायैव पर्यवस्येदित्याह—

न बुद्धिभेद जनयेदज्ञानां कर्ममङ्गिनाम् ।

जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तैः समाचरन् ॥ २६ ॥

विद्वान् प्रमुद्धो युक्तो यथोक्तात्मज्ञानसहित सन् सम्यग्मथाशास्त्रं ज्ञात्यादि-
नियतानि कर्माण्याचरन्ननुतिष्ठन् । अज्ञाना स्वभावत एव सप्रति परमेश्वरेच्छाननु-
गृहीतत्वादनविर्भूतविवेकज्ञानानाम्, अत एव कर्मसु यज्ञादिसाधनभूतेषु भोगैश्वर्य-
प्रसक्तत्वादिना हेतुना सङ्गिना तत्रैव सक्ताना बुद्धे प्रज्ञाया भेद तादृशात्सङ्गा-
त्प्रच्यायन नोत्पादयेत् । ते ह्यज्ञा सन्तो यदि तत्त्वज्ञाने कर्त्तव्यागर्मात्रेण व्युत्पाद्यन्ते,
तत्तेषामज्ञत्वादेव तत्त्वज्ञाने प्रतिष्ठामलभमानाना स्वर्गादिहेतोश्च कर्मसङ्गात्प्रच्युते
बुद्धिभेद प्राप्ता सत्युभयप्रज्ञायैव पर्यवस्येत्; अतस्तान्तथाविधानज्ञान् सर्वाणि
कर्माणि येषु हि ते गृहीतासङ्गा तानि जोषयेत्, प्रीत्या सेवयेत्, स्वय तदनुष्ठान
प्रस्थापनेन ॥

१ IO BS⁴ and BN⁴ उज्जिहीर्षणा

२ BS⁴ सप्त

३ IO omits this word

४ IO adds चरणनातिष्ठन्

५ IO adds प्रज्ञानां बुद्धे

६ IO, BS⁴ and BN⁴ मार्गेण

७ BS⁴ omits this word

८ BN⁴ and BN⁴ omit this word

इत्थं परमेश्वरेच्छानियमितजगद्व्यवस्थानुत्थानविच्छेदाय स्वस्मिन् स्वस्मिन् कर्मणि लोकमबुद्धं प्रवर्तयितुं प्रबुद्धस्यापि लोकद्विहितानां कर्मणामवश्यमनुष्ठान-मुपपादितम् । अतश्च प्रबुद्धाप्रबुद्धयोस्तुल्यमेव कर्तृत्वम्, तुल्यान्येव च कर्माणि । असक्तत्वकृतस्तु फलभेद इति स्थिते तुल्ये कर्तृत्वे^१ तुल्येषु च कर्मसु क्रिय-माणेषु कथं फलभेद इत्यनवधारितप्रबुद्धाप्रबुद्धविशेषस्यार्जुनस्य संशयमाशङ्कमानः संसारिणो योगिनश्च समानेऽपि व्यवहारे यथा फलभेदोपपत्तिस्तथा विमर्शं विशेषं प्रतिपादयितुमाह—

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि भागशः ।

अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥ २७ ॥

तत्त्ववित्तु महानाहो गुणकर्मविभागयोः ।

गुणा गुणार्थे वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥ २८ ॥

इह यत्किञ्चिच्छरीरं वाचिकं मानसं वा शास्त्रोक्त्यशास्त्रोक्तं वा कर्म येन केनचित्कर्त्रा क्रियते, तत्र नासौ केवल कारणम्, किं त्वधिष्ठानम् । तथा कर्तृत्वादिना वक्ष्यमाणा पञ्च पदार्था कारणम् । ते^२ सर्व एव सत्स्वरजस्तमोलक्षणप्राकृतगुण-मया एवेति वैक्ष्यति । अतः प्रकृतेः सम्बन्धिभिर्गुणैः क्रियमाणानि सर्वाणि कर्माणि

१. IO व्याख्यानच्छेदाय

६. BN² मानते वाचिकं

२. BN¹ and BN² omit अवश्य
BS² notes a similar read-
ing in the margin.

७. BN² omits वा

८. BN² कर्तृत्वादि वक्ष्य

IO कर्तृत्वादि वक्ष्य

३. IO omits च

९. BS¹ adds च

४. BN¹ and BN² कर्तृत्वेन
BS² कर्तृत्व

१०. BS² विवक्ष्यति

५. BS¹ adds तयोः

११. BN² omits this word

व्यवस्थितानि । कथम् ? भागदः । सात्त्विकैर्मिष्टानादिकारणं सात्त्विकं कर्मारभते, रजोमयं राजसम्, तमोमयं तामसमिति विभागेन । इत्थं कर्तुरपि “मुक्तसङ्गोऽनहं-वादी” इत्यादिना त्रैगुण्यस्य वक्ष्यमाणत्वाद्गुणानामेव कर्तृत्वे पर्यवसिते अहङ्कारेण शरीरादिपञ्चात्मप्रत्ययेन विमूढात्मा प्रबुद्धस्वभावः संसारी अहमेव केवलः कर्तेत्य-धिष्ठानादिकारणान्तरनिरपेक्षं कर्तृत्वं शरीरादिरूपे कृत्रिमे स्वात्मन्यारोपयति । स च गुणपरतन्त्रे तादृश्यात्मन्यहङ्कारमारोपयन् गुणेष्वेव सक्तः न कदाचित् संसारबन्ध-हेतुभ्यो विमुच्यते । गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्ववित् परमार्थवैदी योगी । पुनः गुणाः सत्त्वादयः गुणार्थे स्वप्रयोजने देहेन्द्रियविषयाद्यात्मके वर्तन्ते, तत्रैव तिष्ठन्ति, नात्मनः सर्वदा स्वतन्त्रसुप्रसन्नसंविन्मात्रस्वभावस्य स्वोपरागमर्पयितुं प्रभवन्तीति सर्वदा सत्यात्मप्रतिष्ठतया न गुणेषु न कर्मसु सज्जति, अहङ्कार-भमकारौ तेषु न करोतीत्यर्थः ॥

अथ कीदृशो गुणानां विभागः, कीदृशश्च कर्मणाम्, किं चात्र तत्त्वम्—इति व्याख्यायते । इह परमेश्वरेणाचिन्त्यस्वेच्छाविलसितस्वभावा-त्मकसकलजगत्प्रपञ्चकारणत्वेनावभासितया पारमार्थिकात्मतत्त्वाभेदौख्यातिमात्र-शरीरतया अत एव भिन्नार्थविषयज्ञानक्रियानियमात्मकसत्त्वादिगुणमय्या प्रकृत्या-ख्यया अनाद्यविद्याप्रबन्धसम्पेद्धानामीधरेच्छयैव अन्योन्यभेदेनावभासमानानां

१. BS¹ सात्त्विकमिष्ट-२. BN¹ नाहंवादि३. IO and BN¹ पर्यवस्थिते४. BN¹ कर्त्रेत्यधि

५. IO omits this word.

६. BS¹ and BN¹ तादृशात्मनि७. IO and BN¹ कर्माविभागस्य८. BN¹ विषयाध्यात्मके९. BN¹ adds न१०. BN¹ adds विभागः११. BN¹ omits अभेद१२. BS¹ संयुक्तानां

जीवानां गुणैरेवारब्धतनुकरणमुन्मोगादिवलापत्वात्सर्वमेव गुणाधीनमिति प्रायेण गुणा एव तेषां कर्तारः—इत्ययं क्षेत्रज्ञविषयत्वेन गुणविभागः, तथाविधाश्च ते जीवा यानि कर्माणि आरभन्ते, ते^१ तेषु विषयसु उत्तृष्णान्तरतया सज्जन्ति, तैर्द्वयाधकभूते-
ष्वन्येषु द्वेषेण पराभजन्तीत्येतावन्मात्रनियतचित्तवृत्तित्वाद्धिमूढा भवन्तीति तद्विषयत्वेन सर्वकर्माणि रागाद्वेषमोहात्मकत्वात् ससारबन्धकारणतया पर्यागम्यन्तीत्ययमेव कर्म-
विभागः । सत्यात्मतत्त्वप्रतिष्ठितमुद्गीना तु^२ 'योगिनामन्यथा गुणानां कर्मणा च विभागः । तथा हि—ते गुणा सत्त्वादयो गुणानामेवार्थे प्रयोजने संसारिण्यत्येन जगत्पञ्चनिरञ्चनारूपेण वर्तन्ते, नास्मद्विषयत्वेनैषा सर्वदानस्तमितसन्दिग्धाश-
मात्रव्यतिरिक्तं किञ्चिद्वृषान्तरं^३ नैव भवतीति मन्वाना नित्यनिरतिशयनिजानन्द-
नयसुखास्वादनैरुन्निरता कथं तेषु रागादिनिर्भरविषयसमयेषु मज्जन्तीति योगिनिषय-
त्वेन गुणा न गुणत्वेन स्फुरन्तीति अथ योगिविषयो गुणविभागः । एवविधा-
श्चेते यानि कर्माणि आरभन्ते, तानि क्रियमाणान्येव यथोक्तज्ञानामिदम्यत्वात्

१ BS^३ omits this word

२ IO and BN तृष्णान्तरतया

BS^३ notes तृष्णान्तरत्वा as
an alternative reading

३ BS^३ तद्वाचक

४ BN^३ and BN^३ अद्वेषेण

५ IO योगिनामसगुणानां

६ BS^३ and BN^३ संसार

७ IO BN and BN^३ omit this
word

BS^३ notes it in the
margin

८ IO नैक्यता

९ IO विषयविषय

BN^३ and BN^३ विषयस

१० IO गुण गुण

संसारकारणैतामौपादयितुमेषां प्रभवन्तीत्ययं योगविषयः कर्मविभागः। तादृशो हि योगी गुणातीत उच्यते, यद्वक्ष्यति—

“न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ।

उदासीनवदासीनो गुणातीतः स उच्यते ॥”

तत्त्वमप्येतर्गुणकर्मविभागयोरेतद्व्याख्यानैव व्याख्यातम्, इति ॥

प्रबुद्धामबुद्धयोस्तुल्येषु कर्मसु क्रियमाणेषु मोक्षसंसारैवन्धलक्षणं फलमेव-
मुपपाद्य इदानीं प्रबुद्धस्य यथाप्रतिपादितज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानपरिनिष्ठितबुद्धे-
र्लोकविषयमात्मविषयं च व्यवहारं नियमयितुमाह—

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।

तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥ २९ ॥

प्रकृतेरुक्तलक्षणायाः सम्बन्धिर्मिर्गुणैः सत्त्वादिभिरनादिसम्बन्धपरिचितत्वा-
द्वासनारूपतया शरीराधारभक्त्या च व्यतिरिक्तत्वेनावस्थितैः संमूढाः तादृशगुण-
मया एव शरीरादावात्मप्रत्ययलक्षणं समोद्दमापन्नाः संसारिणो गुणमयेष्वेव कर्मसु
स्वर्गिर्मर्त्यभावतिर्यक्त्वादिकलहेतुषु सज्जन्ते, विवेकज्ञानाभावतान्येव परत्वेन

१. IO omits एतामापा...सम्यक्
समर्प्य in the commentary
on verse 30

२. BN¹ तामासादयितुं

३. BN¹ adds लक्षण

४. BN¹ and BN² omit च

५. BN¹ and BN² प्रकृतेर्गुणलक्षणा-
याः संबन्धिनि गुणैः.

६. BN² परतत्वेन

मन्यमानाः तेषु निमज्जन्ति । अतस्तानकृत्स्नविदो गुणपरिस्पन्दपरिमितीकृतत्वात्सर्वं
हेयोपादेयरूपं ज्ञेयजातैर्मजानानान् अत एव मन्दानल्पधियः कृत्स्नवित् समस्तज्ञेय-
तत्त्ववेदी न विचालयेत्, यत्रैव गुणात्मके कर्मणि फले चोक्तस्ततो न
प्रच्यावयेत्, तेषां बुद्धिद्वैधपरिहाराय सर्वं विहितं कर्मानुतिष्ठेदिति ॥

लोकसङ्ग्रहापेक्षयानुष्ठीयमानमपि कर्म योगिनो यथा कैवल्यायैव पर्य-
वस्यति, तथा तस्य प्रागुक्तमपि ज्ञाननिष्ठत्वेन कर्मानुष्ठानमर्जुनमुखेन निश्चि-
न्यन्नाह—

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।

निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥ ३० ॥

सर्वाणि आस्त्रविहितानि यज्ञदानतपःप्रभृतीनि कर्माणि अध्यात्मचेतसा
यथाप्रतिपादितैस्वरूपात्मनिष्ठेन मनसा मयि परमकारणे परमगुरौ संन्यस्य सम्यक्
समर्थ एव परमेश्वरः प्रथमाध्याये प्रतिपादितस्वरूपः सर्वप्राणिभिः क्रियमाणानां
सर्वकर्मणां कर्ता, स्वेच्छामात्रेण स्वशक्तिविभवरूपाणां निर्माता, न तदतिरेकेण

१. BS² and BN¹ कृत्स्नत्वान्नाह

२. BN¹ सर्वदेवो

३. BN¹ and BN² omit जातं

४. BS¹ and BN² असत्ताः

५. BS¹ and BN¹ चेतसः

६. BS², BN¹ and BN² omit

यज्ञ...तीनि

७. BN¹ and BN² प्रतिपादिताध्या-

त्मस्वरूपा

८. IO प्रथममेव प्रति

कचिदपि कैर्मलं पारमार्थिकमस्ति ; गुणपरतन्त्रतया तु देहादौ तदभिमानो माया-
विलसित एव—इत्यनया भावनया संन्यासविधिं संपाद्य; अत एव शंसनीयवस्तुविरहा-
न्निराशीः आशीर्भ्यः प्रार्थनाभ्यो निष्क्रान्तः ; अत एव सर्वभावेषु परिग्रहाभावा-
न्निर्ममः—ममेदमिति संसारिपुरुषोचितायाः प्रतिपत्तेर्निष्क्रान्तो मूत्वा ; विगतज्वरः
यथोक्तविज्ञानौमृतावगाहनान्निरुचसन्देहादिसमस्तसन्तापः सन् युध्यस्य, सैमरा-
त्मकमवसरोपनतमवश्यकार्यं स्वकर्मानुतिष्ठ—इत्येतावता ग्रन्थेन प्रायः परिसमाप्तोऽयं
ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानात्मक उपदेशसारः ॥

यतः प्रथमे^१ तावत् प्रस्तावनास्य प्रतिपादितः द्वितीये विज्ञानस्वरूपं परिधि-
तम् ; तृतीये तत्संस्कृतस्य कर्मणोऽवस्थानुष्ठेयता—इति मन्यमानो भगवानस्य परम-
रहस्यभूतस्य स्वमतस्य प्रभावप्रतिपादनार्थं बोधाबोधयोः फलमाह—

ये मे मतमिदं^२ नित्यमनुवर्तन्ति मानवाः ।

श्रद्धावन्तोऽनद्यन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ॥ ३१ ॥

ये त्वेतदभ्यस्यन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।

सर्वज्ञानविमूढांस्तान्निनष्टान्निद्वयचेतसः ॥ ३२ ॥

इत्थं मयोपन्यस्तं मतं मदीयं सर्वशास्त्रसर्वस्वभूतमभिप्रायं नित्यं सर्वकालं
ये मानवाः शास्त्राधिकृता मनुष्या अनुवर्तन्ति सम्यगवगम्यानुतिष्ठन्ति ते सर्व-

१. BN¹ and BN² फलं

५. BS² add च अन्वाये

२. IO, BN¹ and BS² आशंस

६. IO प्रमुखावानस्य

३. BS¹ नाश्रुत एव ग्राह-

७. IO omits मानवाः...नानुतिष्ठन्ति

४. BN¹ and BN² संसारत्मकं

किल्बिषैरविद्याप्रभवरागद्वेषादिक्लेशमलैर्घोरसंसारदुःखदायिभिः कुकर्माचरणजनितैः
किल्बिषैः पापैर्मुच्यन्ते, न पुनैर्मुच्यन्ते । कीदृशाः सन्तः ? श्रद्धावन्तो यथाप्रतिपादित-
मन्मतप्रवृद्धनिर्विकल्पप्रतिपत्तिजनितयथोक्तमलसंभाषनात्मिकया श्रद्धया युक्ताः ।
अत एव एतन्मतविषयामसूयामतत्त्वज्ञानोचितामकुर्वन्तः ; ये पुनरेतदेवंविधं मन्मत-
मभ्यसूयन्तो मोहतिमिरतिरस्कृतसम्यग्ज्ञानत्वादोषाधिरूपणादिना विगर्हन्ते, नानु-
तिष्ठन्ति, नाचरन्ति, तान् सर्वेषु समस्तेषु हेयोपादेयनिश्चयविषयेषु ज्ञानेषु शास्त्र-
रूपेषु विमूढान् विपर्ययप्रत्ययान् विज्ञेयेषु मूढान् विचित्तान् विनष्टान् विद्धि, भोगा-
पवर्गलक्षणादुभयतोऽपि फलात् प्रच्युतान् सतो दुर्गतिप्राप्तिलक्षणं विनाशं प्राप्तान्
जानीहि, यतस्तेषां चेतोऽन्तःकरणमसम्यग्दर्शित्वात्सदपि नास्त्येव ॥

इदानीमुक्तमेवार्थं सुदृढप्रतिपत्तये विनयोपेक्षाराय उक्तिभेदैर्नानारूपैः प्रति-
पादयन् कर्मणां त्यागानुपपत्तिमेव द्रढयितुमाह—

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३ ॥

इह सर्वं, फश्चिद्देहयाननादिप्रबन्धप्रवृत्त्या श्रुत्या सम्यग्ज्ञो यतः सर्वस्य
शरीरेन्द्रियविषयादिकं सर्वमेव त्रिगुणम्, अतो ज्ञानवानप्याभिर्भूतदेहदेहिदिवेक-
प्रज्ञोऽपि पुरुषः स्वस्याः तेन तेन प्रकारेण शरीराधारभक्तया परिणतत्वादात्मीय-
त्वनापन्नायाः प्रकृतेरीश्वरेच्छया जगत्कारणभावेनोद्धाविताया गुणत्रयात्मिकाया

१. BS' मुच्यन्ते

३. BN' विशेषण

२. BN' ज्ञानत्वादोषाधिरूपणा-

४. BN' विनश्येप

अविद्याया सदृशमनुरूपं चेष्टते व्यवहरति । किमनेनोक्तं भवति ? दृष्टतत्त्वोऽपि प्रवृत्त्यारब्धशरीरादित्वान्मनोवाक्यैर्यत्किञ्चित्कर्माचरति तत् त्रिगुणमेवोपपद्यते । तथाविधं च तत्कर्म ज्ञानवताप्यशैक्यपरिहारमिति प्रागपि प्रतिपादितम् । इत्थं सर्वमृतानि प्रकृतिं यान्ति सर्वथा तामेवाश्रयन्ते, न तु तद्व्यतिरिक्तत्वेन श्वसितुं संन्द्रितुं वाप्युत्सहन्ते, ततो निग्रह — नेद स्वजातिविहित कर्माहं करिष्यामीति नियम — किं करिष्यतीति प्राकृत्यतिपादिनप्रकारेण सर्वकर्मप्रतिषेधस्याशङ्क्यत्वाद-
किञ्चित्कर एव भविष्यति । यदि वा निग्रहोऽपि कर्मैव, अतश्च हानोपादान-
निनन्धनत्वाद्वागद्वेषानुविद्धं सत् गुणात्मकत्वार्त्तकृतमेव सपद्यते, इत्येवमप्यकिञ्चित्करो
निग्रह ॥

इत्थमपरिहार्ये कर्मणि ज्ञानवान्मुमुक्षु किं कुर्यादित्याह—

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।

तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ३४ ॥

यो यस्येन्द्रियस्यार्थो विषय श्रोत्रादे शब्दादि, तत्र तत्रार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ, यदा हि शब्दादिविषयं सुखसाधनत्वेन श्रोत्रादिनेन्द्रियेण पुमानुपादत्ते, तदा तस्य तस्मिन् रागो व्यवतिष्ठते, यदा तु दुःखकारणत्वेन तमेव विषयं हेय-

१. BN¹ प्रवृत्त्यारब्ध

२. BN¹ and BN² यत्कर्म

३. IO and BS¹ अशङ्क्यपरि

४. BS¹ From the way in which it is written, it is possible that it were an alternative reading

५. BN¹ and BN² नाप्युत्त-

BS¹ वाप्युत्सहन्ते

६. BS¹ प्राकृतमेव

७. BN¹ इन्द्रियार्थो

त्वेन प्रतिपद्यते, तदा तस्मिन्निन्द्रियेण परिह्रियमाणे द्वेयोऽस्य व्यवतिष्ठते—इति सर्वस्मिन् विषादे रागद्वेषौ यौ व्यवस्थितौ ज्ञानवान् आविर्भूतविनेरुतज्ञान तयोर्वश विधेयतामजवत गच्छेत्, यतोऽस्य ज्ञानवतस्तो रागद्वेषो परिपन्थिनौ निरोधिनौ शत्रू ततस्तावेच सर्वोद्योगेन परिहार्यौ, न तु विषया, न हि तयोरपरि जितयोर्विषयपराजयं कृतो भवति । तौ हि यथोक्तजानासिमा यावन् क्षतविक्षे- तत्वगापादितौ तावत् परिवर्जितेऽपि विषये अन्तर्विजृम्भमाणौ पुरुषं वशीकर्तुं प्रभ- यत एव ॥

तैदेवगुणोपपत्तिवशात्सर्वस्मिन् कर्मणि प्रबुद्धस्याप्रबुद्धस्य वा सर्वस्य कस्यचिदशक्यप्रतिषेधे स्थिते* स्वकर्मानुष्ठानलक्षणो धर्मः प्रबुद्धेनाप्याचरणीय इत्याह—

श्रेयान् स्वधर्मो निगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मोदयादपि ॥ ३५ ॥

यो यम्य वर्णाश्रमनैयत्वेन शास्त्रविहितो धर्मः सदाचारं स्वत्वेन व्यव- स्थितं स कुतश्चित्कारणान्मुख्येन फलपेनाननुष्ठीयमानत्वाद्विगुणोऽपि स्वैर्गुणैर्वि- हितोऽपि सन् स्वनुष्ठितात्सुष्ठु संपूर्णसंविधानतयानुष्ठितादाचरितात् परधर्मात् विजा-

१ IO BS² and BN² यौ रागद्वेषौ

२ BS² सर्वस्यागेन in an alter

native reading

३ BN² सत्वेन

४ BN and BN² add अस्य

५ BS² अननुष्ठान

६ IO संपूर्णविधान

तीयसमाचारात् श्रेयान् प्रशस्यतरः, शास्त्रविहितातिक्रमविहितानेनुष्ठानजप्रत्यवाय-
दोषस्याभावात् । यत् एवं स्वधर्मेऽनुष्ठीयमाने पारलौकिकशुभफलप्राप्तिः, अत-
स्तस्मिन् स्वधर्मे हि सति निधनं मरणमपि यैत्, तच्छ्रेयः प्रशस्यतरं तत्स्यात्;
परसम्यन्धिनो धर्मात् खनुष्ठितात्सतः य उदयो राज्यलभादिः, तस्मादपि, तस्य
लोकान्तरे विरुद्धफलहेतुत्वात् ॥

एवमात्मज्ञाननिष्ठतया शास्त्रचोदितस्वकर्मानुष्ठानमपवर्गरक्षणसिद्धिहेतुरिति
भगवत्प्रतिपादितैसकल्पकरणसिद्धान्तं श्रुत्वा प्रतिपादितस्वैरूपस्यात्मनः पारतन्त्र्य-
मेवंविधमनुपपन्नं मन्यमानः अर्जुन उवाच—

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।

अनिच्छमानोऽपि बलादाक्रम्यैव नियोजितः ॥ ३६ ॥

अथैवं भगवता प्रतिपादितलक्षणोऽयमात्मा केन स्वामिनेव भृत्यः प्रयुक्तः
प्रेरितस्सन् कुकर्माकर्मरूपं पापं दुर्गतिफलं किल्बिषमनिच्छन् [अनिच्छमानोऽपि]
अनभिलैषन्नपि बलादाक्रम्य हठादिष्टविषयप्रवृत्तिं निवार्य नियोजितो व्यापारित
एव चरत्यनुतिष्ठति ॥

तत्रोत्तरं भगवानुवाच—

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ३७ ॥

१. BN^१ विहितानुष्ठान

२. All except BS^१ स्यात्

३. BS^१ प्रतिपादितं

४. BN^१ स्वधर्मस्य

५. BN^१ लापन्नपि

BN^१ लघ्यन्नपि

येन प्रयुक्तोऽयमुक्तस्वरूपानाथविद्याद्विज्ञेयपाशपरवशः पुरुषः पापमाचरति,
 स एष कामः परिणामविरसक्षणीकमुखलवसाधनभूतविषयोऽनुसुखः सङ्कल्पः । एष
 एव चेतनाचेतनरूपप्रतिपक्षप्रतिहन्यमानत्वात् क्रोधः; तदुपधातप्रवृत्तिहेतुर्द्वेषः संपद्यते;
 सोऽयमिच्छाद्वेपाशको दोषो रजोगुणसमुद्भवः रजोगुणाद्विषयमुखाभिलाषात्मक-
 रागद्वेषहेतोः प्रकृतिधर्मात्समुद्भवति । अत एव महादानः उत्तरोत्तरविवर्धमानगर्व-
 त्वादिपर्यवसितमशनं विषयहरणलक्षणो व्यवहारो यस्य स तथा । ततश्च सर्वस्य
 तस्य भोगस्य दुःस्वैकविपाकत्वान्महापाप्मा गुरुतरपातकमयः, दुर्गतिहेतुत्वात् । तदेवं-
 विधमिह संसारे वैरिणं दुरुत्तरदारुणदुःखदायित्वादाततायिनं विद्धि जानीहि ।
 तेन प्रयुक्तोऽयं पुरुषः पापमाचरति ॥

अथ तस्य वैतत्येन स्वरूपं जिज्ञासुः अर्जुन उवाच—

भवत्येष कथं कृष्ण कथं धैव निवर्धते ।

किमात्मकः किमाचारः तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ ३८ ॥

एष वैरित्येन प्रतिपादितः कामाद्यात्मको दोषः कथं भवति ? केन
 प्रकारेण स्थितिलक्षणं सत्तामनुभवति ? केन प्रकारेण विवर्धते, प्रसरति ? कथा-
 र्त्त्याला स्वरूपम् ? कथास्याचारः, किमाचरतीति ? तत्सर्वं मम संशयं पृच्छतो
 ब्रूहि ॥

१. IO, BN^१ and BS^१ तन्ममाचक्ष्व-
 पर्यव-

२. BN^१ पयाभद्वेष

३. IO and BS^१ अभ्यवहारो

४. BN^१ भोगदुःख

५. BN^१ तथा

६. BN^१ omits अस्य

अथ प्रश्नचतुष्टये क्रमेणोत्तरम् भगवानुवाच—

एष सूक्ष्मः परः शत्रुः देहिनामिन्द्रियैः सह ।

सुखतन्त्र इवासीनो मोहयन्पार्थ तिष्ठति ॥ ३९ ॥

कामक्रोधमयो घोरः स्तम्भहर्षसमुद्भवः ।

अहङ्कारोऽभिमानात्मा दुस्तरः पापकर्मभिः ॥ ४० ॥

हर्षमस्य निगत्येव शोकमस्य ददाति च ।

भयं चास्य करोत्येव मोहयस्तु मुहुर्मुहुः ॥ ४१ ॥

एष रजोगुणप्रभव कामक्रोधरूपतया प्रसृतो दीप शरीरिणामतिप्रत्या-
सन्नरेऽपि दुर्लक्षत्वात्पर सूक्ष्म शत्रु, स चाहङ्कार एव पर्यवस्यति, यत “इन्द्रि-
याणि पराज्याहुः” इत्यादिना तस्यैव परमसूक्ष्मत्व प्रतिपादयिष्यति । किमात्मक इति
प्रश्ने किमात्मकत्वमेवास्याधुनैवाभिधत्ते । स चैवविध शत्रु परिवारभूतेरिन्द्रियै
सहित कामक्रोधादिनिशातसैस्त्रप्रहारिभि तैरेवाय सर्वप्राणिनो विशसति । तस्य
दुर्जयत्वप्रतिपादनार्थं सर्वशत्रुविलक्षणमवस्थानमाह । सर्वदुःखहेतुत्वे सति सुखतन्त्रे
सुखात्मके योगे इवासीन उपविष्ट, अत एव मोहयस्तिष्ठति, देहाद्यात्मप्रत्ययलक्षण

१ IO अत्र

३ IO शास्त्र

२ BS^१ इन्द्रियाणि पराज्याहुरिन्द्रियेभ्य
पर मन ।

४ BS^१ omits सर्वे

मनसस्तु परा बुद्धि शुद्धेरात्मा महान् पर ॥

इत्यादिना

For other readings see
page 141 later

विपर्ययज्ञानमारोपयन् स्वितिमनुभवतीति । “भवत्येव कथम्” इत्यस्य प्रश्नोत्तरमेतद्व्याख्यातम् । ‘अथ कथं विवर्धते’ इत्यस्य व्याख्यायते । कामक्रोधमय कामक्रोधा-
वुक्तरूपौ प्रकृतिर्यस्य स तथाविधः । सत्त्वस्य गर्वस्य तथा हर्षस्य विषादपरिणामस्य
प्रमोदस्य समुद्रव उत्पत्तिस्थानम् । अत एव घोरो दारुण एव कामक्रोधस्तम्भ
हर्षादिदोषात्मना विवर्धते, उच्छ्राय भवतीत्युक्तं भवति । अथ ‘किमात्मक’
इत्यस्य प्रश्नोत्तरं व्याख्यायते । एष सर्वदेहिना शत्रु अहंकारसङ्गोऽभिमानात्मा,
अभिमानो जात्याद्यन्च्छेदभाजि गुणत्रयमयत्वादनित्यत्वादिदोषैरसमाधये शरीरादौ
‘अहं ब्राह्मण’ ‘अहं देवदत्त’ ‘अहमभिजनवान्’ ‘अहं वपुष्मान्’ ‘अहं विद्वान्’
‘अहमादध’ इत्येवमाद्यर्थात्मन्यात्मप्रतिपत्तिनिवन्धन मिथ्याज्ञानं स आत्मा स्वभावो
यस्य तादृशः, अत एव पापकर्मभिर्मुक्तं सम्यग्ज्ञानाभावाद्धेयोपादेयविवेकशून्यत्वे
सति पापमघमय घोरभसारनिरयनिपातनिमित्तभूतं कर्म चेष्टितं येषां तादृशेरासुर
सर्गं भजद्भिर्पुत्रैर्दुरतिक्रमः । अथ ‘किमाचार’ इत्यत्रोत्तरं व्याख्यायते ।
अस्य क्षेत्रज्ञस्यैषोऽहङ्काराख्यः शत्रुः हर्षं सत्यात्मसंविदुपलभ्यमानानन्दनिर्व-
र्त्यपिसार्थं शोकं शोचनं ददाति समर्पयति । अनेन हि शत्रुणा व्यामोहित
शरीराद्यात्मत्वेन प्रतिपन्नं व्याधिप्रियविप्रयोगासुषुप्तद्रव्योपहन्यमानमनुशोचति । कैश्च
विनष्टोऽस्मीति परिदेयते । अत एवास्मैव शत्रुर्भयमपि करोति, इष्टविषयोप-

१ IO and BN^s omit अथ
BS^s notes the word =
the margin

२ BN^s अनिष्टादि

३ BN रोषे समा

४ BN^s शनात्मप्रति

५ IO सुख

६ BN^s हर्ष

७ IO त्वर्कं विदुः[संविदुः]

८ BN^s omits हि

९ BN^s शत्रूणां

१० IO BN^s and BS^s कष्टं

घातहेतुभ्यः सत्रासमुत्पादयति । किं कुर्वन्नेवमाचरति ? प्रतिक्षणं मोहयन् यथा-
प्रतिपादितविपर्ययलक्षणं वैचित्र्यमैर्षयन्-इति ॥

अनेनाहङ्कारस्येन शत्रुणेन्द्रियपरिवारेण सुखिवद्व्यमस्थितेन कामक्रोधसाम्भ-
मोहैर्हर्षादिदोषात्मना विवर्धमानेन हर्षापहारादिकमाचरता प्रयुक्तं सन् क्षेत्रज्ञ-
पापमाचरतीत्यर्जुनप्रश्नं विनिर्णीय तस्यैवाहङ्कारस्य वितत्य स्वरूपं प्रतिपादयितुमाह-

म एष कन्दुपः क्षुद्रः छिद्रप्रेक्षी धनजय ।

रजःप्रवृत्तो मोहात्मा भानुपाणामुपद्रवः ॥ ४२ ॥

स एष यथाप्रतिपादितस्वरूपोऽहङ्कारः समस्तमर्त्यानामुपद्रवः, सर्वदोष-
विधानससारहेतुत्वात् । यत् कन्दुपः गुणत्रयात्मकत्वान्नित्यमस्ति तत् एव चानि-
त्यत्वात् क्षुद्रः भङ्गुरः । तथा छिद्रप्रेक्षी बाधावकाशजागरूकः । शिष्टं स्पष्टार्थम् ॥

तेनास्य क्षेत्रज्ञस्य किं कृतमित्याह—

धूमेनात्रियते वह्निर्यथादर्शो मग्नेन च ।

यथोत्पलेनावृत्तो गर्भस्तथोत्पलेनायमावृतः ॥ ४३ ॥

एतेनाहङ्कारेणायः ससारिपुरुषाणामात्मा तथावृत्तो निरुद्धशक्तित्वमापादितः ।
उपमानेनैतत्प्रकटयति । कथमावृतः ? यथा आर्द्रेन्धनत्वादिदोषजन्मना कल्हेन धूमा-

१ IO, BN² and BS² आवहन

४ BN² भानुपाणा

२ BN² and BN² सुखवन्

५ IO तथा तेनेदमावृतम्

३ IO, BN² and BS² omit मोह

BN² तेनायमावृत

एतेन बहिरग्निराग्नियते निरुद्धमास्वैशक्तिः सम्पाद्यते, तथैवायमात्मा मायाप्रभवेणानेनैवाहङ्कारात्मना दोषेण निरुद्धस्वरूपप्रत्यवमर्शात्मकस्वशक्तिः क्रियते । तथा यथा आदृशो दर्पणो रजोनिश्वासादिसम्बन्धजन्मना मैलेनाग्नियते, निरुद्धयथा-वस्थितमानम्पुरणलक्षणस्वशक्तिः क्रियते, तथैवायमात्मानेनाग्नियते, निरुद्धजगत्पदार्थप्रधनसागर्थ्यः क्रियते । तथा यथा गर्भं जननीकोष्ठवर्ती जीव उल्बेन गर्भशय्याया क्रियते, निरुद्धसर्वेन्द्रियपरिस्पन्दनशक्तिः क्रियते, तथैवायमात्मा अनेन निरुद्धसर्वकर्तृत्वलक्षणस्वशक्तिः क्रियते—इत्यनेनोपमानत्रयेणाहङ्कारस्यात्मानं प्रति स्वभावसर्गत्वसर्वकर्तृत्वलक्षणसधर्मत्रयनिरोधकत्वं प्रतिपादितम् ॥

यद्यपि सर्वशक्तिनिरोधकोऽयमात्मानोऽहङ्काराग्न्यो दोषः, तथापि ज्ञानस्य प्राधान्यविप्रक्षयेदमाह—

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यैरिणा ।

कामरूपेण कान्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ४४ ॥

एतेन यथाप्रतिपादितेन देहाद्यात्मप्रत्ययलक्षणेन शत्रुणा ज्ञानिनः स्वात्मसंवेदनलक्षणमुख्यज्ञानवतः चेतनस्य तादृशं मुख्यं ज्ञानमावृतं निरुद्धम्, यतः

१ BN¹ and BN² मास्वैशक्तिः
स्वशक्तिः

२ IO omits तथा

३ IO omits मलेन

४ IO omits निरुद्ध

५ IO omits तथा

६ BN¹ omits यथा गर्भं
BN² omits यथा alone

७ BS² बुद्धिः

८ BN¹ omits स्वशक्तिः, कर्तृत्व
लक्षण

९ BN² omits लक्षण

कामो बाह्यार्थनिम्नघनोऽभिरापो रूप यस्य अत एवासौ दुष्पूर, न केनचिद्विषयेण प्राप्तेन सता पूरयितुं शक्य ; यतोऽस्याह्रियमाणा विषया रागं विवर्धयन्त इन्द्रियाणां च उत्तरोत्तरं विशिष्टतरविषयसंज्ञता पुष्पान्तस्तेभ्यो न विरतिमापादयन्ति, अत एवानल नास्थालभायो^१ निवारणमस्तीति ; एवंविधेनानेन स्वभावसंवेदनरक्षणं मुख्यं ज्ञानमावृतम्, तस्मिन्धावृते सर्वा शक्त्योऽस्यावृता इति तात्पर्यम् ॥

अथ किमधिष्ठायायं ज्ञानमस्य वृणोतीत्याह—

इन्द्रियाणि मनोबुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।

एतैर्निमोहयत्येव ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४५ ॥

अस्याहङ्कारस्य प्रतिपादितस्वरूपस्थितिर्विबुद्धिचेष्टितरक्षणंचतुष्टयस्येन्द्रियाणि चक्षुरादिवागादीनि, तथा मनः सङ्कल्पालोकम्, बुद्धिरव्यवसायात्मिका अधिष्ठानम् । एतेषु हि दृष्टस्थितिरयं यथोक्त ज्ञानमावृत्य देहिनं क्षेत्रज्ञं मोहयति, स्वरूपानभिज्ञत्वकिञ्चिज्ज्ञत्वकिञ्चित्कर्तृत्वकारिणा मोहेनाज्ञानेन युनक्ति ॥

१. BN ¹ दुष्पूरेण	७. IO, BN ¹ and BS ¹ add विष
२. IO and BS ¹ शक्त	येभ्यो
३. IO, BN ¹ and BS ¹ उत्तरोत्तर	८. BN ¹ एवं विधानेन
४. IO adds पुष्पतां	९. IO, BN ¹ and BS ¹ विचेष्टित
५. IO, BN ¹ and BS ¹ omit न	१०. IO, BN ¹ and BS ¹ रक्षणाचतु-
६. BS ¹ notes आसादयन्ति as an alternative reading	

तैदयमेवंविधं शत्रु कथं तिरस्कार्यं इत्याह—

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।

पाप्मानं प्रजहीह्येनं ज्ञाननिज्ञाननाशनम् ॥ ४६ ॥

यत् एवंपिण्डोऽसौ ततोऽस्यैवाधिष्ठानभूतानि मनोबुद्धिसहितानि बुद्धीन्द्रिय-
कर्मेन्द्रियाणि सर्वाण्येव प्रथमं नियम्य यथोक्तसत्यात्मस्वरूपप्रतिष्ठापत्ययतया
रागद्वेषादिदोषोन्मेषनिषेधेन निगृह्य, ऐनं पाप्मानमज्ञानमयं महाकिल्बिषवपुषम् ;
अत एव ज्ञानस्य शास्त्राद्विद्वारेण परमार्थरोधस्य, तथा विज्ञानस्य, स्वात्मसाक्षात्कार-
लक्षणस्य त्रिशिष्टस्य ज्ञानस्य, नाशिनं [नाशन] तिरस्कारिणं परम वैरिणं प्रजहीहि
तिरस्कुरु ॥

एष च परमसूक्ष्मत्वात्परेषोद्योगेनाप्रमादादिना च पराजय्यं शत्रुरित्यस्य
तां सूक्ष्मतां प्रतिपादयितुमाह—

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनस्तु परा बुद्धिर्यो^१ बुद्धेः परस्तु सः ॥ ४७ ॥

१ IO समग्रमेव

BS', BN' and BN^२ यदयमेवं

२ IO omits अस्य

३ BS' प्रतिष्ठितात्म

४ IO एवं

५ BN^२ निविष्टज्ञानस्य

६ IO and BN^२ ज्ञेय

BS' ज्ञेय

७ BS' बुद्धे परस्तस्तु ■ is noted
as an alternative read-
ing See f n 2 on
page 116 above

विषयाः शब्दादयस्तावदिन्द्रियद्वारेण सर्वस्य कस्यचिदुपलभ्यतामुप-
गच्छन्ति ; अतस्तदपेक्षयेन्द्रियाणि पराणि, तेभ्यः सूक्ष्माणि आहुः कथयन्ति
तत्त्वविदः । न हीन्द्रियाणि शब्दादिवत्साक्षादुपलभ्यमानानि कस्यचित् । तेभ्यस्तथा-
विधेभ्यः सूक्ष्मेभ्य इन्द्रियेभ्यो मनः तत्प्रवृत्तिनिवृत्तिकारणं सूक्ष्मतरम् ; यथेन्द्रियाणि
कथञ्चिद्भ्रम्यन्ते न तथा अतिचञ्चलं मनः ; तथाविधोऽध्य[धा] मनसो बुद्धिः परा
सूक्ष्मतमेत्यर्थः । यथा हि मनः कथञ्चिद्भ्रम्यते, न तथा निर्विकल्पकप्रत्यक्षक्षणवर्त्यध्यव-
सायात्मिका बुद्धिः ; तस्याश्चैवंविधाया बुद्धेर्यः परतः परमसूक्ष्मत्वेन स्थितः स
पूर्वोक्तोऽहङ्काराख्यः शत्रुः ; यथा हि बुद्धिः कथञ्चिदभियुक्तैर्गम्यते न तथाय-
मविधाप्रथमाद्भुरः केनचिदनुन्मिषितपरमेधरानुमहप्रभवज्ञानचक्षुषा रक्ष्यीकर्तु-
मपि शक्यते ॥

तस्मात्—

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४८ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥

एवं यथोक्तप्रकारेण बुद्धेः परमेनं शत्रुं बुद्ध्वा सुदुर्लक्षत्वात्परमदुर्जयं मत्वा,
अत एवात्मनैवात्मानं संस्तभ्य धैर्यं लभ्ययित्वा, दुरासदं दुःखेनासादयितुं परिभवि-
तुं

१. BN^१ उपलभ्यानि

२. BN^१ omits निवृत्ति

३. IO गम्यते

४. BN^१ चञ्चलमनः

५. BN^१ विधाधमनसः

६. BN^१ तेन

७. IO कल्पैक

८. IO omits बुद्धिः

९. JO उन्मिषित

१०. IO लक्ष्मी-

शक्यमेतं जहि घातय । कीदृशम् ? कामरूपम् । कामो विषयेष्वभिलाषो रूपं यस्य स तथाविधः । पूर्वं हि कामक्रोधाद्यात्मनात्यावस्थितिरुक्ता । तेन यद्यप्ययं सुसूक्ष्म-
त्वाद्दुर्जयः, तथाप्यस्य पूर्वोक्तेन प्रकारेण कामात्मिकामवस्थितिं निर्गन्तुं द्विहानने
समर्थो भविष्यत्येवेत्यर्थः । एवं भगवता क्षत्रियोचितेनैव प्रकारेणार्जुनः प्रस्तुतो-
पदेशफलप्राप्तिप्रतिद्वन्द्विनोऽहङ्कारस्य निवर्हणे समुत्साहितः । त्वया हि महेंद्रेणापि
दुर्जया बहवः शत्रवः सहायनिरपेक्षेण बहुशो निपातिताः ; तदेतन्मम शत्रुमात्मैक-
सहायो निरातयितुमर्हसीत्योम् ॥

विज्ञानतत्त्वतपनीयगुणप्रकर्षप्रस्थापनैकनिकपो निजकर्मयोगः ।

यैस्मिन्गुणं प्रकटितः परमार्थसिद्धयै सोऽध्याय एव विवृतो विधि-
वतृतीयः ॥

इति श्रीमद्भगवान्महाकृष्णविरचिते बाक्यार्थान्वयनात्

सर्वतोभद्रनाम्नि गीताविवरणे

तृतीयोऽध्यायः

१. BN^१ समर्था मयि
२. IO and BS^१ असिन्
३. IO adds the following

सन्दिग्धानुनवोपकृतं भगवद्गीताख्यसञ्छात्रके

सद्बोधाद्विरामकृष्टविरुद्धे श्रीसर्वभद्रप्रख्याया ।

अध्याये विनते महापुनिवरेः कर्मागिधाने महा-

देनो नित्यविदेननातिनिपुणो ह्यास्ते सर्वं चित्रकृत ॥

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

एवमस्य समस्ताध्यात्मशास्त्रसर्वस्वभूतार्थगर्भस्य प्रकरणस्य ज्ञानकर्म-
समुच्चयलक्षणमभिधेयं परमात्मसमापत्तिलक्षणं च प्रयोजनं प्रैतिपाद्य इदानीं
सम्यन्धविषययोः प्रतिपादनद्वारेण अर्जुनस्यात्मनि पुरुषत्वमात्रप्रतिपत्तिव्यामोह-
निवृत्तये परमकारणतामाविष्कुर्यन् भगवानुवाच—

एवं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवस्वान् मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

एवं परम्पराख्यातमिमं राजर्षयो विदुः ।

स कालेनैव महता योगो नष्टः परन्तप ॥ २ ॥

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।

भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं चैतदुत्तमम् ॥ ३ ॥

एवमनेनैव प्रकारेण यथा तुभ्यं प्रोक्तोऽयं योगः तथैव विवस्वते महा-
योगीश्वराय सवित्रे योगमेनमहं परमेश्वर एव कस्मिंश्चित्काले निजयोगैश्वर्यपरि-
कल्पितनिरतिशयप्रेभावमयविग्रहः प्रोक्तवान् उपदिष्टवान् । कीदृशं योगम् ?

१. IO BS¹ and BN¹ add च

२. BN¹ कारणतां

३. IO प्राप्तं

४. BS¹ इह

५. IO, BS¹ and BS² सनातनः

६. All read ह्येतदुत्तमम्

BS² notes चैतदुत्तमम् as an
alternative reading. See
above, page 10

७. IO and BN¹ प्रोक्तो यो योगः

अन्यथम्; परमकारणवत् कदाचिद्वेति क्षीयते य । स हि जगत्सर्गादिरक्षणं कर्मानुतिष्ठन्नपि परमेश्वर प्राक् प्रतिपादिताद्वयचिन्मात्रैकलक्षणस्वभावविमर्शक-
निष्ठतया ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानात्मकन्यास्य योगस्य प्रथमोऽनुष्ठानेति तद्व्योग-
स्यास्यान्ययत्वमुक्तम् । अनेन परमकारणादेव प्रवृत्तेरस्य योगस्य प्राधान्येन
सम्बन्धमुक्त्वा क्रमेणानुष्ठानभ्रष्टैसंप्रदायतया तमेव सम्बन्धं विवृणोति “विवस्वान्
मनने प्राह” इति । स विवस्वान् पुत्राय मनुसंज्ञाय आदिराजाय प्राह
प्रोवाच । प्राहेति लिट्छान्दस आहदेश । सोऽसि मनुस्त्वाकुसंज्ञाय पुत्रा-
यैवावतीत् । एवं परमेश्वरादेव प्रभृति परम्परया योग्यपुत्रादिशिष्टैरूपमन्त्र-
प्रवृत्त्या ख्यातं लोके प्रथितं सन्तः अन्ये जनकप्रभृतयो राजर्षयो राज्यलक्षणं कर्म
शुच्यया अपि, यथोक्तज्ञाननिष्ठत्वाद्भूयो मुनयः, इमं यथोक्तं विदुः ; विदाचक्रु-
त्यस्मिन्नर्थे छान्दस प्रयोगः । यद्वा कालेन युगसहस्रादिसङ्ख्येन लोकस्य
क्रमापचीयमानप्रजादिसर्वगुणत्वाद्योभयप्रतिपत्त्यभावात्तदोऽन्तर्धानमागतं परमकारण
एव व्यवस्थित इत्यर्थः । स एवाब्रह्मरूपोऽद्यास्मिन् काले मया परमेश्वरेणैव
जगदुपकाराय यादयकुलवतीर्णेन ते^{१०} तुभ्यं पुरातनो नित्यो योगः प्रोक्तः ।
यतो मम भक्तोऽसि शुश्रूषुस्त्वम्, तथा सत्त्वा मुह्यत्, अतो भक्तिसौहार्दलक्षण-

१ BN¹ and BN² चिन्मात्रस्वभाव
लक्षणैकविमर्श

२ BS¹ भ्रष्टानुष्ठान

३ IO and BN² omit अष्ट

४ IO प्राह

५ IO छान्दस आदेश

६ IO, BN² and BS² शिष्य

७ All except BN² प्रवृत्ता ख्यात
लोकप्रथित

८ IO प्रतिपत्त्यभावात्

९ BS¹ notes as an alternative
reading परापरकारण

१० BN² omits ते

११ BS¹ notes भुक्ति as an alter-
native reading.

मुख्यशिष्यगुणसम्पन्नाय मया तुभ्यमुपदिष्टम् । यत उत्तमं सर्वरहस्यानां प्रकृष्ट-
मेतद्रहस्यम् । एवमनेनास्य शास्त्रस्य सम्बन्धविषयावपि प्रतिपादितौ । निरुत्तर-
विज्ञाननयदिव्यचक्षुर्दानेन पुरस्तात्प्रत्यक्षीकरिष्यमाणपारमार्थिकस्वरूपस्यार्जुनस्य
स्वात्मनि यदुकुलोद्भूतमनुष्यमात्रप्रतिपत्तिनिराकरणद्वारेण भगवता पारमैश्वर्यमात्मनः
कथयितुं चै प्रस्तुतम् ॥

अत एव सज्जातसंशयः अर्जुन उवाच—

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।

कथमेवं विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

भवतस्तव अस्मिन् कलिद्वारपरसन्धौ सम्भूतत्वादपरमप्रकृष्टं जन्मोत्पत्तिः
विवस्वत आसर्गाद्यवस्थितस्य परं प्रकृष्टम् इत्थं कथमेतद्बुद्धयेय, त्वमैदंयुगीन-
जन्मा ह्युचिरातीतकालजन्मैर्नोऽप्यसौ सूर्यायै नं योगं प्रोक्तवानिति ॥

अत्र भगवान् उत्तरमुवाच—

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।

तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप ॥ ५ ॥

सत्यं मम तव चापरिसङ्ख्येयानि जन्मानि तवच्छरीरैरपरिमहेण व्यतीतानि
अतिक्रान्तानि । तानि पुनस्तव चात्मनश्च समस्तान्येवाहं वेद जानामि, त्वं तु
मम आत्मनश्चै तानि न जानासि ॥

१. BN² omits च

२. BN¹, BN² and IO जन्मने

३. IO शरीरे

४. BN² मम जन्म-

५. BN¹ and BN² omit 'च'

६. BN² omits न

अतोऽहम्—

अजोऽपि सन्नप्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥

अजोऽप्ययात्मा नित्यत्वाज्जन्मविनाशरहितोऽपि ; तथा सर्वभूतानां स्थावरजहमानां सैर्गस्थितिविनाशाविषु यथेष्टकर्तृत्वादीश्वरः प्रभुरपि सन् रैवां प्रकृतिं आत्मीयं परं रैवमायमद्वयचिन्मात्ररक्षणमधिष्ठाय, तत्रैव स्थित्या ; तस्मात्तवभावाद-
प्रच्युतः ; स्वमायया स्वया स्वात्माधीनया मायया द्वैतावभासैर्नानात्रमाणेन शक्ति-
विशेषेण हेतुभूतेन, संभवामि जन्मादिसत्तां परिगृह्णामि । अतो नित्यत्वादीश्वर-
स्वार्थं स्वेच्छापरिगृहीतत्वाच्च सर्वदेहिनां भूतान्भावितो वर्तमानाश्च जन्मादि-
विकारान् सततमविच्छ्रुतसर्वज्ञत्वशक्तिरहमेव जानामि ॥

इत्थं स्वजैर्नपस्त्रिहस्य प्रयोजनमाह—

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मांशं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

१. All except BN¹ अव्ययमात्मा

२. IO, BN¹ and BS¹ omit सर्ग

३— IO स्वं

४. BS¹ स्वभावमधिष्ठायद्वयचिन्मात्र-
रक्षणं तत्रैव स्थिता

५. IO अच्युतः

६. BN¹ and BN² omit स्वया

७. BN¹ समात्र

८. BN¹ त्वाचेत्

BS¹ omits च

९. All except BS¹ स्वप्रादुर्भावान्
त्वादशांशं सर्वं

१०. BN¹ स्वजन्य

११. BN¹ तदात्मांशं

यदा यदा यत्र यत्र काले धर्मस्य वर्णाश्रमनियमविभक्तस्य तदाचारस्य ग्लानिरूपक्षयो भवति, ततश्च तद्विपरीतस्याधर्मस्य वर्णादिव्यवस्थान्युत्थानहेतोर्दुष्टाचारस्याभ्युत्थानमुद्भवो भवति, तदा तत्र तत्र काले अहं परमकारणभूतस्यात्मनः कंचित्कंचिदंशं^१ शक्तिलेशं श्वेच्छापरिकल्पितजगत्त्रयीडापरिरक्षणाय सृजामि उत्पादयामि । अतो देवाभुरसर्गविभेदेन स्वयमवभासिते^२ जगति दैवसर्गभाजा शास्त्रोपदेशविषयभूतानां साधूनां सत्त्वगुणोत्कर्षनिर्भरप्रज्ञानां परित्राणाय सत्क्रियाविघातहेतुभ्यो निमित्तेभ्यो रक्षणाय, तथा दुष्टकृतां शास्त्रीयनियमातिक्रमात् जगत्स्थितिविप्लवकदुष्टैकर्मकारिणामसता विनाशाय प्रध्वसाय । अत एव धर्मस्य जातिदेशकालादिप्रविभक्तविशेषस्य सदाचारस्य संस्थापनाय सम्यक्प्ररोपणाय प्रति-युगं तेन तेनाकारेण समुद्भवामि उत्पत्तिमैतां दर्शयामि ; न तु वस्तुतोऽहं जन्म-विनाशादिभावनिकारकलङ्कस्पर्शमनुभवामि ॥

अत एव—

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्तवा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ९ ॥

एवमुक्तेन प्रकारेण जन्मकर्म च य प्रबुद्धो मे तत्त्वतः परमार्थतो जानाति, यत्र शरीरत्वेऽपि सति यथोक्तात्सरत स्वभावादप्रच्युतिः, यत्र तत्त्व-

१. BN¹ and BN² अंशलेश

२. IO भासितो

३. BN¹ and BN² omit विभेदेभ्यः.

४. BN¹ and BN² दुष्टकर्मणां

५. BN¹ and BN² मत्तां

६. IO and BN² नाहं

क्रियाफलसंस्पर्शश्च, अन एव दिव्यम् अलोकसामान्यम्, स तादृशो यथोक्तविज्ञान-
निष्णातमतिः देहं त्यक्त्वा, देहे अहंप्रतिपत्तिमुत्सृज्य, जन्म नैति नित्यस्वभावामि-
व्यक्तेः जन्मविनाशवत्स्वव्यामोहं जहाति । अतो मामेति मतत्वभावमापद्यते ॥

यत एतेन—

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मध्यपाश्रयाः ।

यहयो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥

यथोक्तज्ञानलक्षणेन निरतिशयशुद्धिहेतुना प्रतविशेषेण पूताः पवित्राः
सन्तो यहयो योगिनो मद्भावं मामिकां सत्तामगाताः मदभेदं प्राप्ता इत्यर्थः ।
यतो विज्ञानपरिशीलनाद्वीतरागभयक्रोधाः—रागो विषयेष्वभिलाषः, तथा तद्विघात-
हेतुभ्योऽशक्यप्रतीकारेभ्यो भयं त्रासः, तथा शक्यप्रतीकारेषु क्रोधः—इत्येते
संसारदुर्गदुरुच्छेदनिगडभूता दोषा वीता विगतास्तुष्टिता येषां ते, अत एव
मन्मया मदकल्पभावाः, मध्यपाश्रया अहमेव व्यपाश्रयो निरपायत्वाद्विशिष्टोपाश्रयः
स्थितिहेतुर्येषां ते तथाविधाः ॥

ननु प्रव्रज्यतो भगवतैकमेव तत्त्वं यथाप्रतिपादितविशेषणविशिष्टं परमार्थ-
सत्त्वेन प्रतिपादितं तदेव चेदानीमहन्त्या व्यपदिश्यते । तत्कथं केचिदेव
मद्भावमागता इत्युच्यते—इत्यर्जुनस्य सम्यग्गृहीतपारमेश्वरकीडाविधेर्विकल्प-
माशङ्क्याह—

१. BN⁴ and BS⁴ असंस्पर्शः

३. BS⁴ मामुपाश्रिताः

२. BS⁴ यथोक्तज्ञान

४. IO adds हे

यदा यदा यत्र यत्र काले धर्मस्य वर्णाश्रमनियमविभक्तस्य तदाचारस्य
 ग्लानिरूपक्षयो भवति, ततश्च तद्विपरीतस्याधर्मस्य वर्णादिव्यवस्थायुत्थानहेतो-
 र्दुष्टाचारस्याभ्युत्थानमुद्भवो भवति, तदा तत्र तत्र काले अहं परमकारणभूतस्या-
 त्मन कचित्कचिदश^१ अतिलेशं स्वेच्छापरिकल्पितजगत्सीडापरिरक्षणाय सृजामि
 उत्पादयामि । अतो देवासुरसर्गविभेदेन स्वयमवभासिते^२ जगति दैवसर्गभाजा
 शाम्भोपदेशविषयमूतानां साधूनां सत्त्वगुणोत्कर्षनिर्भलप्रज्ञानां परित्राणाय
 सत्कृत्याभिघातहेतुभ्यो विघ्नेभ्यो रक्षणाय, तथा दुष्कृतां शाम्भ्रीयनियमातिक्रमात्
 जगत्स्थितिविप्लवकदुष्टैर्कर्मकारिणामसता विनाशाय प्रध्वसाय । अत एव धर्मस्य
 जातिदेशकालादिप्रतिभक्तविशेषस्य सदाचारस्य सत्त्वापनाय सम्यक्प्ररोपणाय प्रति-
 युगं तेन तेनाकारेण समुद्भवामि उत्पत्तिमैतां दर्शयामि, न तु वस्तुतोऽहं जन्म-
 विनाशादिभावविकारकलङ्कस्पर्शमनुभवामि ॥

अत एव—

जन्म कर्म च मे दिव्यमेव यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्तवा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ९ ॥

एवमुक्तेन प्रकारेण जन्मकर्म च यः प्रबुद्धो मे तत्त्वतः परमार्थतो
 जानाति, यत्र शरीरत्वेऽपि सति यथोक्तात्परतः स्वभावादप्रच्युतिः, यत्र तत्त्व-

१ BN¹ and BN² अंशरेश

२ IO भासितो

३ BN¹ and BN² omit विघ्नेभ्यः

४ BN¹ and BN² दुष्टवर्मणो

५ BN¹ and BN² सत्तां

६ IO and BN² नाहं

त्क्रियाफलसंस्पर्शश्च, अत एव दिव्यम् अलोकसामान्यम्, स तादृशो यथोक्तविज्ञान-
निष्णातमतिः देहं त्यक्त्वा, देहे अहंप्रतिपत्तिमुत्सृज्य, जन्म नैति नित्यस्वभावामि-
व्यक्तेः जन्मविनाशवत्त्वय्यामोहं ब्रह्माति । अतो मामेति मत्स्वभावमापद्यते ॥

यत एतेन—

वीतरागमयक्रोधा मन्मया मद्भाषाश्रयाः ।

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥

यथोक्तज्ञानलक्षणेन निरतिशयशुद्धिहेतुना व्रतविशेषेण पूताः पवित्राः
सन्तो बहवो योगिनो मद्भाषं मामिकां सत्तामराताः मदमेदं प्राप्ता इत्यर्थः ।
यतो विज्ञानपरिशीलनाद्वीतरागमयक्रोधाः—रागो विषयेष्वभिलषः, तथा तद्विघात-
हेतुभ्योऽशक्यप्रतीकारेभ्यो मयं त्रासः, तथा शक्यप्रतीकारेषु क्रोधः—इत्येते
संसारदुर्गदुरुच्छेदनिगडभूता दोषा वीता विगतास्त्रुष्टिता येषां ते, अत एव
मन्मया मदैकत्वभावाः, मद्भाषाश्रया अहमेव व्यपाश्रयो निरपायत्वाद्विशिष्टोपाश्रयः
स्ति तिहेतुर्येषां ते तथाविधाः ॥

ननु प्रबन्धतो भगवतैकमेव तत्त्वं यथाप्रतिपादितविशेषणविशिष्टं परमार्थ-
सत्त्वेन प्रतिपादितं तदेव चेदानीमहन्तया व्यपदिश्यते । तत्कथं केचिदेव
मद्भावमागता इत्युच्यते—इत्यर्जुनस्य सम्यगगृहीतपारमेश्वरक्रीडाविधेर्विकल्प-
माशङ्क्याह—

१. DN⁴ and BS⁴ अर्जरपर्यः

३. BS⁴ मामुपाश्रिताः

२. BS⁴ यथोक्तज्ञान

४. IO adds हे

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

मम वर्तमानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११ ॥

सत्यमेवाहं^१ समस्तानामन्योन्यमिन्नानाविधस्वरूपाणां फेनबुद्बुदकण्डोल-
कलापानामुदधिरिवोदयास्तमयनिलय एकै एव तादृशेन च मया निजमायाशक्त्या
तत्तन्नियतसौमर्थावच्छिन्नदेहादिप्रतिष्ठिताहङ्कारत्वेन नानारूपा ये क्षेत्रज्ञा अव-
भासितास्तेषु मध्ये यथा येन प्रकारेण यादृशेन सङ्कल्पेन ये केचन मां प्रपद्यन्ते
मां प्रार्थयन्ते तत्कालं मत्समापन्ना भवन्ति, तानहं तथैव तत्तत्संकल्पोचितफलदान-
रूपेण प्रकारेण भजामि संश्रयामि, यत सर्व एव मनुष्यास्तत्तदर्थक्रियासंपादना-
र्थितावसरे मम सर्वेभ्य सर्वमनोरथफलप्रसादनैकचिन्तामणेर्यत्नं^२ प्राप्तिहेतुं^३
निर्विकल्पोत्साहलक्षणं पन्थानमनुवर्तन्तेऽनुकुर्वन्ति यथाहं परेणोत्साहेनैक एव
सर्वं करोमि जानामि न्व तथा ते प्रतिनियतं कार्यं ज्ञेयं च कुर्वन्तो जानन्तश्च
मत्समापत्तिसंवेदनशक्तिशून्यत्वात् 'अहं करोमि' 'अहं जानामि' इति किञ्चित्कर्तरि
किञ्जिदूज्ञे च तादृशे स्वात्मनि कर्तृत्वादिकं मन्यन्ते । किमनेनोक्तं भवति? यथा-
कालोकेनानुगृहीतदृष्टयस्तिर्यञ्चो बालादयश्च तत्तदर्थक्रियानिष्ठा, ते ते स्वं स्व विषयं
पश्यन्ति, न च तत्राकार्णलोकं कारणत्वेन मन्यन्ते, मूढत्वात्, यतस्तादृशेन व्यव-

१. IO omits एक

२. BS^१ तासकल्याण

३. BS^१ तादृशेन

४. BS^१ प्रतिपद्यन्ते प्रार्थ

५. IO omits एव

६. IO फलसाध-

BS^१ फलप्रसादनैक

७. IO, BN^१ and BN^१ परं

८. BN^१ हेतु

हारेण व्युत्पन्नाः तथैव सर्वे क्षेत्रज्ञास्तत्तदर्थक्रियार्थिनो मयैव तत्क्षणप्रार्थितेन
स्वप्रकाशानुगृहीतैसंविदो दृष्टप्रयोजनमदृष्टप्रयोजनं वा सर्वं कुर्वन्ति जानन्ति च,
मायामोहितत्वादात्मानं तत्र कारणत्वेन मन्यन्ते, न च मां तत्र कारणत्वेन
मन्यन्ते ॥

अत एव किं वाञ्छन्तस्ते “मम वर्तमानुवर्तन्ते” इत्याह—

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।

क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥

दृष्टप्रयोजनेन कर्मणा तत्तदभिमतप्राप्तिलक्षणां सिद्धिं कर्मफलं मार्थ्यमानाः
तथा अदृष्टप्रयोजनेन यज्ञादिना तत्तत्क्षोकान्तरभोग्यमुखप्राप्तिलक्षणफलामिलापिणः
सन्तो देवता इन्द्रादिरूपा यजन्तो हविर्दानादिना पूजयन्तः । किमत्र तात्पर्यम् ।
आ ब्रह्मणः कीटपर्यन्तं यो य कश्चिद्येन येनाभिसन्धिना यद्यत्किञ्चन विकीर्षति
जिज्ञासते वा तत्तत्कलसम्पत्तेस्तत्तत्कालमवश्यमाविनी असंचेत्यमाना मत्समापत्तिरे
वैकं कारणम् । यस्मात् अस्मिन् मानुषे लोके सर्वस्य प्रत्यक्षभूते कर्मजा तत्
स्वरूपमूलन्यापारसमुत्था सिद्धिं फलप्राप्तिः क्षिप्रं तत्कालमेव मत्समापत्तिचलादे
सम्पद्यते परमार्थतः कर्तुर्ज्ञातुर्वान्यस्यासम्भवात् ॥

१. BN¹ सर्व

२. BN¹ and BN² गृहीतेन

३. IO omits अदृष्टप्रयोजनं

४. IO वाञ्छन्ते

५. BN¹ and BN² omit तत्

६. BN¹ and BN² भविष्यः सं-

ननु त्वमेव चेदेकः कर्ता तत्क्षेत्रज्ञभावेन कृतैः कर्मभिस्त्वमेव तत्फलेन सम्बध्यसे । ततश्च क्षेत्रज्ञवत्सुखादिसम्बन्धस्तवापि प्रसक्तः—इत्यर्जुनोऽशङ्कां परिहर्तुकाम आह—

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागतः ।

तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३ ॥

सत्यं गुणविभागेन 'अयं सात्त्विकः' 'अयं राजसः' 'अयं तामसः' इत्येवं-
रूपेण सर्गभेदमूलेन, तथा कर्मविभागेन ब्राह्मणेनाध्येतव्यं यष्टव्यं दातव्यमित्येवमादि-
रूपेण मया यथोक्तस्वरूपेणैकेन कर्त्रा चातुर्वर्ण्यं सृष्टम् । चत्वारो वर्णा ब्राह्मणादयो
निर्मिताः ; तस्यैवंविधस्य चातुर्वर्ण्यस्य स्वगुणकर्मविभागसमुचितकैर्मानुषानुरूपतत्-
त्फलभाजः कर्तारं निर्मातारमपि मामकर्तारं तद्वत्तादकर्मफलसम्बन्धाभावात्कर्तृधर्मरहितं
जानीहि । कुत इति हेतुगर्भं विशेषणमाह । कीदृशं सन्तम् ? अकर्तारं विद्धि अन्ययं
नित्यमेकसात्स्वरूपाद्यतोऽहं न ज्येमि न व्यपगच्छामि, अद्वयचिन्मात्रस्वभावतामेव
न जहामि, एवं चाव्ययं सन्तं मामकर्तारं विद्धि । क्षेत्रज्ञा हि मन्मायोद्राविता नित्य-
देहाद्यहङ्कारमयास्त्रिगुणाः सङ्कल्पकारिणः सुखादिभिः फलैर्युज्यन्ते; न त्वहं गुणा-
तीतस्वभावस्तैर्जातु युज्यते[युज्ये] ॥

१. BS' and BN' हेनवत्

२. BN' and BN' चाङ्गा

३. BN' and BN' इत्याह

४. IO, BN' and BN' मार्गभेद

५. IO, BN' and BS' कर्मानुरूप

BN' कर्मानुष्ठानरूपं

६. IO omits यतोऽहं

७. IO सन्मायो-

८. BS' तैस्तैः

ततश्च—

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे क्रोधः फलेष्वपि ।

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥ १४ ॥

कर्माणि पुण्यापुण्यलक्षणाः क्रिया न मां लिम्पन्ति, सुखदुःखादिलक्षण-
स्वफलरूपेण कलङ्केन न मलिनयन्ति । यतो नियमिजानन्दतृप्तस्य मम कर्मणां
फलेषु तत्तदुत्तरोत्तरप्रकृष्टस्वरूपेष्वपि न क्रोधो भामिलापः । यथाप्रतिपादित-
स्वरूपैकमयत्वेन सर्वमिदमनुपश्यत । यश्च यद्योक्तेन ज्ञानाभूतनिर्द्वन्द्वेण निर्धौत-
सफलविकल्पफलकृत्यान्निर्मलप्रज्ञो योगी इत्येवं यथोक्तस्वरूपं मामभिजानाति प्रति-
पद्यते, स मैद्वल्लिन्यमाणैः कर्मभिर्न बध्यते न रागादिक्लेशपाशनिबन्धितः क्रियते ॥

किञ्च

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।

कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥

एवं यथाप्रतिपादिते^१ कर्तृत्वेऽप्यकर्तृत्वपर्यवस्यित्वात्तत्त्वं ज्ञात्वाधिगम्य
पूर्वैरपि मन्वादिभिर्मुमुक्षुभिः कर्म शास्त्रचोदितं कृतमनुष्ठितम् । तस्मात्त्वमपि

१. IO कर्मफले स्पृहा

BS² notes this as an
alternative reading.

२. All except BS¹ omit अभि

३. IO सद्यः क्रिय-

४. IO adds सः

५. BS¹ adds तस्मादतया बुद्ध्या

पवित्रीकृतस्त्वमपि अवश्यकर्त-
व्यानि कर्माणि कुरु इत्याह

६. BN¹ and BN² प्रतिपाद्यते ,

७. BS² साधितत्वं

यथोक्तज्ञाननिष्ठत्वेन कर्मैव स्वजातिविहितं युद्धादिव्यापारमेवानुतिष्ठ, पूर्वैरतीत-
विप्रकृष्टकालजन्मभिस्तैस्तैः पूर्वतरमादितरमनुष्ठितम् ॥

किन्तु—

किं कर्म किमकर्मैति क्वयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १६ ॥

किं कर्मानुष्ठेयम्, किंचाकर्म परिहार्यम्—इत्यत्र प्रविभागज्ञाने क्वयोऽपि
दृष्टारोऽपि मुनयो मोहिताः । तेऽपि सम्यगेतयोर्न विभागं जानते, तस्मादकर्म-
परिहारेण तदनुष्ठेयं कर्म तुभ्यं प्रकर्षेणेदानीं कथयिष्यामि, यद्विदित्वा संसारबन्ध-
लक्षणादशुभादकल्याणान्मोक्ष्यसे^१ मुक्तो भविष्यसि ॥

यत्.—

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७ ॥

सामान्येनानुष्ठेयतयोपदिष्टस्य कर्मणो बोद्धव्यं विशेषात्मकं वस्तु विद्यते,
अकर्मणश्च कर्मपरिहारस्यापि बोद्धव्यं विद्यते, विकर्मणश्च विरुद्धस्यापि कर्मणस्त-
थैव बोद्धव्यं विद्यते ॥

यतोऽस्य त्रिप्रकारत्वे व्यवस्थितस्य कर्मणो गहना दुरवधारतत्वा गति-
र्व्याप्तिः; सा च यथावधार्यते, तथा प्रतिपादयितुमाह—

कर्मण्यकर्म यः पश्यत्यकर्मणि च कर्म यः ।

स बुद्धिमान् मनुष्येषु स चोक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥

यथोक्तज्ञाननिष्ठतयानुष्ठीयमाने शास्त्रचोदितव्यापारे यस्तत्त्ववित् अकर्म
कर्माभावं संसारबन्धलक्षणकर्म कार्याकरणात्पुत्रोऽप्यपुत्रवत्पश्यति, तथा अकर्मणि
यथा विहितकर्मप्रतिषेधे पूर्वोपपत्त्या रागादिदोषानुपपन्नस्य दुरुच्छेदत्वात् बन्ध-
लक्षणकर्मकार्यकरणात्कर्मत्वं पश्यति, ज्ञानदृष्ट्या निश्चिनोति सै मनुष्येषु मध्ये
प्रज्ञास्तया बुद्ध्या युक्तः ; स एव च संपूर्णपुरुषार्थसम्पादकत्वाद्भूतनस्याविकलस्य
कर्मणः कर्तानुष्ठातोच्यते; भोगमात्रफलं हि कर्म कृत्स्नमविकलाङ्गमप्यनुष्ठितमपवर्ग-
लक्षणफलं प्रत्यहेतुत्वान्न कृत्स्नं भवति । अतस्तदनुष्ठाता न कृत्स्नकर्मकृदित्यर्थः ।
एवमनेन श्लोकेन कर्मणश्चाकर्मणश्च यद्वोद्वयमस्ति तद्व्याख्यातम् ॥

अथ कर्मवाकर्म भवतीत्येतत्पूर्वमुक्तमपि दृढप्रतिपत्तये सारयन्निवृणोति—

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः ।

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ १९ ॥

१. IO उत्त्वावगतिः

२. IO and BS¹ पश्येत्

३. BN¹ कर्मवित्

४. BN¹ and BN² कर्माभाव

५. BN¹ अपुत्रवत्

६. BS¹ notes two alternative readings निहित and विदित

७. BS¹ and BN¹ omit स

८. BS¹ omits कर्म

यथोक्तज्ञाननिष्ठत्वेन कर्मैव स्वजातिविहितं युद्धादिव्यापारमेवानुष्ठिष्ठ, पूर्वैरतीत-
विप्रकृष्टकालजन्मभिस्तैस्तैः पूर्वतरमादितरमनुष्ठितम् ॥

किंतु—

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १६ ॥

किं कर्मानुष्ठेयम्, किंचाकर्म परिहार्यम्—इत्यत्र प्रविभागज्ञाने कवयोऽपि
द्रष्टारोऽपि मुनयो मोहिताः । तेऽपि सम्यगेतयोर्न विभागं जानते, तस्मादकर्म-
परिहारेण तदनुष्ठेयं कर्म तुभ्यं प्रकर्षेणेदानीं कथयिष्यामि, यद्विदित्वा संसारबन्ध-
लक्षणादशुभादकल्याणान्मोक्ष्यसे^१ मुक्तो भविष्यसि ॥

यत् —

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७ ॥

सामान्येनानुष्ठेयतयोपदिष्टस्य कर्मणो बोद्धव्यं विशेषात्मकं वस्तु विद्यते,
अकर्मणश्च कर्मपरिहारस्यापि बोद्धव्यं विद्यते, विकर्मणश्च विरुद्धस्यापि कर्मणस्त-
थैव बोद्धव्यं विद्यते ॥

यतोऽस्य त्रिपकारत्वे व्यवस्थितस्य कर्मणो गहना दुरवधारतत्त्वौ गति-
र्व्याप्तिः; सा च यथावधार्यते, तथा प्रतिपादयितुमाह—

कर्मण्यकर्म यः पश्यत्यकर्मणि च कर्म यः ।

स बुद्धिमान् मनुष्येषु स चोक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥

यथोक्तज्ञाननिष्ठतयानुष्ठीयमाने शास्त्रचोदितस्वव्यापारे यस्तत्त्ववित् अकर्म
कर्मभिर्धेयं संसारबन्धलक्षणकर्म कार्याकरणात्पुत्रोऽप्यपुत्रैवत्यदाति, तथा अकर्मणि
यथा विहितकर्मप्रतिषेधे पूर्वोपपत्त्या रागादिदोषानुपक्रमस्य दुरुच्छेदत्वात् बन्ध-
लक्षणकर्मकार्यकरणात्कर्मत्वं पश्यति, ज्ञानदृष्ट्या निश्चिनोति सै मनुष्येषु मध्ये
प्रशस्त्या बुद्ध्या युक्तः ; स एव च संपूर्णपुरुषार्थसम्पादकत्वात्कृत्स्नस्याविकलस्य
कर्मणः कर्तानुष्ठातोच्यते; भोगमात्रफलं हि कर्म कृत्स्नमविकलाक्रमप्यनुष्ठितमपवर्ग-
लक्षणफलं प्रत्यहेतुत्वात् कृत्स्नं भवति । अतस्तदनुष्ठाता न कृत्स्नकर्मकृदित्यर्थः ।
एवमनेन श्लोकेन कर्मणश्चाकर्मणश्च यद्वोद्व्यमन्ति तद्व्याख्यातम् ॥

अथ कर्मैवाकर्म भवतीत्येतत्पूर्वमुक्तमपि दृढप्रतिपत्तये सारयन्विवृणोति—

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः ।

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ १९ ॥

१. IO तत्त्वावगतिः

२. IO and BS^१ पश्येत्

३. BN^१ कर्मवित्

४. BN^१ and BN^२ कर्मोभाव

५. BN^१ अपुत्रत्वपर

६. BS^१ notes two alternative readings निहित and विहित

७. BS^१ and BN^१ omit स .

८. BS^१ omits कर्म .

काम्यन्त इति कामाः कर्मफलत्वेन प्रार्थ्यमानास्ते ते भोगाः ; तेषु सकल्पं
इच्छा; तेन रहिताः सर्वे समस्ता दृष्टानुश्रविकविषयनिष्ठा. समारम्भा कर्मप्रवृत्तयो
यस्य तं यथोदितैयथोक्तात्मतैस्त्वज्ञानरूपेणानलेन दग्धकर्माणम् ; दग्धानि संसाराङ्कुर-
प्रसवसामर्थ्यहरणाद्गन्धस्मीकृतानि कर्मलक्षणानि बीजानि येन तं तादृशं पण्डितं
विद्वांसमाहु परमार्थविदः । यत सर्वात्मना कृतकृत्यत्वपर्यवसायिनी विद्वत्ता, सा
च यथोक्तज्ञानवत् एव सम्भवति । एवं कर्मण्यैवाकर्म विद्वान् पश्यतीति
व्याख्यातम् ॥

यत.—

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।

कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥ २० ॥

तदेव विशिनष्टि । स एवंविधो योगी परमानन्दमयपरमस्वभावसुख्यवस्थित-
बुद्धिर्नित्यतृप्त सकलबाधैर्विषयरसपरिक्षोणकाङ्क्ष । अत एव निराश्रय स्वरूप-
व्यतिरिक्ताद्बाधैर्लम्बनान्निष्क्रान्त. कर्मफलासङ्गं कर्मणा यज्ञदानतप प्रभृतीनां फलं
स्वर्गादिभोगलक्षणमासङ्गमासक्तिं तदेव प्रकृष्टं फलमिति तत्र लीनचित्तत्वं त्यक्त्वा
सहजे कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽनुष्ठाने व्यवस्थितोऽपि नैव किञ्चित्करोति ॥

१. IO and BS' संवत्सा

२. IO यथोदितं

३. IO omits तत्त्व

४. BS' adds रस

५. IO and BN' बाह्यपाद

६. IO कर्मदान

७. IO, BN' and BS' व्यवस्थितः

८. IO and BN' omits अपि

तथाविधस्य योगिनः सर्वस्य कर्मणो बन्धलक्षणस्वकार्यसम्पादनासामर्थ्यात्
यथोक्तस्य योगिनः प्रशंसार्थमेवाह—

निराक्षीर्यतच्चित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।

शरीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ २१ ॥

यदृच्छालाभसन्तुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः ।

समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥ २२ ॥

मागेव व्याख्यातमेतत् । यद्यपि कर्माकर्मणोरेव बोद्धव्यं वस्तु व्याख्यातम्,
तथापि विकर्मणोऽपि बोद्धव्यं वस्तु तद्व्याख्यानेन व्याख्यातम् । यत्. कर्मपरिहारस्य
ज्ञानशून्यस्य सतो यत्र बन्धकृत्यमुक्तम्, तत्र वर्णाश्रमसमयविरुद्धस्य कर्मणो
बन्धकत्वे का भ्रान्तिरिति तस्यापि सर्वात्मना परिहार्यत्वलक्षणं बोद्धव्यं वस्तु
व्याख्यातमेव ॥

इदानीं कर्म सर्वथा कर्तव्यमिति सामान्येन कर्ममात्रमनुष्ठेयत्वेनोपदिष्टम् ।
प्रागुक्तस्य “यज्जार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः” इत्यनेन सूचितां
यत्नलक्षणविशिष्टरूपतां मोक्षैकफलत्वं च योगिरवरूपप्रतिपादनद्वारेणैव प्रस्ता-
पयन्नाह—

१. All except BS* omit वस्तु

३. BS* omits वस्तु

२. IO and BN* omit ज्ञान.

४. All except BS* प्रापस्य

BS* notes it in the
margin.

५. IO सूचितं

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।

यज्ञायारभतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥

यथोक्तज्ञानेऽवस्थितचेतसः प्रतिलब्धप्रतिष्ठयज्ञस्य, अत एव निवृत्तविषयाद्य-
सङ्गस्य; ततश्च मुक्तस्यात्मविवेकसमाधिसिद्धिलैभादेहाद्यात्मप्रत्ययरूपान्महतो
बन्धनान्निष्क्रान्तस्य सतः वक्ष्यमाणप्रभेदाय यज्ञाय यैजमानाय तदर्थं कर्म शास्त्र-
विहितां क्रियामारम्भमाणस्य कुर्वत एव समग्रं कायिकवाचिकमानसिकभेदेन
सङ्ग्रहात् त्रिप्रकारम्, अवान्तरभेदेन त्वपरिसङ्ख्येयम्, विलीयते विगलति,
ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वाद्धिनधरफलारम्भकत्वलक्षणं स्वरूपमस्य नश्यतीत्यर्थः ॥

कथं क्रियमाणमेव कर्म प्रविलीयते इति विवेकसमाधिसिद्धिनान्तरीयिकां
ब्रह्माद्वैतसिद्धिं कर्मप्रविलयकारणभूतां प्रतिपादयितुमाह—

ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

तेन गतसङ्गाद्विशेषणविशिष्टेन योगिना ब्रह्मैव गन्तव्यम् । अतः समग्रं
तस्य कर्म प्रविलीयत इति सम्बन्धः । तदेतद्व्याख्यायते—तेन योगिना बृहत्त्वादिधर्म-
योगात् ब्रह्मशब्दवाच्यं परमार्थतत्त्वमेव योग्यतावशान्निर्विकल्पतया प्रकाशमानं
गन्तव्यं संप्रदानत्वेनोपस्थातव्यम्; न हि तथाविधस्य योगिनस्तत्तत्फलभिसन्धिना
तत्तद्देवान्तरं संप्रदानतया गन्तव्यत्वमर्हति । कीदृशेन तेन ब्रह्मैव गन्तव्यम् ?

१. IO omits सिद्धि

२. BN^१ यजनाय

३. IO, BN^१ and BN^१ वाच्यपरमार्थ

४. IO योग्यताभिर्वि

ब्रह्मकर्मसमाधिना । समुन्मिषिते विज्ञानात्मके दिव्ये चक्षुषि यथोक्तब्रह्माभेदेन
 प्रथमानं कर्म ब्रह्मकर्म^१; स एव समाधिर्निर्मुक्तो योगो यस्य स तथा, तेन
 तादृशेन । कीदृशं ब्रह्म गन्तव्यम्^२ ब्रह्मणा ब्रह्माभिन्नस्वरूपस्तथा स्वात्मानं मन्यमानेन;
 हुतं तर्पितं ब्रह्मरूपतया प्रतिपन्नेऽन्मौ जातवेदसि । कीदृशं ब्रह्मार्पणम्^३ ब्रह्मरूपतयैव
 प्रतीयमानमर्पणमाज्यपयःसोमादियागद्रव्योपकरणसाधनं हस्तादि यत्र तत्तादृशम् ।
 तथा ब्रह्मद्विः ब्रह्मत्वेनैव प्रतिपाद्यमानं द्विः^४ ह्यमानमाज्यादिद्रव्यं यत्र तत्तथा-
 विधम् । इदमनेन प्रतिपादितम्—यद्यद्वस्तु यथायथा प्रकाशते तैस्तत् प्रकाशमानत्वादेव
 प्रकाशादभिन्नस्वरूपं सैत् परमात्मव्यतिरिक्तं परमार्थतः पदार्थजातं न किञ्चि-
 त्संभवति, इति तत्त्वविद्धिः स्वसंवेदनसंवेद्यत्वान्निष्प्रकम्पोपपत्त्युपलब्धिप्रदर्शन-
 क्रमेण व्यवस्थापितोऽव्ययमात्मा ऐश्वर्याद्व्यनयेन यस्य कस्यचिद्व्यतिपत्तिगोचरता-
 मुपगच्छति, परमेश्वरेणैव विहितनियमत्वात्; तदयमेश्वरो नियम स्वेच्छावभासि-
 तान्योन्याभिन्नस्वरूपेष्वप्यपरिसङ्ख्येयेषु प्रमातृषु कंचिदेव स्वेच्छावशादसाव-
 नुगृह्णाति; तस्य चानुगृहीतमात्रस्य तत्त्वावलोकन्यवधारकसन्देहमहागिरीन्द्र-
 निर्दलनदम्भोलिधाराभक्तिरुन्मिषति । तत्प्रगर्भाच्च यथोक्तं तत्त्वज्ञानं शास्त्रा-
 लकमाप्तोपदेशादिनोपनमति । तस्माच्च विशुद्धभ्रद्वासिद्धैः सिन्धुनिर्धैतनिखिल-

१. BS¹ adds यमैव७. IO and BS¹ द्वयनयो न यस्य२. IO and BS¹ ब्रह्मस्वरूपBN¹ and BN² द्वयमयो न

३. IO omits यथा...तत्तत्

यस्य

४. BN¹ and BN² ततः८. IO BS¹ and BS² तत्प्रभाषाद्य५. BN¹ and BN² omit सत्९. BS¹ आत्मोप.६. BN¹ and BS² संवेचलनिष्प१०. BS¹ omits सिद्ध

विकल्पकलङ्कया परमया भजया निरन्तरमनुशील्यमाने देहिदेहविवेकज्ञानलक्षण-
मद्वैतपुरद्वारमपावृतं भवति । तत्र लब्धप्रवेशोऽस्मिन् ब्रह्मार्पणविधानेऽधिकृतो योगी
भवति । अत उक्तम्—

“ गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।

यज्ञायारभेत, कर्म समग्रं प्रदिलीयते ॥ ”

तेन च ब्रह्मैव गन्तव्यमिति । यज्ञस्यस्य धर्मणः प्राधान्याद्दृष्टादृष्टविषय-
सकलक्रियोपलक्षणार्थत्वेन ग्रहणमिह वेदितव्यम् । यत, “पश्यन् दृष्टवन्” इत्या-
दिना सर्वासु क्रियास्वेतां ब्रह्माद्वैतभावनामभिधास्यैत्येव ॥

इदानीं वर्णाश्रमविभक्ताधिकार्यवस्थादिविभेदात् येषु येषु यज्ञप्रभेदेषु एषा
भावना योगिना विधातव्यानुष्ठातृमुखेन तां प्रतिपादयन् तेषां तावद्वाह्यैभ्यन्तर-
साधनप्राधान्येन प्रकारद्वयं तस्यैव ज्ञानयज्ञकारणभूतप्रकारत्रयसहितं श्लोक-
त्रयेणाह—

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः समुपासते ।

ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुहति ॥ २५ ॥

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुहति ।

शब्दादीन्विषयानन्ये इन्द्रियाग्निषु जुहति ॥ २६ ॥

१. IO याचरतः

२. BN^१ धास्यते च

३. BN^१ बाह्यान्तर

४. BN^१ द्वय

५. IO विषयाण्यन्ये संयमाग्निषु

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।

आत्मसंयमयोगाग्नौ जुहति ज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥

अपरे, केचियोगिनः संप्रत्यनुत्पन्नतथोक्ततत्त्वज्ञानत्वाच्चित्यामौत्रसमाहिता दैवमेव यज्ञं समुपासते, देवानामग्नीषोमप्रजापतीन्द्रादित्यादीनां प्राधान्येने-
ज्यमानत्वात् देवसम्बन्धिनं यागमनुष्ठानेन भजन्ते नान्यम्, यत्र ऋत्विगाज्यपयः-
सोमादिचेतनं बाह्यं द्रव्यमुपकरणम् । अपरे तेभ्योऽप्यन्ये तत्त्वविदस्तेनैव यज्ञेन
तत्तदुपकरणभावावस्थितात्ममयेन यज्ञमात्मानमेव उपजुहति प्रीणन्ति । कः ब्रह्माग्नौ ।
ब्रह्म तत्त्वज्ञानम्, स एव परप्रकाशात्मकत्वात्सकलबुभाशुभकर्मफलदाहहेतु-
त्वाच्चाग्निः, तस्मिन् । एतदुक्तं भवति—ब्रह्मार्पणविधानविदो दैवमेवै यज्ञं ज्ञानयज्ञ-
त्वमापादयन्ति । अथान्ये केचन योगिनश्चित्तवृत्तिनिरोधनलक्ष्यसमाधिनिष्ठा
अवहिस्ताधनसाध्यं यज्ञमनुतिष्ठन्तः श्रोत्रादीन्यक्षाणि तत्तद्व्येयार्थसमाधिरूपेषु
संयमेज्वेवान्निपु जुहति, विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य तेषु तेषु समाधिष्वौलीनानीन्द्रियाणि
यज्ञसम्पत्तिमभिमन्यन्त इत्यर्थः । अन्ये पुनः योगिनः शब्दादीन्विषयान् परिहारेण
श्रोत्रादिष्विन्द्रियेषु जुहति । निषिद्धबहिष्पसरास्विन्द्रियवृत्तिष्वेव लब्धसंयमे
चेतसि शब्दादीनामग्रहणमेवेन्द्रियेषु अग्निकल्पेषु हवनं मन्यमानास्तथाविधं यज्ञ-
मनुतिष्ठन्तीत्यर्थः । अपरे केचन एवंविधस्य योगयज्ञस्य ज्ञातयज्ञत्वसम्पत्तये
सर्वाण्यशेषाणि बाह्यानामाभ्यन्तराणां चेन्द्रियाणां कर्माणि प्राणस्य च सामान्य-

1. IO मात्रसहिता

2. IO omits एव

3. BS² gives two alternative
reading:—

समाधिषु लीनानि and समाधि-
निष्ठानि लीनानि

4. BS² कर्माणि

रूपस्यैकस्य प्राणापानसमानोदानाद्यानादिभेदप्रवृत्तानि समस्तानि कर्माणि आत्मसंयम-
योगाभ्यां जुहति । आत्मनि प्रतिपादितलक्षणे परस्मिन् कारणे यः संयमः
सम्यक् चित्तस्य निबन्धनं तदात्मको यो योगः समाधिः स एवाग्निः, तत्र तानि
लीनानि कुर्वते । कीदृशे ? ज्ञानदीपिते । आत्माद्वयलक्षणेन ज्ञानेन बोधेन दीपिते
घोतिते । किमुक्तं भवति ? तेषु तेषु नानाविधेषु योगेषु मनःप्राणयोर्ब्यापारान्
हविर्वदात्मनिष्ठे समाध्यग्नौ निक्षिपन्तस्मादशस्य योगयज्ञस्य ज्ञानयज्ञत्वमापा-
दयन्तीत्यर्थः ॥

एवं यज्ञानां व्यापारभेदेन चतुर्विधत्वं प्रतिपाद्य इदानीमाश्रमभेदप्रतिपादन-
द्वारेण यज्ञभेदान् प्रतिपादयितुं श्लोकद्वयं सार्थमाह—

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरैः ।

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ २८ ॥

अपाने जुहति प्राणं प्राणेष्वपानं तथापरैः ।

प्राणापानगती रुद्धा प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥

अपरैः नियताहाराः प्राणान् प्राणेषु जुहति ।

द्रव्येण हविरादिनाः यैज्ञः पाकयज्ञादिर्योगविधिर्येषां ते द्रव्ययज्ञाः ; तत-
देवतायजनप्रधानकृतुक्रियानुष्ठायिनः सम्भवन्तीति शेषः । ते च गार्हस्थ्याश्रम-

१. BN¹ and BS² निलीनानि

१. IO पाठक

२. BN¹ यज्ञाः

BS² पाकयज्ञादियाम

वर्तिनः प्राधान्येनात्राभिप्रेताः ; यतो गृहस्थानामेव द्रव्यसाधने देवयज्ञे मुख्य-
तयाधिकारः । तत्र पाकयज्ञाः सर्ववर्णसाधारणाः, यतः शूद्रस्यापि “पाकयज्ञैः स्वयं
यजेतैको विहितोऽस्य नमस्कारो मन्त्रः” इत्यादिना तेष्वधिकारो विहितः ।
तथान्ये तपोयज्ञाः तपसा तेन तेन वर्णविशेषविमक्तेन नियमेन यज्ञो यागविधिर्येषां
ते प्राधान्येन यानप्रस्थाश्रमिणोऽत्र गृह्यन्ते, तेषामेव मुख्यतया तपोनिष्ठत्वात् ।
“आश्रमा विहिताः सर्वे वर्जयित्वा निराशिपम्” इत्यादिना शूद्रस्याप्यत्राधि-
कारात्तपोयज्ञेष्वधिकारः । तथान्ये योगयज्ञाः योगेन यमनियमौघनिर्वर्त्येन-
सद्गीजनिर्गौरूपेण चित्तवृत्तिनिरोधैकलक्षणेन समाधिना यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः,
प्राधान्येन चतुर्थाश्रमिणः, तेषामेव प्राधान्येन योगपरत्वात् । अत्रापि शूद्रस्याधि-
कारो विहितः, यतो भगवता ज्यारामुनिनैव चतुर्वर्णसाधारणान् धर्मान्निर्दिशता
तन्मध्ये आत्मज्ञानमुक्तम् । तथा च जनकपराशरसंवादे—

“विशेषधर्मान् वर्णानां प्रब्रूहि भगवन् मम ।

तथा सामान्यधर्माश्च सर्वत्र कुशलो ह्यसि ॥”

इति मन्त्रे विशेषधर्मानुक्ता भगवान् पराशरः—

“आनृशंस्यमहिंसा चाप्रमाद संविभगितौ ।

श्राद्धकर्मातिथेयं च सत्यमक्रोध एव च ॥

१. IO यजेत इति विहि

२. IO omits अत्राधिकारात्

BS' तत्र for अत्र

३. IO नियमाभ्याम्

४. BN' भाग्या

स्वेषु दारेषु सन्तोष शौच नित्यानसूयता ।

आत्मज्ञान तितिक्षा च धर्म साधारणो नृप ॥”

अत्रैवान्यत्र—

“न चापि शूद्र पततीति निश्चयो न चापि सस्कारमिहादतीति ।

श्रुतिप्रवृत्त न च धर्ममश्रुते न चास्य धर्मप्रतिषेधनं कृतम् ॥”

अत्रैवान्यत्रापि—

“सर्वे वर्णा धर्मकार्याणि सम्यक् कृत्वा राजन् सत्यवाक्यानि चोक्त्वा ।

त्यक्त्वा धर्मं दारुण जीवलोके यान्ति स्वर्गं नात्र कार्यो विचार ॥” इति,

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाधारे, स्वाध्यायो वेदवेदाङ्गस्मृतीतिहासपुराणतर्कदण्डनीति
वातदिर्यथाम्ब स्वस्य शास्त्रस्याध्ययनम् । तत्र प्राधान्येन ब्रह्मचर्याश्रमिणो
ऽधिष्ठिता, यतो मुख्यतया तेषां स्वाध्यायनिष्ठत्वं व्यपस्यितम् । तत्र च कस्मिंश्चिदशे
कथंचिच्छूद्रस्याप्यधिकारः, यत “स्वयं यजेत” इति पाकयज्ञेषु तस्याधिकाराभ्युप-
गमात् तदितिकर्तव्यताविज्ञानहेतोः कस्यचिच्छास्त्रावयवस्य केनचित्प्रकारेणाध्ययन-
मवश्यमेव प्रसक्तम् । तथा ज्ञानयज्ञं ज्ञानेन प्रबन्धप्रतिपादितात्माद्वैतबोधोपात्मना
यज्ञो गृह्यते, तैत्त शूद्रस्याप्यधिकारः ॥

१ BS* धर्ममुच्यते is noted as an
alternative reading

२ IO BS* and BN* ब्रह्मचर्या

३ IO and BN* यज्ञा

४ BN* तत्र

तथा चोक्तम् इहेव पैरब्रह्मस्वरूपमात्मानं व्यपदिशता भगवता—

“मा हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पाप्योनय ।

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परा गतिम् ॥” इति^१ ।

न चातिशयोक्तिमात्रमेतत्, यतो मुनिर्नैरोक्त^२ मोक्षधर्मेण । पित्रहा-
सुलभाद्यास्मिन्नयं तुलाधाराद्याश्च वैश्या धर्मव्याधादयं शूद्रा आविर्भूततत्त्व
ज्ञानास्तत्रतत्रोदाहृता । तदनेन ज्ञानयज्ञेन पृवोक्ता यज्ञभेदा ज्ञानयज्ञतामा
मुच्यन्तीत्युक्तं भवति । स्वाध्यायज्ञानयज्ञानां यतयः सशितव्रता
इति विशेषणं स्वाध्याययज्ञानामत्यन्तनियमपरत्वात्, ज्ञानयज्ञानां च परमार्थं
निष्ठत्वान्मुख्ययतिरक्षणयोगाद्वेदितव्यम् । अथ प्राणायामयज्ञस्य साधारण्यात् पृथक्
स्वरूपं प्रतिपादयन्नाह—अपरे केचियोगिनोऽपाने पूरकवृत्तौ व्यवस्थिते शरीरे
मरुति प्राणं रेचकवृत्तिन्यासितं वायुं जुहति, प्राणस्थं वायुं हविर्भावेन
कल्पयित्वापानं चान्त्रितेन, यागत्रिधिमनुतिष्ठन्तीत्यर्थः । रेचितं प्राणो यदापानं
घृत्यात्मना परावर्तमानं स्वरूपं जहाति, तदापानेऽसौ हुतो भवतीति कृत्वा “अपाने
जुहति प्राणम्” इत्युक्तम् । अनेनैव क्रमेण प्राणेऽग्निभावेन परिकल्पितेऽपानं हवि-
र्भूतमन्ये जुहति इति रेचकवृत्तिपूर्वकत्वेन पूरकवृत्तिविधौ न्तिरूपतया पूरकवृत्ति-

१ IO परं ब्रह्मस्व

BN^३ परं ब्रह्म स्वं

२ IO, BN^३ and BS^३ omit इति

३ BS^३ omits उक्तं

४ IO omits च

५ IO स्थित

६ BN^३ तदापाने स हुतो

७ IO and BN omit विधाति
वृत्ति

BS^३ reads the passage
in the margin.

पूर्वकृत्वेन रेचकवृत्तिश्चान्तिरूपं प्राणापानक्रमद्वयं प्रतिपाद्य शुम्भकवृत्तिरूपं क्रमं प्रतिपादयितुमाह—अपरेऽन्ये प्राणापानयोर्द्वयोरपि गती व्यापारौ रूढा स्तम्भयित्वा यावच्छक्ति प्राणायामपरायणा, तथाविधाना रुद्धाना प्राणानामायाम चिरकालावस्थानात् दीर्घीकरण परायणं निष्ठा येषां ते सादृशा, प्राणायामपरायणा । अनेन रेचकपूरकवृत्त्योरपि प्राणानामायाम एवोक्तो वेदितव्यः । ते चैवविधा नियताहारा मात्राकालावच्छिन्नहितपवित्राशिनः सन्त प्राणान् नानानाडीवाहिनो वायूनाज्यभूतान् मध्यमेषु प्राणेषु अग्निभूतेषु जुह्वति, सत्र लीनान् कुर्वते, मध्यमप्राणवृत्त्यवलम्बिनस्तिष्ठन्ति । अयं प्राणयज्ञक्रमः प्रतिपादितः । एषोऽपि पूर्वोक्तज्ञाननिष्ठतयानुष्ठीयमानो ज्ञानयज्ञत्वमापद्यते, यतः पूर्वयोर्द्वयोः प्रकारयोः प्राणोदयास्तमयसन्धिसमाहितत्वेन परमात्मसमापत्तिहेतुतामापद्यमानयोर्विज्ञानयज्ञता जायते । तृतीयेऽपि क्रमे मध्यमप्राणपरिणतचित्तैवृत्तितयासौ जायते । अस्य च प्राणायामक्रमस्य योगाहत्वेन व्यवस्थितस्यापि पुनर्वचनं केवलम्यैव यज्ञविशेषप्रतिपादनार्थं वेदितव्यम् ॥

एवमनुष्ठातृभेदेन यज्ञभेदान् प्रतिपाद्य सर्वेषामपवर्गफलत्वं यथा भवति तथा प्रतिपादयितुमाह—

सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥

यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।

१. IO प्राणायाम

२. BN¹, BN² and BS¹ अग्निभूतेषु

३. IO and BS² omit वृत्ति

४. BN² यामक्रम

५. BS² किल्बिषा is noted as an alternative reading

एते यथोक्तविविधयज्ञानुष्ठानतः सर्वेऽपि समस्ता एव निर्विशेषतया
सनातनं नित्यमक्षयं ब्रह्म परमात्मतत्त्वं यान्ति गच्छन्ति, तदेव सम्पद्यन्ते इत्यर्थः ।
फीदृशा यज्ञविदः सन्तः१ यदि यथाप्रतिपादितब्रह्मार्पणविधानक्रमेण यज्ञं यथोक्तं
नानारूपं यागं जानन्ति निर्विकल्पतया प्रतिपद्यन्ते, ततस्तथैभूतेन यज्ञविधिना
क्षपितकल्मषा विनाशिताज्ञानलक्षणमुख्यमहापातकाः सन्तः२ । तथानुष्ठिताद्यज्ञाच्छिष्टं
तादृग्यागविधानानन्तरमाहरणीयं यत्तदेवामृतं ब्रह्मार्पणविधानदृष्ट्या ब्रह्मनयत्वा-
दमृतम्, अनुत्तरानन्दास्वादसुन्दरं सुधारसं भुञ्जते, परसंविन्मयस्यात्मपरिपोषाय चर्य-
यन्ति, ये तथाविधाः सन्तः यथोक्तं ब्रह्मलक्षणं फलं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । ब्रह्मार्पणज्ञान-
व्यतिरेकेणैतान् यागविशेषाननुतिष्ठन्तस्तेभ्यस्तत्तैवानारूपं परिमितं फलं प्राप्नुवन्ती-
त्यर्थात्मतिपादितं३ भवति ॥

यस्तु केयलेन क्रियामात्रेण ज्ञानमात्रेण वा ज्ञानक्रियासमुच्चयेन वा
द्वयोरेकतमेनापि विधिना र्यज्ञे न किञ्चिदनुतिष्ठति, तस्य

नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरात्तम ॥ ३१ ॥

अयज्ञस्योभयरूपतयापि यज्ञरहितस्यायमेव लोको दृष्टमेव नास्तिकत्वात्सर्व-
जनद्वेष्यैस्य सतो नास्ति, यदुक्तम्—

१. BN' and BN' तथाज्ञातेन.
This is noted as an
alternative reading in
BS'

२. BN' तेभ्यस्ततो. This is noted
as an alternative read-
ing in BS'.

३. BN' रूपं परिणतेभ्य तत्तज्ज्ञान-
रूपं फलं

BN' रूपं मितं फलं

४. BN' and BN' प्रतिपादित.

५. All except BS' omit ज्ञान-
मात्रेण वा

६. All except BN' यज्ञं

७. BN' द्वेषस्य

“सत्यधर्मच्युतात्पुस वृद्धादाशीविषादिव ।

नास्तिकोऽपि बुद्धिजते जन रिपुनरास्तिक ॥” इति ।

तस्यैवविधस्य पापशीलस्य वृत्तोऽन्य एतस्माद्धोकात्पर स्वर्गापवर्गालोक
फलभोगास्पदमदृष्टसज्जो भवति ॥

अथैतेषां सर्वयज्ञानां कर्मफलप्रतिपादनेन ज्ञानयज्ञत्वापत्तिं प्रतिपाद-
यितुमाह—

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।

कर्मजान् विद्धि तान् सर्वानेन ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥

एवं यथोक्तेन क्रमेण मूलप्रकारा यज्ञा ब्रह्मणो वेदादेः शास्त्रस्य मुखे,
तद्वारेणेत्यर्थः, वितता स्वैगतिविशेषप्रतिपादनक्रमेण विस्तारिता, ताश्च सर्वान्
कर्मजान् बाह्मणः कायव्यापारनिर्वर्त्यत्वेऽक्रियासमुद्भवान्विद्धि, नान्यथैषामात्मलाभोप-
पत्तिरिति निश्चिनु । येऽपि हि बुद्धिमात्रसाधना यज्ञा, तेषु तादृक्सूक्ष्मबुद्धिव्यापारा-
व्यभिचारः स्थित एव । ततः सदृष्टत्वादशक्यपरिहाराणां कर्मात्मकानां यज्ञानां
यथोक्तज्ञाननिष्ठतयानुष्ठानमपवर्गसिद्धिहेतुरित्येव ज्ञात्वा सम्यक् प्रतिपद्य विमोक्ष्यसे
स्वयमेव कैःकैःमविष्यसि, न निमित्तान्तरमपेक्षिष्यसि इति । समुच्चयज्ञानस्य मोक्ष-
प्रति सोऽर्क्यप्रतिपादनाय विमोक्ष्यसि इति कर्मकर्तृरिप्रयोगः ॥

१ IO BN² and BS² स्वर्गविशेष

४ IO बुद्धि

२ BS निर्वर्त्यत्वान्

५ IO केवले

३ IO निश्चित्य

अथैनस्य ज्ञानस्य यशसार्थनाह—

श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञानयजः परन्तप ।

ममं कर्माग्निल पाथं ज्ञाने परिममाप्यते ॥ ३३ ॥

द्रव्यमयाद्यज्ञानि यथोक्तप्रतिपादितयन्त्रेद्रव्यजोपक्षार्हा वेदितव्यम् । तेन सर्वेभ्यो यज्ञेभ्यो ज्ञानयजः श्रेयान् प्रशस्यते । ज्ञानयज्ञो हि यजः सर्वान् द्रव्य-
यज्ञादीन्मोक्षकान् सम्पादयति । तेन ज्ञाने मतिः सर्वत्रा ज्ञानयज्ञो एव भवती-
त्युक्तं भवति । सर्वद्रव्यनिष्ठत्वेन हि ज्ञानयजन् मोक्षकम्, ज्ञानम् न तु पृथक्,
यन्मात्रयोक्तं ज्ञानं द्रव्ययज्ञादिभिर्भाष्येन ममं गगना कर्म अस्मिन् स्थितमित्ये-
वापेक्षया समग्रं ज्ञाने परिममाप्यते प्रविश्य गच्छति, कृन्मति दम्भावनता स्थात्य-
प्रसादमागम्यै न भवते ॥

एवमिह च—

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥

तज्ज्ञेन तुभ्य ज्ञानिनः परमानमरापत्तिश्चानिरासक्यप्राप्सुसायभूत-
बोधयुक्ता गुण उपदेक्षन्ति प्रतिपादयिष्यन्ति, किं ज्ञान्यमात्रज्ञानेनेत्याह । तत्त्व-
दर्शिनः यथप्रतिपादितस्य परमार्थस्य स्वमयेदनेन द्रष्टव्यं केन हेतुनोपदेक्ष्यन्ति ।
प्रणिपातेन पादप्रणामपूर्वेण सर्वानन्या प्रदन्वेन, तथा परिप्रश्नेन परितः समन्तात्

१. B¹ 'यज्ञ'

२. IO स्थाने

१. B¹ 'ज्ञानं तु ज्ञानिनः'

२. B¹ and B⁵ उपदेक्ष्यन्ति

सर्वसंशयच्छेदार्थं यः प्रश्नः पुनः पुनः प्रार्थनापूर्वमनुयोगः तेन ; तथा सेनया
आसन्नस्वसमर्पणात् सर्वत्र निर्विकल्पया शुश्रूषया । निर्व्याजभक्तिश्चद्वाराधिता
गुरवः एवंविधमहोदयमर्थमुपदिशन्तीति विद्धि निश्चयेन जानीहि ॥

कीदृशं तज्ज्ञानमित्याह—

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेव यास्यसि पाण्डव ।

येन भूतान्यशेषाणि द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥

यज्ज्ञात्वा सम्यक् प्रतिपद्यै पुनस्तत्प्रतिपत्तेरुत्तरकालमेव सर्वस्यैानुष्ठेये
वैरिघटलक्षणे स्वधर्मे एवाधर्मप्रतिपत्तिरूपेण प्रकारेण मोहं^१ विपर्ययलक्षणमज्ञानं
न प्राप्स्यसि, येन च ज्ञानेन करणभूतेन सर्वभूतानि चराचरमाणभृतो मयि
परमकारणे तथात्मनि स्थितानि द्रक्ष्यसि ज्ञास्यसि । किमुक्तं भवति ? परमकारणा-
भिन्नात्स्वात्मनः सर्वभूतानां वास्तवमभेदमनेन ज्ञानेन साक्षात्करिष्यसि । अत्र
स्वयं ज्ञानमुपदिशन्नपि ज्ञानिनस्ते ज्ञानमुपदेक्ष्यन्तीति भगवान्यद्वाह, तत्र साक्षा-
त्त्वानुभवलक्षणे विशेषज्ञानेऽर्जुनस्याभिकाङ्क्षोत्पादनं प्रयोजनम् । यत् क्रमेणो-
त्पन्नविशेषज्ञानजिज्ञासातिशयः भगवास्तत्त्वमनुभावयिष्यत्येव ॥

युद्धलक्षणे स्वधर्मेऽनुष्ठीयमाने कुत एव ते^२ पापसम्बन्धः, यतोऽस्य
ज्ञानस्यायं प्रभावः —

१. BS^१ अशेषेण

२. BN^१ प्रतिपाद्य

३. IO, BN^१ and BS^१ सर्वमेवमव-
दयानु-

४. IO and BN^१ मोह

५. BN^१ omits च

६. BS^१ करिष्यामि

७. All except BS^१ भावयिष्यन्तीति

८. BS^१ omits ते

अपि चेदमि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।

सर्वं ज्ञानप्लवेनैव धृजिनं सन्तरिष्यसि ॥ ३६ ॥

अपि चेदसि यद्यपि त्वं सर्वेभ्यः पापेभ्यः समस्तेभ्यः पैतृकिभ्यो जाति-
गुर्वान्निदुष्टतत्कारित्वात् पापकृत्तमः तदपेक्षयातिशयेन दुष्कृतकारित्वात्, तथाप्यस्य
ज्ञात्यादिवधलक्षणस्य कर्मणः स्वधर्मत्वे सति धृजिनं तज्जं पापं समस्तं मागरमिव
दुर्लभ्यं यथोक्तज्ञानलक्षणेन प्लवेन यानपात्रेण लङ्घयिष्यसि ॥

यतः—

यैधेयानि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथैव ॥ ३७ ॥

यथा काष्ठानि दीप्तरोऽनलो अग्निमात्रशेषाणि, तथा तेनैव प्रकारेण
सर्वाणि नि शेषाणि कर्माणि पुनः फलदानसामर्थ्याक्षपणाज्ज्ञानं निर्दहति । अनेन
स्वधर्मत्वेनावस्थितानां परमघोराणामपि सर्वेषां कर्मणां नैष्कल्यापादनसमर्थं ज्ञान-
मेतदित्युक्तम्, न तु शार्ङ्गविहितानाम्; यथोक्तं प्राक् “धेयान् स्वधर्मो विगुणः”
इत्यादिना ॥

किञ्च अयोरस्यापि कर्मणो मोक्षलक्षणेत्तमफलप्राप्तिर्पर्यवसायिनैनेन—

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

तत्त्वचपं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ ३८ ॥

१. BN¹ पातकेभ्यः

२. BN¹, BS¹ and BS² शास्त्रादि
IO शास्त्रादि

३. IO adds त्वं

४. IO तथैषासि

५. IO अर्जुन

६. BN¹ and BS¹ उन्निह तथा...
सर्वाणि

७. BN² समर्थ

८. BN¹ शास्त्रावधि

९. BN¹ adds फल

१०. IO and BS² सायेन

सर्वसंशयच्छेदार्थं यः प्रश्नः पुनःपुनः प्रार्थनापूर्वमनुयोगः तेन ; तथा सेवया आसन्नस्यसमर्पणात् सर्वत्र निर्विकल्पया शुश्रूषया । निर्व्याजमक्तिश्रद्धाराधिता गुरुवः एयंविधं महोदयमर्थमुपदिशन्तीति विद्धि निश्चयेन जानीहि ॥

कीदृशं तज्ज्ञानमित्याह—

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ।

येन भूतान्यशेषैणि द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥

यज्ज्ञात्वा सम्यक् प्रतिपद्यै पुनस्तत्प्रतिपत्तेरुत्तरकालमेव सर्वस्यैानुष्ठेये वैरिबलक्षणे स्वधर्मे एवाधर्मप्रतिपतिरूपेण प्रकारेण मोहं^१ विपर्ययलक्षणमज्ञानं न प्राप्स्यसि, येन च ज्ञानेन करणभूतेन सर्वभूतानि चराचरप्राणभूतो मयि परमकारणे तथात्मनि स्थितानि द्रक्ष्यसि जास्यसि । किमुक्तं भवति ? परमकारणाभिज्ञात्स्वात्मन सर्वभूतानां वास्तवमभेदमनेन ज्ञानेन साक्षात्करिष्यसि । अत्र स्वयं ज्ञानमुपदिशन्नपि ज्ञानिनस्ते ज्ञानमुपदेक्ष्यन्तीति भगवान्यदाह, तत्र साक्षात्तत्त्वानुभवलक्षणे विशेषज्ञानेऽर्जुनस्याभिकाङ्क्षोत्पादनं प्रयोजनम् । यतः क्रमेणोत्पन्नविशेषज्ञानजिज्ञासातिशयं भगवांस्तत्त्वमनुभावयिष्यत्येव ॥

मुद्गलक्षणे स्वधर्मेऽनुगृहीयमाने कुत एव ते^२ पापसम्बन्धः, यतोऽस्य ज्ञानस्यायं प्रभाव —

१. BS^१ अशेषेण

२. BN^१ प्रतिपाद्य

३. IO, BN^१ and BS^१ सर्वमेवमव-
रयन्तु-

४. IO and BN^१ मोह

५. BN^१ omits च

६. BS^१ करिष्यामि

७. All except BS^१ भावयिष्यतीव

८. BS^१ omits ते

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।

सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिप्यसि ॥ ३६ ॥

अपि चेदसि यद्यपि त्वं सर्वेभ्यः पापेभ्यः समस्तेभ्यः पातकिभ्यो जाति-
गुर्याद्विदुष्वृतकारित्वात् पापकृत्तमः तदपेक्षयातिशयेन दुष्कृतकारित्वात्, तथाप्यस्य
ज्ञात्यादिवधलक्षणस्य कर्मणः स्वधर्मत्वे सति वृजिनं तज्जं पापं समस्त सागरमिव
दुर्लङ्घ्यं यथोक्तज्ञानलक्षणेन प्लवेन यानपात्रेण लङ्घयिष्यसि ॥

यत —

यथैथांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथो ॥ ३७ ॥

यथा काष्ठानि दीप्तरोऽनलो भूतिमात्रशेषाणि, तथा तेनैव प्रकारेण
सर्वाणि नि शेषाणि कर्माणि पुनः फलदानसामर्थ्यक्षपणाज्ज्ञानं निर्वहति । अनेन
स्वधर्मत्वेनावस्थितानां परमघोराणामपि सर्वेषां कर्मणां नैष्कल्यापादनसमर्थं ज्ञान-
मेतदित्युक्तम्, न तु शार्ङ्गविहितानाम्, यथोक्तं प्राक् “ श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः ”
इत्यादिना ॥

किञ्च अघोरस्यापि कर्मणो मोक्षलक्षणेत्तमफलप्राप्तिर्पर्यवसायिनीनेन—

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ ३८ ॥

१. BN¹ पातवेभ्यः

२. BN¹, BS¹ and BS² ज्ञानादि

IO ज्ञानादि

३. IO adds त्वं

४. IO तथैथांसि

५. IO अर्जुन

६. BN¹ and BS¹ omit तथा..

सर्वाणि

७. BN² समर्थ

८. BN² शास्त्रावहि

९. BN¹ adds फल

१०. IO and BS¹ सायेन

यस्माज्ज्ञानेन तुल्य जीवनमन्यद्वस्तु जगति न सम्भवति, तच्चास्य पावनत्वं योगसंसिद्ध^२ ज्ञानसंसृष्टेनै^३ कर्मसमाधिना सम्यक्सिद्ध प्राप्तपरमात्मसमापत्ति-
लक्षणप्रकटफलम्सन्^४ कालेनाभ्यासतीव्रतानुसारिणा शीघ्रेण चिरेण वा स्वयमेवा-
त्मनैव लभते स्वीकृते ॥

तस्य चैवंप्रभायस्य ज्ञानस्य लाभक्रममाह—

श्रद्धान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परं शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥

श्रद्धा आप्तोपदिष्टे^५ निर्विकल्पफलसम्भावना, यद्वशात्प्राप्तफलस्यैव
चेतसः संसाद उत्पद्यते । सा च परमेश्वरप्राप्तदमुरपादपप्रथममज्जर्या भक्त्या
सहैवोत्पद्यते, तद्वान् तथा युक्त सदायात्मकघोरविघ्नविनाशात्तत्परः, नान्यचेता ।
तथा संयतेन्द्रि, प्राप्तिपादितेन क्रमेण वशीकृतसकलक्षर्वर्ग परंपावनं ज्ञानम्
अभियुक्तं कुतश्चित्परमेश्वरेच्छाश्रिततात्साक्षात्तत्परमार्थादिवामोति । तच्च प्राप्य-
नित्याभ्यासपरिशीलनात् मुह्यदप्रतिपत्त्या स्वीकृत्याचिरेणाल्पीयसैव कालेन परा निरु-
त्तरा शान्तिं सकलविप्लवविनाशनिश्चलं शमं स्वात्मोपलब्धिजनितानि निर्वृतिमधि-
गच्छति प्राप्नोति ॥

१. BS¹ and BS² पावकं

२. IO संसिद्धौ

३. All except BS² add यथोक्तेन

४. BN¹ and BS² adds योगी

५. BN¹ and BS² तीव्रत्व

६. BN² एव

७. IO, BN² and BS² omit प्रथम.

८. BN² उत्पद्यते

९. BS¹ and BS² अर्यवर्गः

१०. BN¹ and BN² परमं

११. BN¹ omits स्वीकृत्य

एतद्गुणविहीनस्तु—

अज्ञश्चाश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति ।

नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं मंशयात्मनः ॥ ४० ॥

अज्ञो ज्ञानरहितो नश्यति, परापरफलाप्त्यभावात् संसार एव निमज्जति ।
कीदृशः स विनश्यति? अश्रद्धान य परमेश्वरानुग्रहाद्धिना न किञ्चिच्छ्रद्धाति-
सम्भावयति, यत श्रद्धाविरहात्संशयात्मा सर्वत्र निश्चयप्रतिपत्त्यभावात्सन्देहमय-
बुद्धिः । अतश्च तथाविधस्य सन्दिग्धबुद्धेर्नायं दृष्ट एव लोकोऽस्ति । न च पर-
स्वर्गापवर्गलक्षणो दृष्ट । ततश्च सुखमपि तस्य नास्ति । संशयितस्य हि वैध्यादिना
आप्तेनोक्तं व्याध्यादिप्रतीकारहेतौ भेषजादौ सन्दिह्यमानमतेर्याध्याविनाशाभावादयमेव
लोनो नास्ति, कुत परः, सुखं वा लोकाद्वयोपभोग्यैर्मिष्टफलं भविष्यति?

यं पुनरेतद्यतिरिक्तलक्षणं, तम्—

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।

आत्मन्तं न कर्माणि निगमन्ति धनंजय ॥ ४१ ॥

योगेन ययोक्तेन ज्ञानसंस्कृतकर्मसमाधिना संन्यस्तानि अनित्यलुप्तात्मक-
फलमिसन्धिविरहात् त्यक्तानि क्रियमाणान्येव तिरस्कृतानि कर्माणि येन तादृशम्;

१. BS¹ adds सर्वत्र

२. BN³ बुद्धेर्नायं

३. IO वैद्या-

४. IO and BN³ उक्तं

५. BN³ प्रतीकारं

६. All except BS¹ परम्

७. All except BN³ भोगं

८. BN³ यतः,

९. BN³ लक्षणस्तत्र

१०. IO and BS¹ omit ज्ञानसंस्कृता

११. BN³ कर्म येन

तथा ज्ञानेन सदसत्यदार्थनिश्चयप्रतिपत्तिरूपेण यथोक्तेन बोधेन संछिन्नं निवृत्त-
मूलः संशयः सन्देहो येन तं तादृशम् । अतः सत्यात्मप्रतिपत्तिवशादात्मवन्तं
न कर्माणि शुभाशुभानि निवृत्तान्ति, सुखदुःखलक्षणफलज्ञानेन नै स्वतन्त्री-
भूवन्ति ॥

यत एवम्—

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ।

छित्त्यनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भास्त ॥ ४२ ॥

॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

तस्माद्व्यवन्धप्रतिपादितात् कारणात् । योगं शास्त्रविहितेषु कर्मसु यथोक्त-
ज्ञानसंस्कृतेषु समाधिं यथोक्तमातिष्ठ समाचर । अत्रोत्तिष्ठ प्रोद्युक्तो भव । किं कृत्वा?
एवं सर्वदोषैकहेतुं संशयं यथोक्तेन ज्ञानस्वङ्गेन छित्त्वा मूलादेव निर्पाटय । कीदृशम्?
हृत्स्थं हृदयगतमज्ञानसंभूतं मोहप्रभवम् । अनेन हृदयगर्तत्वेन मोहप्रभवत्वेन
चादूर्यवर्तित्वमसारमूलत्वं च सुच्छेदत्वप्रतिपादनार्थमेतदुक्तमित्योम् ॥

१. BN¹ omits लक्षण

२. BN¹ omits न

३. BN¹ and BN² आत्मना

४. IO and BS¹ एवं

५. BS¹ and BN² omit प्रवन्ध

६. BN² and BS¹ निपात्य

७. IO omits अज्ञानसंभूतं

८. BN² गतेन

कल्याणैकनिकेतनस्य जगतां घोराघविध्वंसिनो

धर्मस्यास्य सुरापगाम्भस इव ब्रह्मात्मकस्योद्भवम् ।

आख्यायात्मन एव यत्र भगवान् पार्थाय मौयातिगं

स्वं माहात्म्यमसूचयन्तं विवृतोऽध्यायश्चतुर्थः क्रमात् ॥

इति श्रीमद्भगवान्कृष्णमैविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे

सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे

चतुर्थोऽध्यायः ॥

१. IO सर्वोतिगं

BN^s and BS^s note this
as an alternative read-
ing.

२. BN^s रामरचिते

BS^s रामविरचिते

॥ अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथ द्वितीयाध्यायपरिसमाप्तौ बुद्धिप्रशंसावाक्यानि, प्राक् च कर्मयोग-
वचनानि श्रुत्वा तेषां च परस्परविरुद्धत्वं मन्यमानेनार्जुनेन

“ ज्यायसो चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ”

इत्यादिना प्रश्नो यः कृतोऽभूत्, स भगवता यद्यपि निर्णीत एव तृतीये,
तथापि चतुर्थाध्यायपरिसमाप्तौ—

“ योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ”

इत्यत्र योगसंन्यासशब्दौ श्रुत्वा संन्यासं त्यागं मन्यमानः पुनस्तपन्नसंशयः.

अर्जुन उवाच—

. संन्यास कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च ग्रंथसि ।

यैः श्रेयानेतयोरेकः तन्मे ब्रूहि “ निनिश्चितम् ॥ १ ॥ ”

हे कृष्ण कर्मणां त्यागं प्रशंससि स्तौषि । पुनश्च तेषामैव योगम्
अनुष्ठानेन स्वीकारं स्तौषि । तदेतयोर्विरुद्धयोः कर्मत्यागस्वीकारयोः संन्यासयोग-
शब्देनोक्तयोर्योगपथेनानुष्ठानं तावन्न सम्भवति ; अतो द्वयोर्मध्यादेकं संन्यासो
वा योगो वा य एव श्रेयान् प्रशस्यतर. तन्मे नि सन्देहतया ब्रूहि ॥

१. All except BN* द्वितीये

२. IO, BS¹ and BS² यच्छ्रेयान्

३. IO, BS¹ and BS² मुनिश्चितम्

४. BS¹ unit, पुनश्च...स्तौषि

अथ शब्दविशेषमात्रजनितं संशयमर्जुनस्य परिहर्तुम्

भगवानुवाच—

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।

तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥

सत्यं द्वावप्येतौ कर्मणां संन्यासयोगौ त्यागस्वीकारौ भिन्नानुष्ठातृपुरुषा-
नुष्ठीयमानापवर्गलक्षणाभ्युदयसंपादको भवतः । यतः केवलज्ञानवादिनः सर्वात्मना
कर्मणां त्यागेनापवर्गमिच्छन्ति, समुच्चयवादिनस्तु कर्मणामत्यागेनानुष्ठानेनेति^१,
द्वयोरपि फलश्रुतिरस्ति । किंतु तयोः संन्यासयोगयोर्मध्यात्संन्यासात्त्यागात् तमपेक्ष्य
कर्मयोगो विहितकर्माचरणं विशिष्यते, उक्तवक्ष्यमाणहेतुपर्यालोचनगा प्रकृष्यते ॥

यथा विशिष्यते तथाह—

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।

निर्वन्दो हि महाबाहो सुखं बन्धादिमुच्यते^२ ॥ ३ ॥

समुच्चयानुष्ठाता कुर्वन्नपि कर्माणि नित्यं संन्यासी यदा[सदा] त्यक्तकर्मा
बोद्धव्यः । कोऽसौ? यः न किञ्चिद्वेष्टि, न किञ्चित्काङ्क्षति । कस्मात्स नित्यसंन्यासी-
त्याह—यस्मान्निर्वन्द द्वेषाकाङ्क्षशब्दप्रतिपादितात् द्वेषरागलक्षणात् द्वन्द्वा-
भिष्कान्तः, कर्माभ्यपि कुर्वन् सुखमक्लेशं बन्धात्संसारलक्षणात् दुर्गान्मुच्यते, स्वयमेव
मोक्षमाप्नोति । तदिदमत्र तात्पर्यम्—संसारकाराबुद्धरस्थानां रागद्वेषावेव दुरुच्छेदौ

१. BN¹ omits तु

३. BS¹ प्रमुच्यते

२. BN¹ in 1 BN² omit इति

४. BN¹ कर्मण्यपि

बन्धनपाशौ, तावेव यथोक्तात्मज्ञानासिना येन छिन्नौ, तस्य क्रियमाणान्यपि कर्माणि अकृतकल्पानीत्यसौ नित्यसंन्यासीत्युक्त. । यस्तु परिहरन्नपि कर्माणि रागद्वेषौ छेतुं न प्रभवति, 'स संन्यस्तकर्मापि' कर्मकृदेव, तद्वन्तस्य तत्फलस्य बन्धस्या-
विरामात् । यथा च सर्वकर्मणां परित्यागोऽनुपपत्तिः, केषांचन वा त्यागे बन्धकारण-
भूतरागद्वेषानुपरमः, तथा प्रागेव भूयोभूय. प्रतिपादितं प्रतिपादयिष्यते च ॥

इत्थं च समुच्चिते ज्ञानकर्मणी प्राक्साङ्ख्ययोगशब्दाभ्यां ये प्रतिपादिते,
त एव संन्यासयोगशब्दाभ्यामुक्तेः ततः किं ते संशयकारणमित्याह—

साङ्ख्ययोगौ पृथग्वालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।

एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥ ४ ॥

साङ्ख्यं यथाप्रतिपादितात्मतत्त्वज्ञानम् । योगः तदैविरहविधानविहित-
बन्धसामर्थ्यानां विहितानां कर्मणामनुष्ठानम् । तौ नित्यमन्योन्यावियोगप्रतिरुध्य-
संपूर्णस्वरूपत्वादभिन्नौ । बालास्तत्त्वज्ञानव्यवहारव्युत्पत्तिरहितत्वाद्बालिशः । पृथक्
भिन्नपुरुषानुष्ठेयतया विविक्तावस्थानौ । प्रवदन्ति व्याचक्षते । न तु पण्डिताः परमार्थ-
विदः । यत एकमपि साङ्ख्यं योगं वा सम्यग्यथाप्रतिपादितेन रूपेणास्थितः
समाश्रितः पुमान् उभयोर्द्वयोरपि साङ्ख्ययोगयोः फलं कैवल्यलक्षणं विन्दति
लभते । किमुक्तं भवति : यथोक्तसौङ्ख्यपरसंज्ञविज्ञानसमाश्रयणं प्रबन्धप्रतिपा-
दितोपपत्त्या यथाविहितकर्मानुष्ठानरूपं योरामन्तरेण यथोक्तफलपर्यवसायि न
भवत्येव ॥

१. IO omits अपि

२. BN² त्यागानुपपत्तिः

३. BS¹ and BN² तद्विरह

४. IO adds सन्

५. BN¹ संख्यापर

६. IO भयण

योगोऽपि साङ्ख्यरहितस्तथैवेति तदेव ब्रूयितुमाह—

यत्सादृश्यं प्राप्यते स्थान तद्योगैरनुगम्यते ।

यत् सादृश्यं च योगं च यः पश्यति न पश्यति ॥ ५ ॥

साङ्ख्येन ज्ञानेन सम्बद्धा पुरुषा लक्षण्या सादृश्या इत्युक्ता । तद्वत् योगसम्बन्धाघोरा । तैरेवविधै साख्यैर्यथोक्तज्ञानवद्विर्यत्स्थान विश्रान्तिपद प्राप्यते, निरुत्तरोपेयतया समाश्रीयते, तदेव योगैरनुगम्यते, पश्चात्कालत्रया स्वीक्रियते । ज्ञानपूर्वत्वाद्गुणानस्य यत्साङ्ख्यै प्राप्यते, तद्योगैरनुगम्यत इत्युक्तम्, न पुन कैवल्यलक्षणैकफलसम्पादने तुल्यहेतुत्वात्तयोर्भेदोऽस्ति । तत साङ्ख्य योग चैरुमेव न पश्यति जानाति स एव पश्यति । तस्यैव स ज्ञानात्मिका दर्शनशक्ति, न तु यो ज्ञानेन केवलेनेन मोक्ष कर्मयोगेन सर्वेणापि बन्ध इति पश्यति ॥

तदाह—

मन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्नुमयोगतः ।

योगयुक्तो मुनिर्नृणां न चिरेणाविगच्छति ॥ ६ ॥

अयोगोऽत अयोगात् । यथोक्तनीत्या कर्मानुष्ठानसमाधानाद्विना सन्यास पुन र्वन्धसम्बन्धाभावफल कर्मत्याग प्राप्तुमासादयितुं दुःखम्, ईच्छेनाप्यते इत्यर्थः ।

१ BS योगै

४ IO अयोगातो

२ IO omits जानाति

५ IO, BS² and BN¹ वृच्छ

३ BS अज्ञानात्मिका

IO संज्ञानात्मिका

BS² notes as an alternative reading संविज्ञाना

त्मिका

यस्माद्योगयुक्तः योगे^१ कर्मसमाधौ युक्तो^२ यथोक्तज्ञानैकतानतया नित्यैसम्बद्धः
सन् मुनिर्भूत्वा शीघ्रमेव ब्रह्म परमात्मलक्षणं परं तत्त्वमधिगच्छति । किमुक्तं भवति?
ज्ञाननिष्ठत्वेन स्वकर्मानुष्ठानं मुनित्वकारणम्, ब्रह्मप्राप्तिलक्षणस्य फलस्य च्छेदावि-
संवाद्युपायभूतत्वात् । न तु केवलं ज्ञानमात्रम्, सर्वात्मना कर्मत्यागानुपपत्तेः, तस्या-
नुपायत्वात् ॥

कैस्माद्योगयुक्तस्यैव ब्रह्म सुप्रापमित्याह—

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।

सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥

यतो योगयुक्तः कुर्वन्नपि कर्माणि न लिप्यते, ततो न चिरेण ब्रह्माधि-
गच्छतीति सम्बन्धः । तदेतद्व्याख्यायते । योगे ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानसमाधौ
युक्तस्तत्परतया नित्यसमाहितो योगी संसारिपुरुषाविशेषेण समाचरन्नपि स्वकर्म-
बन्धहेतुना तत्कलेन सुखाद्यात्मना न लिप्यते न भलिनात्मतां नीयते, यतोऽसौ
विशुद्धात्मा अहंप्रत्ययैकलक्षणोऽयं निसर्गनिर्मलचिन्मात्रस्वरूप आत्मा तस्यैतावत्य-
शुद्धिः यदनाद्यविद्यावशाद्वैकस्वरूपे जात्यादिविविधावच्छेदभाजि प्रतिनियते देह-
मात्रे स्वात्मप्रतिपत्तिः तदभावमात्रमेवात्य विशुद्धिः । इत्थं विशुद्ध आत्मा यस्य

१. BN* योगी

२. IO, BS¹ and BS² युक्ते

३. BN* नित्यं

४. IO अच्छविलाविसं

५. IO omits न तु...पायत्वात्

BS² and BN¹ read it in
the margin

६. BN¹ and BN² omit कर्म

७. IO omits कस्तात्

BS¹ लक्षणो यो

तथाविधः सत्यस्वभावप्रतिष्ठिताहम्भावतया प्राप्तस्वभाविकप्रसाद इत्यर्थः । ततश्च विजितात्मा जितेन्द्रियश्च^१ । अत्रात्मेन्द्रियशब्दाभ्यां ज्ञानक्रियाप्रपञ्चो विवक्षितः, स उभयात्मैषि विजितः, स्वशक्तित्वेन स्वेच्छाविधेयप्रवृत्तिनिवृत्तित्वाद्दशोद्धतो येन सै पदद्वयेन तथोक्तः । एवं हि योगयुक्तः कर्मयोगी शुद्धात्मा सत्क्रियामुर्वर्तमानोऽपि मन्यते । येयमकृत्रिमप्रकाशात्मकस्वभावपरामर्शैकरूपा गमाव्यतिरिक्ता शक्तिः सा एव स्वेच्छानिर्मितज्ञेयकार्यस्वभावविषयप्रकाशनाय प्रसरन्ती ज्ञान-क्रियाभेदेन द्विप्रकारतयावभासते । तस्याश्च ज्ञानरूपो यो भेदः सोऽन्तःकरणवर्गः, यः क्रियारूपः स बहिष्करणवर्ग इति । सूर्यस्य यथा प्रभारूपा शक्तिः किरण-चक्रात्मनावभासते, तथैवेयं मम^२ शक्तिरेवान्तःकरणबहिष्करणभावेन विजृम्भते । न च प्रकाशमानत्वेन सम्यग्द्वैराभ्यन्तरबाह्यरूपैर्विषयैः कञ्चुपीकर्तुं पार्यते । न हि दिनकरकिरणाः प्रकाश्यैर्नीलपीतादिभिर्भावभेदैः स्वाभासेनोपरज्जयितुं शक्यन्ते । स्वतन्त्रा एव तान् प्रकाशयन्ति । तथैवैते अन्तःकरणबहिष्करणरूपाः शक्तिभेदा मम इत्येवं विजितात्मा जितेन्द्रियश्च ॥

नन्येयमपि विशुद्धात्मतादिव्याख्यातविशेषणविशिष्टत्वं नोपपद्यते । कर्म-योगिनो यतो विषये^३ प्रवृत्तिः, तेभ्यश्च निवृत्तिः उपादेयत्वं हेयत्वं च विना न

१. BN^१ omits च

२. IO omits अपि

३. IO omits स पदद्वयेन

४. BN^१ प्रवर्त५. All except BN^१ स

६. IO adds स्वरूप

७. BN^१ and BN^२ add स

८. IO प्रकाशमानत्वेन

९. BN^१ स्वभासेन१०. BN^१ तथैव ते११. BS^१ omits बहिष्करण१२. IO and BS^१ येयु

सम्भवति, तत्सम्भवे च रागद्वेषकलङ्को दुर्निवारः; तस्मिन् सति कुतो विशुद्धात्म-
त्वौदीनि? अत्र परिहारार्थं हेतुगर्भं विशेषणमाह—सर्वभूतात्मभूतात्मा इति ।
सर्वाणि भूतान्यशेषाः स्थावरजङ्गमा विषयभावमापन्नाः पदार्थाः; तेपामात्मभूतः
स्वरूपत्वं प्राप्त आत्मा स्वभावो यस्य स तथाविधः । किमत्र तात्पर्यम्? कर्मयोगी
किल्ले येपु विषयेष्वन्तर्बहिष्करणवृत्तिद्वारेण प्रवृत्तिनिवृत्ती भजते, तेपु तस्य यथोक्त-
ज्ञाननिष्णातप्रज्ञत्वादेवविधासु स्थिरा प्रतिपत्तिः । यथा य इमे चेतनाचैर्तनरूपाः
पदार्था विषयभावमापन्नाः ते संवेद्यमानताव्यतिरेकेण न तत्तत्स्वरूपं प्रतिर्लभन्ते ।
ततः स्वसंविदेव तेन तेन रूपेणावभासते । तत्त्वतो नैतद्वत्स्वन्तरं किंचिदिति
परमेश्वरप्रसादापनीतमायातिमिरत्वादेकस्मिन् परमार्थसत्यात्मतत्त्वे निर्वृते निवृत्त-
द्वित्वावभासविर्भनया सम्यक्दृशा सर्वमन्तःकरणबहिष्करणविषयात्मकं पदार्थजातं
परमात्मस्वरूपादत्यन्तमभिन्नतया निभाल्यन् योगयुक्तः सहजासु शास्त्रविहितासु
क्रियासु प्रवर्तमानो न शुद्धात्मत्वाद्विशेषणव्यभिचारं भजते ॥

१. BN^१ त्वादन्यत्र

२. IO omits this word.

३. IO भूतानि शेषाः

BN^१ and BN^१ भूतान्य-
शेषाणि४. BN^१ and BN^१ भूताःBS^१ भूततत्त्वरूपत्वं is noted
as an alternative read-
ing.

५. IO omits किल

६. BN^१ omits अचेतन७. BN, BS^१ and BS^१ प्रतिर्लभन्ते

८. IO विभ्रमायाः

९. BS^१ परमार्थस्वरूपात् is noted
as an alternative read-
ing.

तमेतं कर्मयोगिनः समाधिमासैनप्राणजयप्रत्याहाराद्यभ्यासपरिकर्मनिरपेक्षं यथोपस्थितविषयसंस्पर्शेऽप्यचिन्तुस्तपरवैराग्यं सर्वथा सर्वस्य सुलभपरमात्मप्रतिष्ठा-
सम्बलक्षणं निरतिशयरूपं फलं वितत्य प्रतिपादयितुमाह—

नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

पश्यन्शृण्वन्स्पृशन्जिघ्रक्षन्नेनान्छन्स्वपञ्चुसन् ॥ ८ ॥

प्रलपन्विसृजन्पृच्छन्निमग्नमिपन्नपि ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ९ ॥

अतोऽसौ युक्तो व्याख्यातस्वरूपः कर्मयोगसमाहितः कुर्वन्नपि न लिप्यते, यतो नैव किंचित्करोमीति मन्यते । सर्वासु क्रियासु लोकोद्बर्तमानोऽपि नैष्कर्म्य-
फलमेव प्रतिपद्यते—इति सम्बन्धः । किं कुर्वन्नेवं मन्यते ? पश्यन्नित्यादिना सर्वे-
न्द्रियवृत्ती प्राणवृत्तीश्च प्रवर्तयन्नपि इति । धारयन् एवंविधामस्य कर्मयोगस्य यथोक्त-
फलप्राप्त्युपायभूतां धारणासुद्वहन् । कथम् धारयन् ? दर्शनादिक्रियासु प्रवृत्तान्यपि
इन्द्रियाणि प्राणाश्च इन्द्रियार्थेषु स्वेषु स्वेषु विषयेषु वर्तन्ते, सम्बन्धमात्रं तैरनुभवन्ति;
न तु तेषु स्वविषयसम्बन्धेषु नित्यनिरतिशयचित्तकाशसम्भावस्य मम लोक्यद्राणा-

१. BN' and BN' आसन्न

२. IO ह्य परं

३. IO omits this word.

४. IO and BN' लक्षण

५. IO, BN' and BS' omit
कर्म

६. BN' स्वप्न जपन्

BN' स्वप्न स्वप्न

IO श्वसन् स्वप्न

BS' श्वसन् जपन्

७. IO omits च

८. IO वर्तते

९. IO भवति

दिवल्ङ्कस्पशोऽन्त सम्भवतीति । “पश्यन्” इत्यादिना “निमिपन्” इत्यन्तेन ग्रन्थेन सर्वेन्द्रियप्राणिवृत्तयः सगृहीता । तथा च बुद्धोन्द्रियवृत्तयः श्रवणस्पर्शनदर्शनरसनघ्राणरूपा क्रममनपेक्ष्य “पश्यन्” इत्यादिना “अश्नन्” इत्यन्तेन पदपञ्चकेन प्रतिपादिता । एवमेव वचनग्रहणगमनविसर्गप्रनर्नरूपा कर्मेन्द्रियवृत्तयः ‘प्रलपन् गृह्णन् गच्छन् विसृजन्’ इति^१ पदचतुष्टयेन प्रतिपादिता । यत् ‘विसृजन्’ इति पदेन विसर्गजननरूपे द्वे वृत्तौ प्रतिपादिते । ‘स्वपन्’ इत्यनेन मनोवृत्ति^२ प्रतिपादिता, स्वाभावस्याया हि मन एव वृत्तिमनुभवति, नेन्द्रियाणि । ‘उन्मिपन्निमिपन्’ इति पदद्वयेन बुद्धिवृत्ति प्रतिपादिता, निश्चयात्मिका हि बुद्धिवृत्तिरिति । सा भावविषयत्वेन भवन्ति उन्मेर्यशब्देनोक्ता, अभावविषयत्वेन भवन्ती^३ निमेषशब्देन । भावाभावौ हि बुद्धिवृत्तिरेव निश्चिनुते । अहङ्काररूपा तु वृत्ति ‘पश्यञ्जृम्बन्’ इति कर्तृतया व्यपदिष्टे पुरुष एव वर्तते—इत्येता अन्तर्बहिष्करणवृत्तयः । ‘श्वसन्’ इत्यनेन प्राणवृत्ति प्रतिपादिता, प्राणधारणमेव हि श्वसनमिति । तदिदमस्य वाक्यस्य तात्पर्यम्—“यस्मिन् सर्वम्” इति व्याख्यातस्वरूपस्य परस्य तत्त्वस्यात्मन एव परमेश्वरस्य तादृक्स्वभावपरामर्शमात्रात्मिका या शक्तिरव्यतिरिक्ता सैव तदिच्छावभासितज्ञेयकार्यात्मकजगत्कीडनकविषयत्वेन प्रसरन्ती तन्मायावनितविपर्ययदर्शनानां सासारिकपुरुषाणां

१ IO om ts प्राण

२ BN^१ प्रजनरूपा३ BN and BN^१ add आदि४ BS^१ and BN^१ प्रजनरूपे५ BN, BN^१ and BS प्रतिपाद्यते

६ IO adds न

७ BN and BN^१ स्वभाव

८ IO उन्मिप

९ BS^१ adds इति

१० IO क्षयवृत्ति

सङ्ग्रहेण ज्ञानक्रियात्वेण अन्तर्बहिष्करणप्रौढैर्बुद्धिभेदेन चतुर्दशमार्गप्रसृतत्वेनाव-
भासमाना संसारबन्धहेतुत्वेन पर्यवस्यति; परमेश्वरानुग्रहादेव उन्मिषितपरिमृष्ट-
द्वैतफलद्वनिर्मलनिजज्ञानचक्षुषां सर्वव्यवहारव्यापृतानामपि यथोक्तस्वभावमात्र-
परामर्शैकरूपतया यथोक्तकर्मयोगिनामवभासमर्माना परमात्मसमापत्तिरक्षणमोक्ष-
फलप्राप्त्यर्थमेव कल्पते इत्यतो युक्तो नैव किञ्चित्करोमीति मन्यते इत्याद्युक्तम् ॥

इदानीमेतदेव प्रकटयितुमाह—

ब्रह्मण्यर्थाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १० ॥

ब्रह्मणि परमात्मनि सर्वाणि क्रियमाणानि कर्माण्यर्थाय तच्छक्तित्वेन
विनिवेश्य, अत एव सङ्गं स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेनावभासमानेषु विषयेषु निमग्नचित्तत्वं
लौकिकं त्यक्त्वा यथोक्तया ज्ञानदृशा परमेश्वरभावानुप्रविष्टो यः करोति, सर्वाः
क्रियाः समाचरति, स लौकिकवत् पापेन कर्मफलरूपेण सुखाद्यात्मना न लिप्यते, न

१. BS¹ adds अपि

२. BN¹ omits प्राण

३. BN² प्रवृत्ति

४. BS¹ and BN² add तु

५. IO सर्वस्य

६. IO मानपर

७. BN¹ लक्षणा

८. IO and BN² आदाय

BS² notes this as a
reading

९. IO and BN² आदाय

१०. BN¹ and BN² सङ्ग

११. IO adds स्वरूपसाक्ष

१२. BN¹ and BS¹ omit this
word.

कलुषीक्रियते । कथम् ? अम्भसा सलिलेन निर्व्यवधानतया सुसंश्लिष्टमपि कमल-
दलमिव ॥

यत एवमत —

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।

योगिनः कम कुर्वन्ति सङ्ग त्यक्त्वात्मसिद्धये ॥ ११ ॥

कायग्रहणेन कर्मेन्द्रियाणि, मनोबुद्धिग्रहणेनान्त करणम्, इन्द्रियग्रहणेन
बुद्धीन्द्रियाण्यत्र गृह्यन्ते । एतै केवलैस्तद्विषयादहङ्काराद्यपरिमहाद्विशुद्धै पृथग्भूतैर्वा
कर्म यथास्व व्यापार शास्त्रचोदितया शरीराद्यव्यभिचारितया च दुस्त्यज योगिन
कर्मयोगसमाहिता कुर्वन्ति अनुतिष्ठन्त्येव, किंतु यथोक्तस्य सत्यस्यात्मन सिद्धये
अहन्तया प्रतीतिनिष्पत्तये सङ्ग त्यक्त्वा कुर्वन्ति । किमुक्तं भवति ? सङ्गत्याग एव
सत्यास, न कर्मत्याग ॥

स च सङ्गत्याग कर्मफलत्यागात्मनन्धप्रतिपादिताद् भवतीत्याह—

युक्तः कर्मफल त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ १२ ॥

यो ज्ञाननिष्ठतया कर्मणि युक्तं सन् अनभिसन्धानेन कर्मफलं त्यक्त्वा
नैष्ठिकीं निष्ठाया परस्या काष्ठाया स्थितौ शान्तिं द्वैतप्रत्ययलक्षणक्षोभरहितसत्यात्म-

१ BN and BN² बुद्धये
BS² notes this as an
alternative reading

२ BN and BN² स्थितं

स्वरूपविश्रैमात्मकं प्रशमं समधिगच्छति । यस्तु निसर्गदुस्त्यजे कर्मणि सर्वदा प्रवृत्तस्तन् युक्तो न भवति, यैथोक्तेन क्रमेण समाहितो न भवति, सोऽयश्यमेव फलसङ्गित्वाद्ध्यते संसारे नियम्यते ॥

अथैवंविधयोः कर्मयोगसंन्यासयोरध्यायेऽस्मिन् प्रबन्धप्रतिपादितयोरुप-
संहारावसरे स्वरूपानुवादपूर्वं तदनुष्ठानार्थेनैषिकीं फलतिष्ठिं स्फुटीकर्तुमाह—

सर्वकर्माणि मनसा मन्यस्यास्ते सुखं वशी ।

नवद्वारे पुरे देहे नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३ ॥

इह मनःशब्देन बुद्धिरेव विवक्षिता ; तच्च द्विविधं मनः, लौकिकं योगि-
सम्बन्धि च; तत्राचिन्त्येश्वरमायाशक्तिवशादुद्धृतद्वैतप्रत्ययतिमिरमयं लौकिकम्, येन
लोक एकमेव परमार्थसत्तत्त्वं नानात्वेन मन्यते । 'योगिसम्बन्धि तु येन भगवदनु-
ग्रहाविर्भावितविद्याशक्तिविमलीकृतेन योगिनः सर्वभावान् यथोक्तपरमात्मैकस्वरूपतया
मन्यन्ते, तदेवंविधमुभयात्मकत्वं मनसो मुनिनैवानुगीतासु भगवद्वचसैवार्जुन-
बोधायैवेतिवृत्तविरचनक्रमेण प्रदर्शितम्, यदाह—

" उमे वाङ्मनसी गत्वा भूतात्मानमपृच्छताम् ।

आवयोः श्रेष्ठमाचक्ष्व छिन्धि नो संशयं विभो ॥

१. BS¹ विश्रामा

२. BS¹ and BN² विसर्ग

३. All except BS¹ omit यथो...
न भवति

४. BN¹ वष्यते

५. IO omits संसारे नियम्यते

६. BN¹ and BN² omit योग

७. BN¹ सत्त्वं

८. BS² योग

९. BN¹ and BN² भूत्वात्मानं

मन इत्येव भगवास्तदा प्राह सरस्वतीम् ।

अहं कामदुघा तुभ्यमिति त प्राह वागथ ॥”

स तामाह—

“स्यावर जज्ञम चैव विद्वेद्युमे मनसी मम ।

स्थोवर मत्सकाशे वै जज्ञम विपये तव ॥” इति ।

एवमिदमेव सुखरपरमालम्बस्वरूपमनैकनिष्ठत्वात् स्थिरतया स्यावर-
शब्दोक्तेन परमेश्वराभ्युपश्रयित्वा मनसान्तकरणेन सर्वकर्माणि चित्तवाङ्माय-
निर्वर्त्या सर्वा क्रिया आस्त्रचोदिता शरीराग्रभिचारिणीश्च सन्त्यस्य बन्धहेतु-
नानाफलमिसन्धित्यागाद्भक्षण्येव निक्षिप्य तेनैव क्रमेण वशी जितात्मा स्वीकृत-
स्वभाव सन् कर्मयोगी सुखमास्ते जोषमवतिष्ठते, निसर्गनिवृत्तनिखिलहेदासम्पर्क-
नितारानन्दमये स्यात्मानि विश्राम्यतीत्यर्थः । कीदृश सत्तास्ते? असिलेव पुरे देहे
एव अधिष्ठानसामान्याद्बृहत्त्वेन निरूपिते । अत एव कीदृशे? नवद्वारे, चक्षुःश्रोत्र-
घ्राणछिद्राणि पद्मद्वाराणि दर्शनश्रवणघ्राणक्रियाप्रवृत्तिवर्त्मनि, तैश्च सुखपायूपस्थानि
त्रीणि रसनविसर्गक्रियाप्रवृत्तिवर्त्मनि इति नवद्वाराणि, यस्मिन् तत्राद्वयचिन्मात्र-
परमालम्बस्वभावविश्रान्तत्वात् सर्वा क्रिया सर्वाणि कार्याणि स्वरूपमात्रत्वेन प्रति

१ BN' विद्वद्यते

BN' विद्वते These two
readings are probably
mistakes for विद्वद्यते

२ BN', BN' and BS' omit
मनन

३ IO and BN' अभ्यास

४ BN' omits नाना

५ BN' निरूप्यते

६ IO BN' and BS' omit
तथा . वर्त्मनि

पद्यमानो न कुर्वन् इतरशरीरिवत् कर्माभिमानमनैनुभवन् । केचित्किल प्रतिशरीरं भिद्वान् शरीरिणः स्वभाविकेन प्रतिनियतेन कर्तृत्वेन युक्तान्मन्यन्ते; तथा न कारयन्नान्यान्ययोजयन्; अग्रे हि केचन सन्निधिमात्रेण जडायाः प्रकृतेः क्रिया-प्रवृत्तौ प्रयोजकमात्मानं मन्यन्ते । अस्य तुभ्यथापि कर्तृत्वं प्रतिपिध्यते ॥

अयं हि परमात्मसमापन्नत्वान्न करोति न कारयति; अत एव परमात्म-स्वरूपं सारयन्नाह—

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।

न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥

यस्मादद्वयचिन्मात्रैकस्वभावपैतिष्ठत्वात्प्रभुरीश्वरः परमात्मा वास्तवेन रूपेण लोकस्य तन्मायामहिमोद्भावितपरभेदस्य जीववर्गस्य न कर्तृत्वम्; तासु तासु क्रियासु प्रतिनियतफलास्यनुष्ठानृत्वं सृजति; नापि पुण्यपापलक्षणानि कर्माण्यसौ कस्यचित्सृजति; नै च सुखाद्यात्मकै तत्फलै संबन्धम्; अतस्तत्स्वरूपसमापन्न कर्मयोगी तादृश एव भवतीति पूर्वश्लोकेन सङ्गतिः ॥

ननु यद्येवं यथोक्तस्वरूपमात्रनिष्ठत्वादीश्वरो न करोति न कारयति, तत्सुतोऽयं जगद्यवहार इत्याह—स्वभावस्तु प्रवर्तते इति । स्वभावशब्देन प्रकृत्य-

१. BS¹ अनुभवत्

२. IO प्रतिष्ठित्वात्

३. IO, BN⁸ and BS¹ add प्रति-
नियताय

४. BS¹ omit न च...संबन्धे

परपर्याया मायाशक्तिरेवाचिन्त्यस्वरूपोच्यते । सा प्रवर्तते, अनन्तभावभेदोद्भूत-
विचित्रजगद्गन्धर्वनगरावभासनाय प्रसरति । सा हि वास्तवसर्वभावभेदा ख्यातिमात्र-
जीविता प्राक्प्रतिपादितया अविद्यया सर्वमिदमाभासयति । एवमवभासमान-
मप्येतत्तत्त्वज्ञानदृशा परामृश्यमानं यथोक्तपरमात्मस्वरूपात् व्यतिरिच्यते ॥

ततः परमेश्वरस्य प्रतिनियतकार्यकर्तृत्वादिः न वास्तवो धर्मः ; तस्मान्माया-
कृतं एव बन्धमोक्षविभ्रमोऽयमिति प्रतिपादयितुमाह—

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैवं सुकृतं विभुः ।

अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १५ ॥

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।

तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६ ॥ .

विभु यथाप्रतिपादितस्वरूप ईश्वरो न कस्यचिज्जन्तो परमार्थतः पापं
बन्धकारणमूतं कस्मप्यमादत्ते अपहरति, येनासौ अन्तुस्तदपहरणादपवर्गलक्षणं श्रेय,
प्राप्नोति । न च मोक्षकारणं सुकृतं कस्यचिदादत्ते, येनासौ तदादानात्संसार-
बन्धलक्षणमश्रेय प्राप्नोति । कस्तर्हि बन्धहेतुर्जन्तूनां मोक्षहेतुर्वेत्याह—अज्ञानेन
पारमार्थिकपरमात्माभेदाप्रथनमात्रस्वरूपेण ज्ञानाभावेन मिथ्याज्ञानेन सन्तमसेनेव;

१. BN' and BN' अनित्यया

३. BN' न चैवं

२. BS' notes परमार्थ as an

४. BS' परिहरति

alternative reading.

५. IO तदादा[तदादानादा]त्मानं संसार

पदार्थस्वरूपं ज्ञानं यथाप्रतिपादिततत्त्वप्रयत्नात्मको^१ बोधः; आवृतं संप्रति तिरस्कृतम्; तेन हेनूना सर्वप्राणिन मुह्यन्ति शरीरादावात्मप्रतिपत्तिग्रहणलक्षणविपर्ययज्ञानमैय-
दृष्टयो बन्धमनुभवन्ति । येषां पुनस्तद्यथाप्रतिपादितमज्ञानं यथोक्तेनात्मनो ज्ञेयस्य
तत्त्वस्य ज्ञानेन नाशितमपध्वंसितम्, तेषां परमेश्वरानुग्रहाद् यथोक्तकर्मयोग-
संन्यासानुष्ठानाधिष्ठितानां योगिना तज्ज्ञानं परं प्रकृतमुपेयं परमात्मस्वरूपलक्षणं
वस्तु प्रकाशयति प्रथयति । कथम्? आदित्यम् । यथादित्यो भगवान् समयाम्बुवित
सन् दुर्निवारमपि सान्द्रमन्धकारं प्रमामात्रेण पर्यस्वन् दृश्यं वस्तु सर्वं निःसंशयतया
प्रकटीकरोति, तथैव ज्ञानमेतदीधरानुग्रहेच्छावसरोन्मिषितं सत्स्वरूपतिरोधान-
कारणमज्ञानं तिरस्करोतीत्युपमानार्थः ॥

तदेवंविधं यत् परवस्तुप्रकाशात्मकमज्ञानध्वंसकं च ज्ञानम्, तदभ्यासफल-
प्रतिपादनायाह—

तद्बुद्ध्यस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।

गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्घातकल्मषाः ॥ १७ ॥

बुद्धिर्नानाभूतबोध्यवस्तुसाधनभूतं कारणं प्राधान्यात् । तथा समस्त^{*} करणवर्ग
उपलक्षितो बोद्धव्यः । आत्मशब्देन च बोद्धा पुरुष उच्यते इति । तत्र यथोक्ते
ज्ञाने एव पर्यवसिता बुद्धिर्येषां ते तद्बुद्ध्यः । तथा तत्रैव ज्ञाने आत्मा येषां ते

१ BS' लम्बे बोधे

२ IO, BN' and BN' omit मय

३ BS' and BN' तथा

४. BS' निर्घृत is noted as an
alternative reading.

५ IO and BS' omit भूत

६. IO and BN' omit तद्बुद्ध्यः...
येषां ते

तदात्मान , यथोक्तज्ञाननिष्ठाहमतीतय इति सकललोकव्यवहारनिबन्धन बुद्ध्यात्म-
लक्षण द्वयमद्वैतज्ञानमय येषां ते तथाविधा । तथा निष्ठाशब्देन परमोपेय
वस्तुसीमात्रोच्यते । परायणशब्देन च तत्प्राप्त्युपायो विवक्षित , येन तैत्सर । यत
इति तज्ज्ञान यथोक्त निष्ठा येषां ते तन्निष्ठा । तदेव परायण येषां ते तत्परायणा —
इत्युपेयोपायलक्षणे द्वयं योगिव्यवहारविषयम् । यथोक्तज्ञानात्मकमेव येषां ते एवविधा
तत्त्वज्ञाननिबन्धनसकलससारापवर्गविषयपदार्थमात्रा , अत एवविधेन ज्ञानेन
निर्धेयं नि शेषेण प्रक्षालितमज्ञानरूप कल्मष पाप येषां ते तथाविधा योगिन ।
अपुनरावृत्तिं गच्छन्ति, अभूय सम्भव मोक्षमाप्नुवन्तीत्यर्थ ॥

अथेदृशाना योगिना सकललोकेविलक्षणा चित्तवृत्ति प्रतिपाद
यितुमाह—

निद्यानिनयसम्पन्ने प्राद्वणे गवि हस्तिनि ।

शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥

विद्या शास्त्रम् , विनय तदर्थानुष्ठानविषयो नियमै , ताभ्यां सप्त
संमृद्धो यो प्राद्वण , तस्मिन् । तथा गवादिषु तिर्यक्षु भयाहारमैथुनमात्रपर्यवसित

- १ BS* परमे परमोपेय
IO परमेय
- २ BN तत्परमप्यत इति
B^N* तत्परमगम्यते ध्यते इति
- ३ IO and BS* लक्षण
- ४ IO BN and B^N* साध्या

- ५ BN B^N* and BS* add एव
- ६ IO BS and B^N* लोकाविलय
- ७ IO B^N* and BS* नियम
विशेष
- ८ All read सबद्ध The read
ing given above is noted
as an alternative one in
BS* alone

सर्ववृत्तिषु ; तथा श्रपाके मनुष्यभावेऽपि निर्यक्ष्याये ; पण्डिता यथोक्ततत्त्वज्ञान-
प्रबुद्धा ; समदर्शिनः समं सामान्यमेकमशेषविशेषणासंस्पृष्टाभावं चिन्मात्रं द्रष्टुं
प्रतिपत्तुं शीलं येषां ते तथाविधाः । किमनेनोक्तं भवति ? ये समुज्जृम्भितदिव्यज्ञान
चक्षुष ते मायोपैतदृष्टिभिर्नात्वेन परिदृश्यमानं समस्तं भावजातं ब्रह्मैकरूपतया
नित्यमालोक्यन्ति । न चैवं मन्तव्यम् । यथा ते ब्रह्मणादौ विहितं समाचारं
श्रपचादिषु प्रयुज्यते, श्रपचादिषु विहितं ब्रह्मणादिषु इति विकर्मणि स्थिता
सन्त पारमेश्वरी जगद्यवस्थां व्युत्थापयन्ति ॥

ते^१ हि यथास्थितमेव जगद्भावविस्तारं ब्रह्मालोकं पश्यन्ति, न तु व्युत्थान-
माचरन्तीति तामेव समदर्शिता विवृणोति^२—

न ग्रह्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।

स्थिरबुद्धिरममृद्धो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ १९ ॥

यो ब्रह्मवित् आगतो यथोक्तऋक्षतत्त्ववेदी स्थिरबुद्धिः प्रयत्नैरपि विरुल्लसैर-
प्रकल्पयति, अत एवासमूह हेयोपादेयवस्तुनोरसन्दिग्धबुद्धिः सन् तस्मिन्
शास्त्राधिगते ब्रह्मणि परमात्मनि स्थितः सततपरिशीलनाद्विश्रान्तः स प्रियाप्रियप्राप्त्या

१. BS^१ उपहित

२. All except BS^१ परियुक्तमाने

३. BN^१ ब्रह्मणादौ

४. IO omits ते हि...पश्यति

५. BN^१ and BN^२ add here
the following verse —

इहैव तैर्जित. सर्वो येषां साम्ये स्थित मनः ।

निर्दोषं हि नम ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते

स्थिताः ॥

६. BS^१ स्थिरस्त्वबुद्धिः

ग्रहपेद्विगौ विषमदर्शित्वपिशुनौ संसारिपुरुषोचितौ न भजते । ततो ब्रह्मणगवादिषु पण्डिताः समदर्शिन इत्युक्तम् ॥

ईदृशे च ब्रह्मणि स्थितिः सर्वथा ब्राह्मविषयपरिहारेणैव भवतीति केवल-
ज्ञानार्दाना पक्षः । स पूर्वोक्तोपपत्त्या न सम्भवति, कथंचिद्वा संभवन्नपि सच्छल
इति शास्त्रविहितविषयनिष्ठतैव ब्रह्मणि स्थितिर्निर्विप्लवेति^१ समुच्चयपक्षमेव निर्वाह-
यितुमाह—

बाह्यस्पर्शेष्वसत्तात्मा विन्दत्यात्मनि यः [यत्] सुखम् ।

स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमन्ययमश्नुते ॥ २० ॥

आत्मनि परस्मिन्तस्वे स्वभावसिद्धं यत्सुखं नित्यानन्दलक्षणो धर्मः, तद्बाह्य-
स्पर्शेष्विदन्तावधार्येषु शब्दादिष्वविरुद्धेष्वसत्तात्मा सम्यग्ज्ञानवशादात्मैकनिष्ठत्वे
सैत्यनिमग्नान्तं करणो^२ 'योगी विन्दत्युपलभते'^३ । स योगयुक्तात्मा योगे कर्मसमाधौ
युक्तात्मा ज्ञाननिष्ठतया नित्यनिमग्नान्तं करणं सुखमङ्गेशेनान्ययमविच्छिन्नं कृत्वा^४
प्रेक्ष परमकारणमश्नुते स्वात्मतया व्याप्नोति ॥

कथं बाह्यस्पर्शेष्व्यात्मवर्तिसुखं योगी विन्दतीति प्रतिपादयितुमाह—

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।

आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ २१ ॥

१. BS^१ संसारपुरु

३. BN^१ and BN^२ योगी...करणः

२. BN^१ and BS^१ नित्यावहितान्तः-

४. IO उपलभेत

करणः

५. BN^१ omits ब्रह्म

BN^१ सत्यनियमान्तःकरणः

द्विशब्दो हेतौ । यस्माच्चे सस्पर्शजा शब्दादिविषयसम्पर्कजन्मानो भोगा कामा, ते जन्मविनाशयुक्तत्वादन्त्या सन्त प्राप्तेषु सत्सु वियोगजस्य दुःखस्य व्यभिचारादप्राप्तेषु च प्रार्थनात्मकस्य दुःखस्याप्यभिचाराद्दुःखयोनय एव, दुःखमेव ते जनयन्ति, ततस्तेषु भोगेषु बुधो ज्ञानवान् न रमते न प्रीतिमनुभवति । किमनेनोक्तं भवति ? कर्मयोगी सत्यं सत्सारिपुस्तपवदिन्द्रियैर्विषयान् भजते, न तु तज्जनितेन सुखेनासौ सुखितो भवति ॥

स हि स्वाभाविकान्मवर्ति सुखमनुभवतीति बुधस्यैवविधस्यैव योगित्वं च प्रतिपादयितुमाह—

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्रारूयरीरगिमोक्षणात्^१ ।

कामकोधोद्वेगं चैवं स योगी स सुखी मतः ॥ २२ ॥

य इहैवासिञ्छरीरे तिष्ठन् तदन्यभिचारविषयसम्बन्धवशाद्रागद्वेषादिजं सरैर्ममत्वात्मैकनिष्ठतया सोढुमवधीरयितुं देहत्यागादवांगैव शक्नोति प्रभवति स योगी समाहितः । स च सुखी निरत्तरानन्दरक्षणसमाधिफलवान्, यस्तु तत्त्वविदोऽन्ये हि केवलज्ञानवादिनो विषयेभ्यः पलायमाना योगमभ्यस्यन्ति, तेषामन्तरप्रेक्षुषु तेष्याततायिषु सत्सु इहैव देहे दुर्लभो योगस्तत्फलं चेति । यदि परं ते देहत्यागो तदवाप्स्यन्ति । यस्तु कर्मयोगी सत्त्वेव विषयेष्वविवृतात्मस्थितिं स जीवन्नेव मुक्त इति स एव योगी, स एव च सुखीत्युक्तम् ॥

१ BS^१ एवं

२ BN^१ BN^२ and BS^१ विमोचनात्

३ IO BN^१ and BN^२ संदर्भ

BS^१ notes this as an alternative reading

४ IO omits च

अत एव तत्स्वरूपमाह—

अन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः ।

म पार्थ परमं योगं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २३ ॥

सुखं तत्तत्क्रियाफलभूता निर्वृतिः^१ । आरम्यतेऽस्मिन्नित्याराम, सुखानु-
भवाधिकरणम् । ज्योति तदुभयव्यक्तिहेतुं प्रकाश ; तत्त्रितयमप्यन्तरात्मन्येव यस्य
स तादृश, सर्वत्र संवेद्यमाने वस्तुनि विगलितानात्मप्रत्यय । अत एव ब्रह्मभूत
ब्रह्म परमात्मस्वरूप प्राप्त । परमं योगं निरुत्तर समाधिर्माधिगच्छति प्राप्नोति ॥

यस्मात्—

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।

छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २४ ॥

ये महात्मान छिन्नद्वैधा त्रुटितद्वैतप्रत्ययात्मकसंसारबन्धशृङ्खलाः ;
यत क्षीणकल्मषा, विनष्टाखिलाज्ञानमयमहापातका ऋषयः सम्यग्दर्शिनः, अत
एव स्वरूपव्यतिरिक्तं वस्तुजातमपश्यन्त सर्वभूतानामात्मन इव हिते अनुकूले
वस्तुनि रता अभिनिविष्टा ; ते निर्वाणं तापत्रयेणासंस्पृष्टत्वात् प्रशान्तं ब्रह्म पर तत्त्वं
लभन्ते प्राप्नुवन्ति, न तु ये व्यतिरिक्तत्वेन विषयान्मन्यमानास्तेभ्यः पलायन्ते ।
ते हि द्वैतवन्द्यादनिर्मुक्ता एव ॥

१. BN^१ निवृत्ति.

२. BN^१ हेतु

३. IO omits अधि

४. BN^१, BN^१ and BS^१ असंस्पृष्ट

एतदेव विदिनष्टि—

कामक्रोधमिमुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।

अगितो ऋन्ननिर्माणं वर्तते त्रिदितात्मनाम् ॥ २५ ॥

ये रगद्वेषादिदोषविरहितत्वेन शैवचेतसः निगृहीतान्तःकरणा, न तु विषयवियुक्तत्वेन तेषां त्रिदितात्मना मित्रातपरमकारुण्यस्वरूपाणां मुख्यलक्षणमुक्तानां यतीनां परमयोगिना यथोक्तं निर्माणं ऋद्धामितं सामुख्येन वर्तते ॥

ततो नैष्कर्म्ययोगिनः सफाशात् कर्मयोगिनो विशेषः प्रतिपादयितुमाह—

स्पर्शान् दृष्ट्वा बहिर्भासांश्चतुर्धरान्तरे ध्रुवोः ।

प्राणापानौ समौ ऋत्वा नामाम्यन्तरनारिणौ ॥ २६ ॥

यतेन्द्रियमनोऽद्विगुणमोक्षपरायणः ।

निगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ २७ ॥

य एवविधो मुनिर्यतिस्सन् मोक्षपरायण मोक्षपरमेति तत्प्राप्तिकामः, न तु मुक्तः, हेयोपादेयवत्त्वालम्बनचित्ततया रगद्वेषादिदोषैर्विर्भावावियोगात् । यस्य तु इच्छाभयक्रोधा पूर्वन्यास्याता दुर्बाराश्चित्तदोषा सदा नित्यमेव निसर्गनिर्दोष-

१ IO omits यतः. युक्तत्वेन

२. IO BN and BN² मुनिः य
स मुनि

३ BN¹ and BN² मोक्ष

४ IO दोषावियोगात्

BN दोषावियोगात् This
is noted as an alterna-
tive reading in BS¹
BN² दोषावियोगात्

स्वात्ममात्रप्रतिष्ठत्वाद्दिशेषेणापुनरावृत्तिरक्षणेन गताः प्रध्वस्ताः, स तादृशः कर्मयोगी मुक्त एव ; यतोऽस्यात्मनः सामान्यसंविद्वक्षणा स्वभावश्रद्धाशक्तिर्यदा माया-वशात् स्वरूपाविमर्शिनी सती नानादेहाद्यहंप्रत्ययनिरुद्धा हेयोपादेयदम्बानुसारिणी विषयत्वमनुभवति, तदा रागादिदोषोपरक्तं चित्तमिति सैवोच्यते ; यदा तु तैर्दोषैर्विधावशाद्वियुज्यते, तदा नित्यानन्तनिरुपमनैर्मूल्यैकलक्षणं स्वरूपं प्रतिपद्यमाना संविन्मात्ररूपैवावशिष्यते, यदुक्तम्—

“ चित्तमेव हि संसारो रागादिक्लेशदृषितम् ।

तदेव तैर्विनिर्मुक्तं भवान्त इति कथ्यते ॥ ”

तदेवं सत्त्वेव विषयेषु रागादिदोषोन्मेषशून्यत्वात्परमार्थसमापन्नः कर्म-योगी जीवमेव मुक्तः । अस्त्वेतद्व्यतिरिक्तलक्षण एवविधो योगी, स परं मोक्षप्रवण एव, न तु मुक्तः । कीदृशः यतेन्द्रियमनोबुद्धिः । यतानि निगृहीतानि इन्द्रियाणि करणानि मनश्चित्तं सङ्कल्पात्मकं बुद्धिरध्यवसायात्मिका येन स तादृशः । किं कृत्वा ? एवंविध बाह्यान् भौद्वत्वेन व्यतिरिक्ताब्धवादीन् स्पर्शानिन्द्रियैः स्पृश्यमान-त्वात् स्पर्शशब्दवाच्यान् विषयान् बहिः कृत्वा । इन्द्रियैरग्रहणेन चेतसो व्यतिरिच्येत्य-नेन विशेषणेन* इन्द्रियाणां विषयेभ्यः प्रत्याहारलक्षणं योगाङ्गं प्रतिपादितम् । तेन च

१. BN', BN' and BS' प्रतिष्ठित्वात्

२. IO and BN' add च

३. IO नित्यानन्द

४. BS', BN' and BN' रूपैर्वा

५. IO and BN' परमात्म

BS' notes this as an
alternative reading.

६. IO, BS' and BN' omit सः

७. IO मोक्ष एव प्रवण एव

८. IO कृत्वा नेवविधः

९. BN' and BN' बाह्यत्वेन

१०. BS' विशेषेण

पूर्वभावीन्यासनप्राणजयादीन्विज्ञान्यासितानि । अन्यत्किं कृत्वा^१ श्रुवोरन्तरे भ्रमये
चसुर्दर्शनशक्तिं कृत्वेति । अनेनापि धारणालक्षणं योगाङ्गमुक्तम् । भ्रमध्यलक्षणे देशे
तेजोमात्रालम्बनतया चित्तस्य बन्धो ह्यनेनोक्तः । किंच नासाभ्यन्तरचारिण^२
नासाया सत्यापसयनाडीद्वयात्मकस्य सुखावयवस्याभ्यन्तरे चरितुं शीलं ययोस्तौ
तथानिधौ प्राणायानसजौ शरीरौ मारुतौ समौ योगपथेन तुल्यरूपतया दृष्टा-
त्समानौ । सम्प्राप्येत्यनेनैकामुद्विगमप्राप्य ध्यानलक्षणं योगाङ्गमुक्तम् । एकवत्त्वा-
लम्बने^३ ह्यन्तःकरणे ध्यानसम्पत्तिं तद्वलाद्विषुवद्वर्तिं प्राणायानौ समाश्रयत इति,
त्रिविधेन कर्मणा यतेन्द्रियमनोबुद्धियोगी प्रत्याहारधारणाध्यानपर्यन्तं योगाङ्गं कर्म
प्राप्तो भवति । न तु बुद्धेत्यन्तस्तिरोधौनाभावात्समाधिर्मर्सावधिरूढः । स ह्यस्य
देहनिमुक्तिं विना न सिध्यति आदेहस्थितेर्बुद्धिद्वितिसंस्काररूपस्य सत्त्वाभ्युपगमात् ॥

एवं चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणयोगाभ्यासनिष्ठस्य योगिनः सकाशात् सदा स्वरूप-
प्रतिष्ठसन्निर्गमयोगी निशिष्टः प्रतिपादितः । स हि—

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।

सुहृदं सर्वभूतानां धात्वा मां शन्तिमृच्छति ॥ २८ ॥

मा निर्वाणं अशब्देनोक्तमनुत्तरमुपेयं परमात्मानं ज्ञात्वा आत्मत्वेन प्रतिपद्य
शान्तिं नि शैवविरूपक्षोभविरतिलक्षणा निर्मृतिमृच्छति गच्छति, मैत्थ्यरूपज्ञाना-

१. BN¹ and BN² चारिणौ

४. IO omits शरीरौ

२. BS¹ आलम्बनं

५. BN² मा

३. IO, BN and BN² निरोधा-
भावात्

६. IO प्रतिपाद्य

७. All except BN¹ सत्स्वरूप

देव मुच्यत इत्यर्थः । कीदृशं मां ज्ञात्वा? यज्ञतपसां भोक्तारम् । इह नानायज्ञतपः-
 प्रभृतयः क्रियाः शास्त्रेणानुष्ठेयतया चोदिताः; तासामज्ञानमोहिता अनुग्रातारः । पर-
 मार्थविदस्तु कर्तृभेदाभावात्सर्वक्रियाफला नामहमेवैकः कर्ता च भोक्ता चेति यज्ञ-
 तपसां भोक्तारम् । तथा सर्वलोकमहेश्वरं सर्वस्य कस्यचिज्जन्तुजातस्य क्रीडामात्र-
 प्रयोजनतया स्वेच्छामात्रेणैव नानात्वेनावभासितस्य महेश्वरम्, तासु तासु क्रियास्येक-
 विनियोकृत्वात्परमं प्रमुम् । तथा परमार्थतो भेदाभावात्सर्वेषां भूतानां सुहृदम् ।
 सर्वदा "निसर्गनिर्दोषस्वात्ममात्रप्रतिष्ठितत्वात् कस्यचिद्द्वष्टम्; नाप्यनुरक्तम्";
 एवंविधं मां ज्ञात्वा मद्भवे कर्मसु प्रवर्तमानः कर्मयोगी शान्तिं मुक्तिमामोति";
 पूर्वस्माद्योगिनो विशिष्टत्वमेवास्य वितर्क्य प्रतिपादितमित्योम् ॥

यत्रैकनां यमुनया गगनापगेव संन्यासधीरुपगता सह योगबुद्ध्या ।
 अज्यायमेनमधिगच्छत सर्वतीर्थसारं प्रयागमिह पञ्चममाशु सिद्धयै ॥

इति श्रीराजानकरामविरचिते शारङ्गार्थान्वयमात्रे
 सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे
 पञ्चमोऽध्यायः ॥

१. BN ¹ कर्तृत्व	५. BS ¹ निमग्न
२. BN ¹ and BN ² omit च	६. BS ¹ नाप्यनुरक्तं
३. BS ¹ सर्वभूत	७. IO omits इति
४. BN ¹ and BN ² read सर्वस्य... महेश्वरं after प्रभुं in the next line.	८. IO, BN ² and BS ¹ omit वितर्क्य
	९. IO and BS ¹ प्रयोगं
	१०. BS ¹ and BN ² आत्मसिद्धयै

॥ अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

आत्मज्ञानविहितकर्मसमुच्चयानुष्ठानरूपस्य सकल्यकरणसिद्धान्तस्य प्रथमे-
नाध्यायेन प्रस्तावनामात्रमुपक्रान्तम् । द्वितीयेन ज्ञानकर्मणोः स्वरूपमुपदर्शितम् ।
तृतीयेन तयोरेव ज्ञानकर्मणोर्मिद्वानुष्ठानवृत्तिरूपान्तरागृता । चतुर्थेनैवंविध-
समुच्चयानुष्ठानरूपस्य योगस्य परस्मात्कारणात्म्यरूपदर्शिता, कर्मणश्च नानारूपत्वम् ।
पञ्चमेन ते एव ज्ञानकर्मणी संन्यासयोगाविति प्रदर्शितम् ॥

इदानीं तयोर्ज्ञानकर्मणोः समुच्चयेनानुष्ठानतत्त्वतयोपविष्टयोः किं सर्ववर्णा-
सर्वाश्रमाश्चाधिक्रियन्ते, उत नियता केचन—इति संशयनिरासार्थं सर्वसाधारण्यमस्य
प्रतिपादयितुमध्यायान्तरेणाह—

श्रीभगवानुवाच—

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।

स संन्यामी च योगी च न निराश्रितः चाक्रियः ॥ १ ॥

कर्मफलं तस्य तस्य कर्मणो^१ यज्ञादेः क्रियमाणस्य फलं स्वर्गादिभोगात्मक-
मनाश्रितोऽनमिसन्धानादनालम्बित सन् यः पुमान् कार्यं शास्त्रेण कर्तव्यमिति
वर्णाश्रमनियमेन चोदितं^२ कर्म करोति अनुतिष्ठति स संन्यासी त्यागवान् । योगी

१. BS^१ आह भगवान्

२. BN^१ omits कर्मणः

३. BS^१ चोदित

४. BN^१ and BN^२ omit कर्म

च समाहित उच्यते । तेन सर्ववर्णाः सर्वोश्रमिणश्चात्र मोक्षफलसमुच्चयानुष्ठाने
 अधिकृता इत्युक्तम् । कर्मफलानभिसन्धानमात्रं च संन्यासलक्षणम् । तद्वच्च विहित-
 कर्मानुष्ठानं च योग इति संग्रहेण सकलप्रकरणप्रतिपाद्योऽर्थः तिद्धान्तीकृतः ।
 ततश्च सथाप्रतिपादितात्मज्ञानैकतान्तःकरणतया व्यतिरिक्तसुखालैकफलनिरभि-
 काङ्क्षः सन् रागादिदोषनिर्मुक्तस्वभावत्वादधिकारकालात्मभृति प्रस्तुतं कर्म
 योऽनुतिष्ठति स ब्राह्मणोऽस्तु क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा, ब्रह्मचारी गृहस्थो वान-
 प्रस्थो यतिर्वा; सर्व एव संन्यासी योगी च भवति । न पुनर्निर्मिरेव, अक्रिय एव
 वा । निरग्न्यक्रियशब्दाभ्यां ब्रह्मचारी यतिश्च लक्ष्यते । यतः केचिदनयोरेवा-
 श्रमयोरपर्यालोचितपरमार्थत्वाच्चैकैक्यमभिमानिनो मोक्षहेतुत्वं मन्यमाना ब्रह्मचारि-
 यत्योरेव संन्यासितां योगितां च प्रतिजानते । यो हि ब्रह्मचर्यादेव परिव्राजक-
 धर्ममाश्रितः सार्धपरिमहाभावादनाहिताग्निः सन् मूलादेव परिहृतयज्ञादिक्रियो^१ ब्रह्म-
 चारी एकः संन्यासी च योगी च तेषां मतः । यो वा आश्रमत्रयानुष्ठिताः स्थाध्याय-
 यागदानाध्यापनयाजनप्रतिग्रहादिकाः सकलाः क्रियाः परित्यज्य निराशिषमाश्रम-
 माश्रितः सयतिर्द्वितीयः संन्यासी च योगी च तेषां^२ मतः ॥

द्वयोरप्यनयोरेव बन्धहेतूनां क्रियाणां त्यागे सति मोक्षफलभागित्वात्
 तदेतत्केवलज्ञानवादिमतमनुपपन्नमेवेति प्रतिपादयितुमाह—

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ।

न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २ ॥

१. IO omits च

२. IO and BN^१ omit प्रकरण

३. BN^१ and BN^२ त्यक्तं

४. BN^१ ब्रह्मचार

५. IO, BS^१ and BS^२ कयः

६. IO, BN^१ and BS^२ omit च

७. IO and BS^१ add च

एते ज्ञानभात्रवादिन सन्याससञ्जया नैष्कर्म्यरूपं यमर्थं कथयन्ति त योग
कर्मानुष्ठानमेव त्व जानीहि, यस्यात्सन्यास विना योगस्तेषु नास्ति । किन्तु स
सन्यास सकल्पस्य फलामिलापायैवोपपद्यते, न तु कर्मण सर्ववर्णेषु सर्वाश्रमेषु च
कर्माविरहात् । यौ किल यतिशुच्यारिणौ परिव्राजकौ कर्मत्यागित्वेनाभिमतौ, तां
गृहस्थानप्रसोचितं कर्म त्यजत । स्व तु यतित्वादिसिद्धिकारणं कचित्कर्मविशेष-
मनुतिष्ठत एव । यथेष्टाचरणे हि तयोर्विकर्मस्वतैर्षं पर्यवस्यति । तस्मात्सङ्कल्पमात्र
सन्यासित्वात्सन्यासित्व सिद्धश्चीति योगी य सर्वदा सर्वथा स्वानन्दामृतनित्य-
तृप्तपरमात्मरक्षणे ब्रह्मणि प्ररुद्धात्प्रत्ययतया सन्दैस्तर्कफलसङ्कल्प ॥ योगी
कार्ये कर्मणि समाधिमान् भवति, नान्य इति यथोक्तयो सन्यासयोगयोरेकपुरुषा
नुष्ठातृनिष्ठयो सर्वे वर्णा सर्वाश्रमिणश्चाधिष्ठता अनेन श्लोकेन प्रतिपादिता ॥

किन्तुनुष्ठातुर्यथोक्तविषयारूढावस्था च सम्भवतीति च तद्वृत्त तस्य भेद
प्रतिपादयितुमाह—

आरुहक्षोभुनेर्योग कर्म कारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

भुनेर्ज्ञाति प्राप्ताभात्रज्ञानत्वान्मनननिष्ठत्वाद्नुष्ठातुर्यथोक्त योगमारूढो
आरोढुकामस्य तत्र निर्विष्यत्वा निष्ठा लिप्तमानस्य कर्म वर्णाश्रमक्रमागता सा
सा निया कारण योगारोहहेतु । तस्यैव तथाविधस्यैव कारणमूत कर्माजिहत एव

१ BN* स्थितैव

२ IO omits सर्वदा

३ BN* सन्यासकर्म

४ IO and BN* add योग

BS* notes योग in the
margin

“पश्यञ्छृण्वन्स्पृशञ्छिघ्नन्” इत्यौदिना पूर्वोपदिष्टनिर्व्यवधाननित्याभ्यासवशात् योगा-
रूढस्य योगे लब्धप्रतिष्ठचित्तत्वे सति परमात्मसमापन्नस्य शमः सङ्कल्पविकल्प-
क्षोभक्षयः कारणं प्रयोजकं निमित्तम् । किमुक्तं भवति ? आगममात्रेण प्राप्तोपदेशस्य
प्रथमकल्पितस्य योगिनो योगप्रतिष्ठाभोस्तुक्स्यापि तत्प्राप्तिकारणं कर्मवोपेयतया
वर्तते । तस्मिंश्च श्रद्धादराभ्यां सम्पगनुष्ठिते ज्ञाने च प्रमादकाष्ठां प्राप्ते तत्कर्मा-
त्यजत एव शमः परमोपेयत्वात्कारणं सम्पद्यते ॥

अत एव प्रश्नान्तस्य योगारूढस्य लक्षणमाह—

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुपज्जते ।

सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

यदा हि यस्यामेवावस्थायां इन्द्रियार्थेषु विरुद्धेषु विषयेषु इन्द्रियैः स्पृश्य-
मानेष्वपि कर्मस्येवै तत्प्राप्तिहेतुषु यज्ञतपःप्रभृतिषु क्रियमाणेष्वपि नानुपज्जते
सहजानन्दवृत्तित्वात्प्रासक्तिं भजते; केवलं पवन इव पदार्थजातं स्पृशन्नपि स्वभाव-

१. BS¹ add अज्ञानं यच्छब्द The following verse is found in the margin in BS¹.—

न लिङ्गाज्जायते सृष्टिः न भगवन् च रेतसः ।
स्रष्टुन्दोच्छृण्वन्स्पृशन्सृजन्सत्त्वमात्मना ॥

but there is no indica-
tion as to where ॥
should be read in the
text.

२. BN² प्रतिष्ठितचित्तत्वे
३. All except IO कल्पिकस्य
४. IO, BN² and BS¹ प्रसादकाष्ठा
५. BS¹ and BN² तदुच्यते
६. BN² अविरुद्धेषु
७. IO, BS¹ and BN² कर्मसु वा
८. BN² पवन इव is read after जातं

व्योमप्रतिष्ठ एव भवति, तदा सर्वेषां सङ्ख्यानां फलमिहसन्धीनां संन्यासित्वात् त्यागित्वाद्योगारूढ योगी कार्यसमाधावारूढो लब्धप्रतिष्ठ उच्यते ॥

तदेवंविधस्य परमप्रशान्तब्रह्मसमापत्तिकारणस्य योगारूढत्वस्य नात्मन्यतिरेकेणै वाच्यं किञ्चित्सौधनं भवितुमर्हति । अतः—

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥

बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।

अजितात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥

जितात्मनः प्रशान्तस्य परात्मसु समा मतिः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानावमानयोः ॥ ७ ॥

दुर्वारद्वैतप्रत्ययमवन्परिक्षोभितभीषणविकल्पकहोत्रसहस्रसङ्ख्यलपारगम्भीरभवसागरनिमग्नमात्मान स्वभावं आत्मनैव यथोक्तज्ञानोपदेशप्रत्युदितोत्साहेन उद्धरेत् । यथोक्तयोगलक्षणं तीरदेशमारोपयेत् । न त्वेन विस्मृतस्ववरतया उपेक्षितं तत्रैवा-

१. IO योगारूढस्य

२. B^o व्यतिरिक्तयेन is noted as an alternative reading

३. BN¹ and BN² किञ्चित्तरणं

४. BS¹ अनात्मनस्तु

B¹ जितात्मनस्तु

५. IO and BS¹ परमात्मा

६ IO, BS¹ and BS² सहस्रमङ्गला

७ BN¹ and BN² उपेक्ष्य तत्रैव

BS² notes as an alternative reading उपेक्ष्य तं

वसादयेत् मज्जयेत् । यतोऽस्योद्धरणवसादहेतुतयोपकारी प्रतिकूलं चाल्मैव नान्य ।
कथमित्याह—तस्य पुरुषस्य सम्बन्धिन आत्मन आत्मैव स्वभाव एव बन्धु ,
सर्वापभ्रतीकारवृत्त्वजन । यदुक्तम्—

“ आत्मैव यदि नात्मानमहितेभ्यो निवारयेत् ।

कोऽन्यो हिततरस्तस्माद्य एन वारयिष्यति ॥ ” इति ।

कस्यात्मैव बन्धु : येन पुरुषेण स आत्मा स्वस्वभाव आत्मनैव ज्ञाना-
मृताभ्यवहाराभ्यासलब्धवत्त्वेन जित प्रत्यवमर्शगोचरापादनाद्वशीकृत , येन त्वसावात्मा
प्रेमादपरेण सतोपेक्षित सैन्नजितो न वशीकृत , तस्य तथाविधस्याय शत्रुत्वे
सर्वेच्छाव्याघातकारित्वे वर्तते । तथा चोक्तम्—

“ न तत्पुरुषोदसिस्तीक्ष्ण सर्पो वाथ विपोल्वण ।

अरिर्वा नित्यसक्रुद्धो यदात्मा दुर्धमिष्ठित ॥ ” इति,

यथोक्तस्यात्मजयस्यै फलमाह । जितो यथोक्तेन प्रकारेण वशीकृत आत्मा
तस्य जितात्मन । अत एव प्रशान्तस्य स्वस्वभावनिर्दोषपरमात्मसमापत्ति-
धर्मानिर्वृत्तविकल्पविप्लवस्य । परेषु व्यतिरिक्तत्वेन प्रतिपक्षेषु सर्वदेहिषु , तथा
आत्मन्यहन्तया प्रतीयमाने , तुल्या सामान्यसविदेकस्वरूपग्राहिणी मतिर्भवति । तथा
शीतोष्णसुखदुःखादिषु बाह्याभ्यन्तरनिमित्तजेषु द्वन्द्वोपप्लवेषु । तथा परेण प्रयुज्य-

१ BS' and BN' स स्वभाव

२ BN' and BN' प्रसाद-

३. BN' and BN' शत्रुवशीकृत

४ BS' दुरविस्थित

५ BS' and BN' ज्ञानस्य

६ BS' निर्द्वैत

माने माने वैजायाम् , तथास्माने परामने , तथैव समाना मतिर्भवति । न तस्य सर्वगतादेकगतात्वभावनिर्विकारात्परमात्मनोऽहप्रतीतिर्यतिरिच्यते । नानाविधेषु विकारकारणेषूपस्थितेष्वपि तस्य सत्ये स्वात्मन्यनुसन्धानं लोकवनं विच्छिद्यत इत्यर्थः ॥

स चैवंविधो योगारूढ उच्यते इत्याह—

ज्ञानविज्ञानतत्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।

युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ८ ॥

ज्ञानं शास्त्रं स्वस्वभावगममात्रम् , विज्ञानं शास्त्रावगतस्य तत्त्वस्य साक्षात्कारः , ताभ्यां तृप्तो निराकाङ्क्ष आत्मा स्वभावो यस्य स तथा । अत एव कूटस्थः प्राप्तपरमार्थनिःश्यात्मप्रत्ययत्वात् कूटस्थः शैलादिवन्निष्प्रकम्पः , यतो विजितेन्द्रियः यदीदृशान्तरात्मा कणः , न तु तद्वजः । एव लोभादिदोषरहितत्वात्समौ लोष्टाश्मानौ मृत्पिण्डपाषाणौ काञ्चन च हेम यस्य स तथाविधो युक्तो योगारूढ उच्यते ॥

सुहृन्मित्रार्युदामीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।

साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥

यस्य सुहृदरिप्रभृतिषु प्रीतिद्वेषहेतुषु नानाविधेषु अन्योन्यभिन्नरूपेषु जन्तुषु समाः प्रपञ्चश्च निर्विशेषैकनित्यदर्शित्वादेकरूपा बुद्धिः स विशिष्यते

नैष्कर्म्ययोगिन सकाशात्कर्णं लभते । स हि यद्वस्तुसमाधिप्रतिपक्षत्वरिहरति,
 यच्च तदानुगुण्यात्स्योचुरते ताभ्या तस्य द्वेष्यप्रियौभ्या रागद्वेषौ प्रकाश्येते । यस्तु
 सर्वसाम्यं प्राप्त , स क्रियासु वर्तमानोऽपि समबुद्धित्वाद्वह्नमूत एवेति विशिष्यत
 इत्युक्तम् । सुहृदादीना भेदो व्याख्यायते—सुहृद्य स्वभावतः शोभनहृदय । मित्रं
 मैत्रीकरणनिर्गुत्तसौहृदम् । अरिः शत्रुः, कारणवशात् द्वेष्यः, द्वेष्यश्च । द्वेष्यस्तु
 विनापि कारणमप्रियः, उदासीनः न मित्रः नैः शत्रुः, मध्यस्थो यः केनापि प्रकारेण
 मित्रत्वममित्रत्वं चाश्रयितुमर्हति । बन्धवो ज्ञातयः । साधवः शास्त्रोदितसदाचार-
 निर्रताः । पापाः तद्विपरीता दुष्टाचारसङ्कल्पाः । तेषु सर्वेषु समबुद्धित्वमस्य कर्मयोगिन
 एव बोद्धव्यम् । यच्छत्रुभावः प्रतिपक्षेषु शास्त्रोदितत्वात् न्यायवधादिकर्मप्रवृत्तावपि
 निर्विकारैकालनिष्ठत्वम् । न तु शत्रौ शास्त्राविहितत्वादन्याय्यमिमित्रप्रतिपत्तिः ।
 यद्येवमभविष्यत् तत्तत्रतत्रात्मज्ञानमर्जुनस्योपदिश्य “तस्माद्युद्धम्व” इत्युपसंहारे
 नाभ्यधास्यत् । तस्मात्कर्मयोगिर्न तत्तद्वर्णाश्रमक्रमागता ता ता शास्त्रोदिता
 क्रियामनतिक्रमत् एव सर्वसाम्यभावनान्न विवक्षिता ॥

अत एवाह—

इहैव तैर्जितः सगो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १० ॥

१ IO and BN* omit प्रियाभ्यां

५ IO and BS* अन्यायामित्र

२ BS and BN* omit द्वेष्यश्च

६ BN* omits तत्र

३ BN* omits न

७ BS* सहारो ना

४. BN* and BN* नियता

BN* and BN* सहारेणाभ्य-

IO omits निरता ...चार

८ BS* and BN* add तु

इहैवासिन्नेवै विविधप्रियाकारिणि शरीरे वर्तमानैस्तै सर्ग पुनर्भवो
जितोऽथ कृत येषा यथाप्रतिपादिते साम्ये सर्वभावाभेदे मनश्चित्तं लब्ध-
प्रतिष्ठैम्, ग्रन्थैक हि वैषम्यकारणभूतसगादिरहितत्वाच्चिदोपम् । अतस्तदेव सम
सर्वदा सर्वथा सर्वत्र विशुद्धसविन्भावैकस्वरूपम् । तस्मादेव साम्ये स्थितास्ते ब्रह्मण्येव
स्थिता इत्युक्तम् ॥

अथ यथोक्तसाम्यानतिक्रमसमाहितस्य चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणमपि योग
मितरक्रियावदहोरात्रमध्ये व्यवस्थापिताभ्यासकाल विशिष्टेति कर्तव्यतान्वितमपि कर्म-
योगिनः स्वीकृत्यैकेनाभ्यनुष्ठानमाह—

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।

एकाग्रं यतचित्तात्मा निराग्रीयस्त्रिहः ॥ ११ ॥

शुचां देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनमुद्योत्तरम् ॥ १२ ॥

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।

उपरिश्चासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १३ ॥

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलः स्थितः ।

मण्ड्यनाभिराग्रं सं दिशश्चानलोकयन् ॥ १४ ॥

१ IO and BS¹ एवविधाक्रिया-
कारिणि

२. BN¹ and BS² add स्थितं

३ IO प्रतिष्ठितं

४ BN¹ गर्हितत्वात्

BS² notes this as an
alternative reading

५ BN¹ and BS² व्यवस्थाभ्यास

६ BS¹ स्थिर is noted as an
alternative reading

प्रशान्तात्मा विगतभीः ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।

मनः संयम्य मच्चित्तो^१ युक्त आसीत् मत्परः ॥ १५ ॥

युञ्जन्नेवं सदात्मानं मद्भक्तोऽनन्यमानसः ।

शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १६ ॥

क्रमेणैतद्याख्यायते । योगी प्रबन्धवृत्तिपादितप्रतिपादयिष्यमाणस्वरूपेण प्रस्तुतव्याख्यानयोगान्तरविलक्षणपरिकर्मणा सर्वकालदेशाविरोधिना समाधिविशेष-
निरपेक्षेण समस्तान्निर्बन्धहिष्करणप्राणवृत्तिप्यर्थविरुद्धप्रसरेण कर्मयोगेन योगवान्
शास्त्रविहितत्वात् आत्मानमन्तःकरणं जीवात्मानं वा सततं प्रत्यहं^२ व्यवस्थापित-
नियतकालान्क्रमेण रहस्यैकप्रवाधकरहिते देशे स्थितं । यत् एकाकी केवलः; तथा
यत्तच्चित्तात्मा यत्तं निगृहीतं चित्तं मनो येन तादृश आत्मा क्षेत्रज्ञो यस्य स
तथाविधः सन् परमात्मनि समादधीत, चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणमपि योगमनुतिष्ठे-
दित्यर्थः । किंतु निराशी. आशिषः फलशंसा अतो निष्क्रान्तः मोक्षलक्षणेऽपि
फले प्रार्थनादैन्यरहितः । तथा अग्रिमहः सर्वत्र मैमत्वाभिमानरहितः । तथा मच्चि-
त्तत्वादिविषयमाणधर्मयुक्तो युज्जीत—इत्यनेन कर्मयोगसमाधानाप्रमत्तेनायं योगोऽभ्यस-
नीय इत्युक्तम् । अत्येदानीं परिकर्माभिधीयते । किं कृत्वा युञ्ज्यात् ? आत्मनः
शुचौ देशे यत्याद्यपेक्षया पुण्यसत्त्विसरिसरिगिगिहादौ । गृहस्थापेक्षया सूपलि-

१. IO, BS¹ and BS² मच्चित्ते

२. IO समस्तान् बन्धि-

३. IO and BS² प्यनिरुद्ध

४. BN¹, BN² and BS³ ब्रजह

५. BS¹ and BN² स्थिते

६. BN² breaks off with यत्तच्चित्त

७. All except BN¹ समत्वा-

विविक्तसदनादौ । विशुद्धे स्थाने आसन समाधिविधर^१ प्रतिष्ठाप्य स्थितं प्रापय्य ।
कीदृशम्^२ स्थिर निश्चलम् । तथा सुखत्त्वार्थमुच्छ्रायनिम्नत्वातिशयरहितम् । तथा
चैल^३ वरम्, अजिन मृगादिचर्म, कुशा दर्भा, तदुत्तर तल्लथानम्, तेन
गृहस्थस्य^४ चैराजिनोत्तरम् । यत्यादे कुशोत्तरम् । एव तत्र स्थिरमुख आसन
उपविश्य एकाग्र ध्येयत्वेन परिगृहीतैश्वस्तुनिष्ठ मनश्चित्तं दृष्ट्वा, अत एव यतचित्ते
न्द्रियनिग्रह, यता निषिद्धबहिष्पसरा चित्तेन्द्रियाणां मनसोऽक्ष्णा च क्रिया सफल्य-
विकल्पशब्दादिग्रहणरूपाणि कर्माणि येन तथाविध सन् योग चित्तवृत्तिनिरोधात्मक
युज्ययात् समादधीत । किमर्थम्^५ आत्मविशुद्धये । आत्मनोऽन्तःकरणस्य बाह्योपराग
रक्षणमरक्षारणाय । क्षेत्रज्ञस्य वा देहाद्यहमत्ययरूपकत्वरूपपरिमाजनाय । एव चित्त-
समाधानमभिधाय तत्साधनभूत कायसंस्थानमाह । कत्रय कण्ठोदध शरीरम्, शिरो
मूर्धा, ग्रीवा कन्धरा, कायशिरोग्रीव तत्सममबकगृजु धारयन् विभ्रत । तथारूपो-
ऽप्यचलो निष्कम्पोऽङ्गमेजयत्वादिचित्तविक्षेपकारणरहित स्थित । तथा त्वनासिकाग्र
प्राणप्रान्त सपश्यन् । अत एव च दिशः क्राष्टा अननलोभ्यन् अपेक्ष्य[अनवेक्ष]गार्ग्य ।
द्विष्टु द्विविक्षेपपरिहारार्थं नासिकाग्रसन्दर्शनमुत्तम, न तु तत्क्षीर्तव्यमित्यभिप्राय ।
इत्थं विहितसमस्तसमाधिपरिष्कारस्य परमात्मसापत्तिलक्षणमोक्षप्राप्तिहेतु विशेषण
प्रतिपादयितुमाह । प्रशान्तात्मा प्रशान्त सन्देहादिविकल्पक्षोभरहित आत्मा अन्त-
करण अस्मै स तथा । सर्वगात्रत्वेनाकाम्य सर्वतश्चराचराद्रूतजाताद्विगतभी निवृत्त-

१ IO विष्टारं

२ BS^१ सुखत्त्वार्थ

३ All except BS चैल

४ All except BS^१ चेन्न

५ IO मनस्तोऽङ्गानां

६ BV मूल

७ IO ह्योऽस्यचलो

८ BS^१ अपेक्ष्यमाण

९ BN लङ्गीकरणवर्तव्य

प्रशान्तात्मा निगतभीः ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।

मनः संयम्य मच्चित्तो^१ युक्त आसीत् मत्परः ॥ १५ ॥

युञ्जन्नेवं सदात्मानं मद्भक्तोऽनन्यमानसः ।

शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १६ ॥

क्रमेणैतद्व्याख्यायने । योगी प्रबन्धप्रतिपादितप्रतिपादयिष्यमाणस्वरूपेण प्रस्तुतत्र्याख्यानयोगान्तरविलक्षणपरिकर्मणा सर्वकालदेशाविरोधिना समाधिविशेष-
निरपेक्षेण समस्तैर्नान्यहिष्करणप्राणवृत्तिज्जैविरुद्धप्रसरेण कर्मयोगेन योगवान्
शास्त्रविहितत्वात् आत्मानमन्तःकरण जीवात्मानं वा सततं प्रत्यहं^२ व्यग्रस्थापित-
नियतकालानिक्रमेण रहस्यैकप्रवाधकरहिते देशे स्थितं । यत् एकाकी केवल, तथा
यत्तच्चित्तात्मा यत् निगृहीत चित्तं मनो येन तादृश आत्मा क्षेत्रज्ञो यस्य स
तथाविध सन् परमात्मनि समादधीत, चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणमपि योगमनुतिष्ठे-
दित्यर्थः । किंतु निराशी आशिषः फलाशंसा अतो निष्कान्त मोक्षलक्षणेऽपि
फले प्रार्थनादैन्यरहित । तथा अरिग्रह सर्वत्र मैमत्वाभिमानरहित । तथा मच्चि-
त्त्वादिवक्ष्यमाणधर्मयुक्तो युज्जीत—इत्यनेन कर्मयोगसमाधानाप्रमत्तेनायं योगोऽभ्यस-
नीय इत्युक्तम् । अस्तेदानीं परिकर्माभिधीयते । किं कृत्वा युञ्ज्यात् ? आत्मन
शुचौ देशे यत्याद्यपेक्षया पुण्यसत्त्वित्सरगिरिगुहादौ । गृहस्थापेक्षया सूपलिप्त-

१ IO BS^१ and BS^२ मचित्ते

२ IO समस्तान् बहिः-

३ IO and BS^२ व्यनिरुद्ध

४ BN^१, BN^२ and BS^२ प्रच्यद्

५ BS^१ and BN^२ स्थिते

६ BN^२ breaks off with यत्तच्चित्त

७ All except BN^१ समत्वा.

विविचसदनादौ । विशुद्धे स्थाने आसन समाधिनिष्ठ^१ प्रतिष्ठाप्य स्थिति प्रापय्य ।
 कीदृशम्^२ स्थिर निश्चलम् । तथा मुखास्त्यर्थमुच्छ्वायनिम्नत्वातिशयरहितम् । तथा
 चैल^३ यस्त्रम्, अजिन मृगादिचर्म, कुशा दर्भा, तदुत्तर तत्प्रधानम्, तेन
 गृहस्थस्य^४ चैराजिनोत्तरम् । यस्याटे कुशोत्तरम् । एव तत्र स्थिरमुख आसन
 उपविश्य एकाम्र ध्येयत्वेन पसिगृहीतैः वस्तुनिष्ठ मनश्चित्तं कृत्वा, अत एव यतचित्ते
 न्द्रियक्रिय, यता निपिद्धवह्निप्रसरा चित्तेन्द्रियाणा मनसोऽक्षणा च क्रिया सफल्य
 विरुल्यशब्दादिग्रहणरूपाणि कर्माणि येन तथाविध सन् योग चित्तवृत्तिनिरोधात्मक
 युग्यात् समादधीत । किमर्थम्^५ आत्मविशुद्धये । आत्मनोऽन्तःकरणस्य बाह्योपराग
 लक्षणमलक्षालनाय । भेजत्रस्य वा देहाद्यन्तर्गत्यरूपकलङ्कपरिमार्जनाय । एव चित्त
 समाधानमभिधाय तत्साधनमूत कथयसंस्थानमाह । कथय कष्टादध शरीरम्, शिरो
 मूर्ध्ना, ग्रीवा कन्धरा, कथयशिरोग्रीव तत्सममवन्मृजु धारयन् विभ्रत् । तथारूपो
 ऽप्य^६चलो निष्प्रकम्पोऽ^७भेजयत्यादित्तविशेषकारणरहित स्थित । तथा स्य नासिकाग्र
 प्राणप्रान्तं रापश्यन् । अत एव च दिशः काष्ठा अनरलोक्त्यन् अपेक्ष्य[अनवेक्ष]मार्गं ।
 दिक्षु दृग्निक्षपपरिहारार्थं नासिकाग्रसन्दर्शनमुक्तम्, न तु त^८क्षीकर्तव्यमित्यभिप्रायः ।
 इतः विहितसमस्तसमाधिपरिकरस्य परमात्मसमापत्तिरक्षणमोक्षप्राप्तिहेतु विशेषण
 प्रतिपादयितुमाह । प्रशान्तात्मा प्रशान्त सन्देहादिविरुल्यक्षोभरहित आत्मा अन्तः
 करण यस्य स तथा । सर्वमात्मत्वेनावगम्य सर्वतश्चराचराद्भूतजाताद्विगतभी निवृत्त

१ IO विष्टरं

२ BS^१ सुखत्वाय

३ All except BS चैल

४ All except BS चेता

५ IO मनस्तोऽक्षणा

६ BY कूट

७ IO रूपोऽप्यचलो

८ BS^१ अपेक्षणमात्र

९ BY लभ्यकरणवर्तव्य

साध्वसः । तथा ब्रह्मचारिणो स्थितः ब्रह्मचारिणः कामसंकल्पवर्जनं व्रतम् ; तस्मिन् स्थित इति सर्वार्थविषयमर्थनारहितत्वमनेन विशेषणेनोक्तम् । इत्थं मनः संयम्य सर्वतश्चित्तं निगृह्य मध्येव परमात्मन्येकस्मिन्तत्त्वे चित्तं संवेदनं यस्य स तथाविधो युक्तः समाहितः सन् तत्परः तथाविधाद्योगादनन्यविषयमना आसीत् तिष्ठेत् । एवमेतद्विशेषणविशिष्टः सदा प्रस्थहमात्मानमन्तःकरणं युञ्जन् समादधानः सन् मद्भक्तः मामेवात्मत्वेन समाश्रितः । अत एवानन्यमानसोऽन्यस्मिन् विषयान्तरे नै यस्य मानसम्, मामेव भक्तो मत्समापचिमेव च समाधिकलत्वेन प्रतिपन्नः सन् मत्संस्थां मयि वर्तमानां शान्तिं स्वाभाविकसर्वविकाररहितत्वलक्षणं प्रशममधिगच्छति स्वीकुरुते । कीदृशीं शान्तिम् ? निर्वाणपरमां निर्वाणं शरीरादावनात्मन्यात्मप्रत्ययादिक्षोभविरतिरूपा निर्वृत्तिः । परमं प्रकृष्टफलतया स्थितं यस्यां सा तथोक्ता, ताम् ॥

इत्थमस्य योगस्य कर्मसमाधिलक्षणमहायोगान्तर्वर्तिनो यथोक्ताद्वैतात्मज्ञाननिष्ठतयानुष्ठेयतयाभ्यनुज्ञातस्यान्यदपि परिकर्म प्रतिपादयितुमाह—

योगोऽस्ति नैवात्यशतो न चैकान्तमनश्नतः ।

न चातिस्वप्नशीलस्य नातिजागरतोऽर्जुन ॥ १७ ॥

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।

युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १८ ॥

एष यथोक्तो योग एवंविधस्यानुष्ठानार्थो नैवास्ति, नैव सम्भवति । कीदृशस्य ? अत्यर्थमश्नतः, सौहृत्यपर्यन्तं भुञ्जानस्य । तथा एकान्तं सर्वथा अनश्नतोऽपि नास्ति ।

तथातिस्वमशीलस्य नित्यं निद्रास्तस्य ; तथा सदैव जाग्रत उन्निद्रस्यापि नास्ति ।
 अत्यशनाद्वि कायगौरवशूलमिष्यन्दादयो दोषाः चित्तमकर्मण्यं संपादयन्ति ।
 अत्यन्तानशनाश्च [नाच] घातुष्यादयः शक्तिहानिमौवहन्ति । अतिस्वप्नादालस्यादय
 उद्योगभङ्गम् । अत्यन्तनिद्रापहारादजीर्णादयो दौर्मनस्यादिकमापादयन्ति । अतो
 युक्ताहारविहारस्य युक्तौ हितमौत्राकालावच्छिन्नत्वादुपपन्न आहारो भोजनं विहारः
 चङ्क्रमणादियस्य तादृशस्य ; तथा कर्मसु दृष्टादृष्टविषयेषु व्यापारेषु युक्ता चित्त-
 शरीरानवसादित्वपर्यवसायिनी चेष्टा मनःकायव्यापारो यस्य तस्य तादृशस्य ; तथा
 युक्तौ^१ यथाकालमावित्वा न चाभ्यासं संप्रबोधौ निद्राजागरौ यस्य तस्य ; तादृशस्य
 योगिन एष योगो दुःखहा भवति, अभ्यस्यमानः क्लेशं हन्ति, सुखेन संपाद्यत
 इत्यर्थः । विक्लृणानियमोऽत्र छन्दसः । संसृतं मन्यास्तु पाठान्तराणि योजयन्ति ॥

एवमाहारविहारनियममुक्त्वा सिद्धिलक्षणं योगस्थाह—

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।

निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ १९ ॥

यदास्य योगिन समाध्यभ्यासकाष्ठां प्राप्तस्य चित्तं विनियतं निगृहीतं
 सत् सप्रज्ञातसमाधिभूमिकाः वितर्कविचारानन्दास्मितानुगताः अतिक्रान्तं सत् स्थूल-
 सूक्ष्मेषु ध्येयेषु लब्धसंगमत्वाच्चानि त्यक्त्वा एकस्मिन् ध्येये आत्मन्येव स्वमाय

१. IO आपादयन्ति

२. IO मात्रः

३. BS¹ and BN¹ युक्त

४. All except BN¹ युक्तो

५. BS¹ न्यायौ

एवावतिष्ठते, अवस्थितिं प्रतिष्ठासंयमं लभते, तदा तस्या दशायामालैकाराम-
त्वात्सर्वेभ्यो व्यतिरिक्तेभ्यो भोगेभ्यः स्पृहारहितो निरभिकाङ्क्ष असौ युक्तः
सपन्ननिर्बीजसमाधिरित्युच्यते ॥

तस्यात्मध्याननिष्ठस्य योगिचित्तस्यैव योगशब्दवाच्यस्योपमानमाह—

यथा दीपो निरातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।

योगिनो यत्तचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनि ॥ २० ॥

आत्मनि निरुतरे ध्येये योगं समाधिं युञ्जानस्य योगिनः सर्वतः
प्रत्याहृतत्वात् यत्तं निगृहीतं चित्तं यैनं तादृशस्य सा उपमा तदुपमानं तत्त्वज्ञैः
स्मृतम् । यथा दीपः प्रद्योतको निवृत्तवातदेशे स्थितः सन्नेङ्गते न प्रकम्पते,
तथैवात्मात्म्येन समाधौ स्थितः योगिचित्तं न प्रकम्पत इत्युपमानं वाक्यमध्याहार्यम् ।
अनेन दीपोपमानेन प्रत्यासन्नैः प्रबलविपक्षत्वाद्यर्थसंरक्षणीयत्वं योगिचित्तस्य
प्रतिपादितम् ॥

१. IO and BN¹ प्रतिष्ठा

The following verse is
found in the margin in
BS¹ but no indication is
found therein as to be
where the verse should
be inserted

२. BS¹ उपमेय

३. BS¹ and BN¹ प्रत्यासन

४. All except BS¹ यद्

इति भागौ पूरयेदन्ते- तयोरेकं प्रपूरयेत् ।

मास्तस्य प्रचारार्थं यदुक्तमवशेषयेत् ॥

अथास्य परस्य योगस्य लक्षणमाह—

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवेनात् ।

यत्र चेनात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २१ ॥

सुरमात्यन्तिकं यत्र बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।

वेत्ति यत्र न चेनायं स्थितश्च्यवति तच्चतः ॥ २२ ॥

य लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिक ततः^१ ।

यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ २३ ॥

त विद्याद्दुःखमयोगरियोगं योगसंज्ञितम् ।

स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्गुणचेतसा ॥ २४ ॥

त योगसंज्ञित समाध्याख्यमर्थं विद्यात् जानीयात् । क तस्^२ यत्र यस्मिन्निरुद्ध
निवृत्तबहिष्प्रचारतया नियमित चित्तम्^३, योगसेवनाद्योगस्य समाधे प्राप्यस्यान्यस्य
सेवनादाश्रयणात् उपलब्धपरमोपेयत्वात् । तत्रैव विश्रान्त सद्योगान्तरविषय प्रयत्न-
मुत्सृजति, तस्यैव योगस्य निरुत्तरत्वात् । अत एव तस्यामयस्याया योगी^४ यत्रात्म-
नैवात्मानं पश्यन् स्वसत्त्वेदनेन स्वरूपमनुभवन् आत्मनि स्वभाव एवाधिकरणभूते तुष्यति
परा प्रीतिं प्रतिपद्यते, त योग विद्यादिति सम्बन्धः । तदानीं हि निवृत्तसकल-

१ BS and BS^१ सेवया
BS^१ notes सेवनात् also

२ IO omits this ardhā

३ BN नियमित निश्चित

४ BN परमेश्वरि यत्नान्

५ IO omits योगी

बाह्योपराग^१ चित्तमात्मसमापन्न सत् शुद्धसंवेदनैलक्षणतद्धर्मत्वेनावतिष्ठते । तथा यत्रात्यन्तिकमनन्त निरुमस्वरूपानुभवचमत्कारमय सुख सहज आनन्दोऽभि व्यज्यते । कीदृश सुखम्^२ अतीन्द्रियम्, श्रोत्रादीनि बाह्यानीन्द्रियाप्यतीतमतिकान्तम् । अन एव बुद्धिप्राज्ञ बुद्ध्या तात्कालिकया बोधलक्षणात्मन स्वशैक्त्यैव प्राज्ञ संवेद्यम् । अय योगी वेत्ति जाभाति, त योग विद्यात् । तथा यत्र स्थितो यस्मिन् लब्धविश्रान्तिरय योगी तत्त्वत परमार्थरूपात् परमार्थान्न च्यवते न विद्युज्यते, तथा य योगमासाद्य ततोऽधिकं तस्मादुत्कृष्टमपरमन्य लाभमिष्टप्राप्तिं योगी न मन्यते न बुद्धयते । अत एव प्रागुक्तम्, यत्र स्थितस्तत्त्वतो न च्यवत इति । अत एव यस्मिन् स्थितस्वरूढो निवृत्तेतरव्यापृति सन् योगी गुरुणापि केनचिन्मानसेन शारीरेण वा दु खेन न विचार्यते, न ततो^३ व्युत्थाप्यते, त योगसंज्ञितमर्थं विद्यात् । कीदृशम्^४ दु खसंयोगवियोग दु ख विशयेष्विन्द्रिय प्रवृत्तिजनिनो राजस क्लेश , तेन संयोग , ससारिदशाया सम्भन्ध , तस्माद्वियोगो निरह त द्वैयस्तुभार्यनाजन्मैदु खेन सम्बन्धाभाव एव प्रियोग इत्यर्थ । स एव-लक्षणो योग पर समाधिनिर्वृत्तरानन्दलाभलक्षणमहाफलहेतु निश्चयेन नि सन्देह-त्वेनानिर्विण्णचेतसानुद्विग्नमनसा योक्तव्य समाधातव्य । अलब्धभूमिकस्य हि योगिन प्रथम सन्देह , आरुक्षतश्चाभ्यासदशाया क्लेश सभाव्यते—इति निश्चयेनानिर्विण्णचेतसा स योक्तव्य इत्युक्तम् ॥

१ BN^१ राग

२ IO संवेदलक्ष

३ BN^१ शक्तिप्राप्तं

४ IO स्वरूपात्

५ BS^१ परमात्यरूपात्

६ IO तत्त्वतो

७ IO अन्मना

एवं बाह्यविषयपरिहारक्रमेण चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणां समाधिसिद्धिमभिधाय पुनरपि प्रकृतकर्मयोगक्रममेव समाश्रयंस्तत्सिद्धिं प्रदर्शयितुमाह—

संकल्पप्रभवान् कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।

मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥ २५ ॥

शनैःशनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।

आत्ममंथं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ २६ ॥

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।

ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २७ ॥

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।

उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २८ ॥

युञ्जन्नेनं सदात्मानं योगी नियतमानसः ।

सुखेन ब्रह्मसंयोगमत्यन्तमधिगच्छति ॥ २९ ॥

क्रमेणैतद्व्याख्यायते । शनैः शनैः उत्तरोत्तरविशेषारोहेणक्रमेण नै सहसैवोपरमेत्, बाह्येषु विषयेष्वासङ्गात् । तथा देहादावात्माभिमानात् निर्वर्तेत । केन साधनेन^१ बुद्ध्या, सम्यग्ज्ञानेन । कीदृश्या^२ धृतिगृहीतया । धृतिः परमात्मन्यहङ्कारावष्टम्भलक्षणं धैर्यम्, तथा गृहीता स्वीकृता या बुद्धिस्तथा तादृश्या । सात्त्विकी हि

१ IO रोहक्रमेण

३. IO निवर्तते

२. BN' addes तु

धृतिर्यां बुद्धिं धारयति, सात्र योगे साधनत्वमर्हति । तस्यै धृतेर्लक्षणं वक्ष्यति—

“ धृत्या यया धारयते मनः प्राणेन्द्रियनिध्या ।

योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ”

पूर्वं किं कृत्वोपरमेत् ? मनसैव परेण मोक्षविषयेणैव चेतसा प्राक् स्थावर-
सङ्गयोक्तैर्न संकल्पप्रभवान् विषयग्रहणव्यग्रजङ्गममनः समुत्थान् सर्वान् दृष्टानुश्रविक-
भेदेन समस्तान्, तथा प्रत्येकमशेषान्^१ अविद्यमानसत्कारमात्रान् कामान् भोगा-
स्त्यक्त्वा परिहृत्य । तथा तेनैव मनसा, न तु विषयविषयेण इन्द्रियग्रामं करणवर्गं
समन्ततः सर्वेभ्यो विहितेभ्योऽपि शब्दादिभ्यो विनियम्य रागादिदोषपरिहारात्मना
विशेषेण निर्गृह्य—इत्यनेन प्रस्तुतसमुच्चयानुष्ठानसाध्यकर्मयोगविषयकर्मत्यागस्ये-
न्द्रियनियमस्य च पूर्वोक्तक्रममेव स्मारयति । एवमनेन क्रमेणात्मसंस्थं मुख्यं आत्मनि
ब्रह्मापरनाम्नि सम्यक् स्थितं लब्धविश्रान्तिं मनोऽन्तःकरणं कृत्वा सपाद्य तत्रतिरिक्तं
वस्तुन्तरं न किञ्चिद्व्यायेत् । तदानीं हि सर्वं ब्रह्मरूपयैव प्रकाशते, एवविधे-
नाभ्यासक्रमेण यतो यतो यस्माद्यस्मात्कुतश्चिद्वन्धनभूतादाभ्यन्तराद्वाद्याच्च मनश्चेतो
निश्चरति निर्गच्छति, तस्मात्तस्मान्नियम्य प्रतिपिध्यात्मनि परमकारणं एव वशं
नयेत्, तत्रैव निमग्नयात् । यतः स्वभावतः एतच्चञ्चलं चपलम्, तथा प्रार्थितेऽपि
विषये न चिरमवतिष्ठत इत्यस्थिरम्, यस्मात्तस्मिन् आत्मवशं नीते सति एनं योगिनं
प्रशान्तमनसं विषयमुखौन्मुभ्यश्चोमविरतिर्निर्भूतचेतसः^२ सन्तः स्वयमेवोत्तमं नित्य-

१ All except B¹ वत्सा

२ IO युक्तेन

३ IO अशेषतः

४ IO omits विषय

५ IO and BS¹ omit प्रस्तुत

६ BS¹ कामत्याग

७. BN निर्भूतचेतसः

IO omits निर्भूत .नित्य

निरवयवस्वभावत्वादुत्कृष्टं सुखं सहज आनन्द उपैति उपगच्छति । कीदृशं योगिनम् ?
 शान्तरजसम् ; शान्तं विलीनं रजोविषयप्रवृत्तिहेतुर्गुणो यस्य ; अत एव ब्रह्मभूतं
 परमात्मसमापन्नम् ; यस्मादकल्मषं अविद्यमानाजानलक्षणकिस्त्रिपकलङ्कम् । एवमनेन
 यथोक्तेन क्रमेण प्रबन्धप्रतिपादितेन नियतमानस संयतान्तःकरणो योगी सर्वदा
 सर्वस्ववत्सात्सु "पश्यन् शृण्वन्" इत्यादिना प्रतिपादितै स्वात्मानं युजन्
 समादधानं सुखेनासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणादिश्रेयाभावाद्नायासेन ब्रह्मणा
 परमात्मना संयोगमभेदमत्यन्तं नित्यमेवाधिगच्छति प्राप्नोति ॥

इत्थं सिद्धनिस्तारसमाधे कर्मयोगिनो श्लोकोत्तरं व्यवहारं प्रतिपाद-
 यितुमाह—

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ ३० ॥

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ३१ ॥

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३२ ॥

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३३ ॥

१. BS' पूर्वमेव

१ BN' दित्वा

२. BS' प्रयातान्तःकरणे

यथोक्तेऽस्मिन् कर्मयोगे युक्तं समाहितं सर्वत्र सर्वदा सर्वथायहिताचिन्तो योगी आत्मानं अद्वयचिन्मात्रैकलक्षणयोग्यस्वरूपं सर्वभूतेषु परस्परं भिन्नत्वेनावस्थितेषु चराचरेषु प्राणिषु स्थितं पश्यति । यदात्मन सामान्यचिन्मात्रं रूपमेकं तदात्मकान्येव भूतानि प्रेक्षते इत्यर्थः । तथोक्तैस्वरूपे स्वात्मनि सर्वभूतानि विगलितान्योन्यभेदानि पश्यतीत्यात्मन सर्वभूतानां चाभेददर्शनं प्रतिपादितमेव । अभेददर्शनप्रतिपादनपरमेतत् । यथा चैतन्संभवति तथा प्रतिपादितमेव प्राक्, तथापि स्मृत्यर्थं पुनरुच्यते । आत्मा नामाय सुखदुःखप्रादुर्भावमूढत्वशून्यत्वादिसकलकल्पविरहविशुद्धसवित्प्रकाशैकलक्षणं, तस्य सवेदितृत्वं नामाभ्यामभिचारी गुणः तेन यद्यत्सवेति तत्तत्सवेद्यमानमेव तेन तेन रूपेणात्मानं लभते । सवेद्यमानता च निविकल्पावस्थापृथिका भवति । तेन यद्यत्किञ्चिद्यदा यदा यत्र यत्र येन येन प्रमात्रा सवेद्यते तत्तदद्वयानन्तचिन्मात्रस्वरूपमित्यात्मन सवेदितुं, दैद्यानां च सर्वभूतानां नास्ति वास्तवः कश्चिद्भेदः । केवलमचिन्त्यपरमेश्वरमायोद्भाविता वेद्यवेदकविकल्पसर्वमिदमन्योन्यं विभिन्नतयावभासयति । स च परमेश्वरप्रसादादुन्मिषितया विद्यारयया दिव्यया दृशा तत्त्वविद्विस्तादृशो विभान्यमानो यदा विगलति, तदा भिन्नसेतुसागरसरिलवत् सर्वमिदमात्मतयैव ऐक्येनावभासते । ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानात्मनि चास्मिन् महायोगे प्रत्युदितविद्याशक्तिरेवाधिष्ठित इति कर्मयोगी सर्वत्र स्थावरे जङ्गमे च भूतप्राप्ते समदर्शनं, अद्वैतार्त्मकतत्त्वैकदर्शीत्युक्तं । यथात्मा सोऽहमेवेत्यभेदं भगवान् प्रतिपादयितुमाह—यो योगी सर्वत्र भावजाते मा यथोक्तात्म

१ BS यथोक्त

२ BS omits दर्शनं अभेद

३ IO लक्षणस्य

४ BS परमेश्वर

५ BS अवभासयते

६ BS आत्मतत्त्वैव

तत्त्वैकरूपमुक्तयोपपत्त्या पश्यति; मयि च सर्वं तथैव पश्यति; तस्य तत्त्वदर्शिनोः
 अहं न प्रणश्यामि, नादृश्यामि भवामि; सोऽपि मे स्वरूपमृतत्वान्न प्रणश्यति, नादृश्य-
 त्वमापद्यत इति कर्मयोगैसिद्धस्य योगिनः स्वात्मनश्चाभेदप्रतिपादनपरमेतद्भगव-
 द्बचनम् । किंच यो योगी सर्वत्र सर्वस्मिन् देहप्रभृति सुखं दुःखं वान्यं वा
 कंचित्प्राणिधर्ममुक्तयोपपत्त्या संवेद्यमानस्य संविदात्मकत्वापत्तिरूपतया समं
 संविन्मात्रैकरवभावं पश्यति बुद्धयते । कथम् ? आत्मौपम्येन आत्मानमुपमानीकृत्य
 स्वानुभववदित्यर्थः—स सर्वथा सर्वेण केनचिह्नोक्ताधारणेन प्रकारेण वर्तमानोऽपि
 मयि वर्तते, मदभिन्नः 'अहमेवासौ' इत्यर्थः । स एवंविधो योगी सर्वास्ववस्थाम्बविलुप्त-
 निरुत्तरसमाधिफलत्वादो दुर्वारविप्रवृन्दानुबन्धदुःसाधयोगाङ्गानुष्ठाननिष्ठोपरभ्य-
 समाधिफलपूर्वोक्तयोम्यपेक्षया परमो निरुत्तरातिसंयुक्तः ईश्वरवत् सर्वसाम्यवशाधि-
 रूढत्वात् जीवन्मुक्त इत्यर्थः ॥

अथ संप्रत्यननुभूतत्वादस्य सर्वसाम्यप्रतिपत्तिफलस्य समाधेरसम्भाव्यतां
 मन्यमार्चः अर्जुन उवाच—

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।

एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थितिं पराम् ॥ ३४ ॥

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोऽखि सुदुष्करम् ॥ ३५ ॥

१. IO and BN¹ omit योग

२. BS² adds सर्वेण

हे कृष्ण! योऽयं समनन्तरं कर्मयोगलक्षण अन्ययोगविलक्षणो योगस्त्वया प्रोक्तः, एतस्य परां स्थितिं प्रकृष्टा प्रतिष्ठा न पश्यामि, न तर्कयामि, चञ्चलत्वात् अनवस्थितत्वात्; यस्मात्तत्साधनं मनश्चञ्चलं प्रकृतिचपलम्, अतः प्रमाथि प्रमथनशीलम्, यतः कृच्छ्रलब्धामपि भूमिकामुन्मार्गप्रवणत्वादाशु विनाशयति, न च तद्व्यावर्तयितुं शक्यम्, यतो बलवत् अस्य विषयान्प्रत्यभिधावत् दौलेन्द्रशिखर-विशीर्यमाणसलिलौघवत् दुर्धरं बलम्; यतो जन्मसहस्राभ्यस्तेषु विषयरसेषु दृढासक्तत्वात् दृढम्; तस्यैवंविधस्यास्य मनसो निग्रहमुत्पत्त्यात्प्रतिषेधं सुतरां दुष्करं दुःसाधं संभावयामि । कस्येव वायोरिव । यथा वायुः स्वाच्छन्द्येन दिक्षु प्रसरन्निगृहीतुमशक्यः, एवमेतन्मनः ॥

अथैतदभ्युपगमपूर्वकमभ्यैवमुत्तरं भगवानाह—

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।

अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३६ ॥

नास्त्यत्र संशय इदं चलं स्वभावचपलं मनः दुःखेन निगृहीतुं शक्यते; किंत्वभ्यासेन वैराग्येण चोपायद्वयेन गृह्यते नियम्यते । अभ्यासश्चात्र कर्मयोगं “पश्यन् शृण्वन्” इत्यादिप्रागुक्तक्रमेण सर्वेन्द्रियवृत्तिषु विहितविषयान्मुस्येन

१. BS^१ यदि तत्सा

२. IO धार्यत-

३. BN^१ & c^१ दृढासक्तेषु

४. IO प्रतिषेधनं

५. IO omits दुष्करम्

६. IO and BS^१ शक्य एव

७. BS^१ यथैत

८. IO and BS^१ पूर्वमुत्तरं

९. BN^१ योगे

प्रवर्तमानानु सर्वप्राणवृत्तिषु च शरीराव्यभिचारित्वात्तथैव प्रवर्तमानास्वप्युपदेशानु-
सारिणा क्रमेण यथोक्ते स्वात्मनि निवेशनात्मकस्थितिरभविष्ये यत्नः वैराग्यं
चानिषिद्धविषयस्पर्शानुभूयमाने सुखे सहजानन्दनिरुपमास्वादाविस्मरणादनासङ्गः ;
ताभ्यामेवंविधाभ्यां कर्मयोगैर्वाधिरूतपुरुषैकगोचराभ्यामेतत्सुचञ्चलमपि चित्तं
नियन्तुं शक्यमेव ॥

अत एव—

अमंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।

वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्नुमुपायतः ॥ ३७ ॥

यतो व्याख्याताभ्यासवैराग्यलक्षणसाधनाभावादसंयतात्मना अनियमितान्तः-
करणेन पुरुषेण एष योगो दुष्प्रापो दुर्लभः ; वश्यात्मना विधेयान्तःकरणेन
पुनः पुरुषेण यतता नित्यमविच्छिन्नोत्साहतया प्रयत्नं कुर्वता उपायतो यथोक्त-
ज्ञानलक्षणादुपायात् स्वीकर्तुं शक्य एव ॥

अथोपायस्य ज्ञानरूपस्य श्रुतिमात्रावगन्तृत्वाद्भ्यासवैराग्ययोश्चात्यन्तदु सा-
धत्वादात्मनश्च संसारिधर्मानुपरमाद्योगस्य दुस्त्वापस्य योगं प्रत्युपायत्वं स्यान्न वेति
सशयान अर्जुन उवाच—

अयतः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।

लिप्समानः सतां मार्गं प्रमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८ ॥

१. BN¹ योगादिकृत

२. IO अत आह

३. All except BS² स्वाध्यास

४. BS² notes an alternative reading without च

५. IO and BS¹ अयतिः

अनेकचित्तोऽपि श्रान्तो मोहस्यैव वश गतः ।

अग्राप्य योगममिद्धि कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥ ३९ ॥

औत्तोपदिष्टादुपायानि सशयतया फलस्य सभावना श्रद्धा इति किलोक्ता,
तयोपत श्रद्धावान्, अत एव सता सत्पुरुषाणामुत्तमफलार्थिना पुता पन्थान
प्रेप्सुरपि यदि योगादुक्तलक्षणात्समाधेश्चलितमानस विच्युतचित्तवृत्ति, अत
एवायतोऽयत्नशून्य, ततश्च ब्रह्मण परस्योपेयस्य तत्त्वस्य पथि प्राप्सुपायरूपे
मार्गे प्रमूढ प्रकर्षेण मूढ सम्यग्ज्ञानरहित, अतश्चोपायानिश्चयादनेकचित्तै
विकल्पाकुलत्वात्प्रतिक्षण चञ्चलत्वाद्बहुविधमनोवृत्ति, अत एवाविश्रान्तो न
कचिल्लब्धस्यिति, यतो[अतो] मोहस्यैवाज्ञानस्य वश गतो विधेयता प्राप्त स्यात् ।
तदेतया दोषसामग्र्या योगसंसिद्धि समाधिलभमप्राप्त सन् का गतिं गच्छति
तस्यैवविधस्य श्रद्धामात्रैकालम्बनस्य परिसिद्धोपायरहितस्य देहादूर्ध्व कीदृशे
योन्यन्तरे^१ गमनमित्यर्थ ॥

तदेव पृच्छति—

कंचिन्नोभयविभ्रंशच्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।

अप्रतिष्ठो महानाहो विनाश बाधिगच्छति ॥ ४० ॥

एतन्मे सशय कृष्ण छेतुमर्हस्यशेषतः ।

त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ४१ ॥

१ All except BS² विप्रान्तो

२ IO and BS¹ अप्राप्तोप

३ IO वित्त

४ BN योन्यन्तरा

५ BN¹ कचिल्लोभय

६ IO विभ्रष्ट

कैचिदित्यभीष्टप्रश्ने । अपि नानैवं श्रद्धानः पुरुषः स्वर्गापवर्गलक्षणस्य
 गतिद्वयस्यापि अंशौदभावादेकतरगतिं प्रत्याशासंभवे छिन्नाभ्रमिव पवनविशीर्णो
 जलद्रो यथा विनश्यति तद्वत् पुनःसन्धानमापद्यते, उत गतिद्वयोपायनिश्चया-
 भावात् अप्रतिष्ठः निरवल्म्बनस्सन् आत्यन्तिकमेव विनाशं प्राप्नोति, अपुनरु-
 त्थानायैव संसारशब्दे पततीति? एतमेवंविधं सन्देहं मम विनाशयितुमर्हसि, यतस्त्वत्तः
 सर्वमसौरिगतिवेदिनः सर्वज्ञादन्योऽस्य यथोक्तस्य संशयस्य परिहर्ता न संभाव्यते,
 यत उक्तं भगवता—“बहूनि मे व्यतीतानि” इत्यत्र श्लोके सर्वजन्तूनां
 नानागतयेदित्यम् ॥

अथैवंविधसंशयच्छेदाय भगवानुवाच—

पार्थ नैवेह नासुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।

न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥ ४२ ॥

तन्मैवंविधस्य भोगापवर्गलक्षणसिद्धिरीजमूतश्रद्धागुणसंस्कृतचित्तस्य पुंसः
 कचिदपि विषये विनाशः सर्वदुर्गतिहेतुः ज्ञानअंशलक्षणस्तिरोभावो न विद्यते ;
 क न विद्यते, इहामुत्र वा ? इहेति दृष्टानुश्रविकभोगाधिकरणे संसार इत्यर्थः ।
 अमुत्रेत्येतस्मादन्यत्र स्वात्मप्रतिष्ठाहेतावपवर्ग इत्यर्थः । यतः कल्याणवान् शुशाला-
 मिनिवेशी न कश्चिद्दुर्गतिमज्ञानदूषितत्वादूढुष्टां योनिं प्राप्नोति । श्रद्धावतश्च

१. BN¹ कचिदिति ।

२. IO अंशभावत्

३. IO संसार

४. BS¹ omits अस्य

कल्याणकारित्वमवश्यमेव स्थितम् । श्रद्धा हि नाम परमेश्वरप्रसादकल्पद्रुमस्य
बीजकणिका , तं भोगापवर्गलक्षणफलसम्पत्तिसमृद्धमकृत्वा न निवर्तते, केवल मृदु-
मध्याधिमात्रत्वादितारतम्यात्कालविशेषापेक्षिणी स्वकार्यं निवर्तयति ॥

यत एवमत —

प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुपित्वा शाश्वतीः समाः ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४३ ॥
अथवा योगिनामेव जायते श्रीमतां^१ कुले ।
एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४४ ॥
तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्नदेहिकम् ।
ततो भूयोऽपि यतते संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ४५ ॥
पूर्वाभ्यासेन तेनैव द्रियते ह्यवशोऽपि सन् ।
जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४६ ॥
प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥ ४७ ॥

योगभ्रष्टो योर्गात् यथोक्तज्ञाननिष्ठतया शास्त्रविहितस्वकर्मानुष्ठानलक्षणात्
समाधेर्भ्रष्ट , परमेश्वरसमापत्तिलक्षण फलमप्राप्यैव विच्युत सन् श्रद्धाबीजे सत्यपि

१ IO, BS¹ and BS² श्रद्धादि नाम

२ BS² मध्यादि

३ BS¹ श्रीमतां This is noted as
an alternative reading
in BS² also.

४. IO, BS² and BN¹ मसिद्धि

५ BS¹ and BN¹ याति

६ BN¹ omits योगान्

ईश्वरेन्द्रावशादेव संप्रति तीर्थमयेगाभावात्तत्वादिसद्वर्तिसामर्थ्यादिक्यादि काग-
न्तरावेक्षितम्. सन् पुण्यश्रुतां प्रष्टुष्टज्ञाननपप्रभृतिशुभकर्मकाणि मन्त्रान्धो
लोकान् तन्मोक्षितभोगाधिकैरण्मूनानि शुभानि प्राप्य आमाद्य, न च तत्कर्मनि-
रूपः शाश्वती. सन्तः सन्समदृष्ट्यानि वारिष्ठ्युत्तिना निरगमनुभूय नन्दमाह-
कर्मकलोपमोगान्ते कर्मभूयायन्तां शुचीना धीमतां धर्माभिजनकर्मणां लक्ष्मीयतां
शुले अन्वये अभिजायते जन्म तमते । येन भोगाग्न्याम्लालेनश्रुतिवितित्वा-
दसम्प्रानुष्ठितोत्कर्मभोगाच्छर्मा प्राप्तः, तस्यैषा गतिर्नादिष्टा । सन्त्यस्यैषाप्रवयत्वेर्जा
सति कुनधिप्रतिस्थात्कर्मयोग. सम्यग् न निर्दृष्टः, स इमां गतिनामोतीति
पक्षान्तगोपन्यामेनाह । अधरा योगाधरो योगिना यथोक्तकर्मसमाभिनिष्ठानाम्, अन-
प्य धीमतां प्रष्टुष्टज्ञानपुत्रत्यात्मशम्भु[शम्भु]बुद्धिमतां शुले अन्वये अभिजायते समु-
त्पद्यते । ईदृशमेतदेवंविधानां योगिना शुले जन्म दुर्लभतरं कर्मयोगप्रदमन्तरेण
न केनचित्प्राप्तुं शक्यम् । तस्मिन् जन्मनि न बुद्धिमयोगं तादृशं बुद्ध्या ज्ञान-
संरक्षन्त्या पिया सम्बन्धे तमते । कं तम्, परिदेष्टिकम् । पूर्वमिन् देहे भवन्; यत्र
ज्ञानक्रियासनुषयानुष्ठानरूपो योग तेनाधितमस्य निराहित । तत्र किञ्च
तथाविधयोगममाध्ययनेतुभूतज्ञानमंमिलेया बुद्ध्या सम्बन्धोऽग्यामृदेव । स च
परमेश्वरानुमदं विना न भवति । स च परमेश्वरानुमदो नादृष्टात्तो विरमति । अतः
कुनधिप्रतिष्ठेनात्कंचित्काले विरम्य पुनरभियज्यत ईव । तन्मन्त्रद्वियोगमादा-

१. BN' भोगाधिकरण
२. BN' कर्तुमिति
IS' कर्तुमिति
३. IO शत्रुद्विद्वारा

४. IS' and BN' भेदः
५. IS' वीर्यतया
६. IS' एव

स्यात् भूयः पुनरपि प्रयत्नमारभते । संसिद्धिनिमित्तं^१ योगफलावाप्त्यर्थं यस्मात्तेनैव
 पूर्वजन्मसम्यग्देन मन्देनाप्यभ्यासेन योगविषयेण संस्कारात्मनावस्थितेनावशोऽपि
 अनिच्छन्नपि ह्रियते आत्मसात्क्रियते । कस्मात्तेनाभ्यासयोगेन ह्रियत इत्याह—
 यस्मात् कर्मसमाधिलक्षणस्य योगस्य जिज्ञासुरपि स्वरूपं ज्ञातुकामोऽपि^२ शब्द-
 ब्रह्म शास्त्रात्मकं तत्त्वमतिवर्ततेऽतिक्रामति, निश्चयाभावाद्योगविषया प्रवृत्तिरेव न
 संभवति । संशयितस्य च शास्त्रमुपकारकम् । अतो योगजिज्ञासुः शब्दब्रह्मातिवर्तत
 इत्युक्तम् । स पुनर्योगी प्रयत्नादुद्योगाद्यतमानो योगैमनुतिष्ठन् तदनुष्ठानसंस्कार-
 वशाच्च संशुद्धकिल्बिष-प्रक्षालिताज्ञानमयकलङ्को बहुभिर्जन्मभिः परां काष्ठामधि-
 रूढे तादृशि ज्ञाने ततोऽनन्तरं संसिद्धः सम्यक् प्राप्तप्रापणीयः, परां गतिं
 परमात्मसमापत्तिलक्षणां प्रकृष्टां भूमिं प्राप्नोति, यतः परं गम्यान्तरं न विद्यते ॥

एवंविधस्य कर्मयोगिनः प्रशंसार्थमाह—

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।

कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४८ ॥

मुतीवस्यापि तपोमात्रस्य अन्तर्बलत्वात्तपस्विभ्यो योगी नित्यनिरुत्तरा-
 नन्दमयसमाधिमानधिकः प्रकृष्टः ; ज्ञानिभ्योऽपि केवलज्ञानमार्गशरणेभ्यः ; तथा
 कर्मिभ्यो यज्ञादिकेवलकर्मवद्भ्योऽधिकः । तस्मात्त्वं यथोपदिष्टं योगं स्वीकृत्य

१. IO and BS^३ add प्रयत्नविशेषण-
 मेतत् after निमित्तं
 BN^३ adds it after अवा-
 प्त्यर्थं

२. BN^३ and BS^३ वायोऽपि
 ३. BN^३ योगमव
 ४. IO omits मात्र

सर्वोत्कृष्टो योगी भव । ये केचन योगिनो दर्शनमेदात् संभवन्ति, तेषामप्यय-
मेवविधो योगी प्रवृत्ततम इति प्रतिपादयन्नध्यायमुपसंहरति—

योगिनामपि सर्वेषां मद्भतेनान्तरात्मना ।

श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४९ ॥

समस्तानां योगिनां मध्ये स योगी युक्ततमोऽतिशयेन युक्तः समाहितो
मम मतः । कोऽसौ ? यः श्रद्धावान् सर्वसिद्धिहेतुभूतया श्रद्धया युक्तः सन् मद्भते-
नान्तरात्मना यथाप्रतिपादितज्ञानगत्या मां परमात्मानैधीधरमेकं तत्त्वं परमोपेय-
तयागतेन प्रपन्नेनान्तरात्मनान्तःकरणेन भजते, बाह्यमनःक्रयव्यापारान्मत्परानेव
कुर्वन् मद्भक्तो भवति । यथोक्तज्ञानविधिना यथोक्तमत्स्वरूपावगमपूर्वं मामेव य-
उपास्ते स एव समाहिततम इत्योम् ॥

याता यस्याङ्गभावं दधति यदि परं योगतामन्ययोगाः

तं योगं ज्ञानकर्मव्यतिकरसुकराभ्यासवैराग्यगम्यम् ।

सम्यक् संप्राप्तकामैः परमगुरुरिति श्रद्धया पर्युपास्यः

पष्ठोऽध्यायोऽयमर्थैरबहितमतिभिस्स्युक्तसर्वान्यकार्यैः ॥

इति श्रीराजानकरामविरचिते बाक्यार्थान्वयमात्रे

सर्वतोमद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे

पष्ठोऽध्यायः ॥

॥ अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

एवं यदङ्गभावमापन्नानां योगान्तराणां योगत्वसिद्धिः तस्य ज्ञानकर्म-
समुच्चयरूपस्य निरतिशयस्य योगस्यानुष्ठातुर्मद्वक्तस्य कर्मयोगिनोऽपि सतस्तव
ज्ञेयशेषो विद्यत एवेत्यात्मन एव जगत्कारणत्वादि प्राक्सूचितप्राथं ज्ञेयान्तरं
स्फुटतया प्रतिपादयितुं भगवानुवाच—

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रितः ।

असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥

पञ्चाध्यायपरिसमाप्तौ मद्रतेनान्तरात्मना यो मां भजति स युक्ततम इति
यदुक्तम्, तदेवै मय्यासक्तमना मदाश्रितश्च इत्यनेन पदद्वयेनेहानुदितम् । ततश्च मत्त्व-
रूपं ज्ञात्वा मां भजस्त्वं यथा येन प्रकारेण सन्देहरहितं कृत्वा समग्रं संपूर्णस्वरूपं
मां ज्ञास्यसि प्रतिपत्स्यसे, तदिदानीं शृणु । अयं हि जगत्प्रपञ्चः स्वतःसिद्ध-
नित्यप्रधानपरिणामतया कैश्चित्प्रतिपन्नः; अन्यैः परमाणुपाकप्रभवत्वेन; इतरैः क्षणिक-
ज्ञानसन्तानभ्रमजन्यतया; परैश्चान्यथा च—इति किमत्र तत्त्वं स्यादित्यस्ति संशयस्या-
वकाशः । तस्मिंश्चयार्थं चेदं वक्ष्यमाणमवधारय ॥

१. IO परमयोगिनोऽपि.

BS¹ notes this as an
alternative reading.

२. IO and BN¹ समाश्रित

BS notes this as an
alternative reading.

३. All except BS¹ omit तदेव

तेदवधारणादेव च समग्रं भस्वरूपज्ञानं भविष्यतीत्याह—

ज्ञानं तेज्ज्ञं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।

यज्ज्ञात्वा नै पुनः किञ्चिद् ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥

इदं समनन्तरप्रस्तुतं जगत्प्रपञ्चपरमार्थप्रतिपत्तिविषयं भस्वरूपैसाव
संवित्सिविषयं च ज्ञानम्; उपपत्त्युपन्यासरूपं शास्त्रम्; तदुभयसाक्षात्कारेण
विशिष्टेन ज्ञानेन सहितमशेषतः कथयिष्यामि, यत्प्रतिपद्य भूयो बोद्धव्यं यस्त
न किञ्चिदवशिष्यते, यदवगमाद्विदितसफलमेव कृतकृत्यो भविष्यसीत्यर्थः ॥

एतयोश्च ज्ञानविज्ञानयोर्मत्संरेदनमेव फलं पर्यवस्यति; तच्च परमरहस्यं
सर्वमुल्लभम् । यतः—

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्पता ॥ ३ ॥

इह निरवधौ प्राणिसर्गप्रपञ्चे मनुष्यत्वमेव तावदुर्लभम् । ते हि मनु
कर्मभूमिलब्धजन्मानश्चतुर्वर्गसिद्धयधिकारिणः । तेषां मनुष्याणां सहस्रेषु
कश्चिदेव तथाविधकर्मपरिपाकवशादुत्पन्नसंसारविरागः । सिद्धये अपुनर्जन्मा
लक्षणप्राप्तये । यतते तत्तदुपायाहरणप्रयत्नपरो भवति, न तु तावत्सिद्धिं प्राप्नोति

१. IO तदेव

२. BN¹ and BS¹ नेह भूयोऽव्यद्

३. BN¹ सख्यं

४. BS¹ नावशिष्यते

५. IO omits यतते

तेषामपि यतमानानां सिद्धानां तत्तद्दर्शननिश्चितमोक्षलक्षणां सिद्धिं प्राप्तानामपि मध्ये कश्चिदेव प्रकृष्टपुण्यपरिणामवशादवाप्तमदनुग्रहाविर्भावितयथोक्तनिरतिशय-
श्रद्धाभक्तिप्रसाधितविवेकज्ञानप्रभावाद्यथाप्रतिपादितस्वरूपं मां वेति, आत्मत्वेन प्रतिपद्यते ॥

तज्जगत्स्वरूपप्रतिपादनपूर्वमुपदेष्टुमाह—

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।

अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।

जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

योऽहं सततचिन्मात्रस्वरूपाप्रच्युत एव अचिन्त्यनिजमायाशक्तिमाहात्म्यात् जडचेतनविभागेन द्विरूप इवावभासमानो जगत्कीडामिमां निर्वर्तयामि । यैस्य मे सुखदुःखमोहात्मकतया सर्वभावानुगतसत्त्वादिगुणत्रयरूपा जडा वा प्रकृतिः सेयमष्टधा अष्टाभिः प्रकारैर्भिन्ना विभागं प्राप्ता । के तेऽष्टौ प्रकाराः? भूमिरित्यादि । तत्र भूम्यादिभिः पञ्चभिरप्ययं क्रमनिर्दिष्टैः प्रकारैः कारणभूतानि सूक्ष्माणि निर्दिष्टानि वेदितव्यानि । तैश्चैः कार्यभूतानि^१ पञ्च स्थूलभेदानि एकैकापायपञ्चादि-
गुणानि संगृहीतानि । बुद्धिकर्मेन्द्रियवर्गश्च दशसङ्ख्या इति भूम्यादिभिः पञ्च-
भिस्तत्त्वविंशतिराक्षिता । मनश्च सर्वेन्द्रियनायकम् । बुद्धिर्निश्चयात्मिका । अहंकारो

१. BS' तस्य

३. BN' adds पृथिव्यादीनि

२. BS' omits तैश्च कार्यभूतानि

देहादिष्वनात्ममूतेष्वालम्ब्यप्रत्ययः—इति त्रिविधमन्तकरणमिति त्रयोविंशतिसंख्यः
कार्यकारणवर्गः; तदनुगुणं च त्रैगुण्यात्मकं प्रधानं कारणमिति तत्त्वचतुर्विंशतिरूपा
जडत्वेनावभासमाना प्रकृतिः । इयं चापरा वक्ष्यमाणजीवभूतप्रकृत्यपेक्षया स्थूला,
यतोऽसौ जडा वेद्या परतन्त्रा विनधरी सती चेतनाद्वेदकात्स्वतन्त्रात् नित्याश्च
जीवतत्त्वादपकृष्टाः । अत एवाह—इत उक्तायाः प्रकृतेः पुनरन्यां विलक्षणां
परां प्रकृष्टां जीवभूता मायावशादन्योन्यभिन्नत्वेनावभासमानक्षेत्रज्ञत्वं प्राप्तां विद्धि
जानीहि । कीदृशीम्? यया कर्तृभूतयेदं यथोक्तं तत्स्वनात्मयं जगत् धार्यते ।
जीवलक्षणपरप्रकृतिनिबद्धा जगत्सदार्थस्थितिः ॥

एवं मायावभासितपरापरभेदेन जडचेतने द्वे प्रकृती—

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।

एते यथाप्रतिपादितस्वरूपे मदीये प्रकृती योनिस्त्यक्तिकारणं एषां
तौदंशी सर्वाणि भूतानीत्युपधारय, निश्चयेन बुद्ध्यस्व । जीवभूतादिप्रकृतिश्चित्स्वरूप-
त्वाव्यभिचारात् वस्तुतः परमकारणात् परमात्मनो मत्त परमेश्वरादभिन्नापि मन्माया-
वशात् भेदमिवापन्ना जडया प्रकृत्यानादित्वेन सम्बद्धा सती तामेव गुणात्मिकां
प्रकृतिं महदादिभावेन परिणतामालम्ब्यत्वेनाभिमन्यमाना सैखादिसाधनभावेन चेतना-
चेतननानाभावरूपं विषयमपेक्षत इत्यादि प्रकृतिपुरुषसम्बन्धो जगत् कारणम्—
इत्येते प्रकृती सर्वभूतानां योनिरित्युक्तम् ॥

१. IO omits प्रकृती

३. BN⁴ and BS¹ स्वदुसादि

२. All except BS¹ तादृशी

तथाच वक्ष्यति—

“यावत्किञ्चित्संभवति सत्त्वं स्यादवजग्रमम् ।

क्षेत्रक्षेत्रजसंयोगात् तद्विद्धि भरतर्षभ ॥” इति^१

एवं जगत्कारणभूतयोरेतयोर्मत्सम्बन्धिन्यो प्रकृत्यो मन्मायैव एवमवभासने
कारणमिति ॥

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

कृत्स्नस्य सर्वस्य निरवधिचराचरभूतभेदमयस्य जगतः प्रभवः प्रलयश्चाहम्,
मत् एवैतन्मवसति, मय्येवैतत्प्रलीयत इत्यर्थः । मैत्सङ्ख्यमात्रोद्भाविता मायैव
ते जडाजडे प्रकृती आभास्येते । तन्निबन्धनौ च सर्गसंहारावित्येतयोर्जगत्प्रभव-
प्रलययोरहमेव मूलकारणमित्यर्थः ॥

अत एव ममैव परमकारणत्वात्स्वरूपलामे कारणान्तरापेक्षा नास्तीत्याह—

मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनंजय ।

मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥

जडा प्रकृतिरपरेत्युक्ता ; तदपेक्षया जीवभूता परा इत्येतयोस्तु कारण-
भूतोऽहं परतर इति मत्तोऽन्यत्किञ्चिद्वस्त्वन्तरं न संभवति, यन्मत्कारणत्वेन परतमं

१. IO adds उक्तम्

२. BN' omits मत्

३. IO omits इत्यर्थे

४. IO omits अत...कारण

स्यात्; अहमेव कारणं निरुत्तरमित्यर्थः । यत इदं सर्वं मावजातं मयि सर्वाश्रयमूते
 प्रोतमनुरयूतम् । कथम् ! एकस्मिन्स्तन्तौ यथा परस्परपृथग्भूता अपि मणिगणा व्यव-
 स्थितिमनुभवन्ति, तथा मन्मायोद्भावितान्योन्यभेदाश्चराचरभावा मध्येवैकस्मिन्नाश्रये
 तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥

ननु उमे एते जडाजडे मम प्रकृती; प्रकृतिश्च स्वभाव उच्यते; तत्कथ-
 मद्वयचिन्मात्ररूपस्य जडात्मकत्वाद्भिन्नधरश्चेतनोऽपि परस्परवच्छेदाभावरूप-
 स्वभाव उपपद्येत—इति वास्तवं प्रमात्रद्वैतं प्रतिपादयितुमाह—

रसोज्ज्वलसु कौन्तेय प्रकाशः शशिशूर्ययोः ।

प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः रवे पौरुषं नृपु ॥ ८ ॥

पुण्यः पृथिव्यां गन्धोऽसि तेजश्चासि विभावर्मा ।

जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चासि तपस्विपु ॥ ९ ॥

धीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।

पुद्गिर्बुद्धिमतामसि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥

मलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् ।

धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽसि मरतर्पम ॥ ११ ॥

१. BN' य इदं

२. IO omits प्रोतं

३. IO and BN' omit मम

४. BS' जडाजडात्मत्वात्

५. BS' चेतने

६. IO adds उच्यते

सवेद्यमाना सन्त सर्वे भावा त तमालान् लभन्ते, सवेद्यमानता-
व्यतिरिक्तेन प्रकारान्तरेण कस्याचिदवस्थाया केषामप्यनुपलम्भात् । इत्थ वास्तव
एक एव सवेदिता सविदन्नेव भावान् सृजति । ततो भावरूपा सवेदितुरेव
शक्तिविजृम्भते, नान्यत्तद्व्यतिरिक्त किञ्चिदिदम् । अतः परापरे मे प्रकृती स्वभाव-
भूते इति स्यत सिद्ध प्रमात्रद्वैत गर्भीकृत्योपक्रम एव यदुक्तं तत् “रसोऽहम्” इत्यादिना
श्लोकचतुष्टयेनोपपादयति । तत्र यो यस्य प्राधान्येन वर्तते गुणः, स एव तस्यात्मेति
अपि रस एवात्मा, स चाहम्, यत् उक्तेन न्यायेन रस्यमानतया सवेद्यमाना आपो
रसरूपमालान् लभन्ते, ततो रसयितुरेव रसालिका शक्तिः, ममैव चानुभवि-
तृत्वलक्षणस्वभावव्याभिचारद्रसयितृत्वम्, ततोऽप्यहं रस इत्युक्तम् । यथाप्यु
रस आत्मत्वेन व्यवस्थितः, एव पृथिव्या गन्धः^१ शशिरविविभावसुषु तेजोलक्षणमृत-
भेदेषु प्रकाशः तेजःशब्दाभिहितो रूपगुण आत्मत्वेन व्यवस्थितः । तथा खे
नभसि शब्दो गुणः । एव वायौ स्पर्शगुणोऽप्यत्र परिसङ्ख्येय इति भूतपञ्चके
गन्धादिप्रधानगुणात्मना पूर्वोक्तेन न्यायेनाह व्यवस्थित इति पूर्वोक्तेन विभागेन
भूतपञ्चकसंगृहीततत्त्वविंशतिरूपजडप्रकृतिविभागे मम स्वभाव इत्युपपादितम् ।
पुण्यशब्दश्चात्र प्राधान्यापेक्षया सर्वगुणेषु विशेषणत्वेनानुवर्तनीयः । एव भूतेषु
प्राणिषु धर्माविरुद्धं कर्म सङ्कल्पोऽहम्, मनोऽहम्, तथा नृषु जीवेषु पौरुषमहङ्का-
रालोकः पुरपञ्चमहमेव, तथा बुद्धिमता बुद्धिरहमेवेति । मनोऽहकारबुद्धिरक्षणमन्तः -

१ IO सर्वमात्रा

२ All except BS² लभते

३. IO and BS शशिरविभावसु

४ BS¹, BS² and BN¹ लवण५. BN¹ and BS² omit अहं

करणं पुरुषाणां प्रधानं धर्मत्रयं पूर्वोक्तेन न्यायेनाहमेवेति त्रिमिरेतैः सहितः त्रयोविंशतिभेदः कार्यकारणवर्गाश्चतुर्विंशेन प्रधानेनानुगतो जडप्रकृतिप्रपञ्चो ममैव स्वभाव इति व्यवहितैः पदैः प्रतिपादितम् । एवमेव सर्वभूतेषु जीवनं प्राणनं प्रधानम्, तदप्यहमेव; तथा सर्ववेदेषु प्रणव ओंकारः स्वोदितावितृतध्यन्यात्मकोऽहमेव; स हि प्रकृतिभूतत्वात्सर्ववेदेषु प्रधानम्; तस्य विकारमृता हि सर्वे वेदाः; तथा सर्वक्रियासु तपोमयी क्रिया प्रधानम्; सतसंपत्तिषु वर्तमानं तपोऽहमेव; कामरागविवर्जितं बलं बलवतां प्रधानम्; तदपि पूर्वोक्तिन न्यायेनाहमेव; तथा तेजस्थिनां प्रभावातिशययुक्तानां तेजःप्रभावो मुख्यः, तदप्यहमेव । एवमनेन क्रमेण सर्वभूतानां बीजं हेतुरहमेवेति जडचेतनभेदेन द्विप्रकारा प्रकृतिर्ममैव स्वभाव इत्यनेन प्रकारेण विप्रकृष्टसामान्यैः पदैः* प्रतिपादितम् ॥

एवम् “सतोऽहम्” इत्यादि प्राधान्यविवक्षयोपलक्षणमौत्रत्वेन प्रतिपादितम् । परमार्थतस्तु पूर्वोक्तेन न्यायेन तत्पदार्थजातं किञ्चन न संभवति, यन्नाहमिति प्रतिपादयितुमाह—

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।

मत्त एवेह तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२ ॥

अपर्यन्ते भावप्रपञ्चे प्रकृतिपरिणामस्वरूपत्वात् सर्वस्य भावस्य त्रैगुण्ये स्थिते, केचित्सत्त्वप्रधाना गुणीगूतरजस्तमस्काः; केचिदेवमेव रजःप्रधानाः; केचित्तमः-

१. BS¹ विंशप्रधान

२. BS¹ तदपि

३. IO, BN¹ and BS¹ अविच्छेद्यात्मकः

४. BN¹ omits पदैः

५. BN¹ omits मात्र

६. BN¹ परिणामरूपत्वात्

प्रधाना — इति तारतम्यभेदानन्त्यमनपेक्ष्य त्रित्वेन संगृहीता इति ये केचन सात्त्विका राजसा तामसाश्च भावा संभवन्ति, तान् पूर्वोक्तेन न्यायेन मत्त एव परमकारणात् जातान् जानीहि ; किन्तु तेषु मत्कार्यज्ञेयरूपतया लब्धात्मकेषु भावेषु सत्सु नाह भवामि, नै तत्सत्ताधीनसद्भावता मम स्वभावसिद्धनित्योपलब्धमात्रधर्मकस्य विद्यते । ते तु तथारूपा मयि सति भवन्ति, उक्तोपपत्त्या मत्सत्ताधीनसद्भावा सर्वे एव भावा इत्यर्थः ॥

नन्येनं स्वशक्तिमारोपेदान्तया सर्वकर्ता परमेश्वर एक एवायमात्मा ; तत्सुतोऽयं जीवाना व्यामोहः यदेते कारणान्तरलब्धात्मकं रिचिदेव स्वनिपयमूत वस्तु जानन्ति, घुर्यन्ति च इत्यत्र वक्ष्यमाणं स्वभावाशक्तिवैमव गर्भीष्टत्यो-
सरमाह—

त्रिभिर्गुणमयैर्भाविरेभिः सर्वमिदं जगत् ।

मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३ ॥

सर्वं जगत् सकलं जीवलोक एभिः सात्त्विकादिभिः पूर्वं प्रतिपादितैर्गुणमयै सुखदुःखमोहपर्यवसायिप्रतिपत्तिभिर्भावैः सनेद्यैः पदार्थैः यथास्थितस्वभावप्रत्यवमर्शज्यवधायकतया मोहितं अनितान्योन्यभिन्नदेहात्मात्मप्रत्ययलक्षणाज्ञान-

१. BN' अपेक्ष्य

२. BS' प्रकाराख्यात्

३. BS' adds तु

४. IO चीना

५. BS' माधोपपादन

६. BS' omits पदार्थैः.

तिमिरं सर्वेभ्यो भारेभ्यो वैवैकस्वरूपत्वादित्येभ्य पर व्यतिरिक्तस्वभावम्, अत एवाव्ययम्, अविद्यमानयथाप्रतिपादितस्वरूपप्रच्युतिलक्षणक्षय भा परतत्त्वं न जानाति, न प्रतिपद्यते ॥

ननु प्रसन्धतो यथाप्रतिपादितेन प्रकारेण त्वमेव परमेश्वर परमात्मा एवं तत्त्वं विज्ञम्भसे । तत्क एते गुणा नाम येन्मयैर्मावैर्माहित जगत् भा न जानाती-^१ लुक्तम्^२ अत्राह—

देवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामतितरन्ति ते ॥ १४ ॥

यद्वाचीपि, क एते गुणा नाम, एषा हि गुणमयी दैवी माया । इत्थं देवनात् क्रीडनादेवस्य सतो मम सम्पन्धिन्यसैत्यपि सत्यवदाभासयन्ती मदीया शक्ति ; मम किल पारमार्थिकी परा शक्तिरेकैव, साहमिति यथोक्तं मैस्वरूप परामृशन्ती^३ निधेल्युच्यते । इदमिति तु परामृशन्ती मम मायेति व्यवह्रियते । इदमिति तु परामृशो व्यतिरिक्तवेद्याथोद्भाबनेन स्वरूपं लभते । तच्च वेद्यं जडचेतनभेदेन सङ्ग्रहतो द्विप्रकारकमेव, अग्रान्तरभेदपरिकल्पनया अनन्तमपि सुप्त-दुःखमोहभेदात् त्रिविधप्रत्ययरूपतया चैवत्वेन पर्यवस्यन् सत्त्वादिगुणत्रयात्मक-

१. BS मन्मयै

२. IO and BS^१ मायामेता

३. IO and BS^१ सत्यमपि

४. IO पर

BN^१ and BS^१ मम

५. BS^१ and BN^१ omit विद्या...

शन्ती

६. BS^१ omits तु

७. BN^१ omits परि

तथा सर्वं संगृहीतम् । अतो विश्वभावमयी गुणमयी मम मायैत्युक्तम् । अतः
 नीडैकप्रयोजनम्यापि ममेच्छयैव गुणमयत्वेन विजृम्भमाणा न केनचित्तरेणाति-
 क्रमितुं शक्येति दुरत्ययेत्यर्थः । ननु यद्येवमेषा न केनचिदन्यथा कर्तुं पार्यते,
 तत्सर्वा संसारविज्रमानुपरमे प्रसक्ते निरर्थकमेवायमपवर्गमार्गप्राप्त्योपायोपदेशः
 इत्यत्राह—मामेवैकं यथोक्तस्वरूपं परमेश्वरं परमात्मानं मदनुग्रहेच्छाप्रयोधिताः
 सन्तो ये प्रपद्यन्ते मैदभेदसैमापत्तिपर्यवसायिना यथोक्तेन ज्ञानेन समाश्रयन्ते
 त एनामतितरन्ति अतिक्रामन्ति । अहमेवैकं सततविकल्परप्रकाशात्मा प्रभाकर
 इव तमिस्रयानया मार्यया न कदाचित्संस्पृष्टुं शक्यः । ततो मत्स्वरूपसमा-
 पन्नत्वाद्ग्लानिदेहाद्यहं प्रत्ययतया अहमेव सम्पन्न एता परमार्थनि स्वभावभावभेदा-
 भाससन्तमसमयी मायामतिलङ्घ्यास्तुमलम्, न तु तस्यास्त्रदितरे मोहनिद्रा-
 निमीलितनिजदृष्ट्य स्वरूपमपि संवेदितुं शक्ता ॥

ननु कस्मात्तया सर्वं कश्चिन्न प्रपद्यन् इत्याह—

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नगद्ययाः ।

माययापहृतज्ञाना आसुर भागमाश्रिताः ॥ १५ ॥

मदिच्छयैवामुं रजस्तमोबहलं भावं सत्त्वा सर्गमापन्ना । अत एव मायया
 यथोक्तम्वरूपया अवियया अपहृतज्ञाना आश्रितपरमार्थरोधा । ततश्च दुष्कृतिनः

१. BN' दुरत्ययेत्युक्ता

BS' दुरत्ययेतिव्यया

२. BN' मदेकर्गव

३. BS' omits समापत्ति

४. BN' and BS' एवं

५. IO omits आत्मा

६. IO and BS' omits मायया

७. BS' संस्पृष्टुं

८. BN' and BS' एवं

ससारध्वंशपातपर्यवसायिजानशून्यदुष्टक्रियावन्तः ; अत एव मूढा विचेतसो नराधमा
पुरुषेषु मध्ये निदृष्टा मा परमात्मानं न प्रपद्यन्ते नाश्रयन्ते ॥

ये तु मद्विच्छावशादेव दैवसर्गभाजः सन्तो मदनुग्रहेच्छानिर्भावितविद्या-
शक्तिप्रबोधिता कैवल्यप्राप्तिफलपुण्यक्रियसुक्ता प्रबुद्धा, ते—

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनः सदा ।

आर्तो जिज्ञासुस्तर्था ज्ञानी च भक्तपुमान् ॥ १६ ॥

अनुगृहीतत्वसाम्येऽप्यनुग्रहेच्छातीव्रतान्निवारतम्याश्चतुर्विधा प्रस्तुतविभा-
गेन चतुष्प्रकारा जना मा भजन्ते, मद्भक्ता भवन्ति । अत एव ते सुकृतिनः ।
तेषां चातुर्विध्यं कथयति—आर्तः इत्यादिना । तत्रातो मा भजते । यो
मृदुतरमदनुग्रहमहोपायेन विशीर्यमाणससारमोहसन्निपाततया चिरात्सवेद्यतापन्न-
दुःखत्रयवेदनाकदर्थ्यमानमानस तन्निवृत्तिमिच्छन् सकललोभप्रसिद्धतत्सङ्गाका-
रादिस्थूलोपायसमाश्रयणेन मद्भक्तो भवति, ततः क्रमेण वर्धमानसवेदैश्लेषवशा-
जिज्ञासुर्वै समुपजायमानजगद्भावहेयोपादेयविचार सन् कोऽहम्, किमिदं शरी-
रेन्द्रियविषयादिमयं महामोहजालम्, कथम् अतो धन्वनात्परिमुच्येय—इति तत्त्वं
ज्ञातुमिच्छुः ज्ञानाशास्त्रशुश्रूषाश्रयणाद्यभियुक्तमति सहायापन्न एव मत्सपर्यापरो
भवति । अत एव तत्त्वजिज्ञासाभिनिवेशप्रैकपादाविर्भवद्विवेकावसानलोकविलीयमान-

१ IO सुकृतिनोऽर्जुन

२. BS' समावेश

३. BS' omits प्रकर्षत

४. IO विरल्येऽक्रियमाण

This is noted as an
alternative reading both
in BS' and BN'

विपर्ययप्रत्ययतीव्रतिमिरत्वप्रथमानपथास्थितहेयोपादेयपदार्थप्रविभागोऽर्थार्थी मा भजते ।
 य शास्त्राभ्यासश्लादुत्पन्ननिश्चय सन् इदमेव परम फलमित्युपादेयतया आत्मतत्त्व-
 लक्षणमर्थं वस्तुवर्त्यते अभिधाद्वक्ष्यति, ततो ज्ञानी मा भजते । य सक्ल-
 विचिकित्साविच्छेदविश्वस्तमति स्वीकृतयथोक्तज्ञानलक्षणपरमोपाय सन् यथोक्त
 स्वरूपमव्यवधानेन मामेवोपास्त इति ॥

एषा चतुर्णां मध्ये ज्ञानिन प्ररुपं प्रतिपादयितुमाह—

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकमक्तिर्निगिष्यते ।

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमः म च मम प्रियः ॥ १७ ॥

तेषामार्तादीना मध्ये ज्ञानी यथोक्तवार्धवान् विशिष्यते । यतोऽसौ
 सर्वत स्थूलात् सूक्ष्माच्च विनिर्मुक्तोपादेयप्रतिपत्ति परामुपायकाष्टाभिरूढ अत एव
 वेदकैकस्यभाव, एकस्मिन् मयि परस्मिन्स्तत्त्वे भक्तिमान्, अत एव नित्ययुक्त सर्वा-
 स्वस्यास्वविच्छिन्नसमाधान, यस्मात्तस्यैवविषयस्य ज्ञानिनोऽहमत्यर्थमस्मिन्निर्गदार्थ-
 सार्थपरिहारेण प्रिय मीनिकरणम्, स चापि तथैव मम प्रिय —इत्यव्यतिरेकप्रति-
 पादनपरमेतत् ॥

ननु ज्ञानिन एव प्ररुपत्वे सत्यार्तादय किं बहिष्कृता एवेत्यत्रैह—

उदात्ताः सर्व एवेते ज्ञानी त्वात्मैर मे भतः ।

आस्थितः म हि युक्तात्मा ममैवानुचमां गतिम् ॥ १८ ॥

१ BN¹ ज्ञानवान्

३ BN¹ omits अत्र

२. IO and BS¹ अस्मिन्निर्गदार्थ

ते आर्तादयो यद्यप्युत्तरोत्तरनिशिष्टत्वेनान्योन्यमित्ररूपा, तथापि भक्तिमूर्त्या
 वृत्तोदयया परयैरुत्या मच्छक्त्याधिष्ठिता सन्त सर्व एवोदारा उदात्तचेतस
 औदार्यलक्षणेनैकेन गुणेन युक्ता, कित्वातिजिज्ञासार्थायितादशासु ये वर्तन्ते ते
 व्यतिरिक्तार्थालम्बिनो ज्ञानवान् पुनरुहमित्यभेदेन मत्स्वरूपैकारम्ब्वन इत्यात्मैवासौ
 ममाभिप्रेत । एतदेव प्रकटयति—यस्मात्स ज्ञानी ममैव नान्यस्य व्यतिरिक्तस्य
 वस्त्वन्तरस्यानुत्ता निरतिशैया गतिं प्राप्तिहेतुमभेदज्ञानलक्षण पन्थानमास्थित
 समाधित ॥

यतो युक्तात्मा मय्येव समाहितान्त करणोऽयमत —

यद्गुणां जन्मनामन्ते ज्ञानगान्मां प्रपद्यते ।

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

आर्तत्वाद्यवस्थानुपा भूयसा जन्मना शरीरपरिग्रहाणामन्ते परिक्षये
 सर्वमिदं चराचर भावजात परमार्थसततनिविकारसामान्यसविद्रूपो भगवान्, सर्वत्र
 वसनात् सर्वस्य वा तत्र वसनाद्वासुदेव इति, सर्वाद्वयत्वनिश्चयेन सा परमकारण
 प्रतिपद्यते । स चैवविध सर्वोत्कृष्टस्वभाव सुतरा दुर्लभ दुष्प्राप, मनुष्यकोटि
 प्यपि कैदाचित्तादृशो महानुभावो लभ्यते, न वा ॥

कसात्तथाविध सुदुर्लभ इत्यत्र स्वेच्छामात्रमेक^१ कारण प्रतिपाद-
 यितुमाह—

कामैस्तैस्तर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।

त त नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वयां ॥ २० ॥

१ IO and BS² omit गुणेन

४ BN एक-

२ BN निरतिशयगतिं

५. All except IO स्वयं

३. BN¹ omits कदाचित्

यो यो यां यां तनु भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव निदधाम्यहम् ॥ २१ ॥

म तथा श्रद्धया युक्तस्तस्यासाधनमीहते ।

लभते च ततः कामान् मय्येव निहितान् हितान् ॥ २२ ॥

अन्तरत्तु फल तेषां तद्भवत्यल्पमेधमाम् ।

देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ २३ ॥

इह यथाप्रतिपादितप्रकारेण नानाजीरभूतमहावृत्त्यालका पुरया मदिच्छोद्भाषितकार्यकारणभावया गुणात्मिकया प्रवृत्त्या स्वया तत्तत्पुरुषभेदेन प्रतिनियतकार्यकारणात्मना प्रत्येक स्वत्वमापन्नया नियता प्रविभक्तशरीरेन्द्रिय-विषयाद्यात्मकतया परस्परभेदेन नियन्त्रिता सन्त सुखाद्यात्मक प्राकृत रूपमेवा-त्मत्वेन प्रतिपन्ना । अत एव स्वत्वापन्नतत्तत्पुरुषचित्तैस्तैस्तैः क्रियाफलतया प्राप्यत्वेन काम्यमानैः कामैर्भोगैस्तैस्तैःान्तरभोगैर्हृतजाना मुपितपरमार्थ-लक्षणैकतत्त्वविषयबोधा सन्त , अन्यदेवता अन्यैः आत्मलक्षणपरमदैवतव्यतिरिक्त-हरिहरहरिण्यगर्मादित्यप्रभृती तत्तत्त्वाभिमतनानाफलदायित्वश्रुतप्रभावा परस्परभिन्ना-त्मतयावगम्यमाना प्रपद्यन्ते भजन्ते । कथम् ? त त तत्तद्दर्शनप्रसिद्ध नियमम् इतिकर्तव्यताविशेषरूपा व्यवस्थामाश्रित्य अवलम्ब्य । इत्थं स्थिते यो य क्षेत्रज्ञ फलामिलापानुगुण्येन या या चतुर्भुजत्रिणेत्रत्यादिविभक्तविशेषा तनु मूर्ति भक्त समाश्रित सन् श्रद्धया तावन्मात्रफलदायिमिन्नदेवताविषयया तत्तत्सलप्राप्तये

पूजयितुं वाञ्छति, तस्य तस्य तामेव तावन्मात्रफलदायिभिन्नदेवताविषयां नान्यां परामेकतत्त्वविषयामचलां तद्विषयत्वेन स्थिराम् अहं ददामि । मत्त एव सात्त्विकादिसर्वभावोद्भवस्य प्राक्प्रतिपादितत्वात् स तया मद्वत्तया श्रद्धया तस्य तत्तदाकृते-
देवताविशेषस्याराधनं प्रसादनमीहिते, मनोवाक्यैश्चेष्टते ; ततश्च देवताविशेषा-
दाराधितात् सतः पूर्वोक्तोपपत्त्या मयैवैकेन पारमार्थिकेन कर्त्रा विहितान् विसृष्टान्
हिताननुकूलान् कामान् गोगान् लभते ; किंतु मामेकनीधरं सर्वमनोरथप्रदं
सम्यग्ज्ञानाभावादजानताम्, अत एवात्म्यप्रज्ञानां तेषां पैरिमितं भोगलक्षणं फलमन्त-
वदनित्यं भवति । ते ह्यज्ञानमोहिताः सन्त आत्मानं देवतां फलं च गानात्वेन
प्रतिपद्यन्ते । ततश्च ये देवाज्ञानात्वेन प्रतिपन्नान् यज्ञादिभिरन्तवद्भिः क्रियाविशेषै-
र्यजन्ते प्रीणयन्ति, ते देवान् यान्ति, तत्र देवताधिकरणभूतं तं तं देवलोकं
गच्छन्ति । ये तु मां यथोक्तस्वरूपमेकं तत्त्वं यथाप्रतिपादितेन क्रमेण मदि-
च्छयैव प्रेर्यमाणाः सन्तः ज्ञानित्वदशाधिरोहपर्यन्तेन भक्ताः समाश्रिताः, ते मामेव
परमं यान्ति, अहमित्यभेदेन समापद्यन्ते ॥

तदित्यमासुरं दैवं च सर्गं मयैव त्वेच्छयापादितो लोको मायास्यया
अविद्यास्यया दृक्तया प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्नियुज्यमानं संसारवर्गलक्षणं फलं प्राप्नोतीति
सङ्ग्रहेण प्रतिपादयितुमाह—

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायामावृतः ।

भूदोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ २४ ॥

१. BS¹ adds युक्तः

२. BS¹ परिमित

३. IO आत्मा देवतां

४. BN¹ and BS¹ add क्रमेण

५. IO अविद्यास्ययुक्तं च प्रवृत्ति

BN¹ अविद्या शक्त्या च

प्रवृत्ति

वैश्वरूप्येऽप्यद्वयचिन्मात्रस्वरूपावस्थौनापरिच्युतिलक्षण ऐश्वरसमाधिर्योग-
शब्देनोक्त^१ । तथाविधयोगमहिम्नोत्पादिता या माया मत्स्वरूपान्यथाप्रति-
पत्तिहेतु शक्ति, तथा समावृतो व्यवहित सन् अह सर्वस्य मत्प्रकृतिमोहितस्या-
सुरस्यभावस्य जन्तोर्न प्रकाश, आत्मतया न प्रत्यभिज्ञेय, ततश्च सर्वो मूढो
लोकोऽयम् अजम् अव्ययम् नित्यत्वाज्जन्मविनाशरहित मा नाभिजानाति, आत्मत्वेन
न प्रत्यवसृपति ॥

यत —

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।

भविष्यन्ति च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ २५ ॥

शरीराणि अनित्यप्रकृतिपरिणामपर्यवसिताहप्रत्ययत्वात् सर्वतोऽवच्छेद-
वन्ति वेद्यदशामापन्नानि, अत एवातीतवर्तमानभविष्यत्पदविशेष्यैर्यानि भूतानि, सर्व-
शरीरिणोऽहं परमार्थवेदकत्वभाव एक एव वेद जानामि । मा पुनर्नित्यत्वात् काल-
कल्पाद्यवच्छेदविरहितमहिमान न कश्चिच्छरीरी^२ वेद जानानि—इत्यनेनानन्य
साधारणवेदकत्वभावत्वं परम्य कारणस्य तत्कार्यस्य च जगत्तत्त्वव्यतिरिक्तस्वरूपस्य
वेद्यत्वमेव प्रतिपादितम् ॥

कस्मात्त्वा न वेद कश्चिदित्यग्राह—

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ।

सर्गभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परन्तप ॥ २६ ॥

१ BN^१ अवस्थापरि

२ IO, BS^१ and BN^१ शब्दो ग्राह

३ BN^१ विशेषणानि

४, BN^१ शरीरे

यत एतानि सर्वभूतानि मन्मायावशादन्योन्यमित्रानि अनित्यशरीरात्मक-
त्वाज्जन्मविनाशमाप्ति । सर्गे सृष्टौ सत्यां संमोहं^१ पारमार्थिकस्वरूपाविमर्शरूपमज्ञानं
यान्ति प्रतिपद्यन्ते । केन हेतुना^२ द्वन्द्वमोहेन; द्वन्द्वानि सुखदुःखौघात्मकानि स एव
मोहस्तत्त्वाप्रतिपत्तिः तेन । कीदृशेन^३ इच्छाद्वेषसमुत्थेन रागद्वेषप्रभवेन । इदमत्र तात्प-
र्यम्—मन्मायोद्भाविगुणमयप्रकृतिरूपसर्गसंमोहिता सर्वप्राणिनः परस्परमित्रा-
नित्यगुणपरिणागालाक्रमेव जगदिदं मन्यमाना, कचिद्व्यन्तं, कचिद्विपन्नं;
संसारचक्रपरिवर्तनमनुभवन्ति । अतो यथाप्रतिपादितस्वरूपं मां नित्यनिर्विकारैक-
चित्त्वभावं परमात्मानं न भजन्ते ॥

के^४ पुनस्त्वा भजन्ते इत्यत्राह—

येषां त्वन्तं गतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २७ ॥

येषां पुनर्जनानां मदनुग्रहादेव प्रत्युदितविद्याशक्तीनां सत्ताम्, अत एव
पुण्यकर्मणां सृष्टिनाम्, पापम् अज्ञानलक्षणम्; अन्तं गतं विनाशं प्राप्तम्; ते
यथोक्ता द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ताः; दृढव्रता स्थिरनियमा सन्तो मामेकं दैवतं भजन्ते,
मदभेदप्रतिपत्तिपर्यन्तया सपर्यया समाश्रयन्ते ॥

१. BN^१ omits संमोहं

२. BN^१ omits हेतुना

३. BS^१ omits आदि

४. BS^१ किञ्चित्

५. IO omits मां...भावं

६. BN^१ केन पुनः

इत्थं च—

जरामरणमोक्षाय भौमाश्रित्य यैतन्ति ये ।

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ २८ ॥

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं तथा विदुः ।

प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ २९ ॥

मा यथोक्तस्वरूपमाश्रित्य चतुर्विधया भक्त्या लम्बनीकृत्य ये जरामरणादि-
द्वन्द्वदोषविमुक्तये यतन्ते सततमविदुसोद्योगा भवन्ति, ते च युक्तचेतसः
यथोक्तसमाधिसततसमाहितमर्नेसो ब्रह्मस्वरूपादिभेदेन समनन्तराध्यायव्याख्या-
स्यमानससविधविज्ञानदृशा मा विदु मा जानन्त इत्योम् ॥

गीताध्याये स्थितिमुपगता सप्तमे सत्यरूपे

सन्त सम्यक्फलितसुकृता केऽपि लोके यथास्मिन् ।

नि सन्देहा सकलमुपनामोगभावव्यवस्थां

हस्तन्यस्तामलकफलवद्व्यक्तमालोकयन्तु ॥

इति श्रीराजानकरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे

सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे

सप्तमोऽध्यायः ॥

१. All except BN¹ समाश्रित्य

२. IO and BN¹ यजन्ति

BS² notes this as an
alternative reading

३. IO and BN¹ यथा विदुः

BS² notes this as an
alternative reading. An-
other reading noted in
the same is च ते विदुः

४. IO चेतसः

॥ अथ अष्टमोऽध्यायः ॥

अथ सप्तमेऽध्याये प्रतिपादितज्ञानविदो भक्तिलक्षणविज्ञानविशारदा ब्रह्मा-
दीन् प्रकारान् विदुरिति यत् भगवतोक्तं ततस्तेषां प्रकाराणां सञ्जातस्वरूप-
निज्ञातः अर्जुन उवाच—

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।

अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदेवं किमुच्यते ॥ १ ॥

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽसिन् मधुसूदन ।

प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥

प्रश्नवाक्यैरन्येतानि गतार्थानि । किंतु किं तदिति तच्छब्दस्यायमभि-
प्रायः, यद्ब्रह्म उक्तमावेव्येतेषु प्रकारेषु किं तद्ब्रह्म कः प्रकारो ब्रह्मस्वरूपः, कश्चा-
ध्यात्मस्वरूप इति विभागनिज्ञातास्वरूपः ; प्रयाणकाले कथं ज्ञेयोऽसीति पूर्व-
मनुक्तार्थविषयः पृथक्प्रश्नः ॥

यथोक्तप्रश्नव्याकरणार्थं भगवानुत्तरमाह—

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।

भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंशितः ॥ ३ ॥

अधिभृतं क्षरो भावः पुरुषाधिदैवतम् ।

अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४ ॥

अन्तर्कालेऽपि मामेव सरन् मुञ्चत्वा कलेवरम् ।

यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥

तत्र ब्रह्म किमुच्यते इति प्रश्ने तावदुत्तरम् । परमभक्षरं ब्रह्म न क्षरति न सञ्चरति, न स्वरूपाच्च्यवतीत्यक्षरं चिद्रूपमुच्यते । तच्च द्विप्रकारं संभवति, ब्रह्मत्वरूपं जीवरूपं च । यद्ब्रह्मरूपं तत्परम्, तस्य न कदाचित्स्वरूपात्सञ्चलनं भवति । यतस्तस्य प्रपञ्चत स्वरूपं जन्मविनाशादिभावविकारासंस्पृष्टै-
चिन्मात्ररूपं सहजनित्यानन्दैकधर्मकं^१ सकृद्यधिष्ठावावभासकत्वाद्विश्वरूपमपि विध्मावावच्छेदत्वेन कथंचिदप्यसङ्गतत्वात्तेभ्यो व्यतिरिक्तं प्रतिपादितमेव । जीव-
रूपं तु कूटस्थत्वे सत्यक्षरं भवति, किंत्वपरं परं ब्रह्मवत् परत्वेनैवावस्थितम् ; यतस्तस्य भावावशात् क्षरत्वभाववर्माकृतभावाहंमत्त्वात्म्येण सति देहादिमाकृतभाववत्प्रत्यो-
दयो जन्ममरणादिक वा तत्त्वरूपप्रनुविधानस्य स्वरूपप्रच्युतिसम्बन्धे सत्य-
परमक्षरत्वम्, यद्वक्ष्यति—

“द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

क्षरं सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥

१. BN^१ परमशरी

२. BN^१ and BS^१ संबल्यति

३. IO adds ये

४. BS^१ अवच्छेदेन

५. BN^१ and BS^१ omit अपि

६. BS^१ परवद्वा

७. BS^१ त्वेन नावस्थितं

८. All except BS^१ omit प्राकृत...
इति

९. BS^१ समये सति

यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरस्यापि चोत्तम ।

अतोऽसि लोके वेदे च प्रथित पुरोत्तम ॥” इति ।

इत्थं ब्रह्मापेक्षया जीवानां नित्यत्वेऽपि प्रतिपादितोपपत्त्या निःस्पृहमक्षरत्वम् ।
परमं त्वक्षरं ब्रह्मेति प्रथमप्रश्नस्योत्तरम् । अत्रात्म-विमुच्यते इत्यत्रोत्तरम्—
स्वभावोऽध्यात्ममिति । स्वभावशब्देन “भूमिराप” इत्यादिना “ययेदं धार्यते
जातम्” इत्यन्तेन ग्रन्थेन परंपरा च प्रकृतिर्मगवता प्रारुं प्रतिपादिता इहोच्यते ।
एवं प्रकृत्यात्मकं स्वभाव-परमकारणरूपसत्यात्मावभासितानात्माधीनत्वाद्ध्यात्म-
मित्युक्तम् । आत्मा हि परमेश्वरो जडचेतनविभागेन स्वेच्छयात्मानमेवावभासयति ।
यदुक्तम्—

“कल्पयत्यात्मनात्मानमात्मा देव स्वमायया ।

स एव गुरुते भेदानिति वेदान्तनिश्चयः ॥”

एवं द्विप्रकारप्रवृत्तिरक्षणस्वभाव-आत्माधीनत्वाद्ध्यात्ममुच्यते—इति द्वितीय-
प्रश्नस्योत्तरम् । अथ किं कर्मेत्युत्तरम्—“विसर्गं कर्मसंज्ञितम्” इति । विसर्गो
विशिष्टोपरमंक्षयतिरिक्ता सृष्टि-कर्मेति संज्ञितम् । तस्य हेतुगर्भं विशेषणमाह—
भूतभावोद्भवकरः, भूतानां जडाजडप्रकृत्यात्मकानां यो भावः सत्ता जडानां
प्रवाहनित्यतारूपा चेतनानामन्योन्यविभक्तत्वेऽपि कूटस्थनित्यतारूपा तस्य भाव-
स्योद्भवः तथावभासनरूपामभिव्यक्तिं यः करोति ॥ तथोक्तम्, ईश्वरेच्छया

१ IO अध्यात्मक

४ BS* विमृष्टा

२ BS* अपरापरा

५ IO परं

३ BS* त्वाध्यात्म

अनादिना प्रबन्धेन दृतो य म्वपपञ्चमय सर्ग, स तयो कर्मेत्युच्यते,
यत उक्तं प्राक्—“एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ” इति ।
पव बुद्ध्यादिपृथिवीपर्यन्त^१ प्रपञ्चलक्षणो जटाया प्रदृतेर्यो विविध सर्ग,
तथा चतुर्दशविधप्राणिप्रपञ्चलक्षणो यो जीवभूताया प्रदृतेर्विविध सर्ग स
तयो सयोगैवात्तयो कर्मत्वेन तिसर्ग उक्त इति तृतीयप्रश्नस्योत्तरम् । अथाधि-
भूत किमुच्यते इत्यत्रोत्तरम्—“अधिभूत क्षरो भाव ” इति । क्षर परिणम-
द्रूपैतथा स्वरूपसञ्चलनपरो यो भाव प्रतिपुरष विभक्तकार्यकारणकलात्मक
पदार्थ सोऽधिभूतमुच्यते, तस्य भूताधीनत्वात् भूतरूपा प्रदृति कार्य
कारणात्मना विपरिणमत इति क्षर भावोऽधिभूतमिति चतुर्थप्रश्नस्योत्तरम् ।
पुरषोऽधिदैवतमिति । पुरष क्षेत्रज्ञ इति जातावेक्यचनत् । अतस्ते ते पुरषा
तत्तद्वासानुगुण्येन परिणतप्रविभक्ततत्तत्कार्यकारणात्मकक्षरभाररूपेऽधिष्ठातृतया
वतिष्ठमाना अधिदैवतत्त्व भजन्त इति पुरषोऽधिदैवतमिति पञ्चमप्रश्नस्योत्तरम् ।
अथान देहे कथं केन प्रकारेण कश्चाधियज्ञ इत्यत्रोत्तरमाह—“अधियज्ञोऽहमेवात्र ”
इति । परस्परविभक्तकर्त्रभिमानाविष्टनानाक्षेत्रज्ञाधिष्ठितेऽस्मिन् देहे^२ यद्यपि क्षेत्रज्ञा
एवाधियज्ञत्वमर्हन्ति, तत्तत्फलमिदं सिद्धिना त त योगविधिमनुतिष्ठन्तस्तादृश-
मवच्छिन्नमात्मान कर्तृत्वेनाभिमन्यते, तथापि पारमाधिक्यस्य कर्तृत्वस्यानन्य
साधारणत्वादहमेव मुख्य कर्ता सर्वयज्ञानामित्यहमेवाधियज्ञो नान्य । कथमिति

१ BS^३ पर्यन्त२ BS^३ जटातयो

३ BN and BS रूपतत्त्वस्य

४ IO देहो

५ BS^३ यज्ञमर्हन्ति६ BS and BS^३ यागविधि

७ IO सर्वज्ञाना

प्रकारे । प्रश्नेऽप्येतदेवोत्तरमहमेवाहमिति, अनेनैव प्रकारेणाहमधियज्ञ । इदमत्र तात्पर्यम्—योऽपि क्षेत्रज्ञाना शरीराद्यालम्बननिमिच्छाटंकार, योऽपि परस्वरूपनिष्ठो मम तयोरहङ्कारत्वे नास्ति कश्चिद्भेद ; केवलं मायावशात् क्षेत्रज्ञानामवच्छेद्य-लम्बननिष्ठत्वौदवच्छिन्न इवासौ, मम तु स्वभावनिरुत्पादनवच्छिन्न इति अहमेव नान्यो मुख्याहङ्कारनिष्ठतयाधियज्ञो न प्रकारान्तरेण इति सर्वयज्ञेष्वधिष्ठित प्रभुरहमेव, यदुक्तम्—“अहं हि सर्वयज्ञाना भोक्ता च प्रभुरेव च” इति पष्ठप्रश्नस्योत्तरम् । अनेनैव न्यायेनाधिभूतमहमेवेति बोद्धव्यम् ; भूतभावेन परमार्थभूतोऽहमेव स्थित इत्यर्थः । तथैवाधिदैवतत्वेन पुरुषाख्यो य प्रकार उक्त तत्राहमेवाधिष्ठित इति प्रश्नपदस्य सङ्श्लेषतो न्यायकारणमेव वेदितव्यम् । यदुत ब्रह्मात्मकर्मसज्ज परमात्मक्षेत्रज्ञप्रकृतिपरिणामरूप सप्तमे तत्त्वत्रय निर्णीतम्, तत्र यथाक्रममधियज्ञाधिदैवताधिभूतभावेनाहमेव तत्त्वतो व्यवस्थितो न मद्यातिरिक्त किञ्चित्तमवतीति तात्पर्यम् । तथा सप्तमे—“ते ब्रह्मा तद्विदु कृत्स्नम्” इत्यादिना तत्त्वत्रयमेतदुक्त्वा “साधिभूताधिदैवं मा साधियज्ञं च ते विदु” इति तद्यापकत्वेनात्मान भगवान् निर्दिष्टवानिति । अथ प्रयाणकाले देहादेहान्तर-सङ्क्रान्तिसमये निष्कालमिनिगृहीतान्त करणै कथ ज्ञेयोऽसीत्यत्रोत्तरम्—“अन्त-कालेऽपि मैमेव” इत्यादि । अन्तकालेऽपि तत्त्वकर्मक्षयात् तस्य तस्य शरीरस्य प्रक्षयसमये मा यथोक्तविशेषण परमात्मान स्मृत्वा सन्निवृत्त्य मत्स्वरूपप्रत्यव-

१ IO परमस्य.

२ BN¹ and BS¹ अवच्छेदाद्यालम्ब

३ BS¹ अविच्छिन्न

IO and BS¹ अनवच्छिन्न

४. All except BN¹ अविच्छिन्न

५ BN¹ यज्ञस्य

६. BN¹ परमार्थतो

७. BS¹ omits मामेव कालेऽपि

८. BS¹ and BN¹ omit तस्य

मर्शपूर्वं कलेवर शरीर त्यक्त्वा स्वातन्त्र्येण विमुच्य य प्रयाति ततो देहा
दुत्क्रामति स मद्भावं मदीया सत्ता याति, अहमेव सपद्यत इत्यत्र सशय सन्देहो
नास्ति ॥

तथा युक्तिं प्रदर्शयितुमाह—

य य चापि सरन् भान त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।

त तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावंभावितः ॥ ६ ॥

य य सात्त्विक राजस तामस भाव पदार्थं सरन् सात्त्विकया राजस्या
तामस्या वा बुद्ध्या ध्यायन् पुरपोऽन्तेऽवसाने देह जहाति, त तमेव देहान्तर
प्रतिपद्यते । अत्र हेतुगर्भं विशेषणमाह—सदा तद्भावंभावित । सदा नित्यकाल
तस्मिंस्तादृशि सात्त्विकादौ भावे भावित सजातभावनो यत । किमुक्तं भवति ?
वर्तमाने देहे यदेव सात्त्विकादिक वस्तु पुरपोऽभ्यासेन भावयति, तत्तद्भावं
नाभ्यासप्रकर्षाहितसत्कारं तमेवान्तेऽवश्यं सरति, शमेव च सरन् तस्माद्देहा
दुत्क्रामति, तमेव तत्समनन्तरे देहान्तरे लभते, यद्वक्ष्यति—

“यदा सत्त्वे विवृद्धे तु प्रलय यान्ति[याति] देहभृत् ।

तदोत्तमविदा लोकानमरान्प्रतिपद्यते ॥

रजसि प्रलप्य गत्वा कर्मसङ्घिषु जायते ।

तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥” इति ।

यत् एवम्—

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुसर युद्धं च ।

मैदप्यितमनोबुद्धिर्मां वैष्यस्य संशयम् ॥ ७ ॥

तस्मादुक्तात्कारणादासौपदेशमासिङ्गणात् प्रभृति सर्वेषु कालेषु; काल-
शब्द उपलक्षणार्थः; तेन सर्वेषु देशेषु सर्वेष्वकारेषु सर्वास्वस्थासु यथाप्रति-
पादितस्वरूपं मां परमात्मानं परमेश्वरमनुसर सञ्चिन्तय, मत्स्वरूपध्यानानुपरत-
निविडायधानो भय, युद्धयत्न, स्वकर्मानुतिष्ठ च—येन मयि यथोक्तेन
प्रकारेण नित्यविनिवेशितान्तःकरणो निःसंशयं मामेवैष्यसि, मदमेदं प्राप्स्यसि,
अहमेव भविष्यसीत्यर्थः ॥

प्रतिपत्तिदाढर्चाधिमेनमेवार्थं विवरीतुमाह—

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसानन्यगामिना ।

परमं पुष्टं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ८ ॥

नित्यानुसरणयत्नलक्षणे समाधौ युक्तेन सम्बद्धेन, अत एव अनन्यगामिना
यथोक्ततत्त्वव्यतिरिक्तवस्तुन्तरविरैतगतिनान्तःकरणेन चिन्तयन् सदा ध्यायन्
संस्कारवशात् परमं सर्वेभ्यः क्षेत्रज्ञेभ्य उल्लृष्टमेकं पुष्टमात्मानं दिव्यं दिवि
परमव्योम्नि स्वभावमये भावं याति प्रपद्यते, तादात्म्यमुपैति ॥

१. BS* मय्यपित

४. BN* मय

२. BN* भ्यानाह परत्र

५. BN* and BS* प्रतिपद्यते

३. IO omits विरत

एवमबाधितोपरन्त्युपन्यासपूर्वं यथाप्रतिपादितानुत्तरज्ञानमात्रसाधनं पर-
मुक्तान्तिरुक्तं प्रतिपाद्य इदानीं प्राणजयादिसाध्ययोगसाधनमपरं तं प्रतिपाद-
यितुमाह—

कथं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुसरंश्च ।

सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं तमसः पुरस्तात् ॥ ९ ॥

प्रयाणकाले मनसाचलेन भक्त्या युक्तो योगवलेन चैव ।

भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति

दिव्यम् ॥ १० ॥

स एवंविधो योगी तं दिव्यं दिवि परमव्योम्नि भवम्, अत एव परं
सर्वोत्कृष्टम्, पुरुषमीश्वरमात्मानमुपैति प्राप्नोति । कोऽसौ^१ यो भक्त्या भगवदनुग्रह-
दिवसालोकप्रभातसन्ध्यया सकलपुरुषार्थसिद्धिवीजभूतया, तथा प्रस्तुतस्वरूप-
निरूपणसमाधिसामर्थ्येन युक्त सैन् तस्यामैष्यवस्थायामचलेन स्थिरसमाधानेन
मनसान्त करणेन सर्वस्य धातार परमकारणमनुसरेत् अन्तःकालेऽनुचिन्तयेत् । कथं
कीदृशं च ! भ्रुवोर्मध्येऽभ्यासस्यतन्त्रीकृतं प्राणम् आन्तरं मारुतं सम्यङ्मध्यमेन
मार्गेणानेक्ष्य सन्धाय । आदित्यवर्णं सर्वतेजोव्यतिरिक्तज्योतीरूपम् । अत एव तमसः
पुरस्तात् अज्ञानस्य पृथक्तया वर्तमानम् । कीदृशम् ? सर्वस्य धातारम् अनुसरेत् ।
परावस्थायां कविमित्यादि विशेषणविशिष्टत्वादचिन्त्यं पारमार्थिकज्ञातृस्वभावत्वा-

१. IO चः

१. BN¹ मार्गे न निवेश्य

२. BN¹ and BN² om it अपि

BS² मार्गेण निवेश्य

चिन्तनक्रियाया कैर्मत्व नेतुमशक्यम् । यत पुराण कविमनार्दि द्रष्टार तथानु
शासितार सर्वस्य चराचरस्य सर्गस्य तेन तेन नियमेन नियन्तारम् । अत सर्वज्ञ
सर्वकर्तार चैत्युक्त भवति । तथा स्वरूपतोऽणु सूक्ष्म क्षेत्रज्ञादि तस्मादप्य
णीयासमतिशयेनानुम् । इदमत्र तात्पर्यम्—य परावस्थाया अद्वयज्ञानैकविषय
त्वात्स्मरणव्यापाराविषयभूत तत्सयोगरूपायामपरावस्थाया नियतदेशत्वेन नियता
कारत्वेन च यो योगी ययोक्तेर्न क्रमेण स्मरति स तमेव पुरुषमुपैति, तत्समीप
गच्छति ॥

योगक्रम एव परमपदप्राप्तिफलो यथा भवति तथा सम्यग्भुक्तुं प्रति
जानीते—

यदक्षरं वेदनिदो वदन्ति मिशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तच्चे पद सग्रहेणाभिधास्ये^१ ॥११॥

तत्पद योगिभि प्राप्य धाम सङ्ग्रहेण सन्नेपेण ते तुभ्यमभिधास्ये कथ
यिष्यामि । किं तद्धाम यद्वेदविदो वेदार्थविशारदा अक्षर नित्य विद्वांसो वदन्ति
प्रवचनेन प्रतिपादयन्ति, यच्च यतयो ज्ञानैकनिष्ठा विशन्ति समापद्यन्ते, यैश्चे
च्छन्त प्राप्तकामा ब्रह्मणो वेदस्याध्ययनश्रवणादिना चर्यमाचार चरन्ति गच्छन्ति
समाश्रयन्ते^२ केचित् व[त् वि]दन्तीति पाठ पठन्ति । एवमेतद्याचक्षते । यथा वेद-
विद्ग्रहणेन गृहस्थवानप्रस्था प्रतिपादिता, यतस्ते शास्त्रोक्तक्रियानुष्ठाननिष्णाता

१ IO कर्मता

४ BS and BS^२ यद्य

२ BS ययोक्ते

५ BS पठन्त

३ BS अभिषते

सन्त तत्पदं विदन्ति जानन्ति प्राप्यतयाभ्यवस्यन्ति । यतयस्तु कृतकृत्यत्वा-
द्विशन्ति तादात्म्यमाप्नुवन्ति । ब्रह्मचारिणस्तु तत्प्राप्तकामा स्वाध्यायशास्त्रार्थ-
बोधादिनिष्ठा व्रतविशेष भजन्ते इति ॥

यथाप्रेतिजितमभिधातुमाह—

सर्वद्वाराणि सयम्य मनो हृदि निरुप्य च ।

मूढन्यासाध्यात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥ १२ ॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।

यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् ॥ १३ ॥

स योगी परमां गतिं पूर्वोक्तं प्रकृतं पदं याति प्रतिपद्यते । कोऽसौ ?
य एव^१ देहं शरीरं त्यजन् विमुञ्चन् यात्युत्कामति । कीदृशः ? मामनुस्मरन्,
योगधारणामास्थितः मां यथोक्तस्वरूपं परमकारणमोकारवाच्यं ब्रह्म तत्त्वमनुध्यायन् ।
योगस्य कस्यचित्समाधेशालम्बनीभूतेऽर्थे^२ चित्तनियमरूपां^३ धारणां भूमिकामाश्रित
प्रथमतरं सर्वद्वाराणि चक्षुरादीनि चित्तवृत्तिभिरवर्तमानानि सयम्य यथास्य विषयेभ्यः
प्रत्याहृत्य मनश्चोपदेशाधिगते हृदि सर्वसर्वविदधिकरणभूते देहैकदेशे निरुद्धं^४

१ BS^१ प्रतिपादितज्ञान

२ BN^१ आदाय

३ BN^१ एव

४. BS^१ adds कृते

५ IO and BS रूपं

६ IO सर्वाणि द्वाराणि

७ IO निरुद्ध

प्रेतिपिद्धेन्द्रियविषयप्रचारं कृत्वा । तथा प्राणमन्तश्चरं मारुतं मूर्ध्नि ब्रह्मरन्ध्रे
ब्रह्मपुरार्गलभूतभूमध्यग्रन्थिभेदाल्लब्धमार्गं सन्तमादाय कृत्वा । तथा ओमिति
प्रसिद्धैकाक्षररूपं ब्रह्मशब्दतत्त्वं व्याहरन्नुच्चारयन् । एव प्राणस्य मूर्ध्नि प्रेरणं प्रण-
वस्योच्चारणं प्रणयवाच्यस्य च मत्स्वरूपस्यानुसरणं चेति सर्वेन्द्रियमनोनियमपूर्वकं
युगपत् त्रितयमेतत्सपादयन् यो देहविसर्गं करोति स योगी परमं पदमाप्नोतीति
तात्पर्यम् ॥

तस्मिन् प्रमाणकाले तात्कालिकावस्थाविस्तृतचित्तो योगी कथमेत^४
समाधिं साधयेदित्यत्र पूर्वोक्त कारणमाह—

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।

तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४ ॥

तस्य नित्ययुक्तस्याविच्छिन्नसमाधेयोगिनोऽहं नित्यशः सर्वास्त्वस्थासु
सुखात्मिकासु दुःखात्मिकासु वा सुलभः सुप्राप । कस्य^५ यः सततमव्यवधानेन मां
यथोक्तयोगाभ्यस्तहृषत्या एकं तत्त्वं परमात्मानमनन्यचेता अन्यतो मद्वातिरिक्ता-
द्वस्तुनो निवृत्तान्तं करणं स्मरति आत्मत्वेन प्रत्यवमृषति । “यं यः वापि स्मरन्
भावम्” इत्यादिनोक्तोपपत्त्या सर्वात्मकमत्स्वरूपप्रत्यवमर्शाभ्याससुहृदसंस्कारस्य
योगिनस्तस्याभ्यवस्थायामहमात्मभूतत्वात्कथं दुष्प्राप इति तात्पर्यम् ॥

१. BS^१ प्रतिषिद्ध

२. IO अकृत्वा

३. IO आधाय

४. IO and BS^१ अत्र

५. All except BS^१ सादयेत्

६. BN^१ देहि

ये चानेन क्रमेण मा प्रपन्ता ते—

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।

नामुगन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ १५ ॥

महात्मानो यथोक्तज्ञानपरिशीलनभावान्महत् सर्वातिशायी परमेश्वर
एवात्मा येषां ते तथा । अत एव मा यथोक्त्या भक्त्या समाश्रित्य परा
सिद्धिमभेदसमापत्तिरक्षणाय परमा फलसम्पत्तिमित्तं संसारात् गता सन्त पुन
र्भूयो जन्म देहान्तरप्राप्तिं नामुवन्ति, न लभन्ते । कीदृशं जन्म ? दुःखानामा-
ध्यात्मिकादीनां सग्रहात् त्रिप्रकाराणां विभ्रान्तोऽनन्तभेदानामालम्ब्यमास्पदम् । तथा
शाश्वतमवश्यमनुपेक्ष्य शरीरेन्द्रियादिसंस्वविनाशम् । अनात्मन्यात्मप्रत्ययनिबन्धना
सर्पदुःखयोगितां जन्मप्रिनाशादिविकारसम्बन्धतां च जीवानां सामान्य परमकारण-
मेकमालानं मामहन्त्या प्रतिपन्नानां पुनर्नं संभवतीति तात्पर्यम् ॥

एव च यथोक्तेनै नयेन मत्समाश्रयणमेकमुपायं वर्जयित्वा नान्यत्किंचिद-
पुनरावृत्तिकारणं संभवतीत्याह—

आत्रय भुयनाहोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।

मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

परमप्रवृत्तपोयज्ञदानादिपुण्यकर्मप्राप्यो ब्रह्मणः प्रजापतेर्लोको ब्रह्मलोकः,
तमवधिं कृत्वा यानि कानिचित्पुण्यकर्मप्राप्याणि लोकान्तराणि संभवन्ति, तेषु

१ BS^१ परम

२. IO यथोक्तम्

३ BN^१ यथोक्ते

४. All except BN^१ प्राप्त

ये लोकास्तत्क्रियानुष्ठातृत्वाल्लब्धोपपत्तयो जना, ते यथोक्तज्ञानशून्यत्वात्तासां क्रियाणामनुष्ठितानामन्तवत्त्वे सति पुनरावर्तिनो भूय ससास्वर्लानि प्रादुर्भाविनो मां पुनर्यथोक्तज्ञाननिर्मलभक्तिमात्रैकोपायगम्यं परब्रह्मस्वरूपं परमेश्वरमुपेत्य तादात्म्यप्रतिपत्तिपर्यन्तमाश्रित्य पुनर्जन्म संसारभूमौ उत्पत्तिर्न विद्यते एव । मामुपेत्य भूयो न जायन्त इत्युपायजननक्रिययोरेककर्तृकत्वमत्रावगन्तव्यम् ॥

अथ कथं ब्रह्मलोकासिनोऽपि पुनरावर्तन्ते, न पुनर्मत्प्रपन्ना इत्यत्र क्रमेण कारणमाह—

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षे ब्रह्मणो रिदुः ।

रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रिदो जनाः ॥ १७ ॥

ये^१ जागरस्वमाद्यवस्थाहेतुभूतसूर्योदयास्तमयोपलक्षितमेव कालविशेषमहोरात्रतया मन्यन्ते, न ते तत्त्वतोऽहोरात्रस्वरूपज्ञा । ये तु ब्रह्मण प्रजापतेर्दिव्यया सङ्ख्यायया चतुर्युगाना सहस्रपर्यन्तेऽवधिर्वस्य तावत्प्रमाणमहर्वासं विदु जानते, तावत्परिमाणमेव च रात्रिम्, ते तत्त्वज्ञा अहोरात्रविद उच्यन्ते । किमनेनोक्तं भवति^२ यथा मर्त्याना नारिकापट्टयवच्छिन्न कालोऽहोरात्र, तैश्च ब्रह्मलोकनिवासिना चतुर्युगसहस्रद्वयावच्छिन्न कालोऽहोरात्र । ततश्च यथा मर्त्या साहोरात्रपरिसङ्ख्यायया परिकल्पितं वर्षशतं पुरुषायुषमतिवाह्य देहान्तर भजन्त इतीदं

१ IO उत्पत्तय

२. BS¹ omits भूय ...भाविन

३ All except BS¹ omits ये

४. BN¹ स्वसमयोप.

५ IO omits तथा , रात्र

६. BN¹ omits यथा

व्यवस्था, तथा ब्रह्मलोकनिवासिनोऽपि यथोक्तपरिणामावच्छिन्नाहोरात्रकलनया वर्षशत पुरपायुषमतिवाह्य पुनर्देहान्तर भजन्तीति कर्मभूमिमाजा मर्त्यानां ब्रह्मलोकनिवासिना च पुण्यकर्मणामहोरात्रादे पुरपायुषपर्यन्तस्य कालस्य ह्रास-
 दैर्घ्यकृतो विशेष, न तु ससारित्वे तेषां कश्चिद्विशेषः । ततो यथा मर्त्या पुनरावर्तन्ते,* तथा ब्रह्मलोकान्तरनिवासिनोऽपि स्वकालपरिमाणेन पुरपायुष-
 मतिवाह्य पुनरावर्तन्त इत्या-समुचनालोका पुनरावर्तिन इत्युक्तम् । तेनेदमत्र तात्पर्यम्—यथोक्तज्ञानशून्यपुण्यक्रियाविशेषानुष्ठानलभ्ये कालवच्छेदतुच्छभोगाधि-
 करणे ब्रह्मलोकादौ विवेकिना न स्वैर्यास्याविप्रलब्धेन भवितव्यम् । सोऽपि विशिष्टजात्यायुर्भोगसम्बन्धात्ससारे एव युगसहस्रपरिमाणमपि कालत्रैर्घ्यमन्तवत्वा
 न्मर्त्याहोरात्राच्चैतिरिच्यत इति यथोक्त युगसहस्रद्वयपरिमाण कालमहोरात्रत्वेन
 ये मन्यन्ते तेऽहोरात्रविदो जना इत्युक्तम् ॥

इदानीं तु तस्य ब्राह्मण्याहोरात्रस्य स्वरूपप्रतिपादनद्वारेण मर्त्याहोरात्रं तुल्यवृत्तान्ततामुपपाद्योपदेष्टव्यानां विवेकनैर्मल्यायोपदिष्टमाह—

अव्यक्तमिदं यः सर्वाः प्रमथन्त्यहरागमे ।

रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तमज्ञके ॥ १८ ॥

१ BV¹ and BS¹ परिमाण-

२ BV¹ omits अन्तर

३ BS¹ न भ्यति

४ IO omits त्वेन.. रात्र

५ IO इदानीतनस्य

६ BS¹ notes an alternative reading without तु

७ IO adds स्वरूप

८ BV¹ and BS¹ omit उपपाद्य

९ IO and BS¹ उपदेष्ट

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।

रात्र्यागमेऽग्रः पार्थ प्रभवत्यहस्रगमे ॥ १९ ॥

अव्यक्तादीधरोद्भावितजगत्कारणभावाद्गुणसाम्यात्सर्जनं, प्रधानापराभिधानात् पदार्थात् युगसहस्रपरिमाणब्रह्मदिवसाविर्भावे सति सर्वा व्यक्तयः सर्वभायानां सर्वे विशेषा प्रभवन्ति प्रादुर्भवन्ति । यथा सूर्योदयात् प्रवृत्ते दिवसे सर्वप्राणिनां सर्वक्रियाविशेषा प्रभवन्ति, तथैव युगसहस्रपरिमाणे ब्रह्मनिशागमे तत्रैव यथोक्तेऽव्यक्तसंज्ञतत्त्वे प्रलीयन्ते, व्यक्तरूपता परित्यज्य शक्तिमात्रत्वेनाव-
तिष्ठन्ते । तथेह सर्वप्राणिभूता सूर्यास्तमयात् सजाते निशागमे सर्वेन्द्रियप्रवृत्तयः
अन्तरेव प्रलीयन्ते । किमत्र तात्पर्यम् ? इहोदयास्तमययोः सर्गप्रलययोश्च पर्यायेण
प्रगल्भतोरनित्यत्वे नास्ति कश्चिद्भेदः, केवलं कठेनरादिविश्वरभौवाहंभावसङ्कलित-
निसर्गनिरवच्छेदसविदा मायाशक्तिमोहितानां ह्रासदैर्घ्यकल्पनारूढो विशेष-
विभ्रमोऽयं । तेन यथोक्तज्ञाननिष्णाततया कालानवच्छिन्ने सत्ये स्वात्मन्यहं प्रतिपत्ति-
विशेषेभिर्दृढीकार्येत्येतदेव निगमयति—भूतग्रामः स एवायमिति । स एवायं
चतुर्दशविधेन प्रपञ्चेन प्रविभक्तो भूतग्रामः चराचरप्राणिवर्गो यथोक्तेन क्रमेण
सर्गादौ भूत्वा भूत्वा पुनः पुनरभिव्यक्तिमासाद्य रात्र्यागमे ब्रह्मरात्रिसंज्ञे प्रलयकाले
प्रलीयते न्यायमिति, अहस्रगमे सर्गादौ तु प्रभवति व्यक्तिमासादयतीति ॥

१. BS¹ and BS² प्रभवन्त्यहः

४ IO and BS² भ्रमः । न तदा

२ BS² भावार्ह एव सङ्कलित

ययो

३ BN¹ omits कल्पना

BN¹ reads in the same
way but omits न also

एवमात्रमभुवनालोका पुनरावर्तन्त इत्येतदर्थप्रतिपादनमसङ्गेन सर्ग-
प्रत्यस्त्वत्पं प्रतिपाद्य इदानीं मत्प्रतिपत्त्या येन कारणेन न पुनरावर्तन्ते
तैस्तत्प्रतिपादयितुमाह—

परस्तस्मात्तु भावोऽन्यो व्यक्ताव्यक्तः सनातनः ।

यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।

यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥

तस्मादव्यक्तसंज्ञात् जगत्कारणत्वेनावभासितात्पदार्थात्प्रधानाख्यात्सर पुन-
रन्यो विलक्षणो भाव परमार्थसत्तदायो विद्यत इति शेषः । कीदृशः ? व्यक्ताव्यक्तः,
व्यक्तं कारणत्वेन प्रधानाप्रज्ञम्, अव्यक्तं प्रधानात्मकं वस्तु; यस्मात्तथाविधं^१ विवक्षि-
तेश्वरलक्षणभावेवशात्किंलव्यवहारोऽयं प्रतीयते । यदि वा व्यक्तश्चाव्यक्तश्चेति
विशेषणसमासाश्रयणेन व्याख्येयमेतत्पदम् । स हि भावो नित्योदितप्रका-
शात्मकतयैव सर्वमिदं प्रकृत्ययन् व्यक्त एव, मायावशात्तु सर्वस्य तथाप्रतिपत्त्य-
भावरूपकम् । तथा सनातन सदा सर्वकालं भवतीति सनातनो नित्यः । कीदृशोऽसौ ?

१ BS¹ omits एव. इति

२ BN¹ omits अर्थ

३ BN¹ इत्येतत्प्रति

४ IO विध

५ IO भासवशात्

BS¹ notes this as an
alternative reading

६ BS¹ विलक्षणद्वयक is noted as
an alternative reading.

७ IO and BN¹ तत्पदं
BS¹ notes this as an
alternative reading.

८ IO अव्यक्ततया स्थितः सना-
BS¹ अव्यक्त.

समस्तेषु जडचेतनभेदेन द्विप्रकारेष्वनन्तरभेदादपर्यन्तप्रपञ्चेषु भूतेषु प्राणिषु नश्यत्यु ठक्तेन प्रकारेण प्रधाने प्रत्ययमनुभवस्य न नश्यति, निव्योदितद्वैत-
चित्प्रकाशात्मकन्यात्पर्यन्तत्वादिव्यपदेशं न याति ; कुतोऽस्त्यन्ताभाप्रता ! तैत्तिरि-
शोपलभ्यत इत्याह—अचिन्त्यन्वमायाशक्तिमोहितान् प्रति यथास्थितेन नित्येन
रूपेणाप्रथमानन्वादव्यक्तः । परमार्थतः पुनरक्षरः न क्षरति, मूलिनः स्वस्वज्ञान
समलति । यश्चेद्विधो मायः तां परमां गतिमनुत्तरां प्राप्तिमाहुस्तत्त्वविदः । अत
एव कीदृशं तम् ? यं प्राप्यासाद्य आत्मत्वेन प्रविश्य प्रशान्तप्राप्त्यान्तरस्पृहा यथोक्ता
योगिनो न निर्गन्ते, पुन संसारसरणिं^१ नापनरन्ति । यन्मयाविधो यो
भावः तन्मम परस्य ब्रह्मणः परमकारणस्य परमेश्वरस्य धाम, निव्योदित प्रकाशो
निर्देष्टव्यं स्थानं वा । तत एवेति मां प्रपन्नास्ते न पुनरारब्धन्ति इति तथाविधानां
योगिनामपुनरावृत्तिकारणं प्रतिगदितम् ॥

तमेव यथोक्तस्य भावस्य स्वरूपं निगनेयम् तन्प्राप्नुयायं स्मारयन्ताह—

पुनरास्म परः पार्य भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यथा ।

यं प्राप्य न पुनर्जन्म लभन्ते योगिनोऽर्जुन ॥ २२ ॥

यस्यान्तस्थानि भूतानि यत्र मम प्रतिष्ठितम् ॥ २२ ॥

१. BS^१ omits तम्

५. All except BS^१ निरक्षर

२. IO and BS^१ स्वस्वत् स्वस्वत्

५. IO and BS^१ add ये

DN^१ स्वस्वस्वरूपम्

६. IO omits भावस्य

३. BS^१ and IO तर्हि

७. BS^१ निमित्तम्

ये एष यैयाप्रतिपादितस्वरूपो भाव स परः सर्गत्रेयजातिरिक्तप्रभावत्वा-
 त्तिरतिशय पुरुषशब्दवाच्य । सर्गशरीरान्त शक्तिवत्त्वात्पुरुष परमात्मा । कीदृश !
 उक्तवक्ष्यमाणप्रकारेण यं प्राप्यात्मत्वेन प्रतिलभ्य योगिनः स्वीकृतनानाविध-
 भेदा पुनर्भूयोऽजन्मससारितयोत्पत्तिं नामुवन्ति न लभन्ते ; तथा यम्यैकस्यान्तः
 सामान्यसंविद्विशेषे हृदये स्थितानि सर्गाणि चराचराणि भूतानि ; न हि तेषामेव-
 मन्योन्यनिमित्तरूपनया स्फुरतामैद्वैकचिन्मात्रानुप्रवेशमन्तरेण सचा संख्यातः ; अन-
 एव यत्र यस्मिन् सकलगत्यदार्थसार्थसामान्यावारे सर्गमिदं प्रतिष्ठितम्, कृत-
 व्यवस्थानम् । स पुनरित्थंमूर्तो मक्त्या प्रनिपादितोचरोत्तरप्रकृष्टात्तत्त्वादि-
 ज्ञानार्थन्तचतुरयस्वरूपया सेवया लभ्य प्राप्तः । कीदृश्याः अनन्यया, तत्त्वरूप-
 व्यतिरेकेन सर्वास्वरस्थास्वविद्यमानमन्यद्वालयनं यग्यास्तया तथाविधयेति ॥

अथान्यमुल्लङ्घन्तिविषय योगोपदेशं प्रस्तावयन्नाह—

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।

प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३३ ॥

यत्र यस्मिन् वक्ष्यमाणे काले प्रयाता संन्यस्तदेहा सन्तो योगिनोऽना-
 वृत्तिम्, तथा आवृत्तिं विशिष्टभोगाधिकरणयोग्यशरीरादिसम्बन्धं यान्ति, स्वातन्त्र्येण
 मजन्ते, तं तादृशं वैक्ष्यमाणक्रमेण योगिनामेव सुकृम कालमुपदेक्ष्यामि ॥

१. BS³ omits य.

२. BS³ omits यया

३. BN¹ अद्वयचिन्मात्र

४. BS³ संभवः

५. BN¹ adds यः

६. IO and BS³ ग्रहयं तत्त्वा

७. IO and BS³ शानि

८. BS³ वाच्यति

९. BS³ योगोपायं

१०. BN¹ वक्ष्यमाणं

तमाह—

अग्निज्योतिरहः शुक्रः पण्मासा उत्तरायणम् ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति त्रयं ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४३ ॥

धूमः कृष्णरतथा रात्रिः पण्मासा दक्षिणायनम् ।

तत्र चान्द्रममं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २४३ ॥

इह अग्नीषोमौ प्रकाशतमसौ, तदुपलक्षिते दिनरात्रौ शुक्लवृष्णौ पक्षौ,
तथा पण्मासपरिमाणे उत्तरदक्षिणे इति अन्ये स्थूलदृष्ट्या कालविभागमाचक्षते ।
तस्य देवपितृमर्त्यविषयत्वेन प्रष्टव्यमध्यमनिष्ठपरिमाणता च । इत्थं स्थिते
अग्निज्योतिं सूर्यप्रकाशं तदुपलक्षितमहं त्रिष्वनालिकावच्छिन्नपरिमाणो दिवसाख्य
कालाशः । आपूर्यमाणसोमोपलक्षित पञ्चदशाहोरात्रं शुक्लपक्षं शुक्लशब्देन
निदिष्टं । तथा मकरादिराशियत्कसञ्चारिविरोचनाचारोपलक्षितं पण्मासा उत्तराय-
णम्-इत्येते कालविशेषा प्रसिद्धाः । तत्रैवविधया कालविशेषसामग्र्या ये
ब्रह्मविदो विज्ञानपरमकारणस्वरूपा प्रयान्ति उत्तमान्ति शरीरमुत्सृजन्ति, ते ब्रह्म
परं तत्त्वं गच्छन्ति, अपुनरावृत्तिं मोक्षगतिं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तथा धूमो
जलात्मकत्वात्सोमः । तथैव तदुपलक्षिता रात्रिः प्रसिद्धा । कृष्णं क्षीयमाणसो
मोपलक्षितं पञ्चदशाहोरात्रं कृष्णपक्षः । स च ब्रह्मापेक्षया यथापाठं न व्याख्यातः ।

१ IO धूमो रात्रिस्तथा कृष्ण

४ BS² लक्षिता

२ IO and 'BS' इति is read
after अन्ये

५ BN' and BS' add च

६ BN' रात्रा

३. IO omits मध्यमनिष्ठ

तथा कर्कटादिराशिषट्कसञ्चास्तृयोपरलक्षितै यष्मासा दक्षिणायनम् । तत्रै-
 विधाया कालैरसामग्र्या पुनर्जन्महेतुभूत चान्द्रमस ज्योति तेज प्राप्य योगी समाधि-
 मानावर्तते पुन ससारमार्गमिवतरति ॥

अत्र केचिद्विचक्षणा एव विचारमारभन्ते । इह तावद्ब्रह्मणो यथोक्तस्य परमस्य
 कारणस्य द्विविध घेदनम्—स्वसवेदनेन साक्षात्कार, आसोपदिष्टस्य वा स्वरूपाव-
 गममात्रम् । तत्राप्येन प्रकारेण ये ब्रह्मविद तेषां प्राप्तप्रापणीयत्वादुक्तकाल-
 सामग्री न ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वमर्हति । द्वितीयेऽपि पक्षे स्वरूपावगममात्रेण ये ब्रह्मविद,
 तेषामसाक्षाद्वृत्ततत्त्वानां यथोक्तकालविशेषप्राप्तिमात्रमपुनरावृत्तिहेतुं कारण प्राप्ति-
 कारणमिति न शक्यते वक्तुम् । एवमुभयरूपाणामपि ब्रह्मविदामन्तकाले यथो-
 क्तकालप्राप्त्यधीना ब्रह्मप्राप्तिरिति न युक्त्या सह्यच्छते । योऽपि योगी स्वीकृत
 समाधिविशेष, तस्य तद्दलनपोहेन यथोक्तकालविशेषप्राप्तिमात्रादेव पुनरावर्तन-
 मयुक्तिमत् । “य य वापि सरन् भान त्यजत्यन्ते कलैरम्”
 इत्यादिना प्रतिपादितोपपत्त्या सुहृदभावनाभावितस्य भावम्याम्यभिचारान्मन्थर
 भावितस्यै तत्कालमसंस्मरणे सति पुनरावृत्ति स्थितैव, किमुक्त काल
 करिष्यति । तदेव योगी यथोक्तकालविशेषप्राप्ते पुनरावर्तत इत्येतदपि न हृदया-
 वर्जकम् । यद्यप्युच्यते—यद्येयं यथोक्त कालो ब्रह्मप्राप्त्यादिहेतुर्न भवेत्,

१. BS' रक्षिता

२ BS' अर्धतः विशेष

३ BN' हेतौ

BS' हेतो

४. BN' and BS' अपोहेन

५ IO and BS add तु

तत्कथं ब्रह्मविदोऽपि शान्तनवस्य तनुसंन्यासार्थमुत्तरायणप्रतीक्षा श्रूयते इति^१ । सत्यं श्रूयते; किन्तु न ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वेन; तेनासौ कालो न प्रतीक्षितः । यदि हि स एव ब्रह्मप्राप्तिहेतुः स्यात्, तदा सर्वैर्वैश्वंविद्विदेहोत्सर्गे स एवापेक्ष्यते; तत्कालो-
त्पद्येदेहाश्च सर्वे एवानावृत्तिमात्रं भजेयुः; न चैवमस्ति; न चैवंविधे काले
प्रियेतेति विधिरुपपद्यते, सर्वस्य मरणे स्वातन्त्र्याभावात्; भीष्मस्य तु स्वतन्त्र-
मृत्युत्वात् तादृशालप्रतीक्षणे निमित्तान्तरमनुमेयम् । तच्चेदं यत्किल स्थूल्या दृशा
यथोक्तः कालः क्लेशरसंन्यासावसरे समुपगतो गतिविशेषाधानहेतुर्भवतीत्यागम-
वचनप्रमाणीकरणार्थं भीष्मस्य तादृशालप्रतीक्षोद्यमः । तस्माद्यथोक्तस्य कालस्य
मुख्यतया नाहोरात्रादिरूपत्वम् । ततश्च ब्रह्मविदा योगिना च यथाक्रमं ब्रह्मप्राप्ते
पुनरावृत्तेश्च कारणभूतं यदेतत् कालमतिद्वयमुक्तम्, तत्रावश्यं कश्चिद्विशेषो
बोद्धव्यत्वेन वर्तते । वक्ष्यति हि “नैते सृष्टी पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन”
इति । न चैतयोः सृष्ट्योर्बाह्यकालविशेषरूपयोर्देवयानपितृयाणसंज्ञामात्रस्य ज्ञानं
ब्रह्मादिप्राप्तिहेतुर्भवेत् । अतः कश्चिद्विशेषो यथोक्तार्थसङ्गतिहेतुरत्रानुमेय इत्या-
चक्षते । कालस्य हि बाह्याभ्यन्तरभेदेन रहस्यशास्त्रेषु द्विप्रकारता प्रतिपादिता ।
तत्र प्रसिद्धसूर्येन्दुचरोपलक्षितो बाह्यप्रकारः, प्राणापानलक्षणसूर्येन्दुचरोपलक्षित-
स्वाभ्यन्तरः । तत्र मुख्यस्य बाह्यस्य प्रतिपादितबाधकसद्भावात् गौण आभ्यन्तर

१. BS^१ omits इति

२. IO and BS^१ omit न

३. BS^१ omits कालो न

४. IO सर्व

५. All except BN^१ ब्रह्मविद्भि

६. BS^१ notes as an alternative

reading प्राणापानमध्यचरोप-

लक्षितस्वाभ्यन्तर

BN^१ reads लक्षणा मध्य-

चरोपलक्षितसूर्येन्दु

समाश्रीयते । तेनाभ्यादय उत्तरायणपर्यन्ता शब्दा प्राणगतिप्रतिपादितत्वेनात्र प्रयुक्ता । यत् प्राणगतिरेव दिवसाद्युत्तरायणान्तैकालावयवत्वेन तत्र तत्र रहस्य-
शास्त्रेषु तत्तद्विशिष्टशरीराद्यपेक्षया प्रसिद्धा । इत्थ स्थिते येषा यथोक्तज्ञान-
निष्ठतया ब्रह्मविदा सतामन्तकाले स्वैरसेन मूर्धच्छिद्राख्याद्वारावाहिनि प्राणचारे
नियमित^१ सवित्स्रोत प्राणोपशान्तिक्षणे सर्वतो निरवच्छेदनिस्तरङ्गनिसर्गनिर्मल-
सामान्यसविन्नहोदधौ प्रविश्य समरसीभावमापद्यते । तेषा ब्रह्मप्राप्तिरव्यवधाने-
नोपपन्न , स हि ब्रह्मविदा देवयान पन्था , एषैका तद्विषया शाश्वतिकी गति ।
यस्तु यथोक्ततत्त्वज्ञानव्यतिरेकेणाभ्यासस्वीकृतकेवलयोग , तस्य योगिनो यथोक्त-
प्राणगतिनियमितमपि सवित्स्रोत प्राणोपशान्तिरक्षणे ब्रह्मवेदित्वाभावात् देहाद्यह-
प्रत्ययपर्वतप्रतिहतप्रसर सत् परावर्तते , परावर्तमान च धूमादिदक्षिणायनशब्दान्त-
प्रतिपादितामपानवृत्तिमेव पितृयानरक्षणा गतिं समाश्रित्य योगाभ्यासप्रकर्षानुसारो-
चित विशिष्ट शरीरान्तरमाविशति, यत्र पूर्वाभ्यासह्रियमाणचित्ततया प्रकृष्टतरेणो-
त्साहेन यतमान परा सिद्धिं प्राप्स्यतीत्युक्तम् । तद्यमत्र सक्षेपार्थ —ये
ज्ञानित्वाद्ब्रह्मविद सन्तोऽन्तकाले यथाप्रतिपादितेन क्रमेण प्राणशक्तशारम्भनचित्त
वृत्तय तत्त्वशान्तिक्षणेऽप्यविलुप्तपरातत्त्वस्मृतयो देहमुत्सृजन्ति, ते निर्ययधानब्रह्म
प्राप्तिवशात् पुनरावर्तन्ते । ये तु केवलयोगिन सन्त प्राणवृत्तिमेवाश्रित्य देह

१ BN¹ om ts अन्त२ BS² adds सत्र३ All except BN¹ सुस्तेन४. IO and BS² नियमित

५ BN omits सर्वतो शान्तिक्षणे

६ IO omits तत्त्व

७ BS² प्राणावृत्ति

मुत्सृजन्तो जानित्वाभावात्परतत्त्वम्भूयभावे^१ सत्युत्क्रामन्ति, ते देहाद्यनु-
परताहप्रत्ययत्वादपानवृत्तिः ससारमार्गमाश्रित्य विशिष्टं देहान्तैरमाप्नुवन्ति, यतः
सर्वस्य कस्यचिच्छरीरिणः सर्वससारिधारणप्राणवृत्त्याश्रयणेन वर्तमानादेहात्
उत्क्रान्तस्य आपानवृत्त्याश्रयणेन भविष्यदेहसङ्क्रान्तिर्भवति । ब्रह्मविदा योगिना
चेहं प्रकरणे विशेष एव प्रतिपादितः ॥

अत एव प्राणापानलक्षणान्तरविशिष्टमार्गद्वयत्वेनैतत्संगृहीतुमाह—

शुक्लवृष्णगती ह्येते जगतः शाश्वते भवे ।

अनयोर्यात्यनावृत्तिमेकया वर्ततेऽन्यया ॥ २६३ ॥

एते यथोक्ते द्वे गती प्राणापानवृत्तिरूपौ देवयानपितृयाणसंज्ञौ द्वौ मार्गौ
जगतः सर्वलोकस्य । शाश्वत इति छान्दसः षष्ठः । तेन नित्येन सर्व कश्चि-
ज्जनन्तिर्धन्वादिप्राणमार्गाश्रयणेन देहादुत्क्रामति, अपानमार्गाश्रयणेन देहान्तरे
संक्रामति । ब्रह्मविदो योगिनश्चायं तु विशेषो यदनयोर्गत्योर्मध्यादेकयोर्ध्वबाह-
मार्गारूपया शुक्लया गत्या यथाप्रतिपादितेन प्रकारेणान्तराले समाश्रितया ब्रह्म-
विदनावृत्तिरिति ब्रह्म प्राप्नोति । योगी तु तथैवोत्क्रामन्नन्ययापानरूपया वृष्ण-
योक्तेन हेतुना वर्तते, विशिष्टदेहान्तरे सङ्क्रामति ॥

१ BS' and BS' स्मृत्यभावे

IO omits सभावे .परताहंप्र

२. BS' An alternative read
ing here is न्तरं प्राप्नु-

३ BS omits वर्तमान ..श्रयणेन

४. BN' देहप्रकरणे

५. BN' एव

६. IO omits प्राण

यत —

नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कथन ।

तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७ः ॥

एते यथाप्रतिपादिते सृती प्राणापानरूपे गैती जानन् यथोक्तया महत्तया
प्रैतिपाद्यमानो योगी प्राक्प्रतिपादितस्वीकृतमुख्ययोगो^१ न कश्चिन्मुह्यति । सर्व एव
तद्वतिश्च सन् नम्रप्रतिहेतुगतिसमाश्रयणेन नम्रैव प्राप्नोति, न तु ससारम्, इतर
गतिपरिहारात् । एतयोश्च गत्योरेकविधा महत्ता ब्रह्मविदा ज्ञेयत्वेन सिता तत्त्वविदो
वदन्ति । सर्वदेहेषु मनःप्रसरसहचरोऽयं प्रागप्रसर यत उदेति, यत्र चास्तमेति,
तत् कालकलनादिसकलप्रपञ्चविरहितः स तत्त्वोपलब्धिपदम् । ततश्च यथोक्तप्राण
प्रसरनिन्द्व सकल कालादि^२ प्रपञ्च तदुदयान्तमयदशाविमर्शक्षमसविदा ब्रह्म
विदा प्रलीयते, नादृशी च दशामासाद्य यो ब्रह्मवित् परमयोगी देहमुत्सृजति, स
ब्रह्मण्येव परिणतो न पुनरावर्तते । यस्तु केवलयोगी ता दशा^३ प्रत्यग्मर्षु न
कुशल, ■ चान्द्रमस ज्योतिरपानरसरूपामाश्रित्योत्क्रामन् देहान्तरे सक्रामति, यत्र
क्रमेण सिद्धिमाप्स्यतीति । एवमनयोर्गत्यो सिद्धिहेतुविभागविज्ञानमैतं एवोक्तम्—
“नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति” इति । यत एव तस्मात्सर्वेषु कालेषु

१ All except BN^१ गती

२ BS^१ प्रतिपद्यमानो

३ IO योगी प्राप्ति कश्चित्

४ IO omits सर्व हेतुगति

५ BN चाचोऽयं

६ IO omits यत्र

७ BS^१ omits आदि

८ BN कालादि

९ BS adds तथा

१०. IO omits अत

बाह्यदृष्टोत्तरायणदक्षिणायनादिबहुभेदप्रतिपादितेषु योगयुक्तो भव । यथोक्तेन प्रकारेण प्राणापानगतिज्ञानात्मके योगे^१ समाधौ युक्तोऽवहितो भव ॥

यतोऽस्य योगस्यायं प्रभावः—

वेदेषु यज्ञेषु तपस्सु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।

अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति

चाद्यम्^२ ॥ २८३ ॥

इदं प्रश्नसप्तकव्याकरणरूपं वस्तु विदित्वा ज्ञात्वा यथोक्तसमाधिः तत्सर्वं वेदाध्ययनयज्ञतपोदानाद्यन्तवत्पुण्यक्रियाफलमत्येति अतिक्रामति । यत आद्यमनुत्तरम्, अत एव परमनैतानन्दमयत्वादत्युत्कृष्टं स्थानं धामोपैति प्राप्नोति, परमात्मनि स्वाभाविकीं प्रतिष्ठां लभते इति^३ । यद्यप्येवं कैश्चिदयमर्थो व्याख्यातः, यथा-मुयैव वृत्त्योत्तरायणकालसामग्र्यां प्रयाता ब्रह्मविदोऽर्चिरादिसंज्ञलोकान्तराक्रमण-क्रमेण द्रष्टुं गच्छन्ति योगिनश्च अत एव योगिशब्देनोक्ता. दक्षिणायनकाल-सामग्र्यां प्रयाता सन्तश्चान्द्रमसं ज्योतिं प्राप्य धूमादिसंज्ञलोकान्तराक्रमणक्रमेण संसार आवर्तन्ते इति—पूर्वोक्तयुक्त्या चैतदपि व्याख्यानं न सङ्गच्छते; यथोक्तयुक्त्या चायमपि क्रमोऽनयोरेव गत्योरन्तर्भवतीति केचिन्मन्यन्ते । तदत्र परमार्थवेदिनः प्रमाणमित्योम् ॥

१. BS^१ योगी

२. BS^१ यद्

३. BS^१ दिव्य is an alternative reading.

४. BS^१ adds योगी

५. IO omits भवन्त

६. IO उत्कृष्ट

७. IO omits इति

गम्भीरैर्विपुलै स्वभावविमलै श्रीमत्पदार्योऽज्ज्वलैः

स्फीता सप्तभिरध्वुराक्षिभिरिव ब्रह्मादिभिर्वस्तुभि ।

अव्ययस्य नरोऽष्टमस्य विवृतिं पृथ्वीमिमामञ्जसा

य स्वीकर्तुमल स एव विदुषा साम्राज्यमेकोऽर्हति ॥

इति श्रीराजानकानामकण्ठविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे

सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे

-अष्टमोऽध्याय ॥

॥ अथ नवमोऽध्यायः ॥

अष्टमाध्यायपरिसमाप्तौ सैषमपदननिर्णयेन काले शङ्कृष्णगतिद्वयज्ञानं
ब्रह्मप्राप्त्युपायत्वेनोपदिष्टम् । अतस्तावन्मात्र एव ब्रह्मप्राप्त्युपायस्त्वया मा वेदीत्यर्जुन-
मष्टमाध्याये प्रतिपादितमेवोपदेजं सारयन् सङ्ग्रहेण

श्रीभगवानुवाच—

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनघ्यवे ।

ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १ ॥

तुशब्दो व्यतिरेके । अष्टमाध्यायोक्त एव ब्रह्मप्राप्त्युपायव्यतिरेकेणैवं संबुद्धि-
नित्यसंनिहितं ज्ञानं ब्रह्मप्राप्त्युपायमूतं विज्ञानेन स्वसंवित्साक्षात्कारपर्यन्तेन विशिष्टेन
ज्ञानेन बोधेन संयुक्तं तुभ्यमहं प्ररूपेण संक्षेपतः सारप्रतिपादनरूपेणातिशयेन
वक्ष्यामि कथयिष्यामि । कीदृशाय ? अनसूयवे ; श्रद्धाविशुद्धबुद्धित्वाद्यैतोऽसौ
जानायानसूयसि । यथोक्तस्य फलस्य सम्भावनावशादज्ञानवदगर्हणमारभसे । कीदृशं
ज्ञानं वक्ष्यामि ? गुह्यतमं गुह्यं गुह्यतरं च पूर्वेष्वध्यायेषु ज्ञानमुक्तम् ; इदं तु
तदपेक्षयातिगुह्यम् ; अनाविर्भूतविवेकज्ञानानां गुह्याणां दूरतरेऽध्वनि स्थितम् ;

१. BS* अष्टम

२. IO and BS* निर्णये तु

३. IO omits अष्ट...व्यतिरे

४. BS* omits एव

५. All except BS* त्वायोऽस्मै ज्ञाना

६. IO and BS* अज्ञवत्

७. IO स्थितः

रहस्यतया वा जरामरणचक्रपरिवर्तनलक्षणादशुभादश्रेयसो मोक्ष्यसे, स्वयमेव मोक्षं प्राप्स्यसि । यतो वक्ष्यमाणजानोपायनिष्ठस्यान्तराले गतिद्वयशान्ताभ्युपायव्यतिरेकेणापि ब्रह्मप्राप्तिर्निर्दिष्टैव ॥

अत एवास्य ज्ञानस्य प्रशंसार्थमाह—

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।

प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २ ॥

इदं वैक्ष्यमाणं ज्ञानमुत्तममन्यसामान्यं पवित्रं पावनम् । सर्वकिल्बिषफलरूपरूपसंक्षारनहेतुमन्ति हि पवित्राणि तीर्थमन्त्रतपोयज्ञदानादीनि । तैनि तु ज्ञानरहितत्वादन्यदन्ति, यदि परमेतज्ज्ञानसंस्कृतान्यनन्तफलैस्त्वमश्नुवीरन् । अत एवोत्तमं पवित्रमित्युक्तम् । यतो राजविद्यैषा राजां जनकांश्चपतिप्रभृतीनामुत्तमं स्वकर्माप्यनुतिष्ठतामेषा विद्या ज्ञानमपवर्गफलत्वेन श्रूयते । ततश्च तेषां राजां गुह्यं रहस्यमेतत् । यत प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्ष स्वसंवेदनवैद्योऽवगमो बोधो यस्य तत्तथाविधम् । अन्येषां हि पवित्राणां कालान्तरे देहान्तरे लोकान्तरे च फलावगमो भविष्यति । तथा धर्म्यं धर्माच्छास्त्रोदिताद्वर्णाश्रमक्रमविभक्तात्सदाचारादनपेतम् । अत एव कर्तुं संपादयितुं सुसुखमत्यन्तं सुखकरम् । सहजस्वभावकर्मभावसाधनत्वात् तथाविधं सदप्यव्ययमविद्यमानक्षयम्, तदप्यस्य फलस्य मत्समापत्तिरक्षणस्य नित्यत्वात् । एतच्च भदनुमैहोद्धतमकिञ्चिद्वादिगुणसंपद्धिरेव सुलभम् ॥

१. IO and BN¹ धर्माग्र

२. All except BS¹ omit तानि

३. BN¹ फलमस्तु

४. BN¹ and BS¹ omit गुह्यं

५. BN¹ and BS¹ अत्यन्तम्

६. BS¹ संगमापत्ति

७. BS¹ notes as an alternative reading अनुप्रदोषिते भक्ति

यतः—

अश्रद्धाघानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परन्तप ।

अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

अस्योक्तस्य वक्ष्यमाणस्य च ज्ञानरूपस्य धर्मस्याश्रद्धाघाना यथोक्तफला-
सम्मायनापराः पुरुषा मां यथोक्तस्वरूपं परं ब्रह्माप्राप्य मत्समापत्तिमनासाद्यैव
मृत्युसंसारयोर्भूतेषु नित्यपरिवर्तिनोर्मरणजन्मनोर्वर्त्मनि निवर्तन्ते पुनःपुनरापतन्ति ।
किमुक्तं भवति? मदनुग्रहसुखसागरसमुद्गतशङ्कासुखरूपजरी सकलसिद्धिमसवैक-
हेतुर्यैरुपास्यते, तैरेवानेनोहं सुलभो नान्यैः—इति ॥

तदिदानीं ज्ञानं प्रतिपादयितुमाह—

मया तत्तमिदं कृत्स्नं जगदव्यक्तमूर्तिना ।

मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४ ॥

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।

भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥

मम सम्बन्धिनमैश्वरमीश्वरे सर्वथा स्वामिनि एकस्मिन् भवं योगमनन्याधि-
कैरणं समाधिं पश्य प्रतिपद्यस्व । यत इदं वेद्यत्वेन सर्वप्रमातृणां सर्वं संक्षेप-
तश्चराचरभावरूपमवान्तरमेदपरिकल्पनया निष्पर्थन्तं वस्तु मया उपादानसह-

कार्यादिकारणान्तरनिरपेक्षेण नित्यनिर्विकारसामान्यसंविन्मात्रस्वभावाप्रच्युतेनानन्यानु-
 कार्यनिरतिशयनिजक्रीडामात्रैकप्रयोजनेन स्वेच्छैकसाधनेनैवेनै कर्त्रा ततम् । इत्थमन-
 न्ताश्चर्यावभासरूपतया विस्तारित जगत् सुवनम् अव्यक्तभूर्तिना मन्मायोत्थापितै सर्वै
 प्रमातृभिरिदन्तया परिच्छेत्तमशङ्क्यत्वादव्यक्तायपदेशव्यक्तिविरहिता भूर्तिरावृति
 स्वरूप यस्य स तथा, तेन तादृशेन । किमुक्तं भवति ? ब्रह्मादेरारभ्य परमसुद्र-
 जन्तुपर्यन्तस्य सर्वस्य प्रमातुर्यत्सवेद्य वस्तु येन येन प्रकारेण यदा यदा यत्र यत्र
 प्रकाशते तत्सवेद्यमान सन्तमात्मानं लभते । संवेद्यमानता च सवेदितु कर्मभावा-
 पत्ति । सवेदिता च परमार्थतः सदैक एव भवितुमर्हति, येनै कथंचिन्न कदाचित्तै
 दुष्टचित्सवेद्यत्वलक्षणविशेषणसपर्ये सहते । ततो मत्स्यानि मय्येकस्मिन् संवेदितरि
 स्थितानि सर्गाणि निखिलानि स्थावराणि जङ्गमानि च संवेद्यानि भूतानि । एवं सर्व-
 कर्ता सर्वशक्तिहेतुरदृष्टम्, न च तेषु भूतेषु व्यवस्थित ; यथा नित्यसवेदितृत्वमात्र-
 स्वभावाज्जैमिचारिणो मम व्यवस्थासंवेद्यानां सर्वभूतानां व्यवस्थितिहेतुः, न तथा सर्व-
 भूतन्वयस्या मय्यवस्थितिहेतुरित्यर्थः । सर्वाणि हि भूतानि सवेद्यत्वादेवोत्पादविनाशादि-
 धर्मसम्बन्धादनित्यानि कथं मम भूतस्थित्यधीनावस्थितिर्भवेत् । इत्थं मदधीन-
 स्थितिकान्यपि भूतानि नै मत्स्यानि मयि संवेदितरि मद्रूपतयैव न स्थितिं

१. BS' केन

२. BN' व्यपदेश्य

३. IO आगल्य

४. BS' सद् तमात्मानं is noted as
an alternative reading.

५. BN' यो न

६. BS' omits कदाचित्तै

७. IO न तु क्वचिन्

८. BN' and BS' नित्यं

९. BS' मात्रा

१०. IO omits व्यभि...भूतानां

११. BS' adds च

भजन्ते, वेद्यन्या स्फुरणात् । भूतस्थितिहेतुरहं यथा संवेदितुमैव नित्यं स्फुरामि,
न तथान्यान्यपि भूतानि, संवेद्यत्वेनैव तेषां प्रतीतेः । एवं यथोक्तेन प्रकारेण
ममात्मा स्वभावो भूतभृद्भूतानि विमर्ति धारयति, तेन तेन रूपेणावस्थापयति,
न च भूतस्य न भूतस्थित्यधीनस्थितिरु इत्युक्तमेव । अतश्चानेन क्रमेण भूतभानं.^१
भूतानि भावयति सृजतीत्यर्थः ॥

अत्र केनचित्सादृश्याशेन दृष्टान्तमाह—

यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।

तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥

एवमनेन प्रकारेण मध्यमवच्छिन्नमहिमि स्थितान्याधेयत्वमापवानि तत्त-
द्देहगतानि सूक्ष्माणि महानि च भूतानि उपधारय बुद्ध्यस्व । कथम् ? यथाकाशे
निरवच्छेदव्याप्तौ निरर्थं सदैव स्थितो वायुः । कीदृशः ? सर्वत्रगः, तत्र तत्र देशे गतः
कृन्व्याति, महाश्च अन्योपेक्षया व्यापकः । एव मत्स्थानि भूतानि बुद्ध्यस्व ।
अत्रेदं तारतम्यम्—यथा वायुः सर्वत्र सर्वागत्यैव हृत्वाद्यो धर्मा अपर्यन्ता-
काशावकाशेकनिबन्धना, तथा सर्वभूतानां सर्वधर्मा मत्स्वभावानुप्रवेशैकनिबन्धना
इति ॥

तदेतन्निगमयितुमाह—

एवं हि सर्वभूतेषु चराम्यनमिलक्षितः ।

भूतप्रकृतिमास्थाय सैह चैव विनैव च ॥ ७ ॥

१. BS^१ नोद्भूतानि

२. IO omits अन्य

३. BS^१ गतमह

४. All except IO सदैव च

एवमनेन वाय्वाकाशसम्बन्धौषम्येन प्रकारेण सर्वभूतेषु चरामि, तानि
 व्याप्नोमि । अनमिलक्षित इदन्तया केनाच्चद्रप्यभ्यधारितस्वरूप । किं कृत्वा चरामि ?
 भूतप्रकृतिं प्राक्प्रतिपादितचेतनामकभूतलक्षणा प्रकृतिं स्वभावमास्थाय अधिष्ठाय ।
 कथं चरामि ? सह चैव विनैव च । नित्यमन्योन्यमन्वन्धत्वात् सह वेद्यवेदकलक्षण-
 स्वरूपभेदाद्विनैवान्योन्यवृत्तयैव । अन्यो हि चेदकस्वरूपो मम स्वभावः, अन्यश्च
 मदिच्छाद्भाविता वेद्यस्वरूपम् ॥

मदिच्छोद्भायितत्वमेषा प्रतिपादयितुमाह—

सर्वभूतानि कान्तेय प्रकृतिं यान्ति मामग्नीम् ।

कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ निसृजाम्यहम् ॥ ८ ॥

एतानि चेतनावेदनानि सर्वभूतानि महाकल्पावसाने मदीया प्रकृतिं
 स्वभावं यान्ति, मदिच्छयैः मयि प्रलीयन्ते इत्यर्थः । तानि च कल्पादौ
 कलशान्तरारम्भे अहमेव विसृजामि, चतुर्दशविधेनैव भेदेनैवावभासयामि, न तु
 यान्येन प्रलीनानि तान्येव पुनः सृजामीत्यर्थः । ईश्वरेच्छायैः अपर्यनुयोज्य-
 त्वात् स्वानन्त्येऽपि चतुर्दशविधमेव भूतसर्गं प्रत्योत्पादावस्थायो सहरति सृजति
 च परमेश्वर इति तात्पर्यम् ॥

१. All except BS¹ संबन्धोपगमेन

२. IO omits सृजामि पुनः

३. BS² भेदेनावभास-

४. IO and BN¹ मीलनार्थः This
 is noted as an alterna-
 tive reading in BS¹

५. BN¹ रेच्छया

६. BS¹ सृजते

एतदेव निर्गमयति—

प्रकृतिं स्वामृष्टम्य विसृजामि पुनः पुनः ।

भूतग्राममिमं^१ कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्^२शात् ॥ ९ ॥

एषा प्रकृतिं^३ निजं स्वभावं नान्यत्किञ्चित्कारणान्तरमृष्टम्यावलम्बयेदं
मयं भूतग्रामं प्राणिसमूहं पुनःपुनर्भूयोभूयै. अनादिप्रचन्धप्रवृत्तकल्पादिकालकल्पनया
सृजामि, एवमुद्भासयामि । प्रकृतेरेव वशान्मत्स्वभावपारतन्त्र्यादेवावशमभवत्तन्त्रम् ।
कल्पान्ते च तथैव संहारामोत्यत्रानुवर्तनीयम् ॥

किञ्च—

न च मां तानि कर्माणि निवध्नन्ति धनंजय ।

उदासीनचदामीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ १० ॥

तानि सर्गसंहारादिरूपाणि कर्माणि न पुनर्मां बध्नन्ति, मन्मायो-
द्भावितनानाक्षेत्रज्ञवन्नियमितविपाकारम्भकत्वादिना न परतन्त्रीकुर्वन्ति । यथा
क्षेत्रज्ञाना कर्माणि जात्यायुर्भोगलक्षणविपाकारम्भकत्वेन सत्कारबन्धकारणत्व-
मापद्यन्ते, न तथा सर्गादिकर्माणि र्भूमेत्यर्थः । कोदृशं सन्तं मां न निवध्नन्ति ?

१. BN¹ and BS¹ निराखयति

२. BS¹ इदं

३. IO adds शुभामवृष्टम्य

४. IO सर्वं

५. All except BS¹ omit भूयः

६. BN¹ संहाररूपाणि

७. IO and BS¹ आपद्यते

८. IO समेत्यर्थः

हेतुगर्भं विशेषणमाह—तेषु कर्मस्वसङ्गत्वान्ममत्वादिमहामावेनानिमग्नचित्तत्वादु-
दासीनत् तटस्थवदासीन स्थितम् । यथा परकीयकर्मसु परो नैतानि मम तत्त-
त्फलदानोति मन्यमान ताटस्थ्यमनुभवन् तैस्तै कर्मभि स्वफलमोक्तृत्वादिना न
नियम्यैते, तथा सर्गादिभि कर्मभिर्न निबध्यते, यतस्तानि सर्गादीनि कर्माणि
अचिन्त्यवैभवस्वमायोद्भाविताभ्योन्यभेदान्^१ क्षेत्रज्ञान्प्रति मम सर्वेन स्वेच्छा-
मात्रेण तथावभासकत्वमेव कर्तृत्वम् । क्षेत्रज्ञा एव हि मन्मायामोहिता^२ सन्त
अभ्योन्यभेदेनावभासमानाना भावाना सर्गाद्यवस्थायोगित्वं प्रतिपद्यन्ते । मम
पुनरेते सर्वे भावा तत्तःसर्गाद्यवस्थाजुषोऽपि अद्वयचिन्मात्रलक्षणात् स्वभावान्न
मिद्यन्त इत्यनेन प्रकारेण तेषु कर्मसु उदासीनवदासीन मामेनानि न निबध्नन्ती-
त्युक्तम् । एष चार्थ प्रागेव पुन पुन

“तस्य कर्तारमपि मा विद्वद्यकर्तारमभ्ययम्”

इत्यादिना,

“न मा कर्माणि लिम्पन्ति न मे काम फलेऽवपि”

इत्यादिना च प्रतिपादित ॥

यद्येव वस्तुस्थित्या परमेश्वरो नेद जगत्साक्षात्सर्गादिकर्मणि^३ नियुनक्ति,
तत्केनेद जगत् सृज्यत इत्याह—

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः स्रपते सचराचरम् ।

हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥ ११ ॥

१ IO and BS^१ तेषु कर्मस्वसङ्गत्वात्

BS^१ तेष्वसङ्गत्वात्

२. BS^१ न वस्य ते

३ BN^१ and BS^१ मेदात्

४ IO omits एष . इत्यादिना

५. All except BN^१ कर्मणा

मया परमेश्वरेण नित्यं स्वभावमात्रावस्थितेनैवाध्यक्षेणाधिष्ठाता हेतुभूतेन प्रकृतिः सप्तमेऽध्याये चेतनान्नेतनविभागेन प्रतिपादितपरापरस्वरूपा स्वभाववृत्तिरेवापर्यन्तस्यावस्थजगद्व्युत्पत्तिं जगत् सूयते जनयति । अनेन हेतुना निमित्तेन इदं जगद्विपरिवर्तने सर्गस्थितिसंहारप्रबन्धचक्रे परिभ्रमति ॥

एवमद्वैतैश्वर्यैकास्पदम्—

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमास्थितम् ।

परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ १२ ॥

मूढा मायामुषिततत्त्वज्ञानाः मां यथाप्रतिपादितस्वभावमवजानन्ति । नित्योदितनिरतिशयप्रकाशप्रद्योतमानस्वभावमपि मोहबलोत्साहविच्छेदान्माञ्जिशासायामप्यवज्ञामाश्रयन्ति । कीदृशं सन्तं मामवजानन्ति ! मानुषीं तनुमास्थितम् । मानुषीं प्रहणमुपलक्षणार्थम् । तेन मनुष्यादिमेतेनान्धोन्यमिजानन्ताकृतिविशेषरूपां पारमार्थिकस्वरूपतिरोधानतिरस्करीणीमाश्रितम् । अत एव ते मूढाः कीदृशाः सन्तो मामवजानन्ति ! एवंविधया मन्मायया मदीयं परमेतस्माद्वानाचेतनाचेतनभावलक्षणात् प्रपञ्चादन्यं विलक्षणं तथाव्ययमविनश्वरम्, अत एवानुत्तमम् । उत्तरोत्तरविचार्यमाणप्रकर्षे सत्यविद्यमानोऽन्य उत्तमः प्रकृत्यो यस्मात् तदाविधे भावं पारमार्थिकीं सत्तामजानन्तः सन्तो मामेवै विमर्शाभावाद्बुद्धयमानाः ॥

यतस्ते मूढा सन्त —

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।

आसुरीं राक्षसीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं^१ धिताः ॥ १३ ॥

^१मोहिनी स्वभावाज्ञानकारिणीं प्रकृतिं गुणमयं स्वभावं धिता देहात्म-
काहकारनिग्रन्थनस्थितयः । अत एव कीदृशीम् आसुरीं रजोलेशानुगततम प्रधानाम् ।
तथा राक्षसीं केवलतम प्रधानानुत्तमाधमासुरसर्गमेदत्वेन प्राक्प्रस्तावनायां प्रति-
पादितस्वरूपम्, यत एवविधा प्रकृतिं धिता ततो मोघाशाः, मोघा फलशून्या आशा
येषां ते तथाविधा, नैव आसुरराक्षसप्रकृतित्वाद्रजस्तमोगदत्वे सति कामात्मानो
भोगविषय संकल्पमेव कुर्वन्ति, न तु तत्फलप्राप्तिहेतुं शास्त्रोदित कर्मरामन्ते ;
ततो मोघाशा इत्युक्तम् । तथा मोघकर्माणं यदपि कर्मरामन्ते, तच्छास्त्री-
योपायनियमामावात्मोघ निष्फलं येषां ते तथाविधा । वक्ष्यति हि राजसताम-
सयोः कर्मणोर्लक्षणम् । तद्यथा—

“यत्तु कामेष्पुना कर्म साहचारेण वा पुनः ।

क्रियते श्लेशबहुलं तैराजसमिति स्मृतम् ॥

अनुबन्धं क्षयं हिंसात्मनवेक्ष्य च पौरुषम् ।

मोहादारम्यते^२ कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥”

१. BN^१ मोहिनी

२. BN^१ and BS^१ तथा

३. BS^१ तद्राजसमुदाहृतम् is noted
as an alternative read-
ing

४. All except BN^१ ग्रन्थ

५. BN^१ and BS^१ आरमते

६. IO omits कर्म

तथैवंविधं कर्तृलक्षणमपि—

“ रागी कर्मफलप्रेप्सुर्दुग्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।

दर्पयोगान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्त्यते ” ॥ ”

तथा—

“ अयुक्तः प्राकृतः सत्त्व शठा नैष्क[चैक]तिकोऽलसः ।

निपादो दीर्घसूत्रश्च कर्ता तामस उच्यते ॥ ”

तथा मोघज्ञानाधिकीर्षितकर्मनिष्पत्तिहेतुत्वात्कर्मांश्च पूर्वभौविज्ञानमपि मोघं निष्फलमेवं ते तथोक्ता । ज्ञानपूर्वकं हि कर्म । ज्ञानस्यैव चासुरादिमहत्त्याग्रिन-
शैतृसम्बन्धिनो विपर्ययप्रतिपत्तिदोषसम्बन्धात् कर्मफलेन विसंवादात् निष्फलता
स्थितैव । वक्ष्यति—

“ पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्निधान् ।

वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तद्भानसमिति स्मृतम् ॥ ”

तथा—

“ यत्त्वष्टस्नविदेकस्मिन् कार्ये सकमहेतुकम् ।

अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ” इति ।

मोघज्ञानत्वाद्विचेतसः तत्त्वार्थनिष्ठत्वाभावात्तदपि विगतं सम्प्रज्ञान-
लक्षणस्वकार्याकरणादविद्यमानमेव चेतोऽन्तःकरणं येषां ते तथाविधाः ॥

१. IO कीर्तितः

३. BS' ज्ञान

२. IO and BS' पूर्वज्ञानमपि

४. BS' मागेव

एवमेकान्ततो मायाक्रोडीकृतानामसुरप्रकृत्याश्रिताना वृत्तिं प्रतिपाद्य
विद्यानुगृहीताना प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयशास्त्रोपदे^१पौत्रभूताना दैवप्रकृत्याश्रिताना
प्रतिपादयिषु पैरदैवप्रकृत्याश्रितानां तावत्ता प्रतिपादयितुमाह—

महात्मानस्तु मा पार्थ दैर्घा प्रकृतिमाश्रिताः ।

भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ १४ ॥

प्रस्तावनाप्रतिपादितपरापरस्वरूपमय्या परस्या देव्या प्रकृतिं दैवीं
सम्यग्ज्ञानविवेकश्रोतनशीलत्वात् देवशब्दवाच्याना सबन्धिनीं प्रकृतिं स्वभाव
माश्रिता, स्वत एव महात्मान उक्तृष्टस्वभावा मा परमात्मान भजन्ते, चतुर्विधया
सेवयान-यमानसो मद्यतिरिक्तवस्त्वन्तराभावपरूढपतिपचित्वान्मयैकस्मिन्तत्त्वे
मनो यथा ते तथाविधा, ज्ञात्वा चानुष्ठानमिति स्थिते^२, कीदृश मा विदित्वा
भजन्तः भूतादि भूताना चेतनाचेतनाना मध्ये आदि प्रथमम्, तथा अव्यय नित्य
त्वात् नम क्षया विद्यत इत्यर्थः । सर्वभूता^३यावन्तर्बन्ति, अहमादिरेव नान्तवानित्यत्र
तात्पर्यम् ॥

किंच—

सतत कीर्तयन्तश्च यतन्तश्च यतव्रता ।

नमस्यन्तश्च मा भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १५ ॥

१ BS^१ माय

२ IO परस्मैव प्रकृ

३ BN स्थित

४. BN वन्तोऽहमा

त एवं दैवप्रकृत्याश्रिताः प्रबुद्धाः सततमव्यवधानेन कीर्तयन्तो मन्त्र-
बपस्तुत्यादिनोद्धोषयन्तः ; तथा ध्यानादिना यत्मानाः, तथा नमस्यन्तः प्रह्वीभवन्तो
मां भक्त्या हेतुभूतया नित्यशुक्ताः सन्त उपासते । बाङ्मन कायव्यापारान्म-
देकैविषयान् कुर्वाणाः परिचरन्तीत्यर्थः ॥

किंच—

ज्ञानयत्नेन चाप्यन्ये यजन्तो^१ मामुपासते ।

एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १६ ॥

पूर्वम्भ्यः प्रसिद्धभक्तिप्रकराश्रयणेन मद्यजनपरेभ्योऽन्ये विलक्षणा ज्ञानेन
विशुद्धसंविन्मात्रमस्त्वरूपचिन्तनैकलक्षणेन यत्नेन यागविधिना यजन्तः पूज-
यन्तश्च मामुपासते सेवन्ते । कथं मां ज्ञानयत्नेनोपासते ? एकत्वेन सकलप्रपञ्च-
परिहारादिभिनैकसंविन्मात्रमस्त्वरूपतया ; तथा पृथक्त्वेन नानात्वेन; अत एव बहुधा
अनेकधा ज्ञानेन क्रियाद्युपचरणीयविचित्राकृत्यादिभिन्नरूपतया । वस्तुतः कीदृशम् ?
विश्वतोमुखम् । सर्वतः सर्व एवोपासनीयामेदान्मुखं प्रत्यभिज्ञाकारणं यस्य तं तादृशम् ।
इदमत्र तात्पर्यम्—द्विविध पारमार्थिको मत्स्वरूपोपासाक्रमः एकः, संविन्मात्रैक-
तत्त्वविषयज्ञानसाधनः अपर एकस्यैव तत्त्वस्य नानाजगद्भावनानाशक्तिसमूहत्वात्
तद्द्वारेण तस्य तस्योपासनमिति ॥

१. IO एकं विषयस्य पुनर्गणः

२. All except BN¹ यजन्ते

३. ES¹ अनेकेन ज्ञानेन

४. BS¹ पाठकमः

५. BS¹ ज्ञानमात्रसाधनः

तदेवैकस्य तत्त्वस्य सर्वशक्तित्वं प्रतिपादयितुमाह—

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहममौषधम् ।

मन्त्रोऽहमहमेनाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १७ ॥

क्रतुयज्ञयो यद्यपि पर्यायत्वेन व्यवहारो दृश्यते, तथापि यज्ञशब्द-
सन्निधाने पशुमोमादिसाधनविशिष्ट एव यज्ञः क्रतुशब्देनात्रोक्तः । यज्ञशब्देन
पाकयज्ञानां ग्रहणम् । ततो यथाप्रतिपादितब्रह्माद्वैतस्थित्या सर्वो यागविधि-
नानादेवतासंप्रदानोऽहमेव । तथा स्वधापितृतर्पणमन्त्रोऽप्यहमेव । तथा नानौषधि-
विकारात्मकमौषधं यागोपकरणद्रव्यमहमेव । तथा संप्रदानभूतदेवतासंमुखी-
कारादिविधिघातवाचकशब्दविशेषरूपो मन्त्रो यज्ञोपकरणविशेषोऽप्यहम् । तथाज्यं
घृतं तर्पणद्रव्यम् । तथाग्निराह्वनीयादिर्यागविधिकरणम् । तथा हुतं हवनं
होमकमेति यज्ञादिरूपतया ब्रह्मार्पणविधिन्यायेनाहमेवैव स्थित इत्यत्र तात्पर्यम् ॥

किंच—

पितामहस्य जगतो माता धाता पितामहः ।

वेद्यं पत्रिमौंकारं श्रक् साम यजुरेव च ॥ १८ ॥

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निनामः शरणं सुहृत् ।

प्रभयः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ १९ ॥

१ BS² omits this word

२ All except BS¹ omit यज्ञ ..

प्रदणं

३ BN¹ करणमन्त्रविज्ञे-

४ All except BS¹ omit आह-

घनीयादि

५ BN¹ मेवास्थित-

अस्य जगतः समस्तस्य चराचरस्य विश्वस्योत्पत्तिमूलकारणत्वात्पिता माता
चाहम्; यदि वा पितरौ यथापत्यस्य समस्तयोगक्षेमोद्बहननित्यावहितौ, तथाहमस्य
जगतः, तथा धाता स्थितिहेतुः ; तथा पितृमहो ब्रह्मादीनां जगतः सृष्टृत्वेन स्थितानां
जनकत्वात्पितामहः । अद्वितं परमं पावनं यद्वेद्यं ज्ञेयं वस्तु ; तथोद्धारः परैर्ब्रह्मवाचकः
प्रणवाख्यो वेदादिः शब्दविशेषः, तत्प्रभवाणि च ऋक्सामयजूर्पि ; तथा गम्यते
ज्ञायते वा परं तत्त्वमनयेति गतिरुपायः ; तथा भर्ता पोष्टा । तथा प्रभुः यथेष्ट-
विनियोगैकस्वामी ; तथा साक्षी शुभाशुभकर्माध्यक्षः ; तथा निवासः सर्वभूतानामेक-
मायसंध्यम् ; तथा क्षरणं सर्वोपद्रवप्रशमायाश्चर्यः ; तथा सुहृत् सर्वभावेनोपकारी ; तथा
जन्मविनाशस्थितिहेतुत्वात्प्रभवः प्रलयः स्थानं च ; तथा प्रलीनं सद्यत्नावतिष्ठते,
तत्प्रधानात्मकं निधानम् ; तथा यतः प्रभवति तत्प्रधानस्याप्यव्ययमक्षरं बीजं
कारणमिति न तत्किंचिदस्ति, यदहमस्य जगतो न भवामीत्यर्थः ॥

तथा च—

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।

अमृतं चैव मृत्युश्च सदसचाहमर्जुन ॥ २० ॥

सूर्यो भूत्वा ग्रीष्मादौ रसमाददानोऽहं तपामि यतः, तदा अहमेव वर्षं
धृष्टिं निगृह्णामि निष्पद्यि । वर्षाकाले चाहमेव पर्जन्यो भूत्वा उत्सृजामि ।
तपनवर्षणक्रियया त्राद्युत्पत्त्यै देनाहमेव जगद्वर्तयामीत्यर्थः । तथा मृतमविनाशि

१. BS' यथा

२. IO omits पितामहः

३. IO परं

४. BN' adds गृह्

५. IO omits जन्म

६. IO रसमाददानो

७. IO and BS' उत्पादनेन

यद्वस्तु मृत्युश्च विनाशहेतुरहमेव । किं बहुनोक्तेन । यत्किञ्चित्सद्विद्यमानं शोभनं
वा यदसत्तद्विपरीतं किञ्चिज्जगति संभवति, मच्छक्तिरेवैकैः सदसद्भावेनाव-
भासते इति ॥

एव परदैवप्रकृत्याश्रितसर्गभेदप्रतिपादनप्रसङ्गेन ब्रह्मस्वरूपं सङ्ग्रहेणोक्तत्वा
इदानीमपरदैवप्रकृत्याश्रितानां पुरुषाणां प्रवृत्तिं प्रतिपादयितुमाह—

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान् दिवि
देवभोगान् ॥ २१ ॥

ते त भुक्त्वा स्वर्गलोकं निशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।
एव त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ २२ ॥

ज्ञानरहितत्रियामात्रोपदेशपर्यवमितार्था ऋम्यजुस्सामलक्षणास्तिस्रो विद्या
अधोयने विद्वन्नि वा त्रैविद्या मुख्यतया ब्राह्मणादयस्त्रैविर्गिकाः, पूतपापा
आनिपेक्षच्छास्त्रविहितसंस्कारसंपन्नत्वादूतकल्मषाः, तथा निवृत्तयथोक्तब्रह्मचर्या
द्याध्मनियमा सन्तः सोमपाः नित्यनैमित्तिकम्बर्कमानुष्ठाननिष्ठा इत्यर्थः । तथा-
विधा सन्तो देवतान्तरयननविधिरूपैर्दृष्टैस्तैस्तैः शास्त्रोद्दिनैर्यागविशयैः
सम्पन्नज्ञानाभावादविदन्तोऽपि मामेष्ट्वा पुनर्यत्ना स्वर्गतिं देवलोकप्राप्तिं कामा
त्मान सन्तः प्रार्थयन्ते उपयाचन्ते । यस्तैस्तैर्यज्ञविधिभिस्तैस्तान्देवविशेषान्

यजन्त इति विश्वतोमुखमेकं तत्त्व मामेव यजन्ते केवलं संप्रति विद्याशक्तघान-
नुगृहीता परं मदीय भावमस्मिदन्तो भोगमात्रं यज्ञादिभिर्याफल मन्यमाना
स्वर्गमभिकाङ्क्षन्ति^१ । ते तथाग्निधा त्रैविद्या देहान्ते स्वकर्मोपनतं स्वर्गलोकं
विशाल विपुलं देवलोकं गच्छा तद्वतान् भोगान् भुक्त्वा उपसेव्य स्वकर्मोपार्जिते पुण्ये
तदनुरूपकालातिवाहनात् क्षीणे अन्त गते मर्त्यलोक कर्मभूमिमिमा स्वकर्मानुरूप-
जातिविशेषाश्रयणेन विशन्ति प्रतिपद्यन्ते । एवमनेन क्रमेण त्रयोधर्म वेदोक्त
स्वमाचारमनुपपन्ना समाश्रिता सन्त कर्मकामा स्वर्गादिभोगाभिकाङ्क्षिण
चातुर्वर्णिका अपि गतागत^२ स्वर्गादिभूमौ गमनमागतं ततो भूय कर्मभूमा-
वागमनं लभन्ते प्राप्नुवन्ति, ससारबन्धमागिन पुन पुनर्भवन्तीत्यर्थः ॥

एतदन्तेन ग्रन्थेन ज्ञान कथयित्वा विज्ञानकथनमाह—

अनन्याश्रिन्त्यन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेम वेदाम्यहम् ॥ २३ ॥

ये जनाः परा देवीं प्रकृतिमाश्रिता दृष्टानुश्रविकगुणात्मकेभ्यो भोगेभ्य
अशुद्धप्रतिशयक्षयादिदोषबद्धघो विरक्ता सन्तो नित्यनिर्मलनिरतिशयानन्ता-
नन्दसुधासागर मा परमकारण ब्रह्मतत्त्व पर्युपासते, यथाप्रतिपादितज्ञान-

१. BS' सर्ग

२. All except BS' क्षति

३. BS' omits भोगान्

४. IO adds गत

५. BS' ददाम्यह

६. BS' परा.

निष्ठतया स्वकैर्माप्यजहत समन्तात्सेवैन्ते । कीदृशाः सन्तः ? अनन्या अविद्यमान-
मन्यन्मद्यतिरिक्तं वस्तु येषां ते तथाविधैः, भन्मयमेव सर्वमिदमनुभवन्त
इत्यर्थः । तेषां तादृशानां नित्याभियुक्तानां यथोक्तज्ञानैकतानतया सततोद्युक्तानां
सर्वास्त्ववस्थांषु यथोक्तमत्स्वरूपस्मरणैकपरायणानामित्यर्थः । अहं परमेश्वरो योग-
क्षेमं वहामि । योगं प्रागनासादितेन मत्स्वरूपसंवेदनात्मकेन फलेन सम्बन्धं
क्षोभमासादितस्य पुनरपरिलोपलक्षणं धारयामि । ये नित्यं मैत्र्याः तेषां कुतो
योगक्षेमक्षतिरित्यर्थः । एवं यथोक्तोपायनिरपायनिवेशितान्तं करणतया मत्स्वरूपा-
नुभवरूपां परां काष्ठामधिरूढा भक्तिरेव विज्ञानमिति तात्पर्यम् ॥

ननु विश्वतोमुखस्त्वमेवैकं तत्त्वमिति देवतान्तरयाजिनोऽप्यनन्या एव ;
तत्कथमुक्तमनन्या ये मामुपासते तेषां योगक्षेमं वहामीति ? अत्राह—

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।

तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ २४ ॥

सत्यम् येऽपि जना अन्यदेवताभक्ताः परस्परभिन्नस्वरूपांस्तार्स्तान्
सूर्येन्द्रादिप्रमुखान् देवविशेषान् भक्ताः तेऽपि परमार्थतो मद्यतिरिक्तद्वितीयवस्त्व-

१. BN¹ स्वकर्माण्याजमितः

२. All except BS¹ सेवते

३. BS¹ adds चिन्तयन्तः

४. IO and BN¹ द्वेयमासा-

५. IO मन्त्राया

६. BS¹ omits क्षेम

७. IO विश्वमयस्त्वमेव

८. BN¹ परस्परं

९. BS¹ तत्तत्सूर्येन्द्र

BN¹ तास्तान् सूर्येन्द्रादि

१०. BS¹ मुखदेवविशेषभचादि

भावान्नामेव धृद्धया तत्तद्भिन्नफलसम्भावनया यजन्ते पूजयन्ति, किंत्वविधिपूर्वकम्, मयजने एवविधो^१ विधिरुक्त, वक्ष्यते च । यथोक्तज्ञाननिष्ठतया सर्वेषु यष्टन्येषु देवताविशेषेषु तासु तासु यगक्रियासु यष्टरि च स्वात्मन्यद्वयचिन्मात्रलक्षणमत्स्वरूपानुभव, सै च तेषां ज्ञानशून्यैवलग्नियामात्रशरणानां विधिर्न समवति । तस्मादविधिपूर्वकं मा यजन्त इत्युक्तम् ॥

एतदेव प्रकटयितुमाह—

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।

न तु मामभिजानन्ति तच्चेनातश्च्यवन्ति ते ॥ २५ ॥

सर्वयज्ञानां नानामेदानां यागानामहमेव भोक्ता, एक एव परमेश्वर फलस्य स्वीकर्ता । तथा प्रभु अनुष्ठानक्रियाधिष्ठित सर्वे यज्ञा अहमेवेति, न पुनस्तथाविध मा तत्त्वेन परमार्थेन यथोक्तेनाभिजानन्ति, एकत्वेन न प्रति पद्यन्ते । अतो हेतो ते^२ तादृशा अनुष्ठातार च्यवन्ति, मत्तो वियुज्यन्ते, नानात्वेन सर्वे पश्यन्तीत्यर्थः ॥

ततश्च—

यान्ति देवव्रता देवान् पितॄन् यान्ति पितॄव्रताः ।

भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥ २६ ॥

१ BN' एवविधविधि

२ BS सर्व तेषां

३ BN' पूर्व

४ IO omits ते

देवेभ्यः देवार्थं ऋतं नित्यमो येषां ते शक्रादिदेवाराधका देवव्रताः,
तत्सपर्यासिद्धौ देवानेव यान्ति, तल्लोकभाजो भवन्तीत्यर्थः । एवं पितृव्रताः
पितॄन् यान्ति । तथा भूतेभ्यो यक्षरक्षःपिशाचादिभ्यः ; तदर्थमिज्या यागो येषां ते
सादृशाः तान्येव पूर्ववद्यान्ति । देवपितृयाजिनः सात्त्विकाः, भूतयाजिनस्तु राजसाश्च
तामसाश्च । यदुक्तम्—

“यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ।

भूतान् भूतपिशाचांश्च यजन्ते तामसा जनाः ॥” इति ।

ये तु नित्यैगुण्याः ते मद्याजिनः मामेव त्रैगुण्यातीतस्वरूपं यादुं शीलं
येषां ते तथाविधमेव मत्स्वरूपं परं^१ ब्रह्म यान्ति र्समापद्यन्ते ॥

स च मद्यागो^२ दैवव्रतादियागवत्तत्तज्ज्ञानाद्रव्यसम्भारसाधनो नैवेत्याह—

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रपच्छति ।

तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ २७ ॥

भक्तिः अद्वयचिन्मात्रस्वरूपब्रह्मतत्त्वभावनयात्मन एव तस्य तस्य वा नाना-
दैवताविशेषस्योपासनं तथा साधनभूतया यस्तत्त्ववित् पत्राद्यपि यत्किञ्चिन्मद्यं
प्रयच्छति, तत्तस्य^३ प्रयतात्मनः तथाविधाद्वयविज्ञानसमाहितान्तःकरणस्य तादृश-

१. IO देवार्थं
BN^१ देवार्थं

२. BS^१ रक्षाः पि.

३. All except IO पर

४. BS^१ notes as an alternative
reading प्रतिपद्यन्ते

५. BS^१ यागे

६. IO omits एव

भक्तद्वयवद्वीताविवरणम् । यद्वयवद्वीताविवरणम् । तद्वयवद्वीताविवरणम् । तद्वयवद्वीताविवरणम् ।

यत्त एवम्, तत् —

यत्त एवम्, तत् —

यत्त एवम्, तत् —

यत्त एवम्, तत् —

यत्त एवम्, तत् —

यत्त एवम्, तत् —

यत्त एवम्, तत् —

१. 1st part as an alternative

reading in the text

2. 1st part

3. BN's alternative

२. All except BN's copy

एवमनेन प्रकारेण यज्ञादिकाः स्वाः क्रिया अनुतिष्ठन्नपि, शुभाशुमफलैः शुभैः सुखालम्बैः, अशुभैर्दुःखालम्बैः क्रियाणां फलैर्मोक्ष्यसे त्यक्ष्यसे; तानि ते बन्धनाय न कल्पयिष्यन्त इत्यर्थः । कीदृशैः कर्मबन्धनैः ? कर्माणि ज्ञानशून्यानि बन्धनं नियमहेतुर्येषां तथाविधैः । कर्मनिबन्धनानि हि फलानि ज्ञानशून्यं वध्नन्ति, न यथोक्तज्ञानसम्पन्नम् । अतस्त्वं संन्यासयोगेन फलसंकल्पसमाधिना युक्तात्मा सम्बद्धत्वभावः, अत एव मुक्तः सर्वबन्धनेभ्यो विनिष्क्रान्तो मामेकं परमकारणमुपैष्यसि, अहमेव सम्पत्स्यस इत्यर्थः ॥

ननु केपाचिद्यज्ञादिक्रियाभिरप्युपसेवमानानां बन्धहेतुर्भवान्, अन्येषां तु पराद्युपहरता मोक्षहेतुः—इति किं तत्रापि रागद्वेषानुषङ्ग इत्यत्राह—

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।

ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ ३० ॥

सर्वभूतेषु चतुर्दशविधेन प्रपञ्चेन प्रसृतेषु परमार्थतः तत्त्वैकत्वात् परतत्त्वात्मकोऽहम् ; समो निर्विशेषवृत्तिः ; अतो व्यतिरिक्तत्वाभावात् न मे कश्चित् द्वेष्यः द्वेष्यदोषहेतुः । नापि मयि रागदोषहेतुः संभवति । एतो मेददर्शिनामेवानुपक्तौ । ततश्च ये पुनर्महात्मानो मद्विच्छयैव विद्याशक्त्यनुग्रहादेकतत्त्वदर्शिनः सन्तो मां यथोक्तस्वरूपं यथोक्तया भक्त्या भजन्ते सेवन्ते, यथोक्तया भावनयोपासते,

१. IO भूते

३. IO द्वेषदोष

२. IO and BS¹ तत्त्वस्यैकत्वात्

ते मयि तिष्ठन्ति, तेषु चाहमभेद एव तिष्ठामि, मत्तस्तेषां दुर्भेदभेदप्रत्यय-
सेतुविदलनात् ब्रह्मामृतसागरसमरसीभूतत्वाच्चतद्भेदस्य ॥

एव यथोक्तया भावनया भगवद्भक्ते स्तुतिमाह—

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।

साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ ३१ ॥

यद्यपि युष्मत्प्रतिपादितदृष्ट्या युद्धादिघोरकर्मानुष्ठानात् सुतरां दुष्ट-
चेष्टितं सन् अनन्यभाक् भेदकालम्बनं मा भजते उपास्ते स तादृश साधु
सदाचार एव मन्तव्यो बोद्धव्यः । यत् सम्यगविपर्यस्तज्ञानत्वाद्यभावात् स तादृ-
शभक्तो व्यवसितो गृहीतन्मवसायः । एतावदेव सदाचास्तदुराचारयोर्लक्षणम् । य
अनन्यतया भद्रं स सदाचार तद्वतिरिक्तस्तु दुराचार इति । एतावदत्र
तात्पर्यम्—अपर्यन्तबोध्यस्य हि भगवतः शक्तिरवतीर्णा कचिदप्यनुप्राप्ते
विनष्टं च निर्गलमखिलं दुराचारत्वम् ॥

एतदेव प्रकटयितुमाह—

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।

कौन्तेय प्रतिजानेऽहं न भद्रं तः प्रणश्यति ॥ ३२ ॥

१. BN¹ omits एव

२. IO दुर्बोधभेद

३. BN¹ तद्बोधस्य

BS² notes this as an
alternative reading

४. BS² and BN¹ व्यवहित

५. IO अपर्यन्तबोध्य

६. BN¹ निर्गल

क्षिप्तमनुग्रहलक्षणसमकालमेव धर्मात्मा भवति ; प्रतिपादितज्ञानयोग-
लक्षण. परमो धर्मः, आत्मा स्वभावं यस्य स तादृशः सम्पद्यते । तथा
संपन्नमात्र. शश्वन्नित्यकालं शान्तिं यथाप्रतिपादितात्मानात्मादिज्ञेयवस्तुज्ञान-
भावलक्षणक्षोभक्षयरूपं प्रशमं यथोक्ततत्त्वसमापत्तिरूपं नितरा गच्छति प्राप्नोति ।
नियच्छतीति पाठे आत्मनि सा नियच्छति नियतामन्यमिचारिणीं करोति ।
ततश्च हेतोस्ते तुभ्यं प्रतिज्ञा करोमि ॥

यथा मद्रक्तो यथोक्तेन रूपेण मद्रुपासको न प्रणश्यति मत्स्वरूपान्यतिरेक-
प्रतिपत्तिलक्षणं^१ नाशं न प्राप्नोति, अत एवाह—

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।

स्त्रियो वंद्यास्तथा शूद्राः तेऽपि यान्ति परं गतिम् ॥ ३३ ॥

किं पुनर्नाल्लणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।

पार्थ पापकर्मविपाकजा योनिरुत्पत्तिकारणं येषां ते स्त्रीशूद्रवैश्यादयः
येऽपि केचन भवेयुः, ते मा व्यपाश्रित्य यथोक्तमदेकशरणा भूत्वा परामनुचरा
गतिमपुनरावृत्तिदधीमाप्नुवन्ति । न चैनद्रनिशयोक्तिमात्रमेवेति व्याख्यातमेव
प्राक् । किं पुन^२ ये पुण्या. पुण्यकर्माणः पुण्यकर्मविपाकाद्विबोद्धव्योऽनयो
शास्त्रगा राजर्षयश्च राजत्वे सत्यवर्गभागित्वान्मुखा ऋषयो द्रष्टारो भक्ताः सन्त

१ IO and BS^१ स्वरूपं

२. BS^१ and IO omit अनात्म

३. IO छत्रण

४ BN^१ adds पापकर्मजा.

५. All except BS^१ कर्मजविपाकजाः

६. BS^१ adds किमत्र वाच्यं

परां गतिं यैस्यन्ति, तदेतेन सर्वलोकासाधारणत्वमात्मज्ञानस्य भगवता प्रतिपादितम् ॥

यत एवमुत्कृष्टफला मद्भक्ति, तत —

अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ३४ ॥

इमं लोकं कर्मभूमिरक्षणं भुवनं प्राप्य अत्र जन्म लब्ध्वेत्यर्थः । कीदृशं लोकम् ? अनित्यम् । शरीरस्य भोगसाधनस्य भोगानां चान्तवत्त्वादस्थिरम् असुखं च । यद्यप्यत्र किञ्चित्सुखभ्रान्त्या गृह्यते, तदपि विवेकयुद्धाच्च विचार्यमाणं दुःखमेव । यदुक्तम्—परिणामैतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च सर्वमेव दुःखं विवेकिनः । यथा जलधिमध्यपतितस्य रत्नातिशयलाभः कथञ्चित्संभाव्यते, तथा दुःखैक-हेतुर्कर्मभूमिपतितस्य मद्भक्तिलाभः संभाव्यत एवास्मिन् लोक इत्यर्थः ॥

“गुणवृत्तिविरोधाच्च सर्वं दुःखं विवेकिनः” इत्येवरूपमपीदं लोकं हठ्या माननुत्तरसुखहेतुं भजस्वेत्याह—

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि शुक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३५ ॥

एवंविधः सन् मद्भक्तो भव । कीदृशः ? मन्मना मद्याजी ; तथा मत्त-मस्कारपरः । एतेन विशेषणत्रयेण चित्तकायवचनक्रियाणां भगवत्स्वरूपलक्षणैक-

१. BN' adds न

२. BN' यद्यप्यत्र

३. BN' and BS' परिणामतात्पर्य

४. BN' adds इत्यर्थः

तत्त्वविशेषणात्मको मुख्यो भक्तिप्रकार प्रतिपादित । भा नमस्कुरु इत्यनेन हि
मन्त्रजपनप्रकारस्तुत्यादिरूपा भगवत्प्रणतिरुक्ता । एवमनेन प्रकारेणात्मानमन्त-
करण युक्त्वा समाधाय मत्परायणो मदैकालम्बन सवृत्त सन् मामेवैष्यसि,
मदमेदसमापन्नो भविष्यसीत्योम् ॥

ज्योतिर्गण इव घनध्वान्तशान्तिप्रसन्ने

सूर्येन्द्रादिद्विगुणविकसन्निर्मलस्वप्नसाद ।

यत्रार्थेष स्फुरति सुतरा ज्ञानविज्ञानपूर्व

तत्राध्याये तरु नवमे राजहसीव गीर्व ॥

इति श्रीराजानकरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमन्त्रे

सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गोताविवरणे

नवमोऽध्याय ॥

॥ अथ दशमोऽध्यायः ॥

एवं नवमाध्यायपर्यन्तप्रत्यप्रथितप्रसन्नगम्भीरमणितिभेदामिहितज्ञानविज्ञानादिपरमरहस्यरूपार्थश्रवणादुपजातपरितोषविशेषतामत्यन्तदुरवधारपरमार्थत्वादस्यार्थस्यासन्तुष्टहृदयतां चार्जुनस्योपलक्ष्य प्रसादातिशयमनुकम्पां चोपगच्छन्नेकैकदशे यथोक्तैपरतत्त्वसाक्षात्कारकारणमूतनिरतिशयानुग्रहचिकीर्षाविष्कारिवाक्यम्

भगवानुवाच—

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।

यत्तेहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १ ॥

यद्यपि प्रायेण निरवशेषगुणपदेश्यं वस्तु वित्त्य मतिपादितम्, तथापि तदतिस्फुल्लतात् परमप्रकृष्टप्रज्ञानामपि हृदये स्रगिति प्रतिष्ठां न लभते—इति भूयो बहुतरमेव पूर्वोक्तं तत् मदीयं परममुत्तमार्थप्रतिपादकत्वात्प्रकृष्टं वैचनमिदमाकर्ण्य । बहुतरवचनकथने कारणमाह—यद्वचनं प्रीयमाणाय परितोषं भजते हितकाम्यया आत्यन्तिकानुकूल्यकरणेच्छया तुभ्यमिदानीमहं कथयिष्यामि । किमनेनोक्तं भवति ? यावत्प्रकारान्तरदुर्हर्मोहविषादहारिणा प्रतिपादितार्थपरमार्था-

१. IO श्रवणादुपरमार्थत्वादस्य

४. BS¹ यत्रेदं

२. IO एकदेश

२. BS¹ adds इदं

BN¹ and BS¹ अनेकदेश

६. BS¹ अहमिदानीं

३. BN¹ omits यथोक्त

७. BN¹ मोहविषविषाद

पूर्वपीयूषपरमलेशस्पर्शनेनाह्लादित हृदय तावत् । कुत प्रीयमाणत्वम् ? अतथा-
विधस्य हि पुनस्तत्कथनादुद्वेग एव स्यात् , अतः प्रीयमाणत्वेनाभिष्टुतशिष्य-
गुणविशेषाय तद्वितचिकीर्षुणा दयाविष्टहृदयेन देशिकोत्तमेन विचित्रोक्तिप्रकारै-
स्तावदुपदेष्टव्यम् , यावदसौ सुगृहीतार्थतया निराकाङ्क्षतामापद्यत इति मूयो-
वचनकथनेन भवता नोद्विजनीयमिति भवतोऽभिप्रेतम् । अथ—

“ निद्रा मोहमयी हरत्सुमहसैवान्त प्रबोधश्रिय
तन्वत्सार्थिषु वाञ्छितार्थविषयावन्ध्योद्यमाधायिषु ।
सूर्याशुष्विव पौनरुक्त्यजनितोद्वेगत्वमापत्स्यते
तेष्वेवाभिनवीभवत्सु भवगाढाकषेपु कञ्चेतन ॥ ”

इह मत्स्वरूपमिज्ञानलक्षण एवार्थ उक्तो वक्ष्यते च । तच्च मत्स्वरूप
गुह्यतमत्वान्नालपेन प्रयत्नेन प्रतिपत्तव्यं प्रतिपाद्य च । अतो बहुतरवचनाकर्णने
अवहितो भव ॥

यत —

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।
अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २ ॥

मम परमार्थत एकस्यैव सनातनस्य तत्त्वस्य प्रभवम् उत्पादम् । प्रभावमिति
वा पाठे माहात्म्यम् , सुरगणा ब्रह्मेन्द्रसूर्यादयो देवसमूहा न विदुर्न जानते । महर्षयो

१ BS' पीयूषाक्षरेण

४ BS' अतस्तथा

२ BS' स्पर्शेन

५ BS' दस्तु

३ IO इत

भृगवादयोऽपि तथेव, ते हि मन्मायाशक्त्युद्भाविततत्त्वस्वरूपैशक्त्यादिभेदा त
त स्वाधिकारमनुतिष्ठन्त प्रतिकल्प सर्गप्रलयाद्यनित्यभावसम्बन्धवस्याजुष । अह
तु नित्यत्वात्तेषामादि प्रथम । एव प्रकर्षयत्या कस्यादिदीर्घकालस्थायिनोऽपि
देवादयो मदीयसमसत्तापेक्षया अन्तवन्त , ते च मदीयमायामोहिता सन्त स्वाधि
कारनिवर्तनमात्रपर्याप्तसामर्थ्यास्तत्त्वतो मा सप्रति न विदन्ति ॥

तत —

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।

अममूढः स मर्त्येषु सर्गपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

य कश्चिद्विरलो महात्मा मदनुमहादेव प्रत्युदितसम्यग्ज्ञानशक्ति , अज
नित्यत्वाज्जन्मरहितम्, अत एवानादिम् अविद्यमानपूर्वपुरुषान्तरम् तथा लोकमहेश्वरम्
लोकानां ब्रह्मादीनाम्, लोकघन्ते दृश्यन्ते वेद्यन्त इति लोकशब्दवाच्यानां जनानां
महान्त सर्गस्थितिप्रलयाद्यवस्थाविधानस्वतन्त्रशक्तित्वादुत्तम स्वामिनम्, तेषामपि
हि^१ ब्रह्मादीनां स्वविषय यागन्मात्रमैश्वर्यं तत्र कारणमित्यर्थं , एवविध मा यो^२
वेत्ति आत्मत्वेन प्रतिनानीते, स मर्त्येषु मायाकोडाहृतत्वान्मरणधर्मसम्यग्ज्ञानेषु
देवादियु सर्वजन्तुषु मध्ये असमूढ सत्यात्मनि मध्येव प्रसूतात्मप्रत्ययत्वाद्विपर्यय
लक्षण समोह अज्ञान तस्य न विद्यत इत्यर्थः । अत एव सर्वैर्निर्वशेषै
मनोवाक्यायनिर्गन्तैः पापैर्नानायोग्यन्तरविशेषहेतुभिः क्लिब्यैः प्रमुच्यते परि

१ BN स्वरूपातिशयत्वादि

४ All except BS omit य

२ All except BN दीशकाल

५ BN संबन्धेय

३ BS omits हि

वर्जते । देहाद्यनित्यवस्तुव्यग्रस्थिताहङ्कारमात्रं हि सर्वापादानामुत्पत्तिकारणम् ।
सम्यग्ज्ञानवतस्तु तन्नास्तीति न एवासम्भूढ इत्युक्तम् ॥

सर्वभूतानां सर्वावस्थाहेतुत्वे लोकमहेश्वरत्वं यत् व्याख्यातं तदेव
विष्टुष्यन्नाह—

बुद्धिर्ज्ञानमममोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।

सुखं दुःखं भयोऽभयो भयं चामयमेव च ॥ ४ ॥

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।

भरन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५ ॥

इहाहमेवैकं सत्त्वं परमार्थसदिति बहुश प्रतिपादितमेव । अयं च
देवासुरभेदेन द्विप्रकार क्षेत्रज्ञवर्गो मन्मथयैव इत्यमवभासित इत्यपि प्रतिपादित-
मेव । तदस्य क्षेत्रज्ञवर्गस्यापि तदहङ्काराविलम्बनेन असरन्तो बुद्ध्यादयः पृथ-
ग्विधा नानारूपा भावा मत्त एवैकस्मात्कारणाद्भवन्ति उत्पद्यन्ते । एते विविधा
भावभेदाः प्रबुद्धैस्तत्त्वज्ञानदृशा परामृष्यमाणा परस्मान्मत्स्वरूपान्मनागपि न
व्यतिरिच्यन्ते । ततो मायामात्रमेवैतद्भेदेनावभासमानता भावानाम् । सा च
मृच्छक्तिरेवेति मत्त एव ते^१ भावा भवन्तीत्युक्तम् । के ते भावाः २ बुद्धिर्मुख्य-
मन्तं करणम्, यया बुद्धयते निर्विकल्पतया निश्चीयते । बोद्धव्यं वस्तु, ज्ञानं तु

१ BS' and BN' ज्ञानवस्तु

४ BS' तदा

२ BN' एव

५ IO एवं तद्भेदेन

३ BS' माययैवोक्तमवभासित एव

६ BS' एते

तदस्य

IO मायया

मन सजोऽन्त करणविशेषो येन बोद्धव्यं विकल्प्यते । एतौ सर्वप्रमातृसाधारणौ
बुद्धिज्ञानसजो भावौ । असमोह परमार्थनिष्ठ ज्ञानम् । ततोऽन्यविषय सर्वमेव
ज्ञान विपर्ययादिदोषसम्बन्धात्समोहात्मकम् । स चासमोहलक्षणो भावो मुमुक्षुणा
मेव समभवति । क्षमा वाचा मनसा कर्मणा वा निर्विकारत्वम्, सर्वात्मना
शक्तिमत्त्वेऽपि परापराधसहिष्णुत्वम् । एषोऽपि यत्याद्यवस्थाया मुमुक्षुणामप-
योगोपायभूतो धर्मः, अवस्थान्तरे हि ज्ञाननिष्ठतया स्वकर्मपरित्यागस्य मोक्ष
साधनत्वादक्षमापि शास्त्रचोदिता सती मोक्षसाधनं भवत्येव, सत्यम् । आत्यन्तिक
भूतहितैर्पर्यवसायि यथादृष्टार्थकथनम् । एतत् स्वर्गपर्यवर्गफलार्थिना च साधारणम् ।
दम उत्पथप्रवृत्तानां सर्वेन्द्रियाश्वानां वैराग्यभावनादिकैश्च अभिघातात्तत् प्रतिषेधनम् ।
शम सिद्धयसिद्धयोर्निर्विकारान्तं करणता च । तौ योगिविषयौ^१ सुखं तत्तद्विष्ट
यस्तुप्राप्तेरभिकाङ्क्षानिवृत्तौ सन्तुष्टचित्ता, दुःखं तद्विपरीतता, भावाभावौ जन्ममरणे,
भयं दुःखहेतोर्दुष्करप्रतीकारात् रासः, अभयं तदभावो विश्वस्तचित्ता । एते
सुखादयः सर्वप्राणिसाधारणा भावाः । अहिंसा सर्वभूतामिद्रोहात् सर्वात्मना विरतिः,
सा च यत्याद्यवस्थायामेव मोक्षसाधनम्, हिंसाया अक्षमाद्यवस्थान्तरे मोक्ष
साधनत्वात्, यतः शास्त्रचोदितं यज्ञे यथादिसप्रामे रिपुव्यापादनं दुष्टनिग्रहश्च
हिंसात्मकत्वेऽपि तथाविधस्वकर्मनिष्ठानां सतां मोक्षसाधनम् । समता “सुहृ-
न्मित्रार्पुद्रासीन” इत्यादिना प्राकृतिपादितस्वरूपैकतत्त्वदर्शिता मुमुक्षुणामेव धर्मः ।

१. IO omits हित

२. BS क्याभि

IO क्याभिघातत्वात्

३. BN योग

४. BS* तत्तद्विपरीत

५. BN दुष्कर

६. IO अक्षमाद्यवस्थान्तरे

७. BN omits तत्त्व

तुष्टिं सर्वभूतविषया प्रीतचित्ता, मुमुक्षुविषयैव सुखस्यैव सर्वसाधारण्येन प्रति-
पादितत्वात् ; तपो वाक्चित्तकायनिर्वृत्यो नियमविशेष ; दानमिष्टापूर्तविभागेन स्वद्र-
व्यस्य परद्रव्यत्वापादनम् । जानादीना तु स्वैवनिवृत्तिं विना परत्र संक्रमणं दानम् ।
एतत्सर्गापवर्गफलार्थिनो साधारणम् । यश्च शास्त्रचोदिताना शुभाना कर्मणा
सात्त्विकया बुद्ध्या समाचरणात् सर्वजनविषया प्रशंसा । अयश्च तद्विपरीता-
चरणादप्रशंसेति ॥

एवविधाना धर्माणामाश्रयभूता धर्मिण आ प्रजापतिभ्यो मत्त एव
भवन्तीत्याह—

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनसस्तथा ।

मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६ ॥

पूर्वे कल्पारम्भमाविस्त्रायम्भुवमन्वन्तररूपपूर्वकाल्पमावित्वात्मथमे सप्त
महर्षयो मरीच्यादयो ये पुराणप्रजापतय प्रोक्ताः । केचित्तु बुद्धिमनसो
महामूतपञ्चक चेति सप्त महर्षीन् कथयन्ति । प्रजासर्गहेतुत्वात् तैऽपि प्रजापतय
इति चाहुः । चत्वारो मनव ब्रह्मसावर्णो भद्रसावर्णो धर्मसावर्णो दक्षसावर्ग
इति दक्षस्य दुहितुरुत्पन्ना प्रजासर्गे प्रतिवर्णं चातुर्गर्भस्य प्रथमे पुरुषा येषां
प्राक्षणादिवर्णसर्गहेतुत्वात् मनुत्वं प्रजापतित्वं च । एते मत्त परमकारणादेव भाव

१. IO and BS¹ प्रतिचित्ता

२. All except BN¹ स्वत्वनिवृत्ति

३. BN¹ भवति

४. IO adds प्रोक्ता.

५. All except BS¹ omit मद्भावा...
उत्पन्ना.

६. IO adds मद्भावा.

उत्पत्तिर्येषां ते तथाविधाः । कीदृशाः सन्तो मद्भावा मानसा जाताः । सङ्कल्पजा इत्यर्थः । एषां प्रजापतीनां सतां सम्प्रन्विन्यो लोके भुवनेष्विमा प्रजाः ये प्रजासर्गकर्तारं कल्पारम्भे प्रजापत्यः श्रूयन्ते, ते^१ मदिच्छामात्रोद्भावित-
सष्टभावा इत्यर्थः ॥

एवंविधस्यैर्धर्मज्ञानफलमाह—

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्प्रतः ।

सोऽविकल्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥

एतां यथोक्तां विभूतिं जगत्कर्तृत्वादिरूपमैश्वर्यम्; तथा योगं नानाभाव-
प्रपञ्चावभासनरूपकर्मत्वादिसम्बन्धोऽप्यद्वयचिन्मात्रस्वभावाप्रच्युतिलक्षणमत्यद्भुतमन-
न्यसाधारणं समाधिं मम यस्तत्प्रतः परमार्थतो वेत्ति जानाति, सोऽमदीयेनैवा-
विकल्पेन सर्वदा निरुपप्लवेन योगेन समाधिना युज्यते सम्बध्यते । नात्रार्थे
कश्चित्सन्देहः संभवति, यतो मदनुग्रहाविर्भूतसम्यग्ज्ञानतया ममैवैकम्यं तत्त्वस्य
जगत्स्रक्षणं विभवं सम्यग्यो विभावयति स मत्स्वरूपसमाविष्टत्वान्मदीयेन समाधिना
सम्बध्यत इति कोऽत्र संशयस्यावकाशः ॥

यत एवंविधः—

अयं सर्वस्य प्रभवः ईतः सर्वं प्रवर्तते ।

इति मत्वा भजन्ते मां युधा भावममन्विताः ॥ ८ ॥

१. BN¹ and BS² omit ते

२. IO स्वैष्टर

३. BN¹ and BS² कर्तृत्वादि

४. IO विधिः

५. BN¹ अहं

This is noted as an alternative reading in BS²

६. BS² unnotes मत्सु; as an alternative reading.

बुधा मां भजन्ते मदिच्छयैवै देवप्रकृत्याश्रयसर्गभावत्वान्मदनुग्रहपौत्रभूत-
 तथा समाविर्भूतबोधाः सन्तो मुख्यविपश्चितो मां यथोक्तरूपमुपासते । नान्ये
 औसुरसर्गभावास्ततो मत्समाधिना युज्यते । ते च किं कृत्वा समुपासते ? इति
 मत्या एवं मत्त्वरूपं निश्चित्य । कथम् ? अयं परमेश्वरः परमात्मा सर्वस्य भाव-
 जातस्य प्रभव उत्पत्तिकारणम् । यस्माद्बहुशः प्रतिपादितोपपत्तिवशादेतद्व्यतिरिक्त-
 कारणान्तरभावादित एतस्मादेव हेतोः सर्वमिदं प्रवर्तते प्रसस्यतीति । इदमत्र
 तात्पर्यम्—द्विविधं ज्ञानं निर्विकल्पपरमार्थप्रतिपादकशास्त्रोपदेशद्वयप्रतिपत्तिजनक-
 मेकम् । तद्वशाच्च क्रमेण तत्त्वसाक्षात्कारप्रभवमपरम् । तद्वन्तो बुधा अपि
 द्विविधास्ततो यथोक्तमद्विभूतियोगज्ञा मत्समाधिना युज्यन्ते ; नात्र संशय
 इत्युक्तम् ॥

ये तु मां भजन्ते तेषामेवंविधं चेष्टितमित्याह—

मच्चित्ता मद्रतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।

कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ ९ ॥

मच्चित्ता मयि चित्तमन्तःकरणमेपां ते तथाविधाः मदेकनिष्ठज्ञानक्रिया-
 प्रसराः सन्तोऽन्योन्यं बोधयन्तः स्वानुभवसंवादेन ज्ञापयन्तः ; तथा कथयन्तो

१. All except BS² मदिच्छैव

२. IO मात्र

३. BN¹ and BS¹ तामुर

४. BN¹ अहं. This is an
 alternative reading in
 BS².

५. IO omits मच्चित्ताः

६. IO omits स्वानु...पयन्तः

यथाबोधमागमवचनैः कीर्तयन्तस्तुष्यन्ति, संवादात्स्वयं प्रीयन्ते, परस्परं रमयन्ति रीतिमनुभवन्ति ॥

एवंविधानां च—

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ १० ॥

तेषामेवानुष्कम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।

नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ११ ॥

तेषां प्रबुद्धानां बुधत्वादेव प्रीतिपूर्वकं तत्त्वज्ञानजनितपरितोषपुरस्सरं सेवमानानाम् ; अत एव नित्योदिताना बुद्धियोगं प्रज्ञासम्बन्धं वितरामि, येन हेतुभूतेन बुधा मामुपयान्ति, मदीयं योगं समापद्यन्त इति भक्तानां भवयोगप्राप्तावसंशयस्य कारणं प्रतिपादितम् । यतन्तेषामेव दैवसर्गभाजामनु-
कम्पार्थं संसारक्लेशाविश्लेषणेन कृपा कर्तुमहमज्ञानजं मोहसमुद्भूतं तम अँप्रति-
पक्षिमयं तिमिरं नाशयामि प्रध्वंसयामि । केन ? भास्वता, परसंविदात्मकदीप्ति-
युक्तेन ज्ञानदीपेन यथोक्तबोधप्रद्योतकेन । कीदृश सन् ? आत्मभावस्थ, आत्मन
संवेदितुर्भावं आत्मत्वम्, तेन स्थित । यद्यपि सर्वगत एक एवाहमात्मा तथापि

१. All except BS¹ गतिमनु

२. BN¹ and BS¹ बुधानां

३. IO विदधामि

४. IO समुपयान्ति

५. BS¹ स्वप्रयोग

६. IO and BS देवसर्ग

७. All except BS¹ तत्त्वप्रतिपाने

स्वेच्छया यानेवानुगृह्णामि तेषामेवाहमात्मत्वेन स्थित , अन्येषा तु देहादावात्म-
प्रतिपत्तिरित्यर्थ । एव परमेश्वरोऽहं यानेवानुगृह्णामि, त एव यथोक्तेन प्रका-
रेण मा भजन्ते । यद्विभूतियोगयोस्तत्त्वविद सन्तो मदीयमेव योग समपद्यन्ते,
मदभेदलक्षण मोक्षमासादयन्तीत्यर्थ । यदाहुर्ब्रह्मविद —

“ नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया नो बहुना श्रुतेन ।

यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणीते^१ तनु स्वाम् ॥” इति ।

अथ भगवद्वचनात् विशेषितश्रद्धादिगुणतया भगवन्मुखादेवाधिगत
भगवत्स्वरूपमनुबदन् तद्विभूतिविशेषजिज्ञासार्थं अर्जुन उवाच—

परं ब्रह्म परं धाम परितं परमं भवान् ।

पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं मिथुम् ॥ १२ ॥

आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।

असितो देवलो व्यासः स्वयं चैनं ब्रवीषि माम् ॥ १३ ॥

परं निरुत्तरं परमात्मलक्षणं निरतिशयवृहत्त्वादियोगितत्त्वं भवान् भगवानेव
परमार्थतो ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वन्तराभावान्मायावमासितस्य प्रकृत्यादेर्देवस्यापि स्थूलस्य
ब्रह्मशब्देन व्यवहारात्परत्वेन ब्रह्मं विशेषितम् । तथा च वक्ष्यति, उक्तं च—“तासा

१ BN¹ omits तु

२ BS तदाहु

३ IO an 1 BS श्रितेन

४ BS² विवृणीत

५ BS परमार्थ

६ BN¹ omits च

ब्रह्म महद्योनि ” इति । अत्र प्रकृतेर्ब्रह्मशब्देन व्यवहार । तथा—“शब्दभ्रमाति-
वर्तते ” इत्यत्र शास्त्रादिशब्दरूपम्यापि सर्गस्य । तथा पैरसामान्यसंविदात्मकं
निरतिशयं धाम ज्योतिर्भगान्, भेदनिषण्णेश्वरज्ञसम्बन्धिसवित्रपेक्षया धाम्नोऽपि
परत्वेन विशेषणम् । तथा पैरममनुत्तमं पवित्र पावन भवान्, मोहलक्षग-
महापातरुविनाशहेतुत्वात् । उक्तार्थाविगमस्योऽगम भगवद्वचनं च कारणं प्रतिपाद-
यितुमाह—यस्मात्सर्वे ऋषयः परावरद्रष्टारो मुनयः शाश्वत नित्यं पुरुषं परमा-
त्मानं त्वामाहुः कथयन्ति । कीदृशम् ? दिव्य परमज्योमम्यम् । तथादि सर्वेषां पूर्वं
देवं परमकाशालतया द्योतनशीलम् । अत एवाजं जन्मरहितम् । निम्नं व्यापकम् ।
न केवलं सर्वैर्यो यायन्तारदासितदेवताभिधाना महर्षयस्त्यामेवविधमाहुः । स्वयं
च साक्षाद्ब्रवीषि ॥

सर्वमेतद्वत् मन्ये यन्मे वदमि केशव ।

न हि ते भगवन्मक्तिं [वन् व्यक्तिं] निदुर्देवा महर्षयः ॥ १४ ॥

स्वयमेनात्मनात्मानं वेत्त्य त्वं पुरुषोत्तम ।

भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥

एतत्सर्वं यथाप्रतिपादितम् निभूतियोगादिरूपं वस्तु यत्साक्षाद्ब्रूदसि तद्वत्
ईदं सत्यं मन्ये । यद् देवा अपि तव व्यक्तिं पारमार्थिकीं मूर्तिं न विदुः, महर्ष-

१. FS' पर

२. BN' परमनुत्तमं

३. BS' भेदलक्षण

४. IO and BS' अवगम्यागमं

५. IO महर्षयो

६. BN and BS' वेत्तुं

७. All except BN' स्वभूत

८. BS' omits कर्तुं

९. BN' omits मूर्ति

योऽपि तथैव न विदुः । ततो महर्षिभ्यः श्रुते मम प्रत्ययो नासीत् । इदानीं तु भगवद्वचनादत्रोर्थे नि सशया प्रतीतिः । कुनम्त्वा देवा ऋषयश्च न विदुरित्यत्र हेतुमाह—स्वयमेवेत्यादि । जगत्पते विश्वेश्वर, तथा भूतमात्रं भूतानां चराचराणां सत्त्वानां भावनं वेद्यत्वापादनमात्रेणोत्पादक, तथा तेषामेव यथेष्टप्रतिनियोगैरस्त्व-
तन्त्रतया ईश स्वामिन् । स्वयमेवात्मनात्मानं स्वरूपं त्वं वेत्स्य । वेदकैक्यमात्रत्वात्कथं वेद्यगद्वीमन्यस्य देवादेरवतरसि । सर्वं हि तवैक्यं सर्गज्ञस्य वेद्यम्, न तु त्वं कस्यचिद्वेद्यः ॥

ततो हेतोः—

वक्तुमर्हस्यशेषेण विभूतीरात्मनः शुभाः ।

याभिर्विभूतिभिलोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

आत्मनो विभूती त्वैश्वर्यविज्ञैश्चा अशेषेण साकल्येन वक्तुमर्हसि कथयितुं प्रसीदित्यर्थः । कीदृशीविभूतीः ? शुभाः, सर्वस्य सत्प्रसङ्गिभागेनैव व्यवस्थितस्य मायावभासितस्य जगत्पदार्थजातस्य शुभाशुभत्वे सति यत्र यत्र सर्गे या या शुभरूपा विभूतिः ता तांमादिशेत्यर्थः । कास्ता विभूतयो यामिरिमान् लोकान् सप्त भुवनानि त्वं व्याप्य आक्रम्य वर्तसे ? अत्र " दिव्या आत्मविभूतयः " इति प्रथमान्तपाठः केचित्पठन्ति । ते च यत्तच्छब्दाध्याहारेण छान्दसप्रयोगेन वा समर्थयन्ते ॥

१ IO विधियोगैक

२ BN' and BS omit त्वं

३ IO विजृम्भिता

४ BN विभागे व्यय

५ All except BN' आदिशेदित्यर्थ

६ All except BS विभूती

७ BS समर्थयन्ति

विभूतिश्रवणे प्रयोजनमाह—

कथं विद्यामहं [विद्यां महा] योगिन् त्वामहं परिचिन्तयन् ।

केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥ १७ ॥

विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ।

भयः कथय त्वमिहि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥ १८ ॥

हे भगवन् सर्वज्ञत्वादिगुणैकाश्रय । तथा महायोगिन् अनन्यसाधारण-
समाध्येकनिष्ठ । त्वामेवरूप कथं केन प्रकारेणाह परिचिन्तयन्ननुसरन् विद्या
जानीयाम् ? केषु केषु च भावेषु पदार्थेषु मया चिन्त्योऽसि ध्यातव्योऽसि ?
अतः प्रागुक्तमैश्वर्यं समाधिं विभूतिं चैतत् जगदाभासलक्षणा स्वैश्वर्यविजृम्भा
विस्तरेण वैतत्येन मह्यं भूयो बहुतर कथय आदिश, यस्मादेतत्स्वरूपप्रतिपादन-
लक्षणममृतं सुधारसं शृण्वतो मे श्रवणाभ्यां पिवतस्तुतिः सन्तोषो नास्ति ॥

तथैवमभ्यर्थितो भगवानुवाच—

हन्त ते कथयिष्यामि विभूतीरात्मनः शुभाः ।

प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥ १९ ॥

हन्ताभ्युपगमे । नैह यथाशुश्रूषिता शुभा स्वविभूतीस्तुभ्यं वक्ष्यामि ।
किन्तु प्राधान्येन चेतनाचेतनेषु पदार्थेषु पर्यन्तवर्गविभेदितेषु यत्र यत्र वर्गे या या

१ BN¹ and BS² विजानीयां

२ IO विजृम्भा

३ All except IO वस्तं

४ BN¹ and BS² वर्गभेदविभेदि

काचित्प्रधानात्वादतिशायिनी विमूर्तिस्ता ता वक्ष्यामि, यतो मद्रिमूर्तीना
विस्तरस्य वितैतत्वस्य अन्तो निष्ठा न विद्यते ॥

तत्रेदानीं नानाविमूर्तिकथनप्रस्तापनस्यान्तेऽप्यभिधायिष्यमाणा परमार्थ-
स्वरूपलक्षणा परा विमूर्तिं तावत्प्रथममेव प्रतिपादयितुमाह—

अहमात्मा गुडाकेश मर्मभूताशयस्थितः ।

सर्वेषां चेतनानामाशये हृदि स्थित कृतप्रतिष्ठ आत्माह सकलक्षेत्रज्ञ-
हृदयाभिव्यक्तसामान्यसविद्रूप एक एव परमार्थत आत्मा सैव परा विमूर्तिर्यतन्तै-
निबन्धन एवाय स्वमायाशक्तिप्रकाशितविश्रवात्मक नानाविमूर्तिप्रपञ्च तद्रूपतया
चिन्तितोऽहमनन्तविमूर्तिविस्तारैककारणतया ज्ञातो भवामि ॥

यत —

अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥ २० ॥

सर्वभूतानामादि प्रागवस्था सर्वरूपा । अन्तश्च नाशावस्था । मध्यं च
स्थित्यवस्था । अहमेवैक, यतो मन्मायावशात् सर्गस्थितिविनाशावस्थायोगित्वेन पर-
स्परमवभासमानेषु सर्वभूतेषु नित्यनिर्विशेषैकचिन्मात्रस्वभावोऽहमेव स्थित । यैस्तु
तादृश्या महाव्याख्याहमेव चिन्तयितुमशक्य तैस्तदधिगमाम्यासाय यत्र यत्र वर्गे
यद्यदुल्लूट तत्तन्मद्रिमूल्यशतया चिन्तयद्विर्निरुत्तरा सर्वव्यापिनी सामान्यसर्विदा-

१ IO and BS¹ वितैतत्वस्य

२ IO स्वस्वरूपलक्षणं

३ BS तस्मिन्निब

४ IO omits तु

५ IO and BN omit एव

६ BN¹ सर्वविदात्मका

स्मिता परा मदीया विभूतिरधिगन्तुं शक्यते, या नानानिमूतिप्रतिपादनप्रकरणस्यान्तेऽपि सामान्यरूपजडांशव्यतिरेकिणीम् “विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकाशेन स्थितो जगत्” इति वक्ष्यति । तदेवं चतुर्दशविधे भूतसर्गप्रपञ्चेऽष्टविधायां देवयोन्यामादित्यौदियु देवादिसर्गेषु षड्विधाया मनुष्यौदियोनौ मनुष्यादिसर्गेषु यवदुल्हृष्टं तत्तन्मदीयपरमप्रकाशश्लेशतया भाव्यता निरुत्तरप्रकर्षासामान्यसंविन्नकाशमयी परौ मद्भिभूतिरधिगन्तव्येत्यध्यायस्य तात्पर्यम् ॥

तदिदंमुच्चावचान् स्वभिमूर्त्यंज्ञानहन्तया प्रतिपादयितुमाह—

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविंरंशुमात् ।

मरीचिर्मरुतामसि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २१ ॥

अदित्यपत्यत्वात् सर्वदेवानामादित्यत्वे प्राप्ते रूढथा द्वादशसङ्ख्यावच्छिन्न-पुराणपठितधातुमित्रार्यमादिसंज्ञाना देवविशेषसर्गे आदित्यसंज्ञा प्रसिद्धा । तेषा मध्ये तद्गणान्तपठितो विष्णुसंज्ञ आदित्योऽहम्, तस्य जगत्स्थितिपालन-लक्षणप्रमवातिशययोगान्मद्भिभूत्यंशत्वम् । तथा ज्योतिषा दिवि द्योतमानाना सर्वतेजसा मध्ये रवि सूर्योऽहम् । कीदृशोऽशुमान् ? सकलशुबेनप्रकाशनादिशक्त्य-शयुक्तत्वे सति प्रकृष्टैरशुभिर्युक्त । अत एव तस्य मद्भिभूत्यंशत्वम् । तथा मरुतां देवविशेषाणामेकोनर्षश्चाशता मध्ये मरीचिर्नाम मरुदहम्, तस्य तन्मध्ये

१. BS¹ omits आदित्य

२. BN¹ omits आदि

३. IO omits परा

४. IO and BS² तदिदं

५. BS² gives एकान्त as an alternative reading.

६. All except BS¹ पयादातो

प्रजासर्गकर्तृत्वैप्रभासयोगान्मद्विभृत्यंशत्वम् । तथा नक्षत्राणामष्टविंशतिसङ्ख्याना
मध्ये शशी चन्द्रमा अहम् । शशिनो नक्षत्रनाथत्वात्तन्मध्ये गणनम् । तस्य
चाप्यायनहेतुत्वादिसामर्थ्ययोगान्मद्विभृत्यंशत्वम् ॥

तथैव दृष्टयान्यानप्याह—

वेदानां सामवेदोऽहं देवानामसि वासरः ।

इन्द्रियाणां मनश्चासि भूतानामसि चेतना ॥ २२ ॥

वेदानां त्रयाणां चतुर्णां वा प्रसिद्धानां मध्ये सामवेदोऽहम् । तस्य
भगवतैव प्राधान्यमाविष्टत्वं, येन प्रणष्टेषु वेदेषु वाज्रिवदनपुरुषोद्गीथमुच्चार्य
॥ एव पूर्वं प्रत्याहृत, अतस्तस्य मद्विभृत्यंशत्वम् । देवानां त्रयस्त्रिंशद्वर्णभेदेन
पुराणपठितानां वासने इत्युक्तोऽहम्, तस्य तदीश्वरत्वान्मद्विभृत्यंशत्वम् । इन्द्रि-
याणामेकादशानां मध्ये मनोऽहम्, तत्पृथगिनिवृत्तिहेतुत्वात् प्राधान्ये सति
मद्विभृत्यंशत्वम् । द्विविधानि भूतानि चराणि स्थावराणि च ; तेषामुभयेषामपि
चेतना प्रधानम्, यन्श्चेतनोपलक्षितत्वेन चराणां स्थितिः प्रसिद्धैव । चेतना-
निबन्धना च स्थावराणामपि व्यवस्था, तदनुगृहीतानां तेषां सङ्कल्पात् ; अतः
सर्वभूतप्राधान्यत्रयगमिता चेतना भिन्नापि क्षेत्रज्ञशक्तिरहम् ; तस्या मुख्यतया
मद्विभृत्यंशत्वम् । केचित्तु चेतनां बुद्धिमाचक्षते । 'तस्याश्च कार्यकारणभेदेन

१. IO and BS' and लक्षण

२. BS' adds देवानां

३. BS' वासव इन्द्रोऽहम्

IO omits वासवः...एका-

दशानां

४. IO omits चेतना

प्रसूताना जडानामेव भूताना मध्ये प्राधान्यमाह । सा हि तानि सर्वाणि पुरुष-
सन्निधिसमुद्भूतचेतनभावाचेतयते इति ॥

किंच—

रुद्राणां शङ्करश्चासि त्रितेशो यक्षरक्षसाम् ।

वसूनां पावकश्चासि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ २३ ॥

रुद्राणामद्भारकादिसृजामि पुराणप्रसिद्धानामेकदशसङ्ख्याना मध्ये
शङ्करोऽहम्, तन्मध्ये तस्यैधर्यातिशयान्मद्विभूत्यशत्वम् । तथा यक्षाणा मुखकानाम्,
तथा रक्षसा पिशिताशिनान्, साहचर्यातिशयानामपि, देवयोनिषु दृष्टाना मध्ये
त्रितेशो धनेश्वरोऽहम्, तस्य तद्गर्वाधिष्ठितत्वान्मद्विभूत्यशत्वम् । तथा वसूना
धरादिसृजामि प्रसिद्धानामष्टाना मध्ये पावकाख्यो वसु अहम्, तस्य नाना
विधयागविध्यधिक्षरणभूतत्वादिना प्राधान्ये सति मद्विभूत्यशत्वम् । तथा शिख-
रिणा पर्वताना मध्ये मेरु कनकाचलोऽहम्, तस्य देवाख्यत्वसूयोदयहेतुत्वादिना
तेषु प्राधान्यमिति मद्विभूत्यशत्वम्—इत्युत्तरं सर्वत्रैवेदितव्यम् ॥

किंच—

पुरोधसा च मुख्य मा त्रिद्वि पार्थ बृहस्पतिम् ।

रोनान्यामप्यह स्कन्दः सरमामसि सागरः ॥ २४ ॥

१ IO and BS* पुराणप्रोचामि प्रसि ३. BS and BN सेतानीनामह

२ BN and BS omit सर्वत्र

पुरोधसां^१ राजगुरुणां मध्ये मुख्यं प्रधानं बृहस्पतिं देवराजगुरुं मां विद्धि, तस्य तेषु प्रकृतत्वात् । सेनान्यां चमूनायकानां मध्ये चमूनायकः स्कन्द कुमारोऽहम् ; तस्य तन्मध्ये वीर्यातिशययोगात्प्राधान्यम् । सरसा जलाशयानां मध्ये सागर समुद्रोऽहम् ; तन्मध्ये नानासत्त्वप्रभवहेतुत्वादिना सागरस्य प्राधान्यम् ॥

किंच—

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्येकक्षरम् ।

यज्ञानां जपयज्ञोऽहं स्यात्पराणां हिमालयः ॥ २५ ॥

ऋषीणां सप्तषित्वादिना प्रजापतित्वादिना च महता प्रकृत्यानां मुनीनां मरीच्यक्षिरप्रभृतीनां मध्ये भृगुरहम् ; तस्य तदपेक्षया ज्ञानादिप्रकर्षश्रवणात् प्राधान्यम् । तथा गिरा^२ गीर्निर्वर्त्यत्वात् गी शब्दवाच्यानां मध्ये प्रणवाख्य-मैकमक्षरमहम् , तस्य हि पदभूतस्य विश्वरूपत्वातिरिक्तपरमेश्वररूपवाचकत्वात् प्राधान्यम् । यज्ञानां द्रव्यनिर्वर्त्यानां यागविशेषाणां प्रागुक्तानां मध्ये जप प्रणवादिपवित्रवर्तनं स एव यज्ञो यागविधिरहम् । यथा मन्त्रजपेन देवता आराध्यन्ते, नै तथा द्रव्ययज्ञादिनेति तस्य प्राधान्यम् । यत फलानभि-

१. IO adds च मुख्यं

२. IO omits तेषु

३. BS^१ गिरामस्येक

४. All except BS^१ गीर्निर्वर्त्य

५. BS^१ रूपता

६. BS^१ स्वरूप

७. BS^१ omits न

सन्धानेन जपयज्ञनिष्ठस्य यत्फलं प्राप्यं तदपेक्षया तत्तल्लोकान्तरप्राप्तिरपि निरय-
गतित्वेन मोक्षधर्मेण प्रतिपादिता । तथा च तत्रोक्तम्—

“ षतुर्णां लोकपालानां शक्रस्यापि बृहस्पतेः ।

मरुतां विश्वदेवानां साध्यानामश्विनोरपि ॥

रुद्रादित्यवसूनां च तथान्येषां दिवौकसाम् ।

एते वै निरयास्तासु स्थानस्य परमात्मनः ॥”

मुख्यजापकप्राध्यस्त्येत्यर्थः । तथा स्थावराणां जलमत्वय्यतिरिक्तलक्षणानां मध्ये
हिमालयः प्रालेयशैलोऽहम् ; तस्य समस्तस्थावरभूतमध्ये नानारत्नौषधीप्रभव-
त्वादिना यैश्वर्योनिभूतेन यज्ञारूढत्वाच्च प्राधान्यम् । गिरीणां मध्ये मैरोर्विशिष्ट-
त्वमुक्तम् ; सर्वस्थावराणां तु हिमालयस्येति न पौनरुक्त्यम् ॥

किंच—

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।

गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥

उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि मामृतोद्भवम् ।

ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७ ॥

१. IO and BS² omit यज्ञ...त्वाच्च

३. BS¹ and BN¹ ऐरावतं

२. BS² omits सर्व

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामसि कामधुक् ।

प्रजनश्चासि कन्दर्पः सर्पाणामसि वामुकिः ॥ २८ ॥

अनन्तश्चासि नागानां वरुणो यादसामहम् ।

पितृणामर्यमा चासि यमः संर्यमतामहम् ॥ २९ ॥

प्रह्लादश्चासि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।

मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं धेनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३० ॥

पवनः पवतामसि रामः शत्रुभृतामहम् ।

क्षपाणा मकरश्चासि स्रोतसामस्मिं जाह्नवी ॥ ३१ ॥

सर्गाणामादिरन्तश्च मर्ष्यं चैवाहमर्जुन ।

अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२ ॥

अक्षसणामारोऽस्मि द्वन्द्वः सामामिकस्य च ।

अहमेवाक्षयः कालो धाताहं निश्चतोमुखः ॥ ३३ ॥

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ।

कीर्तिः श्रीर्गाक् च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥ ३४ ॥

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ।

भामानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमारुतः ॥ ३५ ॥

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।

जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्वनतामहम् ॥ ३६ ॥

घृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनञ्जयः ।

मुनीनामप्यहं व्यासः कर्त्रीनामुग्रनाः करिः ॥ ३७ ॥

देण्डो दैमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ।

मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानतामहम् ॥ ३८ ॥

श्लोकत्रयोदशनिष्ठानां धृष्टादीनां पदार्थसर्गाणामभ्युत्थादीनां तत्तद्विशेषाणां यैज्ञियत्वादिना तेन तेन विशेषेण प्राधान्यं प्रसिद्धमिति प्रातिपद्येन सर्वं न व्याख्यातम् । किंतु क्वचित् किञ्चित्पदं व्याख्यायते । तत्र प्रजनं प्रजनक्रियाकर्ता, तस्यै जातावेकवचनम्, तेन प्रजनयितृणां मये प्रजनक्रियायां मुख्यहेतुत्वात् कन्दर्पं कामोऽहम्, सति हि तस्मिन्नन्येषां प्रजनकत्वप्रसिद्धिः । यावदशब्देनाब्देवता आहुः, तासां मध्ये वरुणः प्रधानम् । तथा यमो वैमस्वतो देवता विशेषः यतस्ततो योनेर्यत्र तत्र योन्यन्तरे सर्वक्षेत्रज्ञानियच्छति, तस्य सयमता नियमक्रियासमर्थानां सर्वेषां मध्ये प्राधान्यम् । सयमतमिति छान्दसो र्येच्छादेशाभावः । केचिन्निपुणा सयच्छतामिति पठन्ति । कलं कलयतामित्यत्र इह तावत्सर्वात्मना निरवच्छिन्नमहिम्नो नित्यसैकत्येश्वराख्यस्य तत्त्वस्य परमार्थसत्त्वात् फालो नाम तद्यतिरिक्तं पदार्थो न कश्चिद्व्यवहितुर्हति । किंतु तन्मायावभासितजडाजडभावात्मके जगत्पञ्चक्षेत्रज्ञलक्षणो यो भावः तस्य परस्परविनिर्जातार्थ

१ All except BS* दमयितां

२ BS* माज्ञिय

३ IO omits तस्य

४ All except IO वरुणन्दताभावः

५ IO and BS* परस्परभिन्न

प्रमातृताया सत्यामनित्यवस्तुविषयत्वेय कलनामात्रनिमित्तक काल समुन्मिषति,
 अनित्या हि भावा उत्पत्तिस्थितिबिरोधधर्माणो मृतवर्तमानमविन्यद्दशायोगित्वात्
 कर्त्तव्यता तेन तेन रूपेणावच्छेद्यता प्रतिपद्यन्ते; तेषा च मायीया एव
 प्रमातार कल्पितार, तत कलनक्रियैव काल, तत कलनीयविषयव्यवहार-
 मुख्यसाधनभूतकलनक्रियायामेकस्य कालस्य कलवितृणा मध्ये मुख्यत्वमिति
 क्रियात्वेन परिकल्पितस्य कालस्येह प्रतिपादित स्वरूपम् । द्रव्यत्वेनापि तस्य
 कैवल्यकल्पना व्यग्रस्थाप्यते, तामग्रे वक्ष्यति । अक्षराणा पदावयवभूताना मानु-
 कावर्णाना सर्वप्राणभूतत्वादकारस्य प्राधान्यम् । स हि जीव इव शरीराणा तेषा
 वर्णाना व्यापकत्वेनैको व्यवस्थित । तस्य हि अनासादितदीर्घककारादिरूप-
 विकारत्वे सति यद्रूप तत्तादात्म्य पर शब्दतत्त्वमिति तत्त्वविदो वदन्ति । तथा
 सामासिकस्य तत्पुरुषवद्गुणीभादे समाससमूहस्य मध्ये सरूपपदार्थप्राधान्यादिना
 युगपदधिकरणवचनत्वादिना च द्वन्द्वस्य प्राधान्यम् । तदौ क्षय काल इति यदा
 द्रव्यत्वेन काल कल्प्यते, तदा सर्गादीना नित्यप्रवृत्ताना नित्यत्ववत्तस्यापि
 नित्यत्वे सति क्षणिकादिकल्पस्यापि पर्यन्तभावभेदपृष्ठपातिनामनित्याना स्वावयवाना
 निमेषादिकल्पान्ताना मध्ये क्षमत्वमनन्तत्वमिति स्वावयवापेक्षयैवैतस्य प्राधान्यम् ।
 अवयवनिर्देशस्तत्रार्थात् कल्पनीय, कल्पना तु कालस्य क्रियात्वेन द्रव्यत्वेन
 चोभयथापि प्रतिपत्तिरहिष्णुत्वात् समवत्येव, समवापेक्षयैव च भगवता पुन
 कारनिर्देश कृत । यदि वा योऽहमक्षय परमार्थो नित्यत्वादविनश्वर स एव
 कारोऽहमेव, स्वमात्मान कालत्वेनावभासयामि—इति पूर्वोक्तस्य कालस्य

मदिच्छामात्रफलितत्वरूपप्रतिपादनार्थं पुनर्नचनमिति । यदि वा दर्शनभेदेन क्वचि-
 क्रियात्वं क्वचिद्द्रव्यत्व कालस्य पश्यता द्विर्निर्देश इति, तथा यै सतत
 जीवितेन्द्रियशरीरविषयादिक युगपदेव हरति, तस्य मृत्योस्तत्कालभाविनो^१
 मरणहेतोर्वस्तुनोऽन्येषा हर्तृणा मध्ये प्राधान्यम् । तथा छल्यता वञ्च्यता मध्ये
 घूतस्य छलयितृत्वेऽपि घर्मादिनपेतत्वात्प्राधान्यम् । धर्मब्रूतधन श्रद्धादिक्रियासु
 शस्यते, परवञ्चनाभिसन्धिभूलत्वाच्चस्य छलयितृत्व स्थितम् । तथा सत्त्ववता गुणाना
 सत्त्वरजस्तमोलक्षणाना सत्त्वगुणस्य प्रकाशात्मकत्वात्प्राधान्यम् । तथा येन
 राजानो दुर्विनीतान् यमयन्ति, दण्ड शास्त्रनियमितो निग्रहविशेषो मुख्यसाधन
 मिति स एव दमयिता, तेन वमयता मध्ये दण्डस्य प्राधान्यम् । तथा जिगीषता
 प्रतिद्वन्द्विन जेतुमिच्छता नीति कर्मराम्भोपायादिकार्यसिद्धिपर्यन्ताङ्गपञ्चकमयेर्न
 य एव मुख्य साधनमिति 'नीतेरेव जिगीषता मध्ये प्राधान्यम् । तथा गुह्याना
 रहस्योपायानां मध्ये मौन वाङ्मनियमरूढ मुनित्वमहम् । नानार्थविषयस्य सङ्कल्प-
 स्थाप्यनुन्मेषो यत्र, स हि परम समाधि, तस्मिन् सति सकल्पमूलाया वाचो
 नियमरूपस्य मोनस्य सिद्धि — इति तदेव परम गुह्यमित्युक्तम् । तथा ज्ञानवद्-
 ग्रहणेन नानार्थविषयाणि भिन्नानि ज्ञानानि गृह्यन्ते, तेषा मध्ये परमार्थक-

१. IO यत्

२. BS and BN सात्काल

३. IO adds अपि

४. IO omits प्राधान्य . मध्ये

५. IO and BS^१ and तथा६. BS^१ श्रद्धादि

७. BS^१ An explanation of
 अङ्गपञ्चक is found in the
 margin thus कर्मराम्भो
 पाय इत्यपुरुषस्यैव देशकाल
 विभाग कार्यसिद्धि

८. IO and BS^१ मयोनय एव

९. IO omits नीते

लक्षणैकतत्त्वविषयस्याभिन्नस्य ज्ञानस्य प्राधान्यम् । ततो नानाज्ञानानां मध्ये
एकस्य ज्ञानस्य यथोक्तस्य प्राधान्यमनेन प्रतिपादितम् ॥

विभूतिप्रतिपादनमुपसहरन्नाह—

यद्यापि सर्वभूतानां तद्बीजमहमर्जुन ।

न तदस्ति त्रिना यत्स्थान्मया भूतं चराचरम् ॥ ३९ ॥

किं बहुना विभूतिविस्तारकथनेन । सङ्ग्रहादियं मम परा निभूति यत्
सर्वभूतानां प्रारूपप्रतिपादितपरापरप्रकृतिभेदेन प्रसृतानां यद्बीजमुत्पत्तिकारण
सोऽहमेव, न हि बाह्य कारण अगतं किञ्चित्सम्भवति, मन्मायाशक्तिमात्रमेक
वर्जयित्वेत्यर्थः । यतस्तदिह वस्तु चेतनमचेतनं वा नास्ति न सत्ता भजते,
यन्माया विनोत्पद्यते चराचरम्, अतः सकलकारणाभासयतिरेकेण पारमाथिक-
महमेव कारणं सर्वभूतानामिति ॥

मया च परमकारणेन सत्ता स्वमायामहिमोद्भाविता नानाभावभेदाश्रिता या
विभूतयो ममैव सम्भवन्ति, तासाम्

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तप ।

एष तद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥

मम सम्बन्धिनीनां दिवो मद्भूतयाकाशादुद्भूतानामपर्यन्तसर्वपदार्थव्यव-
स्थितानां विभूतीनां निजशक्तिविभूतममाणानामन्तोऽवधिर्न विद्यते । एष त्विह

१ IO omits ततो प्रतिपादितम्

२ BS and BN यन्मया

३ IO महिमोद्भाविता

४. BS and BN omit मम

प्रकरणे उद्देशत कम्यचिद्धर्मस्य कीर्तनाद्विभूते स्वविम्वस्य विस्तर वस्यचिदेव
भागस्य प्रसर कथित ॥

संग्रहतस्त्विदं^१ स्वविभूतिविज्ञानाय प्रवीमि—

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्सदेवागच्छेत्सत्त्वं मम तेजोऽशंसममम् ॥ ४१ ॥

इह सर्वलोकेषु यद्यत्सत्त्वं यत्किञ्चिद्वस्तुजातं चेतनमचेतनं वा विभूति-
मत् विभूतियुक्तम्, अत एव श्रीमत् शोभातिशयसपन्नम्, ऊजितं तत्तदर्थमिया
सामर्थ्ययुक्तम्, तत्तत्सर्वं मम सम्बन्धिनस्तेजस परस्य प्रशंस्य य अश लेशमात्र
तत्सम्भव तत्समुद्भूत त्वमवगच्छे अवजानीया ॥

प्रकारान्तरापेक्षेण विभूतिनिष्ठा प्रतिपादयितुमाह—

अथवा बहुनोक्तेन किं ज्ञानेन तमार्जुन ।

प्रिष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन धितो जगत् ॥ ४२ ॥

अथैतेन तत्र तत्र वर्गे तत्तद्वस्तुमद्विभूतिमत्त्वेन स्थितमवगच्छेरिति पूर्वो-
क्तेन बहुना प्रभूतग्रन्थप्रतिपादितेन ज्ञानेन । तथा प्रतिपत्तेन सत्ता किं ते
प्रयोजनम् ? न किञ्चित्तेन कृत्यम् । यत् उदमनवधिविचित्रितं भावमय दृष्टन

१ BN¹ adds तामु

२. BN¹ विभूति
BS¹ स्वविभूति

३ IO विजानीया

४ BN¹ अथो एतेन

५ BN¹ विचित्रभाववयं

६ BS¹ adds चित्र

समस्त जगत् सप्तलोकीमित विध्यमेकेन सर्वदा सर्वथा सर्वत्र त्रिचित्रसामान्यसविदा-
त्मना वेद्याश्चैतरेकिणाशेन भागेनावष्टभ्याक्रम्य व्याप्याह स्थित । तदिदमनेनोक्त
भवति—तत्र तत्र दर्शने तत्त्वकारमेदेन प्रतिपादितस्यास्य जगत्तो द्वावशौ सक्षेपत
स्वरूपम् । एको वेदकैस्त्वभाव सर्वदा सर्वात्मना निर्विकारचिन्मात्रस्वरूप ,
अपरो नानारूपत्वेऽपि वेदैकस्त्वभाव , तत्र वेद्याश्चपरिहारेण तदाभासैकारण-
भूतवेदकाशविश्रान्तसविदाभियुक्तेन भवित्तव्यम्, येन मद्धिमूति परमधि-
गम्यत इत्योम् ॥

विभूतीराविष्णोरिह सकलसर्गातिशयगा
परमस्त्रेधर्यावधि समधिगन्तु व्यवसितै ।
इय साक्षाद्भक्तिर्भवति* तु विशुद्धैर्व विबुधै
निधातव्या नित्य मनसि दशमाध्यायविवृति ॥

इति श्रीराजानन्नामकण्ठविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे
सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे
दशमोऽध्याय ॥

- १ BN' सर्व
- २ BS* omits सर्वथा
- ३ BN omits सर्वत्र
- ४ BN' चैतरेकिणाशेन
- ५ BN' omits स्वरूप

- ६ IO पर
- ७ BN' भगवति
८. BN' विशुद्धेन This is noted
as an alternative read-
ing in BS*

॥ अथ एकादशोऽध्यायः ॥

अथाध्यायदशकेन भगवदुपदिष्टज्ञानविज्ञानपूर्वं समस्त्वभिधेयवस्तुश्रवण-
मात्रादेव भगवतः परमेश्वरत्वावगमात्तस्य परमकारणत्वे तदुक्ते वचसि यथोक्त-
फलाविसंवादकतया प्रकृष्टोपायत्वे निवृत्तसन्देहमात्मानमावेदयन् श्रुतिमात्रप्रतिपत्त-
तत्साक्षाद्दर्शनेच्छाप्रचोदितः अर्जुन उवाच—

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।

यत्प्रयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १ ॥

मदनुग्रहाय मामनुग्रहीतुं निजया परशक्त्या प्रबोधयितुं त्वया परमेश्वरेण
स्वयंप्रतिपादितस्वभावेन यद्वचनमध्यायदशकात्मकं वाक्यमध्यात्मसहितमाल-
विषयज्ञानमयम्, अत एव परमं गुह्यं प्रकृष्टं रहस्यमुक्तमुपविष्टम्, तेन हेतुभूतेनायं
सर्वजनक्रोडीकारेण स्थितो मोह इति प्रतिपादितपरमार्थप्रतिपत्त्यन्यथाप्रतीतिरक्षण-
मज्ञानं मम निवृत्तो^१ व्यापारतः ॥

अत्र हेतुमाह—

भगवन्पयौ हि भूतानां श्रुतौ मित्ररतो^२ मया ।

त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चान्यथम् ॥ २ ॥

१. BN^१ विषयात्मक

२. IO and BS^२ परं

३. BN^३ निवृत्तेः

४. BS^४ तत्र is noted as an alter
native reading

५. IO मित्ररतः

यस्मात्ततः परमकारणादेरुपमात्समस्तानां स्यावरजज्ञानां भूतानां प्रभ
वाप्ययौ उत्पत्तिल्यौ विस्तरतो मेनत्येन मया श्रुतो श्रुतिमात्रेणै प्रतिपादितौ न
त्वनवधारितौ । अपि चात्रय नित्य माहात्म्य निरतिशयैश्वर्यलक्षण महत्त्व श्रुतम् ॥

“अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ।

मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति ॥”

इत्यादेरपिसवादिनो भगवद्वचनादेव भगवानेव सकलभूतभावाभावरूपकारणम्,
तथा भावेऽपि विशुद्धचिन्मात्रस्वभावाप्रच्युतेरद्भुतस्यैश्वर्यस्यैकास्पदमिति च मया
प्रतिपन्नमित्यर्थः ॥

श्रुतिमात्रेणैतन्मया प्रतिपन्नम्, न तु साक्षादनुभूतमिति, तदर्थमाह—

एवमेतद्यथात्वं त्वमात्मानं परमेश्वरम् ।

द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वर्यं पुरोत्तमम् ॥ ३ ॥

यथा येन प्रकारेण पूर्वोक्तेन त्वमात्मानं स्वरूपं परमेश्वरं ब्रह्मादीनामपो
श्वराणामीशतृत्वात् प्रैव प्रभुमात्वं कथयसि, एतद्वस्त्वेवम् अनेन प्रकारेण स्थितं
नात्र मे भ्रान्तिरित्यर्थः । तत एव ते रूपं दिव्यं वपुरैश्वर्यमीश्वरस्य तव सम्बन्धि

१ IO श्रुतिमात्रेणावधारितावपि । S²

1 oca this as an alt. rea.

t ve reading

Another reading in BS²

is प्रतिपादितेनावधारितौ

२ BN मात्रेण तन्मया

३ BN ऐश्वर्यं

४ BS प्रभव

५ BS² कथयस्व is an alternative reading

द्रष्टुं साक्षान्निरूपयितुमिच्छामि ऽभिकाङ्क्षामि । अनेन ह्यधुना दृश्यमानेन पुरुषा-
कृतिना तत्परं रूपं वाङ्मात्रेण मम केवलं कथितम् । यत्रेदमेकस्मिन् सर्वमेव
स्थितम्, तदिदानीं भगवद्वचनप्रत्ययान्मया सत्यतस्तथा विद्यमानतया प्रतिपन्नम्;
अतः पुरुषोत्तमपरमपुरुषत्वप्रसादात्प्रत्यक्षतः प्रेक्षितुमभिकाङ्क्षामि ॥

किंतु—

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।

योगीश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानव्ययम् ॥ ४ ॥

हे प्रभो परमेश्वर ! तत्तथाविधं तात्त्विकं रूपं परमयोगिभिरपि प्रार्थ्यमान-
दर्शनं मया मनुष्यमात्रेण द्रष्टुं साक्षात्प्रेक्षितुं शक्यं मह्यमिति यदि मन्यसे
जानासि, यदि ममेयर्ता योग्यता संभावयसि, ततस्त्वं योगीश्वर सहजसिद्ध-
निरतिशययोगत्वाद्ययत्नसाध्ययोगानां सर्वेषां योगान्तराणां प्रभो ! मे मह्यमव्यय-
मनादिनिधनमात्मानं स्वरूपं दर्शय प्रत्यक्षीकुरु ॥

इत्यभ्यर्थित प्रसादामिमुख भगवानुवाच—

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।

नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५ ॥

१ BS¹ इच्छत्यभिकाङ्क्षति

२ All except BN¹ काङ्क्षति

३ IO and BS¹ योग्यन्तराणां

BN¹ योगिरूपाणां

४ IO omits अव्ययं

पश्यादित्यान् वसून् रुद्रानधिनौ मरुतस्तथा ।

बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याथर्याणि पाण्डव ॥ ६ ॥

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।

मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद् द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥

हे पार्थ ममैकस्थैव परमार्थसत परमात्मन स्वैश्वर्यातिशयात् स्वशक्तित्वेन सम्बद्धानि असङ्ख्यातानि रूपाण्याकृत्यविशेषात्मकानि पश्य अवलोक्य । कीदृशानि नानाविधानि विचित्राणि ? अत एव नानावर्णाकृतीनि विविधावभाससंस्थानानि । तथा दिव्यान्वमानुषोयाणीति सामान्येनोपक्रम्य विशिष्टान्युद्देष्टुमाह—आदित्यान् द्वादशसङ्ख्यान् देवविशेषान्, तथा वसून्ष्टसङ्ख्यान् देवविशेषान्, तथा रुद्राश्चैकादशसङ्ख्यान्, अधिनौ दत्तौ मरुतश्चैकौ नपञ्चाशतं देवविशेषान् पश्येति प्राधान्यादेवतैरूपाणि उद्देशमात्रेणोक्त्वा संक्षेपत आह—एतानि तावत्त्वया सुरलोकनिवासिना सता दृष्टानि यान्यपि बहून्यपरिमेयानि अदृष्टपूर्वाणि न कदाचिदालोकितानि आश्चर्याप्यद्भुतानि तान्यपि सर्वाणि पश्य । किं बहुना? इह मम सम्बन्धिनि देहे एकस्मिन्नेव रूपे एकत्र स्थितं कृत्स्नमखिलं चराचररूपत्वात् सङ्क्षेपेण द्विप्रकारम्, यद्यप्यन्यत् किञ्चिद्यथाभिलपितं द्रष्टुमभिवाञ्छसि, तदप्येकस्थ-मेव पश्येत्येकस्थैव परमार्थसत परमकारणस्य स्वमायाशक्त्यवभासितानन्तान्शून्य-भित्तभावात्मकत्वमिदमत्यद्भुतं पश्येत्यत्र तात्पर्यम् ॥

१. BS' भरत

२. BN' अहंसि ■ noted as an alternative reading

३. IO omits विविधा...नानि

४. IO and BN' एकोन

५. BN' देवताविशेषाणि रूपाणि

६. BN' एतावतावत्त्वया

अत एव अत्यद्भुतत्वादस्यार्थस्य—

न तु मां शक्यमि द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।

दिव्यं ददागि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८ ॥

अनेनैवै मर्त्यभावात्परिमितदर्शनैव चक्षुषा ^१गोलकाधिष्ठानार्थं दृक्छत्तया पुनर्मा प्रदर्शयिष्यमाणाश्चर्यरूपं द्रष्टुमालोकयितु न शक्यसि न क्षमो भविष्यसि । अतो दिव्यं सर्वदर्शितशक्तियोगात् परमात्मरूपपरमाकाशभौवं प्रदृष्टज्ञानालोकं चक्षुर्नेत्रं ते दर्दमि । पारमैश्वर्यां स्वशक्त्या निष्पद्यन्त्यस्यैवाविर्भावायेयम् । तेन ममैश्वरमीधरस्य सन्बन्धि प्रदर्शयिष्यमाणं रूपं पश्य साक्षात्त्रिरूपयेति ॥

अथ भगवता परमेण समाधिना निरतिशयनिर्जरूपयोग्यतादानायार्जुनो यैवानुगृहीत, तथैव पूर्वं भगवद्भासमुनिप्रसादासादितदिव्यचैक्षु धृतराष्ट्राय प्रतिपादयितुं सञ्जय उवाच—

एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगीश्वरो हरिः ।

दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।

अनेकदिव्याभरण दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १० ॥

१ BS' The text here may be read either as शक्यसि at शक्यमि
IO BN' and BS शक्यसे

२ IO omits एव

३ All except BS' गोलोका-

४ IO दानतया

५ BN' दर्शन BS' दर्शित

६ BN रूप

७ BN' and BS' भव

८ All except BS' ददागि

९ BN' ममैश्वरस्य

१० BN' रूपदर्शनयोग्यता

११ IO ययानुगृहीत

१२ BN' omits भगवद्

१३ BN' दिव्यदृष्टि धृत

दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।

सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥

शैतार्थमेतच्छ्लोकद्वयम् ; किन्तु एकमेवैश्वरं भगवत्सम्बन्धि विशुद्ध-
संविन्मात्रं परमार्थतो यद्वृत्तं तदेव सकलजीवन्लोकविचित्रावृत्तिभेदेन तन्माया-
शक्त्यैवावभासते ; ततो विश्वमेव भगवद्वृत्तमित्येतावन्मात्रनात्यर्याणि रूपाविशेषा-
प्यवगन्तव्यानि, येन रूपसामानाधिकरण्येनान्तं विश्वतोमुखं देवमिति ग्रन्थः
सम्बन्धमेति ॥

अत एवैकस्य परमार्थद्वैतचित्प्रकाशात्मनो वैश्वरूप्येणावभासमानस्य
स्वरूपं प्रतिपादयितुमाह—

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।

यदि भाः सदृशी सा स्यात् भासस्तस्य महात्मनः ॥ १२ ॥

यद्यन्तरिक्षे समुदितस्य भास्करसहस्रस्य समकालमेव समुत्थिता प्रसृता
भा दीप्तिं कदाचिद्भवेत्*, सा तस्यैकस्य परप्रकाशस्वभावस्य महात्मनः परम-
पुरुषस्य सदृशी स्यात् तुल्यं भवेदिति कावा व्याख्येयम् । येन न सदृशी स्यात् ? इत्येवं

१. BN¹ omits this ardhā

२. BS⁴ माला

३. IO omits गता...द्वयम्

४. BN¹ प्रयं

५. BN¹ ऐश्वर्यं

६. BN⁴ अतद्वृत्तमामान्याधिकरणेन

७. IO भवति

८. BN¹ तुला

९. All except BS⁴ omit न

पर्यवस्येत् । न ह्यन्यथासकलवस्तुप्रकाशकनिरतिशयप्रकाशात्मनस्तस्य को
शोऽपि युगपदुदितानां दिनकराणां दीप्तिस्तत्प्रकाशसादृश्यलेशमप्यासादयि
मर्हति ॥

एवमनुत्तरप्रकाशात्मनि

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।

अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३ ॥

तदा साहस्रगवद्वैश्वरूप्यदर्शनकारणमैतदिच्छानात्मकचक्षुर्दानलक्षणपरा
ग्रहरूपे फाले तत्रैवावशिष्टं परप्रकाशात्मनि देवदेवस्य सर्वेश्वरस्य शरीररूपे ए
वमेकत्रैवाश्रये स्थितम्, अथ च नैकयोः प्रविभक्तं विश्वभाजरूपैर्भेदैर्विभक्ती
कृत्स्नमखिलं जगदूर्जुनोऽपश्यत् साक्षात्कृतवानिति सङ्गद्यो दिव्येन चक्षुषा पारं
श्वरमनुग्रहमूर्जुनस्य दृष्ट्वा एतदुक्तवान् ॥

अथ दृष्टपरमेश्वरैश्वरूप्योऽर्जुन किं चकारेत्याह—

ततः स विस्मयान्निष्टो हृष्टरोमा धनंजय !

प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥ १४ ॥

तत्रैकादृशतद्भूतभगवद्रूपसाक्षात्कारेक्षणादनन्तरं पुनर्मानुषभावाविर्भाविष्यत्
भूतपरतत्त्वस्मरणजनितेन विस्मयेनाविष्ट औक्कान्तचित्तवृत्तिः, अत एव हृष्टरो

१. BN¹ and BS² न ह्यन्यथासकलवस्तुप्रकाशस्य

२. BN¹ प्रकाशात्मत्वसादृश्य

३. IO omits भूत

४. BN¹ omits तत्र...शरीररूपे

५. BS² नैकधा

६. BN¹ omits कृत्स्नं

७. BN¹ adds अखिलं

८. BN¹ बद्धाञ्जलि

९. BN¹ omits ततः

१०. BN¹ कारलक्षणा-

IO and BS² कारणे

११. BN¹ प्रसन्न

संजातपुल्को धनंजयो देवक्रीपुत्रं पुरोवर्तिन साक्षात्कृतनिरतिशयप्रभावत्वात् संजात-
तद्विषयग्रहमानातिशयो मूर्ध्ना प्रैणामं कृत्वा कृताञ्जलि सन् इदं वक्ष्यमाणम-
भाषत उवाच ॥

किमित्याह—

पश्यामि देवांस्तत्र देव देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषसङ्गान् ।

ब्रह्माणमीशं कमलामनस्यं ऋषींश्च सर्गानुरगांश्च दीप्तान् ॥१५॥

हे देव परमेश्वर सर्व देहे सकलजगद्भावेकाग्रयमूलेऽस्मिन् वपुषि
देवान् दिवौकस, तथान्यानपि, चराचराणां भूतविशेषाणां प्राप्यन्तराणां सहस्राणि,
पश्यामि—इति देवादिप्राधान्येनैव हि क्षणिति समस्तविश्वदर्शनं भगवद्वपुषि पूर्णं
प्रतिपाद्य क्रमेण तद्विशेषदर्शनं प्रतिपादयितुमाह—ब्रह्माणं ब्रह्मापत्तिमीशं प्रभु
कमलामनस्य पुण्डरीकविष्टरसनिविष्टं पश्यामीति । अनेन ब्रह्मलोकान्तमूर्ध्वभुवनदर्शन-
मुक्तवान् । ऋषींश्च सर्वान् पश्यामीत्यनेन प्राधान्यापेक्षया ऋषिजनोपलक्षित-
मध्यमलोकदर्शनमुक्तवान् । उरगाश्च दीप्तान् पश्यामीत्यनेनानन्तरालादुक्तिप्रमुख
भुजगेन्द्रोपलक्षितपातालदर्शनमुक्तवान् । एव त्वद्वपुषि भुवन्त्रय लीनं पश्यामीति
स्थानुभवं प्रतिपादितवान् ॥

१ BN¹ and BS² add पाद

२ BN सर्वास्तव

३ IO दिव्यान्

BS¹ and BS² note दीप्तान्
as an alternative read-
ing

४ BN¹ भवेदेहे

एवं देवादिविविधभूताधिष्ठितभुवनत्रयदर्शनेऽपि त्वामेवैकं सर्वाश्रयं
पश्यामीत्याह—

अनेकबाहूदस्त्रक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम् ।

नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर

विश्वरूपम् ॥ १६ ॥

स्यार्थः श्लोकः । किन्तु भुवनत्रयगतानां भूतानां ये ये नानाविधा
जैष्ठ्यदगलोचनादयोऽवयवाः ते तवैव सर्वतोऽनवच्छिन्नमाहात्म्यस्यैकम्यावयवत्वेन
पश्यामीत्यत्र तात्पर्यम् ॥

इदमेव च ते पुरःस्थितं रूपं त्वदनुग्रहात्परमेश्वरतेजोमयं पश्यामीत्याह—

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ।

पश्यामि त्वा दुर्निरीक्ष्यं समन्तात् दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १७ ॥

अवतरणिकैव व्याख्याततात्पर्यमेतत् ॥

अत एव परमेश्वरप्रतिपादकानि विशेषणानि तस्य रूपस्य प्रतिपाद-
यितुमाह—

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।

त्वमव्ययः मांश्चतुर्धर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८ ॥

१. BN' omits किन्तु

२. BS' omits ये

३. BN' and BS' add भुज

४. BN' समस्तात्

५. BN' अवतरिक

BS' अवतरणिक

६. BN' and IO छावत

अक्षर स्वरूपप्रच्युतिरक्षणक्षोभरहितं यत्परमं निरुत्तर वेद्यं ज्ञेयं तत्त्वं तद्वद्वान्^१ । तथास्यानन्तप्रपञ्चस्य जगता प्रकृष्ट निधानम् । त्वय्येतत्सर्वं जगन्निविशते । नन्यस्ति जगतो निधानं प्रधानं यत्रैतत्सल्लये निलीयते । सत्यमस्ति तत् प्रधानम्^२ । तदपि परमकारणे भगवति निलीयते, तत एव च प्रभवतीति प्रधानस्यापि निधानत्वात् त्वं परमं निधानं जगत इत्युक्तम् । तर्था कालावच्छेदाविषयत्वादव्ययोऽक्षयः । सात्त्वतधर्मगोप्ता त्वम्, सदिति ब्रह्मनाम, यद्वक्ष्यति—
 “ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ” इति, तद्विद्यते यस्य स^३ सद्धान् परमेश्वरं परमं ब्रह्म, स देवता येषां ते सात्त्वता ब्रह्मविदः, तेषां धैर्या यथाप्रतिपादितज्ञानक्रियासमुच्चयानुष्ठानरूपः सदाचारः, तस्य गोप्ता कालापचयनशात् तिरोभवत् पुनः पुनः प्रणयनात्तद्वाचकविज्ञविषयनाच्च रक्षितत्वेनैव ॥

अत एवे—

अनादिमध्यान्तमनन्तरीर्यमनन्तग्राहं शशिसूर्यनेत्रम् ।

पश्यामि तेषां दीप्तिहृताग्रमकरं स्वतेजसा रिशमिदं तपन्तम् ॥१९॥

१ B^१ भगवान्

२. IO यत्

३ BS and IO निर्णयते

४ IO and B^१ omit प्रधान

५ IO तत्सपि This is an alternative reading in BS^१

६ B^१ adds तथा

७ All except BS^१ omit स

८ BS and BS^१ सत्त्वात्
B^१ समत्वात्

९. B^१ परब्रह्म मया स देवता

१० BS धर्म

११ B^१ आह

१२. IO त्वा

अनन्तत्वादायन्तमध्यरहितम्, अग्र्येयस्य हि^१ वस्तुन आद्यादिविभाग-
वन्त्वम् । इत्थं जगत्प्रपञ्चपरिचयसामर्थ्यं वीर्यम् । अनन्त न कदाचिन्नित्यं
यस्य तम् । तथा सर्पजेत्रजाना तत्तत्क्रियासाधनभूता ये अनन्ता बाहव ते
पारमार्थिक्रयैव कर्तुं परमेष्ठैर्मय सम्बन्धिन इत्यनन्तग्राहुत्वम् । तथा क्षेत्रज्ञशरीरे
चक्षुर्भ्यां नियतप्रियप्रकाशनं क्रियते इति शशिसूर्यनेत्रत्वम् । तथा क्रिया-
निद्विर्विविधैः भजक्रियाविशेषैर्भवानरो विश्वमूर्तं परमेश्वरं एवैकस्तर्प्यते इति
तस्यैव दीप्तो हुताशोऽग्निरन्त्रमित्युक्तम् । तथा स्वेन तेजसा सविद्रूपेण
ज्योतिषा सर्पमिदं विश्वात्मानं त्वा पद्यामीति सम्बन्धः ॥

अथ सर्पशक्तेः परमेश्वरस्य उरुसैन्यसंहारप्रसूतकालान्यशक्तियुक्तत्वात्
घोरत्वविशिष्टं^२ रूपं वर्णयितुमाह—

द्यानापृथिव्योऽरिदमन्तर हि व्याप्तं स्वयंकेन विश्वं सयां ।

दृष्ट्वाद्भुतं रूपमिदं तनेदृग्लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ २०

यस्मान्महता रूपेण गगनभूम्यन्तरालं सर्वाश्च कुरुभूम्यवैकेन व्याप्ता
पूरिता, तदिदमोदृग्निध तव घोर रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं त्रैलोक्यनिवासितचक्षुर्नि-
योग्यदेवादिरूपं प्रव्यथितं प्रकर्षेण भीतम् । एव महात्मन्निति रूपमहत्तापेक्षमा-
मन्त्रणम् ॥

१. BS' अनन्तादा

२. BN' omits हि

३. IO क्षरतेव This is noted as
an alternative reading
in BS'

४. BS' यथा

५. BN' विशिष्ट

६. BS' महात्मा

७. BN' रूपं महत्तापेक्षं

नेपा देवादीना तथाविधरूपदर्शनभयोत्पन्नाश्चेष्टा प्रतिपादयितुमाह—

अमी हि त्वा सुसङ्घा मिशन्ति केचिद्गीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ।

स्वस्तीति चोत्तरं महर्षिसङ्घाः स्तुयन्ति त्वां स्तुतिभिः

पुष्कलाभिः ॥ २१ ॥

अमी यस्मात्त्वा दुष्टक्षयायाविष्टतदात्मणाकार शक्रादिदेवसमूहा विशन्ति त्वय्येव लीयन्ते^१ । केचिच्च भीता सन्त्रस्ता सन्तो विरचितकरपुटा गृणन्ति स्तुती पठन्ति । अतश्च महर्षिसङ्घा मुनिप्रवरसार्था जगत्त्रेमाय स्वस्तिशब्दमुच्चार्य पुष्कराभि मुख्यार्थत्वत्सम्बद्धाभि स्तुतिभिस्तत्त्वरितोदीरगैस्त्वा स्तुयन्ति प्रशंसन्ति ॥

किन्तु—

स्त्रादित्या वसगो ये च साध्या मिश्वेऽग्निनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ।

गन्धर्वायक्षासुरसिद्धसङ्घां वीक्षन्ते त्वां मिश्रितार्थं सर्वे ॥ २२ ॥

स्त्रादयो देवविशेषा व्याख्याता । *ऊष्मपास्या पितर । गन्धर्वादय प्रसिद्धा । एते सर्वे^२ देवयोनित्वात् ज्ञानविशेषसमये सति त्वा वीक्षन्ते पश्यन्ति ॥

१. BS^१ गृणन्ति is noted as an alternative reading

२. IO and BS^१ omits एव

३. IO महर्षिसिद्धसङ्घा

BN^१ and BS महर्षिमिद्धसङ्घा

४. IO लीयते

५. IO घतो

६. BS^१ सङ्घाः

७. BN स्तुतिभिश्चरितैस्तसारितो हारणे

८. BS^१ च

९. BS^१ सङ्घा

१०. BN^१ वीक्षन्ते

११. BN^१ adds एते

घोरत्वादपूर्वस्य रूपस्य विस्मयाविष्टा यादृशं रूपं दृष्ट्वा त एवंविधा.
संवृत्ताः, तद्वर्णयितुमाह—

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महानाहो बहुबाहुरूपादम् ।

बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकैः प्रव्यथितास्तथाहम् ॥ २३ ॥

स्यार्थः श्लोक ॥

तद्वृत्तदर्शनेन विशेषतः स्वैवस्थां दर्शयितुमाह—

नमःसृष्ट्यं दीप्तमनेकवर्णं व्याचाननं दीप्तनिशालनेत्रम् ।

दृष्ट्वा हि त्वा प्रव्यथितान्तरात्मा धृतिं न विन्दामि शर्म च

विष्णो ॥ २४ ॥

अयमपि श्लोको गतार्थ एव । किन्तु दिव्यचक्षुर्दानरक्षणभगवदनुग्रहक्षणे
दृष्ट्वा दिव्येन ज्ञानेनानुभूय अर्धुना मर्त्यधमविशेषे सति तत्त्वंद्रूपं स्मरन् भीतचित्त.
सन् धैर्यं निराकुलचित्तत्वं न प्राप्नोमीत्यतो दर्शनकाल एव न भयाद्रीना संभवो
वेदितव्यः । अन्यत्रापि वर्तमानारयातप्रयोगे पूर्वदृष्टसारणं कारणत्वेन बोद्धव्यम् ॥

किंच—

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलमग्निभानि ।

दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥

१. BN¹ लोक प्रव्यथित

४. BN¹ व्याचाननमन्यधर्मा-

२. IO and BS² स्वमवस्था

५. BS² तत्त्वंद्रूपं is given as an

BN¹ तामवस्था

alternative reading

३. BN¹ अनुग्रहं दृष्ट्वा

स्फुटार्थमेतद्वाक्यम् । किन्तु भगवतो दंष्ट्राकमालवदुमुखत्वं संहारप्रवृत्त
बहुविकृतकृतान्तपुरुषवेपात् ॥

अत एव कृतान्तपुरुषात्प्रवृत्तानां कुर्वादीनां चेष्टितं वर्णयितुमाह—

अमी सर्वे वृत्तराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वेः सहैवागनिपालम्हैः^१ । --

भीष्मो द्रोणः सप्तपुत्रस्तथासौ सहासदीर्यरपि योधमुख्यैः ॥२६॥

वक्त्राणि ते त्वरमाणा मिश्रन्ति दंष्ट्राकमालानि भयानकानि ।

कैचिद्विलम्बा दशनान्तरेषु सदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥ २७ ॥

नानारूपैः पुरुषयोध्यमानां मिश्रन्ति ते रत्नमचिन्त्यरूपम् ।

यौधिष्ठिरा धार्तराष्ट्राश्च योधाः शस्त्रैः कृत्वा मिमिक्षैः सर्व एव ॥२८॥

त्वत्तेजसा निहतो नूनमेते तथा हीमे त्वच्छरीरं प्रमिताः ।

यथा नदीनां गहनोऽभ्युवेगाः समुद्रमेषाभिमुखं द्रवन्ति ॥ २९ ॥

तथा तस्मी नरलोकांश्च मिश्रन्ति वक्त्राण्यभितो ज्वलन्ति ।

यथा प्रदीपं ज्वलनं पतद्वा मिश्रन्ति नाशाय समुद्रवेगाः ॥३०॥

तथैव नाशाय मिश्रन्ति लोकाः तत्रापि वक्त्राणि समुद्रवेगाः ॥३०॥

१ B^v बहुविकृतकृतान्तपुरुषविशेषान्

IO बहु विकृतान्तवेशान्

२ BS' पुरुषवेशान्

३ BS' सत्रे

४ BS' व्याप्यमाना

५ All except B^v निदिता

६ BS' नूनमेव

७ B^v यथा This is noted as a reading in BS'

८ B^v शरीरे

९ B^v मज्जन्ति This is noted as a reading in BS'

एतद्भोक्तृपञ्चकं निगदव्याख्यातप्रायम् । किन्तु तव वक्त्राणि विशन्तीति बहुवचनेन दष्टाकरालानीत्यादिविशेषणविशिष्टानि वक्त्राण्युपक्रम्य अचिन्त्यरूप वक्त्र तव विशन्ति—इति यदुक्तं तत्र कार्पुरुषसम्बन्धिन्यो घोरकृतिविशेषरूपा नानाविधा शक्तय एकस्या त्वदीयाया परस्या सामान्यशक्तौ परिणमन्ति इति भगवत सर्वशक्त्याश्रयत्वप्रतिपादनपर बोद्धव्यम्, यत एकवक्त्रशब्देन प्रतिपादिताया सामान्यशक्तेरव्यपदेशत्वादचिन्त्यरूपत्वेन विशेषणमुक्तम् । “तथाहीमे त्वच्छरीरे” इत्यनेन तदेव सुटीट्टितम् । अत्र श्लोकपञ्चके सार्धं “नानारूपै” इत्यादि “त्वच्छरीरप्रविष्टा” इत्यन्त श्लोकसार्धक श्लोकसाम्यवर्क्य[म्यार्थ] केचिन्न पठन्ति । कश्चित् “त्वत्तेजसा निहता नूतम्” इत्यादिश्लोकार्थमनेनाभिप्रायेण न पठति । इह तु बहुस्तम्भदर्शनात् भारते च तत्र सार्धश्लोकप्रणयनात् व्यासमुने श्लोकपञ्चक सार्धमेव पठितम् ॥

अथ तथाविधा घोररूपा भगवत शक्तिं दृष्ट्वा तैत्त्वजिज्ञासार्थमिदमाह—

लेलिहसे ग्रसमानः समन्तात् लोकां समग्रान् वदनैर्जलद्भिः ।

तेजोभिरापूर्य जगत्समग्र भासस्तगोग्राः प्रेतपन्ति विष्णोः ॥३१॥

आख्याहि मे को भगानुग्ररूपो नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।

मिश्रातुमिच्छामि भयन्तमाद्य न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥३२॥

१ IO कृत्वा BS² notes this an alternative reading.

२. BS² तत्तत्तत्

३. BN¹ omits समग्रान्

४. BN¹ प्रवृत्तन्ति विष्णो

इमान् समग्रान् समस्तान् लोकान् समन्तात्सर्वतो ज्वलद्भिर्वदनैः
 सानलैर्मुखैः असमानः कवल्यन् लेलिहसे, अभीक्ष्णं लेक्षि^१ आवादयसि ।
 अत एव तवोग्रभासो घोरदीप्तयः समस्तं विश्वं तेजोमिर्व्याप्य प्रतपन्ति, देदीप्यन्ते ।
 यत एवं परमप्रशान्तचिन्मात्रस्वभावस्य तव घोरं रूपं पश्यामि, ततो देववर
 सकलसुरोत्तम तुभ्यं नमः प्रसादं च कुरु । को भवानुग्ररूपः संवृत्त इति
 मद्दमाचक्ष्व । आर्युष्मन् ! तवैवंविधघोररूपग्रहणे^२ प्रवृत्तिं प्रसरं न जानामि,
 तत्त्वतो नावगच्छामि । अत आद्यं परमकारणं भवन्तं ज्ञातुं विशेषेण बोद्धु-
 मिच्छामि ॥

केन हेतुना कः सन् त्वमेवं घोररूपां शक्तिमाविष्करोपीति विज्ञप्तः

भगवानुवाच—

कालोऽसि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धांल्लोकान् समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।

श्रुतेऽपि^३ त्वां न भविष्यन्ति सर्वे येज्वल्यताः प्रत्यनीकेषु

योधाः ॥ ३३^४ ॥

कालोऽसि निरुपप्लवस्वरूपाप्रच्युतस्यैव^५ विजृम्भमाणशान्तोमघोररूप-
 समग्रशक्तेः कालस्या घोरा ममेयं शक्तिरित्यर्थः । शक्तेश्च शक्तिमदभेदो यदेह-

१. BS^१ श्लोकान्

२. All except BN^१ लीङि

३. IO बोधा भांघो

४. IO दीप्यन्ते

५. IO and BS^२ omit सङ्कल

६. BS^१ and BS^२ यस्मात्

७. IO ग्रहणप्रवृत्तिप्रसरं

८. IO and BN^१ प्रवृद्धः

९. IO त्वा

१०. BS^२ omits एव

११. BS^१ मेदादहमेव

मेव काल इत्युक्तम् । कीदृशः कालः ? सकललोकसंहारैकैव्यार्पकः । अधुना त्विह
पृथिव्यां प्रवृत्तान्मदोद्विक्तान् पृथिवीभारभूतान् लोकानिमान् समाहर्तुं क्षयं नेतुं
प्रवृत्तः प्रसृतः ; तैस्तत्त्वद्वेनेऽपि त्वां विनापि परिपूर्णपापात्मकत्वात्सर्व एते न
भविष्यन्ति ; त्वैव्ययोत्स्यमानेऽपि विन्दुक्षन्त्येव । के ते योधाः ? संप्रहारिणः ।
प्रत्यनीकेषु प्रतिपक्षसैन्येषु ये 'स्थिताः ॥

यत् एवमेते संप्लुवन्त्येवावश्यमैविविनाशेनाप्राताः,

तस्माच्चमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून् युद्धस्व राज्यं समृद्धम् ।
मयैवैते^१ निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सन्वपसाचिन् ॥ ३४^२ ॥

कालमिकत्या मच्छक्त्या प्रागेव अस्तानेतान्निमित्तं कारणमात्रं संपद्यस्वेति
व्यक्तार्थ एव एष श्लोकः ॥

द्रोणावयथामतिमपराक्रमत्वात् दुर्जया इति च मावर्मस्थां इत्याह—

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथान्पानपि लोकैर्भीरान् ।
मया हतास्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा युद्धयस्व जेतासि रणे
सपत्नान् ॥ ३५^३ ॥

१. IO संसारैक

२. BN^१ व्यापारः

३. IO and BN^१ युद्धस्व-

BS^२ notes this as an
alternative reading.

४. IO परिपूर्णतया कृत्वा सर्वथाते न
भविष्यन्ति । विद्यमानेऽपि विन-
शते केते योधाः

५. BN^१ त्वया योरस्व-

६. BS^२ अवस्थितः

७. BS^१ and BS^२ अवश्यमेवाविविनाश

८. BN^१ भजस्व

९. BN^१ मयैव ते

१०. BN^१ गीरलोचन

द्रोणादयोऽपि^१ सकृन्लोकैकवीरा कालस्य दुर्जयत्वान्मया व्यापादिता
इति तान् सुजयान्मत्वा मा भैषीरिति तात्पर्यम् ॥

एव भगवदुत्तेर्जुनावस्था धृतराष्ट्राय सजय उवाच—

घतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृताञ्जलिर्मेपमानः किरीटी ।

नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥३६॥
स्पष्टार्थं श्लोक ॥

कृष्ण किमर्जुन प्राहेत्याह—

स्थाने हृषीकेश तव प्रसीत्यां जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।

रक्षासि भीतानि दिशो द्रवन्ति राय नमस्यन्ति च सिद्धसङ्घाः ॥३७॥

इत्थं सर्वशक्ते सर्वेश्वरस्य तव प्रसीत्यां प्रशसया यत्सर्वं जगत् प्रहर्षं
भजते, अत एव च त्वय्यनुरक्तं भवति, तदा तद्द्व्युत्थापकानि रक्षासि
यातुधानानि भयाघनस्ततः पैलायन्ते, सिद्धसङ्घा देवविशेषसमूहा समस्ता प्रण-
मन्ति च, तत्सर्वं स्थाने युक्तम् ॥

त्वदनुग्रहादेव साक्षात्कृतं परं भगवत्स्वरूपं परामृशन् पुनरप्याह—

कसाच ते न नमोऽयुर्महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकरे ।

अनन्त देवेश जगन्निवास त्वमक्षर सदसत्तत्पर यत् ॥ ३८॥

१ IO and BN omit अपि

४ BN नमेरन्

२ IO दुर्जयान् मत्वा

५ BS and BS* सदस्त परं

३ IO पलायन्ते

अथवा कस्मात् कुतश्च हेतोरेते सिद्धादयस्तुभ्यं न नमोयुः ? महात्मन्
परमपुरुष ! कोटशाय ते तुभ्यम् ? ब्रह्मणोऽपि प्रजापतेरपि गरीयसे परमगुरवे । यत्
आदिकर्त्रे आधाय स्रष्ट्रे तस्यापि जैनहेतवे; हे अनन्त अपरिच्छिन्नमाहात्म्य देवेश
सकलसुरनाथ जगत्त्रिवास सैमस्तर्भुवनैरुनिधान ! यतस्त्व सत इन्द्रियगोचरादि-
दन्तावधारणीयाद्रस्तुनो यत्परं व्यतिरिक्तं तथा सतश्चाभावव्यापादपि यत्परमक्षरम-
विकारं निरुत्तरं परमार्थसत्तत्त्वम् अतो वेदकैरुभयभावनन्यत्रेधं परमकारणं त्वां कथं
ते सिद्धा विदितवेद्या सन्तो न नमस्येयुरिति तात्पर्यम् ॥

अथ ययानुमृतभगवद्धर्मानुदीरयति—

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य निश्चयस्य परं निधानम् ।

वेत्तामि वेद्यं च परं च धाम त्वया ततं निश्चयमनन्तरूपम् ॥ ३९॥

महुरो^{१०} व्याख्यातार्था एते भगवद्विषया शब्दाः ॥

किंच—

वायुर्धूमोऽग्निर्वेत्तुः शशङ्कः प्रजापतिस्तनं प्रपितामहश्च ।

अनादिमानश्रुतिमप्रभावः सर्वेश्वरः सर्वमहाविभूते ॥ ४०॥

३ IO जगन्मोहहेतवे अन-

४ IO omits देवेश

५ IO omits समस्त

६ BN¹ and BS¹ भवनैक

७ BN¹ यागोवर

८ BS¹ तयात्मादसतश्च

IO and BN¹ तस्मादसतश्च

९ BN¹ भावमन्यतो वेद्यं

१० IO omits अयं

११ BN¹ वेद्यं परमं च

१२ BN¹ बहुवोऽप्याख्या-

सर्वेभ्य ऐश्वर्यगुणयुक्तेभ्यो महती प्रवृष्टा विभृति शक्तिविजृम्भा यस्य ;
तथापि तादृश भगवान् सर्वेश्वर , अत एवाप्रतिमप्रभाव अनन्यसामान्यमाहात्म्य ,
तथा अनादिमान् आदिर्विद्यते यस्य ॥ आदिमान् नादिमाननादिमान् सर्वप्रथम
इत्यर्थः । एवविधस्त्वमेव वाग्यादयो दैवतविशेषा । यथा च वाग्यादोनामीश्वर-
स्वरूपादभिवत्स्वम् , तथा सर्वमादौ व्याख्यातमेव ॥

परमेश्वरस्य सर्वाकारत्वं परामृशन्नाह—

नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्यः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ।

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ॥ ४११ ॥

सर्वं स्पष्टार्थमेतत् ॥

किंच—

न हि त्वदन्यः कैश्चिदपीह देव लोकत्रये दृश्यतेऽचिन्त्यकर्मा ।

अनन्तरीयोंऽभितर्किकमस्त्य सर्वं समामोपि ततोऽसि^१ सर्वः ॥ ४२१ ॥

अत्रापि न किञ्चिद्व्याख्यातमस्ति । सर्वं स्वशक्त्या सम्यग्व्यामोपि
यत् , तत् सर्वात्मकत्वमेव । वीर्यमुत्साहनक्ति । पराक्रम क्रियाशक्ति ॥

अथ विज्ञातमगवत्परस्वभावत्वात् पूर्वं पुरुषत्वप्रतिपत्त्या भगवति विहितै-
मतिन्म मन्यमानस्तत्त्वान्यर्थे श्लोकचतुष्टयमाह—

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखे च ।

अज्ञानता महिमानं तवेमं मया प्रमादात्प्रणयेन चापि ॥ ४३३ ॥

१ BS^१ कैश्चिदपीह is noted as
an alternative reading

२ IO and BS^१ वीर्यमिति

३ BS^१ ततोऽसि is noted as an
alternative reading

४ IO विक्रम

५ BN^१ व्यवहित

यचानहमार्थमसत्कृतोऽमि^१ निहास्यग्यामनमोजनेषु ।

एकोऽधनाप्यच्युत मत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहप्रमेयम् ॥ ४४^२ ॥

पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य निद्रस्यै गुरुर्नारीयान् ।

न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिम-

प्रमानः ॥ ४५^३ ॥

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कार्यं प्रमादये त्वामहमीशमीड्यम् ।

पितेन पुनस्य सखेन सख्युः प्रियः प्रियस्याहंसि देव

सोढुम् ॥ ४६^४ ॥

सुनोधमेतत् । किंतु सखा त्वं ममेति मत्वा यथादेवादिशब्देनामन्त्रो-
ऽसि, योऽप्यन्यो व्यक्तिप्रम वृत्त, तत्सर्वमैजानतो भगवन्माहात्म्य तदानी-
मज्ञातगतो मे क्षन्तयमिति सम्बन्ध । मत्समक्षमिति सभाया वा सता सन्निधौ
लोकत्रयेऽपि तत्र सगो नास्मि । कुतोऽन्योऽभ्यधिको भविष्यति ॥

अथ विज्ञातमहिमानमावेदयितु श्लोकत्रयमाह—

दिव्यानि कर्माणि तनाद्भुतानि पूर्वाणि पूर्वेष्वप्युपयः सरन्ति ।

नान्योऽस्ति कर्ता जगतस्त्वमेको धाता विधाता च

विभुर्भगवन् ॥ ४७^५ ॥

१. BN' वृत्तोऽपि

२. IO तत्समक्ष

३. BS' पूजयथ

४. IO ययदेवासि शब्देन

BS' भगदेवादिशब्देन

BN' ययदेवापशब्देन

५. IO and BS' सर्वमिदमज्ञातवत्.

६. IO and BN' अन्योऽधिको
BS' अन्योऽन्वभ्यधिको

तवाद्भुतं किं नु भवेदसद्यं किं वा शक्यं परितः कीर्तयिष्ये ।

कर्तासि सर्वस्य यतः स्वयं वै विभो ततः सर्वमिदं त्वमेव ॥४८॥

अत्यद्भुतं कर्म न दुष्करं ते कर्मोपमानं न हि विद्यते ते ।

न ते गुणानां परिमाणमस्ति न तेजसो नापि बलस्य नद्वेः ॥४९॥

पूर्वं पुरातना अपि सर्वज्ञा ऋषयस्तत्र कर्माणि स्मरन्ति । अत एव
तेषामृषीणामपि तानि पूर्वाणि इति जगत्सर्गप्रख्यादीनां भगवत्कर्मणामनादि-
प्रबन्धप्रवृत्तत्वप्रतिपादनपरमेतत् पूर्वं व्याख्यातमायम् । अन्यस्तुबोधम् । किंतु धाता
धारयिता, विधाता स्रष्टा, तत्र स्रष्टव्य संसार । किमद्भुतमाश्चर्यरूपं कर्म स्वेच्छा-
मात्रोपकरणस्यैकस्य कर्तुस्तथासक्षम् । अत एव सहकार्यादितिरपेक्षत्वात्परतः
स्वात्मव्यतिरिक्तात् कुतश्चिच्छक्यं साध्यम् । किं वा ते कथयिष्यामि ! इत्थं
चानन्यापेक्षतया यतस्त्व सर्वस्य वस्तुजातस्य निर्माता, ततो हेत्वन्तराभावात्
त्वमेवेदं सर्वम्, त्वच्छक्तिरेवेत्थं चकास्ति इत्यर्थः । ततश्चात्याश्चर्यरूपमपि कर्म
न ते दुष्करमित्यादि स्पष्टम् ॥

अथानुग्रहक्षणानुभूतभगवत्स्वरूपाव्यतिरेकसमाधेर्निष्क्रान्तस्तथाविधमस्युग्रं
भगवत्स्वरूपं मनुष्यधर्मप्रत्योपपत्तेश्चिरं द्रष्टुमशक्तः प्राक्तनमेव दिदृक्षमाण इदमाह—

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा भवेन च प्रव्यथितं मनो मे ।

तदेव मे दर्शय देव रूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ५० ॥

१. BS² तेजसां

२. IO omits त्वात्परतः...न्यापेश
BS² notes reads this
passage in the margin

३. BN¹ omits निवा

४. IO and BS² अनु रूप

BS² notes an alterna-
live reading क्षणानुद्भूत

५. BN¹ प्रत्यासत्तेः

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।
तैर्नैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ५१ ॥
सपार्थमेतत् ॥

अथैवंविधमुक्तः भगवानुवाच—

मया प्रसन्नेन तवाञ्जनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।
तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥ ५२ ॥
सुबोधमेतत् । किंत्वात्मयोगात् दर्शितमित्येतदेवं बोद्धव्यम् ॥

यैदानुग्रहपरेण मया त्वमैतानि परस्मिन् योयं समाधिं प्रापित , तदैतद्रूपं
तय प्रत्यक्षीकृतम् , व्यतिरिक्तत्वेनास्य परमेश्वरस्य स्वरूपस्य द्रष्टुमशक्यत्वात् । अतः
एवाह—

न वेदयज्ञाधिगमैर्न दानैः न च क्रियाभिर्न तपोभिरग्नैः ।
एवंरूपं शर्कयमहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ५३ ॥
मा ते व्यथा मा च विमूढता भूद् दृष्ट्वा रूपं घोरमुग्रं ममेदम् ।
व्यपेतभीः शीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ५४ ॥

वेदानां यज्ञानां बहुत्वादधिगमयैतत्त्वम् ; अधिगमशब्देन 'बौध्यानश्रवणा'
दयो गुणा प्रतिपादिता , दानक्रियातप शब्दैः तदनुष्ठानम् ; क्रियाशब्दश्चानुष्ठीय-

१. IO and BS' उक्ते

२. BN' यदनु

३. BN' त्वम्यात्मनि

४. IO मोऽयं समाधिं प्रापित तस्मादे-
तद्रूपं

५. BN' तस्मादेतत्

६. BN' रिषेत्तास

७. IO and BN' यस्माप्ययनैर्न दानै

८. BN' शर्कयो ह्यह

९. IO and BN' विमूढमाव

१०. IO घोरमीदृक् ममेदम्

११. IO बहुपुनं

१२. IO omits च

मानत्रक्षचर्यादिकर्मविशेषवाचक । यत्तच्चैवंविधसदाचारव्यवस्थितैरपि परजानशून्य-
त्वादशकथेदर्शनमेतत्परम मम रूप मदनुग्रहादेवोन्मीलितद्विव्यचक्षुषा त्वया
दृष्टम्, ततो भयमोहादीना कोऽवसैर ? प्रत्युत मत्स्वरूपनित्यानुसन्धानावहिता-
त्मना त्वया तदेव स्मर्तव्यमित्यभिप्राय । घोरैकालपुरपाद्यौकृतियोगादुग्रं संहारादि-
कर्मणा । शिष्टं स्पष्टम् ॥

अथैतद्भूतराष्ट्राय संजय उवाच—

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोत्तवा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।

आश्वासयामास च भीतमेन भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥५५॥

स्पष्टार्थमेतत् । किन्तु महात्मा विश्वरूप सन् सौम्यवपु पुनं प्राक्तन-
पुरपंनिग्रहात्सुदर्शनाकृतिर्भूत्वा भगवानेर्नमर्जुन तथाविधाद्भुतदर्शनसन्त्रस्तचित्तं
वक्ष्यमाणेन प्रत्याश्वासयदिति तात्पर्यम् ॥

एव प्रत्यागतप्रवृत्ति अर्जुन उवाच—

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।

इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५६ ॥

स्पष्टमेतत् ॥

१ IO बसर भय नित्यानुसन्धान

२ BS¹ and BS² घोरं

३ IO धादावनियोगान्

४ IO कर्मणमिष्ट

५ IO and BN¹ सौम्यरूप

६ IO omits पुन

७ IO पुरपंनिग्रहात्सुदर्शनाकृति

८ BN एवमर्जुन

९ BN¹ प्रकृति

१० IO स्पष्टार्थमन्यत्

अर्जुनाधासाय भगवानुवाच—

सुन्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।

देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकादक्षिणः ॥ ५७ ॥

नाहं वेदेन वपसा न दानेन न चेज्यया ।

शक्य एवंग्रियो द्रष्टुं दृष्टवानमि मां यथा ॥ ५८ ॥

निगदय्यारूपातप्रायमेतत् । यत् सैर्गादितत्तत्त्वाधिकारव्यप्रचित्त्वाद-
परामृष्टस्वभावा ब्रह्मादयो देवा अप्यस्य रूपस्य सदा साक्षात्कारमभिराङ्क्षन्ति,
न तु लभन्ते, तत् सुनरा सर्वेण केनचित् दुष्करदर्शनमेतच्चत्त्वया मत्प्रसादा-
निर्भूतपरजानचक्षुषा दृष्टम्, अतो यथा मा त्वं तत्त्वत् साक्षात्कृतवान् तथा
दानादिक्रियासकै द्रष्टुमशक्यं ॥

केन तर्ह्युपायेन शक्योऽस्मि इत्याह—

भक्त्या त्वनन्यया शक्यो ह्यहमेवंग्रियोऽर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तच्चेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥ ५९ ॥

भक्त्या मदिच्छथैव परैरैवसर्गाभिज्ञानजनमुद्भवा परिचर्यया तत्प्रभावा-
देवाविर्भूतसम्प्राज्ञानादविद्यमानमद्यतिरिक्तभजनीयविषयत्वे सत्यनन्यया ज्ञातु-

१. IO and BN¹ सुदर्शनमिदं

२. IO and BS² स्वर्गादि

३. IO omits अथि

४. IO and BN¹ एतादृशया

५. IO and BS² omit त्वं

६. IO and BN¹ add अहं

७. BN परं

८. IO सत्यनया

मविसंवादिनावैगमेन बोद्धुम् ; तथा सम्यग्ज्ञानलक्षणेनोपायेन द्रष्टुं गोचरीकर्तुम् ; तथा तादृशोपायपरिशीलनाभ्यासातिशयात् प्रवेष्टुमात्मतयावगादुम् । एवंविधो यथा त्वयानु-
भूतः शक्रयोऽहं नान्यैरुपायैः । त्वं च परस्यास्य रूपस्य साक्षाद्दर्शनात् प्रवेशपर्यन्तां
पैरां भूमिमधिबुद्धः । तेन दुम्नद्वैतमोहसागरादुत्तीर्णः समाधिसिद्धिः । कुतस्तवेदानी-
मदृष्टपरमार्थजनोचितैर्भयादिभिर्दोषैः सम्बन्ध इत्यर्थः ॥

एतमेवार्थं सिद्धान्तीकुर्वन्ध्यायमुपसंहरति—

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः ।

निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥ ६० ॥

ये एवंगुणविशिष्टोऽन्योऽपि कश्चिदभियुक्तः स मामेति मदमेदल्लक्षणां
सिद्धिमधिगच्छति । कीदृशः । मत्कर्मकृत् शास्त्रचोदितानि तानि तानि वर्णाश्रमक्रमो-
गतानि कर्माणि करोति । किंतु मदर्थं यथोपपत्त्या मत्प्राप्तये, न तु फलान्तर-
सिद्धये, अत एव मत्परमः अहमेवोपादेयतया प्रकृष्टो यस्य । ततश्च मद्यतिरिक्त-
समस्तहेयोपादेयवस्तुविरक्तचित्तत्वान्नमैव भक्तः सर्वास्ववस्थानु मय्येव समर्पितान्तः-
करणः । तथा स हि सर्वभूतेषु चराचरेषु भावेषु नि सक्तो रागरहितः । निर्वैरः
द्वेषवर्जितः । यो ह्यतत्त्वतया रागद्वेषविषयत्वेन सर्वसंसारिभिः परिगृहीतेषु वस्तुषु
निरतिशयानन्दनिर्भरं मत्स्वरूपमेव सतनमनुभवति, स मामेवेति, सिद्धो मुक्त
इहोच्यते—इति तात्पर्यमित्योम् ॥

१. IO नागमेनोपायस्य सम्य-

२. BS' परा

BN' omits this word.

३. IO सिद्धाधीकुर्वन्

४. IO अयं गुण

५. BN' क्रमगतानि

६. IO ह्यधिगतवत्त्वतया

मुञ्जत्येष स्वभावं नै बत बहुविधैरेकमेकान्तशुद्धं

प्रेहस्वद्विर्भावमेदैरिति विहितपरामर्षमुक्तप्रमाणम् ।

स्वात्मन्येवेधैरं वो मणिमुकुर इव व्यज्यतां वैश्वरूप्यं

स्वाध्यायस्यास्य नीतिं स्फुटमभिमुखतां व्याख्ययैकादशस्य ॥ .

इति श्रीराजानकरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे

सर्वतोभद्रनाशि भगवद्गीताविवरणे

एकादशोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्वादशोऽध्यायः ॥

एव परमात्मभगवद्रूपरूपक्षगात्समस्तैरामाण्यहेनो प्रमाणोत्तेमात् सम्य-
गवगतेऽध्यायैकादशके प्रतिशदिते प्रथययसमुच्चयानुष्ठानमर्थमसिततात्पर्ये ज्ञान-
विज्ञानादौ प्रकरणाभिप्रेक्षस्तुन्युपसन्नमत्वेनोत्पन्ननिष्कम्पप्रतिशति, अत एव
तथापानीमूतप्रशत्वदर्शनप्रसन्नाद् भगवन् एव परज्ञानरूप दिव्यचक्षुरुन्मेपकारणं
परममनुग्रहमर्वाप्तवान्, स्वयत्नं विनैव पारमेधरभरानुग्रहप्रभावमान्नादेव क्षणमात्रं
साक्षात्कृतस्य परस्य तत्त्वस्येदानीं स्वातन्त्र्येणानुसरणे सुगमं कं पन्था मया
स्थेयः अथवा मद्रचनासादितपरानुग्रहेगामिरीगिता जनेन केन मौर्येण तत्त-
त्वमुपसादितव्यम् : इति स्वपार्थं गुणभत्याहारोपाय जिज्ञासु अर्जुन उवाच—

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।

ये चाप्यध्वरमव्यक्तं तेषां के योगविचमा ॥ १ ॥

यथा विश्वतीतव्यरूप एव विधातृकनया साक्षात्कृतोऽसि, एवमनेन
प्रकरेण ये सततयुक्ता सतते सर्वदा जागराद्विषु सर्वास्वस्वास्तु युक्ता समा-
हिता सन्तो भक्ता प्रणयिन्स्त्वा पर्युपासते सेवन्ते, ये च केचन अक्षर

१ BS' and BN' add प्रमाण

२ IO प्रमाणोत्तरात्

३ IO रूप

४ BN' आप्तवान्

५ BS' स्वै यत्न

६ IO पन्था येन वा

७ BS' and BS" ग्रहेण

८ IO गुणाख्यातप्रत्यारोपाय
BN' गुणप्रत्यारोपाय

९ IO ध्यायना तवः साक्षात्कृतोऽसि

चिन्मात्रैकरूपं^१ सञ्चलनैशीलम्, अत एवाव्यैकं व्यक्तादस्मात्सर्वेन्द्रियगोन-
राज्ञानाभावलक्षणाद्वस्तुनोऽन्य सर्वार्थनिषेधसमाधिनिष्णातधिष्णास्त्वा पर्युपासते,
तेषामुभयेषा योगविदा मध्ये के योगविजिता, अतिशयेन तत्स्वरूपोपलब्धि-
फलसमाधिज्ञा.^२

एवं विजित एकतरपक्षमाधान्यमतिपादनार्थं भगवानुवाच—

मन्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।

श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

त एवविधा योगिनो युक्ततमा निरतिशयसमाधिभाजो मम मता अभि-
प्रेता, तानहं परमयोगिनो मन्ये, नान्यानित्यर्थ । के ते ? ये^३ मयि सकलवस्तु-
प्रकाशकानन्य^४ काश्चित्प्रकाशैकस्वभावे मनोऽन्तःकरणमावेश्य तत्समापन्नं कृत्वा
परमया समस्तसंशयादिविनाशविच्छेदादत्युत्कृष्टया श्रद्धया यथोक्तफलसंभावन-
योपेता समन्विता सन्तो नित्ययुक्ता नित्यं^५ स्थूलसूक्ष्मसर्वभावानुभूतैर्मयीषु
तासु तास्यवस्थासु यथोक्तसमाधौ^६ संविता समुपासते, स्वरूपप्रत्यवमर्पलक्षणया

१ All except IO रूपा

२ IO सञ्चलशील

३ BS^१ व्यर्थ

४ BN^१ सामान्य

५ BS^१ notes as an alternative reading योगिना

६ IO omits परसमाधि

७ BS^१ omits ये

८ IO प्रकाशकानन्दचित्प्रकाशैकस्वमा-
वेच्छतत्समाधौ

९ BN^१ फलसद्भावभावनया

BS^१ notes as an alter-
native reading फलसद्भाव-
भया

१० IO omits नित्य
BN^१ नित्यस्थूल

११ IO भाव

१२ IO समाधावव

निरुतरया भक्त्यै सेवन्ते । तदेवं कर्मयोगिनामेव योगनित्वतिशयोऽनेन
प्रतिपादित ॥

अतो योग्यन्तरोपायानामायासांभ्युपगमपूर्वे दुष्करत्वादिप्रतिपादनेनावर-
त्यमेव प्रतिपादयितुमाह—

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।

सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३ ॥

संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समुद्वयः ।

ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥

ये तु ये पुनर्योगिन इन्द्रियग्रामं बाह्यानामभ्यन्तराणां च इन्द्रियाणां
समूहं संनियम्य सत्यगममत्ततया नियम्य सर्वेभ्यो विषयेभ्यः प्रतिषिध्य मामुपासते ।
फीदृशम् ? अक्षरमव्यक्तं च प्राम्याख्यातस्वरूपम् । अत एवानिर्देश्यम् इदन्तावसेय
समस्तमवेद्यभावविलक्षणत्वात् निर्देष्टुमशक्यम्, वाक्यथातीतम् । तथा सर्वत्रग
सर्वं व्याप्यायतिष्ठन्तमप्यचिन्त्यं बुद्धिगोचरातीतम् । तथैव परमार्थनित्यत्वात् कूटस्थ
निरपलवविनश्वरैकैक्यभावनिष्ठम्^१, अत एवाचलं ध्रुवम् । न ह्येवं पर्वतादि-
कूटस्थपदार्थवच्चलनलक्षणेनोपपद्येनात्यन्ताभावलक्षणेन वा नाशेन कदाचित्सुयुज्यते ।

१ IO शक्या

२ IO शयेन प्रतिपादितम्

३ IO यतो योगान्तरोपायादभ्यु

४ BS^१ आयासात्

५ IO पूर्वे

६ IO प्रतिपादितेनावतारयत्वमेव

७ IO omits तथा

८ BN^१ omits एक

९ IO निर्दिश्यम्

१० IO and BS^१ अह

११ BS^१ पवनादि

१२ BS^१ अभाववत्त्वलक्षणेन

कीदृशा सन्त एवमिध^१ मामुपासते^२ सर्वत्र सममुद्धय । सर्वस्मिन् वस्तुनि मत्स्वरूपेकदर्शित्वात्समा निविशेया बुद्धिर्येषा ते तथोक्ता । समबुद्धित्वादेव सर्वमूतानामेव हिते रता सर्वस्यात्मत्वेन प्रैतिपत्तेर्न कचिद्द्वेषदोषकालुष्यमनुभवन्त । अनेन विशेषणद्वयेन विनास्य समाधेरनिष्पत्ति प्रतिपादिता । न हि सर्वस्यास्य दक्षानधिरूढो योगी निष्पन्न इत्युच्यते । एवविधा योगिनो ये मामुपासते, ते सत्य मामेव प्राप्नुवन्ति । यैथोक्तयेतिकर्तव्यतया निष्पन्न-समाधीना मत्स्वरूपसमापत्तिरेव समाधिफलं तेषाम्, नान्यत् ॥

किंतु—

क्लेशोऽधिकतस्तत्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।

अव्यक्ता हि गतिर्दुःख देहभृद्भिरग्राप्यते ॥ ५ ॥

तेषा सर्वभावनिषेधसमाधिनिष्ठाना योगिना सर्वभावनिष्ठत्वेन मैतुपासन-परेभ्यो युक्ततमत्वेन प्राकृतिपादितेभ्यो योगिभ्योऽधिकतर सातिशयं क्लेश । कीदृशाना सताम् अव्यक्तासक्तचेतसाम् अव्यक्ते बाह्यमनसगोचरैराक्रान्तस्वभावे मय्या-सत्तमालम्बनीयत्वेन तत्रैव निषेधेन चेतोऽन्तःकरण येषा तथाविधानाम् । कथम् ?

१ BN and BS^१ एवंविधा

२ IO देशितान्

३ IO omits प्रतिपत्ते

४ IO भक्तोऽनेन

५ IO सर्वाभ्यासदशा

६ IO omits निष्पन्न व्यतया

७ BS^१ omits यथोक्तयेतिकर्तव्यतया

८ IO सर्वत्राव्यक्तचेतसाम्

९ IO देहवद्भि

१० IO मनुपासतपरे

११ BN सातिशयक्लेशा

१२ BN^१ and BS^१ गोचरातिक्रान्त

१३ IO and BS^१ निर्विष्य

अव्यक्तासक्तचित्तत्वमधिकतरद्वेशकारणमित्युपपादयितुमाह । यस्मात् देहमृद्धिर्देहं
नियतजात्यभिमानावच्छिन्नं शरीरमहमिति प्रतिपत्त्या धारयद्विस्तैस्तादृशैर्योगिभिर-
व्यक्ता सर्वात्मना निराभासा गति^१ समाधिप्राप्तिदुःखमतिहेशेनावप्यतेऽधि-
गम्यते । अयमभिप्रायः—शरीरेऽहन्तया प्रतिपद्यमाने सर्वभावव्यतिरिक्तमत्सरूप-
समापत्तिरनुपपन्नैव । तदभिनिवेशश्च सुमहाद्देश एव । अथास्ति काचिद्युक्तिर्यया
देह एव मद्भावेन प्रतिपत्तुं शक्यः, सर्वात्मना सर्वत्रियोपरमस्यासम्भावित्वेन
प्राक्प्रतिपादितत्वात् । तस्माच्छालाचोदितासु क्रियास्त्वेव वर्तमानं पारमार्थिक-
सत्त्वरूपमसौ यथा सुखमयामोति, न तथा दुष्करसकलक्रियानिषेधाभिनिविष्टः ;
न च तादृशो योगिनः सर्वत्र समबुद्धित्वमुपपद्यते, सर्वोर्गेषु निषेध्यतया द्वेषादि-
व्यक्ते [भियक्ते] । यस्तु समबुद्धत्वात् सर्वदा सर्वथा सत्त्वरूपैकविश्रान्तसवित्कृत्य
[त्क तस्य] सर्वत्र निवृत्तहेयोपादेयविकल्पस्य सर्वत्र समबुद्धित्वमुपपन्नम् ॥

सैषा मुख्य्या भगवन्त्यरूपोपासा चतुर्थी भक्त्यवस्था । या तु नित्यक्रियान्त-
पातिनी नानादर्शनप्रसिद्धेतिकर्तव्यताविशिष्टा सांध्यनैव दृष्ट्या उपपन्ना इति प्रति-
पादयितुमाह—

ये तु सर्वाणि कर्माणि भयि संन्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६ ॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसमारसागरात् ।

भ्रामि न चिरात्पार्थ भग्यावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥

१. IO omits सक्त ..अव्यक्ता

२. IO गति

३. IO and BS* सर्वदृष्ट्युप-

पन्ना

ये तु ये पुनरव्यक्तोपासकेभ्यो योगिभ्यो^१ व्यतिरिक्ता योगिन सर्व-
कर्माणि शारीरीर्मानसीर्वाचिकी शारीर्या लौकिकीश्च सैकला क्रिया मयि
सकलकर्तृत्वेनै प्रतिपादितम्वरूपे सन्यस्य कार्यतया समर्थं देहाद्यहङ्कारात्मक-
क्षेत्रज्ञकर्तृत्वनिवृत्ताभिमाना मत्परा अहमेव परं कर्तृत्वादिना प्रकृष्टो येषां ते
तथाविधा अनन्येन अत्रिगैमानमव्यतिरिक्ततत्त्वान्तरेण योगेन विहितकर्मनुष्ठान
रूपेण समाधिना मा यथोक्तस्वरूप ध्यायन्तोऽनुसरन्त उपासते, मुख्यया गौण्या
वा भक्त्या सेवन्ते, तेषां तथाविधानां कर्मयोगिनां न चिरादव्यक्तोपासकापे
क्षयाल्पीयसा कालेर्नाह मृत्युससारसागरात्पुन पुन नाशोत्पादप्रबन्धपयोधे समु-
द्धर्ता सम्यगुत्तारको भवामि । कीदृशानाम्^२ मयि परमकारणे परमेश्वरे आवेशित-
चेतसा मैदभेदभावनया समर्पितान्त करणानाम् ॥

अथ कथमिदमत्याश्चर्यमुपपद्यते, यत्त्रोक्त्वत्सर्वासु क्रियासु क्रियमाणा-
स्वप्नद्वैतपरब्रह्मरूपेणाप्रच्युतिरूपपरमसमाधिनिष्पत्तिरित्यत्र प्राकृतपतिपादितामपि
भक्तिं सूक्ष्मत्वाद्गुर्महारागुपदेक्ष्यमतिपत्तिस्त्वैर्याय पुनराह—

मग्येन मन आधत्स्व मयि बुद्धि निवेशय ।

निवर्त्तैस्यसि त्वं मग्येन योगमुत्तममास्थितः ॥ ८ ॥

१ IO omits this word

२ IO क्रिया सैकला

३ BN कर्तृत्वत्वेन

४ IO अपरकर्तृत्वादिना

५ BS and BS' विद्यमान

६ IO रिक्ततद्द्वारेण

७. BN योगिनामचिरात्

८ IO अय

९ IO and BN' omit मत्

१० IO स्वरूपप्रच्युति परम

११ IO निवर्त्तैस्यसि मग्येन

This is noted as an
alternative reading in
BS'

इह सर्वक्षेत्रज्ञाना मनोबुद्धिनिगन्धना सर्वार्थसविद । तथा हि—मनोवस्था द्विप्रकारा, स्वनन्त्रविकल्पात्मिका, पूर्वानुभूतस्मरणरूपविकल्पात्मिका च । सा च द्विविधा, जागरस्वप्रभेदात् । एव सर्वत्रैव । बुद्धिदृष्टिस्तु निश्चयैत्मकत्वात्त्रिविकल्पे-
त्येव स्थिते मध्येवैकस्मिन् परमार्थसति नित्योदितनिर्मलचित्प्रकाशस्वरूपे परमा-
त्मनि यथोक्तस्वरूप मन आधत्वं सनिवेशय, यद्यन्मनसा विकल्पयसि तत्
न्मदात्मकत्वेन जानीहि, तथा बुद्धि यथोक्तस्वरूपा मध्येव यथोक्तस्वरूपे निवेशय
समर्पय, यद्यद्बुद्ध्या निश्चिनुपे तैत्तन्मदात्मकत्वेनैव जानीहि । अयमत्र तात्प-
र्यार्थः—यो योऽर्थोविकल्प्यमानो निश्चीयमानो वा तेन तेन रूपेण संवेद्यते,
स सनेद्यमानत्वादेव सचित्प्रकाशादभिन, सविदात्मकश्च प्रकाशो ममैव पार-
मार्थिकसैक्यस्य सनेदितुरव्यभिचारी धर्म इति वास्तवेन रूपेण सर्वभावा सर्वास्व-
वस्थासु मदात्मका एव केवल मायान्यामोहितो लोकैस्तानिदन्तया व्यवच्छिन्नसि ।
त्व तु सम्यग् ज्ञानोपदेशेन प्रथम प्रसारितबुद्धि, ततो योग्यतातिशयात्साक्षान्म-
त्स्वरूपमनुभावित सैन् सर्वास्ववस्थासु सर्वभावान्तरमार्थतो मत्प्रकाशकत्वेनैव
परिमृष्ट—इत्येवविधिमिमैमुत्तम योगान्तरापेक्षया प्रकृत्योग^{१४} समाधिमासित

१ IO omits सा च सर्वत्रैव

२ BN¹ सर्वधैव

३ All except IO यात्मिकत्वात्

४ IO स्वस्थिते

५ BN¹ परमार्थे

६ IO om ts तथा जानीहि

७ BN तत्तदात्मकत्वेन

८ BS¹ सर्वे भावा९ BN¹ मदात्मक एव

१० IO लोकस्था इदतया

११ IO omits these words

१२ BN¹ परिपृष्टत्वेव१३ IO and BS¹ omit इमं१४ BS¹ योग

समाश्रित सन् मय्येव परमात्मनि निरुत्थसि स्थितिं लप्स्यसे, मदभेदमौप्य-
सीत्यर्थः । अस्य हि कर्मयोगस्य यथोक्तज्ञानसंस्कृतविहितकर्मानुष्ठानमात्रसाधन-
त्वात् सर्वथा सर्वदा सर्वत्र सुसपूर्णाव्यवस्थेनानुमूयमानत्वात् दीर्घकालनैरन्तर्यादासे
व्यमानकमसूक्ष्मबहुविधानुष्ठाननिष्णातयाशाशिक्रिया कदाचित्कथंचिदनुभवनीयस्वस्वै-
पादभ्यासयोगादुत्तमत्वम् ॥

एव मुख्य भगवत्स्वरूपोपासाक्रम प्रतिपाद्य सर्वस्य ईत्यचित्तत्रे पात्रता
मर्जुनः सदसम्भावयन् अर्जुनोपदेशेनैवोपायान्तरार्थ्यनुज्ञापामाह—

अथाप्येषयितुं चित्तं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।

अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छासुं धनञ्जय ॥ ९ ॥

अभ्यासेऽप्यसमर्थः सन् मत्कर्मपरमो भव ।

मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन् विद्विमयाप्स्यसि ॥ १० ॥

अर्धतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमास्थिर्तः ।

सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११ ॥

अथेति प्रकरोपन्यासार्थम् । यदि यथाप्रतिपादितेन प्रकारेण यथोक्तस्वरूपे
मयि चित्तं मनोबुद्धिवृत्त्यात्मकमन्तःकरणं स्थिरं सर्वास्वस्वस्योऽसु विचलावधानतया

१ IO अवाप्स्यसि

२ IO नैरन्तर्यादिसंबध्यमानकमादृच्छ-
बहु

३ IO स्वरूपाभ्यास

४ IO लोकस्य उचितत्वपात्रता

५ BS* तत्तत्र

६ IO राण्यनुज्ञा

७ IO and BS* मर्षाऽसि

८ All except BN* माश्रित

९ BS* अवस्थास्ववि

दृढमावेशयितुं समर्पयितुं मत्स्वरूपाभेदेन भावयितुं न शक्नोषि न प्रभवसि,
 ततोऽभ्यासयोगेन कर्मयोगाशतया पक्षाध्यायसंसूचितसविधानेन तैत्तयोगशास्त्र-
 प्रणीतेति कर्तव्यताविशिष्टेन वा चित्तवृत्तिनिरोधप्रयत्नात्मनाभ्यासप्रधानेन समाधिना
 मा यथोक्तमत्स्वरूपमौत्तुमभेदेन प्रतिपत्तुमिच्छ अभिमाञ्छेत्, मत्स्वरूपप्राप्त्यभि-
 सन्त्यारित्यागेनाभ्यासयोगमपि कर्मयोगमोग्यनाहेतुमूढमनुतिष्ठेत्यर्थः । एवमिदं
 भ्यासेऽभ्यासयोग[गे अ]समर्थ अर्शक्त सन् मैत्तर्मपरमो मदर्थ कर्माणि मत्कर्माणि
 तान्येव परमाभीष्टसाधनतया प्रवृष्टानि यस्य स तथाविधो भव । कर्मयोगाङ्ग-
 तथाभ्युपगतस्यैधर्मप्रणिधानाख्यस्य क्रियायोगस्यानुष्ठानमाचरेत्यर्थः । ततोऽपि हि
 मत्स्वरूपावासिरक्षणसमाधिफलसिद्धिर्भवति । अत एवाह—“मदर्थमपि कर्माणि
 कुर्वन् सिद्धिमवाप्स्यसि” इति । अथैतदपि यथोक्तं कर्तुं निष्पादयितुमशक्तोऽसि,
 असमर्थ त्व भवसि, तदैव मयोग मद्विषय समाधिमासित फलत्वेन समाश्रित
 सन् सर्वेषां पूर्वोक्तानां कर्मणामनुष्ठीयमानानां यत्फलं तैत्तिलोकान्तरोपभोग्यनाना-
 भोगात्मकसिद्धिरूप तस्य त्यागमनमिसन्धिना सन्यास यताल्लवान् सैर्भसाद्विव्या-
 त्रिगृहीतान्त करणेन युक्त सन् कुरु निष्पादय । मयि मन सैर्माधाय

१ IO तद्योग

२ IO and BN¹ अवाप्तु३. IO and BN¹ वाञ्छा मत्स्य

४ IO योगे सति कर्मयोगमपि

५ IO omits अभ्यासे

६ IO शक्त

७ IO मैत्तर्मपरमो भव । अत एव
मदर्थ

८. IO परमान्यभोग

९ IO तव

१०. IO and BN¹ add ईश्वरस्य

११ IO तदुद्योग

BN¹ तन्मज्जोग१२. BN¹ तद्योगान्तरोप

१३ BN हेयम् विषयात्

१४. IO समाधौ

शास्त्रविहितानि सर्वाणि कर्माणि यथोक्तज्ञानप्रसाधनोपायतया फलान्तराभिसन्धानं
विनानुतिष्ठेत्यर्थः ॥

एवमुपदिष्टानां भगवदुपासामेदानां क्रमेण पूर्वस्य पूर्वस्यानुष्ठानासामर्थ्ये
संत्युत्तरस्योत्तरस्यानुष्ठानं यदुपदिष्टं तन्नावरत्वापेक्षया ; किन्त्वधिकारिविषयस्य
त्यागस्य सुकरतरत्वमेव बोद्धव्यमिति प्रतिपादयितुमाह—

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासात् ज्ञानाद्ध्यानं निश्चिप्यते ।

ध्यानात्कर्मफलत्यागः त्यागाच्छान्तिरनन्तरा ॥ १२ ॥

हिशब्दो हेतौ । यसादेवंविधो व्याख्यातकम इह विवक्षित , तस्मात्
मत्प्राप्तये सर्वकर्मफलत्यागं योग्यतातिशयवशात् सुकरतरत्वं कुर्विति पूर्वापरयोः^१
वाक्ययो सम्बन्धः । कीदृश क्रमः ? इह ज्ञानं यथोक्तयोपपत्त्या सर्वमायाना
पैश्वर्यरूपतावगमः ; तदभ्यासादभ्यासयोगात् पूर्वाकाञ्छेयं सुकरत्वात्प्रशस्ततरम् ।
अभ्यासयोगे^२ हि सर्वविषयप्रतिषेधक्रमेण चित्तवृत्तीनां निरोधे यत्नः^३ ; स च
यथोक्तज्ञानलब्धप्रतिष्ठबुद्धयधिकारिविषयतः । तत् प्रतिष्ठितबुद्धयधिकारिविषयं ज्ञानं
तदपेक्षया सुकरत्वात् श्रेय उक्तम् । अत एवाभ्यासयोगिनामव्यक्तासक्तचेत-

१. IO omits अनुष्ठाना . ररया

२. BN' स्वार्थ

३. BN' सुकरतरं त्वं

४. IO omits योः वाक्य...ययोः

५. IO परं

६. IO omits तत्

७. IO omits सुकरत्वात्

८. IO and BN' योगे

९. IO omits विषय...धिकारि

१०. BN' कारविषयं

सामधिकतरं ह्येव इति प्रागुक्तम् । एवंविधाच्च ज्ञानाद्ध्यानं ज्ञाननिधितोषेयैवस्तु-
चिन्तनं विशिष्यते, सुकरत्वादतिरिच्यते । तस्य हि ज्ञानापेक्षया तत्त्वसाक्षा-
त्कारमवृत्तेर्विशिष्टोऽधिकारी । तद्विषयत्वेनैव तस्य सुकरत्वमेवंविधाच्च ध्यानात् कर्म-
फलत्यागो विशिष्यते । यतो घटमानावस्योऽसौ तादृग्ध्यानरक्षणे हि कर्मणि
व्यतिरेकस्तुद्धि स्फुरत्येव, तदधिकार्यपेक्षया त्यागः सिद्धावस्थाधिकारिविषयः तादृश-
स्यैव सुकर इति ध्यानात्कर्मफलत्यागो विनिष्यते इत्युक्तम् । यस्मान्नैवैवंविध-
स्यागो विवक्षितः, यस्य नाहं कर्ता न मे कर्मफलेन सम्बन्ध इति प्रलापमात्रेण
निरूप्यते, किं तु व्यतिक्रान्तौभ्यासादिपूर्वावस्थसिद्धयोगिविषयं सर्वभावानां पर-
ब्रह्मस्वरूपे नित्यमनुभवाद्व्यतिरिक्तस्य फलस्यादर्शनमेव त्याग उच्यते । अतः
एवाह—“त्यागाच्छान्तिरनन्तरा” इति । शान्तिः सकलविकल्पशोभप्रक्षया-
दद्वयचिन्मात्रस्वरूपे परमात्मन्येव मगवत्यहमित्यभेदेन निरूप्यत्वा संविदो
विश्रान्तिः । तस्या त्यागस्य च नास्त्यन्तरं व्यवधानम् । य एव त्यागः, सैव
शान्तिरीश्वरसमापत्तिरक्षणा सिद्धिरिति त्यागाच्छान्तिरनन्तरेत्युक्तम् । अनन्तर-
मिति पाठे क्रियाविशेषणत्वेनैव एवार्था बोद्धव्यः ॥

अथेदं तस्य त्यागिनः परिसाम्यसमापन्नसंविदात्मभूतस्य भक्तस्य लक्षणमाह—

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।

निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १२ ॥

१. IO उपायवस्तु
BN¹ उपाये वस्तु

२. IO चिन्तनैः

३. IO क्रान्तान्वासा-

४. IO omits सादि...भावादप

५. IO निरन्तरेति

६. BN¹ परमसाम्य

सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।

मग्न्यर्पितमनोबुद्धिः यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १४ ॥

परब्रह्मात्मकस्वरूपसमापत्तिस्वचैवविधगुणविशिष्टो य स मद्भक्त, स एव च मे प्रिय, आत्मभूतत्वात् दयित । कीदृशः ? सर्वसाम्यसमापन्नत्वाच्चराचरे-
व्यखिलेषु भूतेष्वेष्टेष्टा द्वेपलक्षणदोषरहित स्वात्मतया सर्वं भावजातं पश्यतस्तस्य
हेयाभावात् द्वेषभावा इत्यर्थः । अनेन भावनिषेधात्मके समाधौ द्वेपदोषानुन्ध-
च्छेदः प्राप्नुक्तोऽनुदित । अत एव मैत्र सर्वत्र सौहार्दवान् । तथा कर्णो दया-
वान् यतो निर्गम ममेदमेतदर्थक्रियाकारितया स्वमिति परिग्रहबुद्धेर्निष्क्रान्त ।
तथा देहाद्यनित्यवस्तुनिष्ठादहङ्कारप्रत्ययाद्विष्क्रान्तो निरहङ्कार । तथा स मे वेद्यत्व-
मात्रेण प्रतिभासमानत्वादनन्तराविष्कृतद्वेपरागात्मकविकारत्वात् तुल्ये सुखदुःखे
यस्य । तथा क्षमी क्रोधादिविकारहेतुषु तितिक्षावान् । तथा स्वीकृतज्ञानपरामृतत्वा-
न्नित्यतुष्टः सैदान्तिरभिकाङ्क्षः । तथा यतात्मा यत स्वात्मन्येवैवावस्थापित आत्मा
येन स तथा । सर्वे ह्यप्रबुद्धा अनात्मनिधनादौ नियमितात्मप्रत्यया । तथा
दृढनिश्चयः येनचिद्विकल्पेन प्रकम्पयितुमशक्यत्वात् दृढ सुखिरोऽर्धबरायो
यस्य स तादृशः । तथा पूर्वव्याख्यातक्रमेण मयि परमात्मन्यर्पिते निवेशिते
मनोबुद्धौ येन स एवविधगुणविशिष्टो^१ मद्भक्त उच्यते । एवविधसामग्री मदा
राधनोपकरणसम्पदित्यत्र तात्पर्यम् ॥

१. BS' कथानुच्छेद

२. BN' and BS' प्राप्नुक्ते

३. BN' and IO तथा ममैव वेद्य

४. BS' and BS' सदातिनिरभि
BN' सदा हि निर

५. IO and BN' न्येवावस्थापिता

६. IO व्यवसायो

७. All except BN' विशिष्टे

इदानीमुत्तरेषु श्लोकेषु प्रकृतभक्तविशेषणत्वेनोपातानि पदानि बहुशो
व्याख्यातप्रार्थित्यात् पठ्यन्त एव—

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।

हर्षामर्षभयोद्वेगैः मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।

सर्गारम्भफलत्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।

शुभाशुभफलत्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः ॥ १७ ॥

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानान्मानयोः^१ ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु सैमः सङ्गमिवर्जितः ॥ १८ ॥

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मानी सन्तुष्टो येन केनचित् ।

अनिकेतः स्थिरमतिः भक्तिमान् मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥

गतार्थान्येतानि विशेषणानि । किन्तु कृतकृत्यताव्यक्तित्वेति परम
योगिसम्बद्धैरेवविधैर्गुणयुक्तो यः स मद्भक्तो भवतीत्येतावदत्र तात्पर्यं प्रागेवोक्तम् ॥

अथाध्यायमुपसहरन्नाह—

ये तु धर्माभूतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।

श्रद्धावान् मत्परमा भक्तास्तेऽस्तीव मे प्रियाः ॥ २० ॥

१ IO हर्षमन्युमयन्त्रेवै

BN¹ हर्षामर्षमयन्त्रेवै

२ BN The ardhha अनिकेत
etc is read here also

३ BS¹ and BS² मन

ये मद्भक्ता मत्सपर्यापरा मत्परायणा इदं यथाप्रतिपादितं धर्माभूतं
मत्स्वरूपोपासनात्मकसदाचारमयम् अमृतमविनाशित्वकारणं वस्तुपासते, नित्यानुशील
नेनोपसैवन्ते, 'तेऽस्तीव सुतरा मम प्रिया बल्लभा , न ते मत्तो व्यतिरिक्ता इत्यर्थः ।
कीदृशा सन्त उपासते ? श्रद्धाणां समस्तसिद्धिर्नीजैभूता श्रद्धा भजन्ते । अतः
एव च मत्परमा अहमेव यथोक्तस्वरूप परमेश्वर परमात्मा सर्वोपायैरुपेयतया
परमं प्रकृष्टो येषां ते तथा ; श्रद्धामूलमत्समापत्तिफला परा सिद्धिमुपागता
इत्योम् ॥

सर्वार्थप्रार्थनेहारहितमपि सता मानसं लोभयन्ती

लक्ष्म्या यत्र स्वयैषा निवसति भगवद्भक्तिकल्पद्रुमशी ।

ता नित्यं नन्दनोर्गोविहरणविरसा कौतुर्ज्ञातकामपीमा-

मेका विश्रान्तैर्भूमिं श्रयत कृतधियो द्वादशाध्यायवृत्तिम् ॥

इति श्रीमद्राजानन्दरामकण्ठविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे

सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे

द्वादशोऽध्यायः ॥

१ IO and BN¹ omit मत्परायणा

२ BN¹ omits ते

३ BN¹ omits बीज

४. BN¹ adds च

५ IO and BN¹ परः

६ All except BN¹ कौतुका

७. BN¹ विश्रान्ति

८ BS and IO रामविरचिते

BN¹ रामकविरचिते

॥ अथ त्रयोदशोऽध्यायः ॥

अध्यायद्वादशकेन प्रकान्तप्रयोजनविषयमशेषमभिधेयतत्त्वमभिहितम् । प्रायशो न कश्चिद्वैकल्यशेषो विद्यते । केवलमुक्त एवाथोऽवशिष्टेनाध्यायपञ्चकेन निर्मलीकरणयेदानीं प्रवेक्ष्यते । तथा च प्रस्तावनाप्रदर्शितप्रनियामेण पारमार्थिक्यथोक्तैकस्वरूपव्यवस्थितोऽपि परमेश्वरो निरूपमनिजकीडामात्रप्रयोजनतया एकमेव स्वस्वभाव वेद्यनेदकविभागपरिरूपनया शाखाद्वयेन प्रसूतमवभास्य यामिमा मायामयीं महाबाहुंरामप्रथयत् सा विषयविषयिविभागेन शरीरशरीरिभावेन चावभासमाना समस्त ससारिचक्रमध्यावस्थिता, तस्या स्वेच्छयानुप्राद्यत्वन परिगृहीत^१ जन प्रत्युद्ग्रथनोपायभूते सकृले प्रकरणे तत्र तत्र प्रतिपादितस्वरूप ज्ञानलक्षणमर्थ परमेश्वर एवोपदिष्टवान् । तत्र विषयविषयिविभागेनावस्थितायास्तस्या 'उद्देष्टनाय समस्तो ज्ञानलक्षणोऽर्थ' प्रपञ्चित । तथा हि—तत्र परमेश्वर-

१ IO and BS विधित्

२ BN omits एव

३ IO अपे विशिष्टेन

४ IO इद

५ BS प्रपञ्च्यते

६ IO स्वभाव

७ IO प्रसूतसर्वभावाभासाभिमा

८ IO युरो प्रथयन् सा विषय

९ BS चरु पर्यवदध्या

BS^१ The reading adopted in the text is given as an alternative reading

१० BN^१ गृहीतजनप्रत्यु

११ BN^१ विषयिभावेन

१२ IO उद्देष्टनाय समो ज्ञान

१३ BN^१ and BS^१ सप्तमो ज्ञान

१४ IO and BS^१ परस्यैव

सैव तत्त्वस्य जडचेतनविभागेन स्थूलसूक्ष्मप्रकृतिप्रपञ्चविभेदपुर सरतया तस्यार्थस्य
 “अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा” इत्यादिना प्रतिपादितया नक्ष-
 तत्त्वलक्षणया परतस्या प्रकृत्योरभेदपरमार्थताप्रतिपादनेन निर्णयः कृतः । इदानीं
 शरीरशरीरिभावेन व्यवस्थितायास्तस्या उद्वेष्टनोपायभूतत्वेन ज्ञानस्य निर्णयार्थं
 समनन्तरमध्यायमारभते^१ । तत्र तावत्तयोः शरीरशरीरिणोर्वित्तव्य व्याख्यास्यमान-
 प्रतिपादकसंज्ञानिर्देशेन सामान्यलक्षणं प्रतिपादयन् सङ्क्षेपतो विवक्षितस्य
 ज्ञानस्य स्वरूपमपि भगवानुवाच—

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेद तं ब्राह्मः क्षेत्रज्ञमिति तद्विदः ॥ १ ॥

इदं सर्वप्रमातृप्रसिद्धतया व्यवस्थितं शरीरं देहं क्षेत्रसाधर्म्यात् क्षेत्रमित्यु-
 च्यते, क्षेत्रसंज्ञया कथ्यते । यथा धूमूलादिसंभृतानां धान्यादिबीजानां मूल-
 क्षणशाखाशिरादिविशेषप्रसङ्गाभिव्यक्त्यधिकरणैः पृथिव्युद्देशः क्षेत्रमित्युच्यते, तथा
 कर्माशयसंभृतानां कर्मणां जात्यायुभोगलक्षणविपाकविशेषाभिव्यक्त्यधिकरणभूतं
 शरीरमपीदं क्षेत्रमित्युच्यते । तेन तत्कर्मविपाकास्पदत्वेन यदनुभूयते तच्छरीर-

१ IO and BS^१ प्रथमः प्रभवः

२ BN^१ परतया प्रति

३ IO तद्वेष्टनोपायभूतस्य

४ BN^१ रभ्यते

५ BN प्रतिपादितसंज्ञा

६ BS^१ notes as an alternative reading इत्सूलादिगतानां

७ IO धिकारिणः

८ BN^१ omits लक्षण

मिति वेदितव्यम् । एतच्चैवविधिक्षेत्र यो वेद जानाति,^१ त तत्त्वविदै क्षेत्र
ज्ञस्वरूपज्ञा क्षेत्रज्ञमिति विदुर्जानते । किमनेनोक्तं भवति? अस्मिन् शरीरे
द्विप्रकारा प्रतिपत्तिरेव स्थिता सर्वदेहिनामहन्तया, इदन्तया च । तथा च 'अह
न्नास्रगो यज्ञदत्त' इत्यादिना देहमहन्तया व्यवस्यन्ति, कदाचित् 'ममेद शरीरम्'
इतीदन्तया सर्वदेहिनी व्यवस्यन्ति, अतोऽन्यथायिता । प्रमाता तावत्कश्चिदत्र
विद्यत एव । यश्चाश प्रमातृतया प्रतीयते, स क्षेत्रज्ञो जीवधेतन इति प्रति
पत्तव्य । एवमस्मिन् शरीरे यद्यद्वेद्यतया वेदकैकसम्बन्धमात्रात्प्रतीयते,^२ तत्
क्षेत्राशतया वेदितव्यम् । योऽसौ वेदकतया प्रतीयते स क्षेत्रज्ञ आत्मेत्यवगन्तव्य ।
एतौषण्येन नित्यावहितत्वं शरीरशरीरिणोर्विवेकज्ञानकारणम् । तच्च वेद्यवेदक-
सम्बन्धमात्रनिर्गन्धनसकल्पपरापरव्यवहारानामपि सर्वदेहिना मायानिमीलिततत्त्वदृशा
स्वप्नेऽपि नोन्मिषति, यावदीश्वरानुग्रहस्यैव सा तत्त्वदृक् चेया^३ नोन्मीलिता
तैरानुगृहीत एव विषयोऽस्य ज्ञानस्येति तात्पर्यम्^४, यत उक्तम्—तद्विद
केचनैव योगिनस्त विदुरिति ॥

१ IO and BN' विधे

२ IO omits त

३ IO तद्विष
BN' तद्विद

४ BN क्षेत्रज्ञस्य रूप

५ IO व्यवस्यन्त

६ BS' omits कदा अतो

७ BS' omits this word

८ IO omits यत्

९ BN' omits वेद मात्रात्

१० BN' adds एतावदेदसंबन्धक
मात्रात् प्रतीयते

११ IO एतावदेव

१२ BN निबन्धस्यत्वं

१३ BN and BS' चेया

१४ IO तात्पर्यम्

नैव परमार्थत एव प्रमाता प्रतिपादित , प्रतिक्षेत्र च पृथक्पृथक् वेदकप्रतीतिरबाधिता व्यवस्थितेति स्वसिद्धान्तविरोधमान्ति परिहर्तुमाह—

क्षेत्रज्ञं चापि मां मिद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यच्छद् ज्ञानं मतं मम ॥ २ ॥

इह वेदकत्वमात्रमेकमव्यभिचार्यसाधारणमात्मनो रक्षणमुक्तम् । अतः परस्परभिन्नानां क्षणिकानावस्वाजुपा वेदानां शरीराणामेव भिन्नरूपत्वं व्यवस्थितम् , न तु वेदकत्वमात्रतयैव तदधिष्ठायकत्वेन व्यवस्थितस्य पारमार्थिकस्यैकस्य वेदकस्यात्मनो नानात्वमस्ति , सर्वदेहगतत्वेऽपि वेदकैकलक्षणाव्यभिचारात् । या तु प्रतिशरीरं जात्यच्छेदेन पृथक्प्रतिपत्ति , तदचिन्त्येश्वरमायाशक्तिविरसितमेव । अस्तद्व्युदासार्थमेव चायमुपदेश प्रबुद्धान् प्रत्यर्जुनमुखेनोच्यते । सर्वक्षेत्रेषु चतुर्दशविधमृतसर्गभेदेनावस्थितेष्वर्परिसङ्ख्येयेषु शरीरेष्वेकमेव मा क्षेत्रज्ञं परमात्मानं जानीहि । यथैकक्षेत्रगतनानावयववेदकत्वेनैव क्षेत्रज्ञप्रतीतिर्मायादशायामवस्थिता , तथा समस्तशरीरवेदकत्वेनैक पारमार्थिकोऽहमेव क्षेत्रज्ञ , ततश्चैवविधयो क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्भेदज्ञानं सम्यक्प्रतिपत्ति , तदेव मम ज्ञानत्वेनाभिप्रेतम् , न तु साख्यादिप्रतिपादितयोः शरीरशरीरिणोर्विवेकज्ञानमात्रं तान्त्रिक ज्ञानमिति तात्पर्यम् ॥

१ BN न परमार्थत एव प्रमाता

२. BN' व्यवस्थितेति

३. IO चर्यमाचरणमात्मनोपलक्ष

BS' चरणमाचरणमात्मनो

४. BN' उपलक्ष्य

५ IO वेदकगाने तयैव

६ IO and BS' परि

७ ४ BS' फरवैकक्षेत्र

८ BN' सात्त्विकज्ञान

BS' तात्त्विकज्ञानं

इदानीं नानादर्शनभेदेन व्यवस्थापितनानारूपम्यापि क्षेत्रस्य वेद्यत्वमात्र-
सामान्यलक्षणाभेदात् काचिदेव दर्शननियामाश्रित्य तत्स्वरूपे^१ प्रतिपादयितये
वेदाद्यागमप्रसिद्धसाङ्ख्यप्रक्रियासमाश्रयणेन प्रतिपादयिष्यमाणक्षेत्रस्य स्वरूप
मुपक्षेप्तुमाह—

तत् क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि यतश्च यत्^२ ।

स च यो यत्स्वभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ३ ॥

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।

प्रत्यक्षापदेशेन हेतुमद्भिर्निनिश्चितम् ॥ ४ ॥

तत् क्षेत्रज्ञज्ञेयतयोपक्रान्तम्, क्षेत्रं यत् यदभिधानमित्यर्थः । तथा यादृ-
ग्वाद्देशेन प्रकारभेदेन स्थितं तत् सङ्क्षेपेणावधारय । तस्मिन् क्षेत्रे यद्वस्तु विकारि
विशिष्टकार्कश्यकरणत्वाद्विकारवत् विकारसयुक्तं तदपि शृणु । तथा यतश्च विकारिणो
यद्विकारभूतं वस्तुपपद्यते तदपि शृणु । तथा सै च क्षेत्रज्ञ एवमेव यो यत्पर्यायो
यत्स्वभावो यादृशश्च तत्सर्वं समग्रहेणोच्यमानमवधारय । अस्मै वस्तुन श्रुति
स्मृतिप्रसिद्धत्वप्रतिपादनार्थमाह—ऋषिभिः स्मृतिभिर्बहुधा बहुप्रकारं तत्र तत्र
स्मृतिशास्त्रेषु^३ गीतम्, तथा छन्दोभिर्विविधैर्वेदशाखाभेदेन नानैरुपै, अत एव

१ IO लक्षणभेदात्

२ IO रूपमेव प्रतिपादितव्यम् । वेदा

३ IO य

४ IO यत्प्रभावश्चे

BN^१ यत्प्रभावश्च

५ IO omits क्षेत्र

६ BS^१ कार्यकारण

७. All except BS^१ omit स

८ IO an l BN^१ क्षेत्रक्षेत्रज्ञ

९ BN and IO यस्य यस्य

१० All except BN स्मृतिप्रति

११ IO शास्त्रे

१२ IO omits नाना.. भेदेन

पृथक्पृथक् प्रकरणभेदेन गीतम्; अथसूत्रशब्देन रहस्यभागो वेदस्य वेदान्तसंज्ञं
 उच्यते; तस्य यानि पदान्यवान्तरवाक्यानि वैर्हेतुमद्विरूपपत्तिसंयुक्तैर्विनिश्चितं
 विशेषेण कृतनिश्चयम् । एवं वेदवेदान्तस्मृतिप्रसिद्धत्वमनेन वक्ष्यमाणस्य क्षेत्रादि-
 प्रतिपादकस्यार्थस्य प्रोक्तम् । तत्र यत् क्षेत्रं यश्च क्षेत्रज्ञ इति^१यदुक्तम्, तत्र
 शरीरं यैश्च तदज्ञः स क्षेत्रज्ञ इति प्रागेवोक्तम् ॥

स्वरूपं तैर्योर्मन्यमानो यादृगित्यादिना शिष्टं वक्तुमाह—

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिस्त्व्यक्तमेव च ।

इन्द्रियाणि दर्शकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः^२ ॥ ५ ॥

इच्छाद्वेषः सुखं दुःखं सद्भावश्चेतना धृतिः ।

एतत्क्षेत्रं समासेन सत्त्विकमुदाहृतम् ॥ ६ ॥

एतन्महाभूतादिवस्तुसमुदायात्मकं क्षेत्रं विक्षैरसंयुक्तम्, विकारग्रहणात्
 विकृतिभूतसंयुक्तमपि संक्षेपेण कथितम् । तत्र महाभूतशब्देन व्यापकत्वादिमहत्त्वे
 सति तन्मात्राण्येवोक्तानि वेदितव्यानि, यतः श्लोकार्धेन कैरेणभूतं पदार्थचतुष्टयं

१. IO संज्ञकस्यातीतस्य यानि

२. BN' सप्रतिपादिक

३. IO omits सत्र...प्रागेवोक्तम्

४. BS' तत्र क्षेत्रं शरीरं वेदकः क्षेत्रज्ञ
 इति

५. BN' omits यश्च तदज्ञः स

६. BS' adds अन्यो.

७. IO यत् उत्पद्यमानो

८. All except BS' गोचराः

९. IO वस्तुसंप्रसादात्

१०. IO विकारसंयुक्तं अनन्तविकार-
 संयुक्तं अनन्तविकारव्यापकत्वादि
 महत्त्वे सति

११. BN' करण

संगृहीतम् । तत्राहङ्कारः अस्मीति प्रत्ययः अस्मिताशब्देन कचिदुक्तः ; बुद्धिः निश्चयात्मकं ज्ञानं महत्तत्त्वमिति प्रसिद्धम् । तथाव्यक्तं गुणत्रयात्मकं प्रकृतिः । एतानि चत्वारि कारणभूतानि स्थूलादिक्रमेण निर्दिष्टानि । तानि च पृथिव्यादीनां भूतानां तन्मात्राणि कारणमहङ्कारः तैजसवैकारिकभूतादिभेदेन त्रिविधः । तत्र तैजसत्वेन मनसः कारणम् ; वैकारिकत्वेनेन्द्रियाणाम् ; भूतात्मत्वेन तन्मात्राणाम्—इत्यहङ्कारस्य त्रिविधगुणात्मकस्य कारणत्वम् । केचित्तु अहङ्कारतन्मात्रलक्षणस्य पदस्य महत्तत्त्वं कारणमाहुः । केचिदहङ्कारस्यैवेति । बुद्धेः कारणत्वात् बुद्धेश्च गुणत्रयरूपा प्रकृतिरव्यक्तशब्देनोक्ता कारणमिति कारणभूतवस्तुचतुष्टयप्रतिपादनेन यद्विकारीति प्रकृत्यन्तोऽर्थो^१ निर्णीतः । अत्र हि अव्यक्तं स्वाधिकारापेक्षया मूलकारणम् ; अहङ्कारश्च बुद्धिर्कार्यः सन्निद्रियादिकारणम् ; तन्मात्राणि अहङ्कारकार्याणि, बुद्धिकार्याणि वा पृथिव्यादिकारणमिति चतुर्णामपि कारणत्वाद्विकारित्वम् । अथ कार्यवर्गं प्रतिपादयितुमाह—इन्द्रियाणि पञ्च ; बुद्धीन्द्रियाणि धोत्रादीनि प्रसिद्धानि ; पञ्च वागादीनि कर्मेन्द्रियाण्यपि ; तत्त्वं मनश्चैकादशं संकल्पविरूपात्मकं पञ्चेन्द्रियगोचरः—इतीन्द्रियगोचरशब्देन यद्यपि शब्दादयो भूतगुणा उच्यन्ते, तथापि महामूतानां स्वगुणोपलब्धिद्वारेण स्वरूपोपलब्धिनिन्द्रियगोचरशब्देन स्थूलान्येव भूतान्युक्तानि । यतः षोडशकोऽसौ

१. IO and BS* त्मका

२. BN* पृथिव्यादिभूतानां

३. BN* वैकारभूतात्मकभेदेन

४. IO मनः कारणं

५. BN* and BS* बुद्धेः कारणत्वं
IO बुद्धिः कारणं

६. IO कारणवस्तु

७. IO अर्थोऽसौतः

८. BN* and IO बुद्धिकारणः

९. IO omits कारणं.. पृथिव्यादि

१०. BS* त्रयाणामपि

११. IO and BS* लब्धेन्द्रिय

विकारवर्गः ; एष च कर्म एव, न कारणम् । एवं साङ्ख्यदर्शनप्रसिद्धा तत्त्व-
चतुर्विंशतिरेषा शरीरभावेन व्यवस्थिता क्षेत्रज्ञेयत्वात् क्षेत्रमित्युक्ता । इदानीं
तु दर्शनान्तरेषु तत्त्वक्रियाविशेषसमाश्रयणेन यथा यदार्थसंग्रहः कृतो भवति,
तस्य सर्वस्य प्रमेयत्वानतिक्रमादसत्पक्षे क्षेत्रज्ञत्वमेवेति प्रतिपादयितुमाह—इच्छे-
त्यादि । कैश्चिदिच्छाद्वेषमुखदुःखादय आत्मधर्मत्वेनाभ्युपगताः । ते वेद्यत्वात्
क्षेत्रमेव । तथा शरीरेन्द्रियादिसमुदायसङ्घातः चेतना, चेत्यतेऽनयेति कृत्वा ;
ज्ञानं बुद्धिर्बुद्धिर्बुद्धिः^१ । प्राणादिधारणानिवन्धनमहंप्रत्ययः प्रत्ययैः । एतत्सर्वं
वेद्यत्वानतिक्रमात् क्षेत्रमेवेत्यस्य श्लोकार्थस्य तात्पर्यम् । अत्र तु प्रमात्रैक-
स्वभावस्यात्मनः कथं प्रमेयत्वम्, कथं वा सर्वव्यवहारानुपपत्तिसिद्धानुसन्धातृ-
लक्षणस्वरूपस्य तस्यासंभवं, कथं वा देशकालाद्यनवच्छिन्नमहिम्नो यावज्जीव-
भावित्वम् ? इत्यादिनानाप्रवादप्रतिशेपाय बहवो विपश्चितः कृतपरिश्रमाः । सा
च तत्त्वस्य साध्यसाधनावस्थासन्दिग्धबुद्धित्वेदशानुत्तीर्णपुरुषविशेषविषयतया अस्यां
सिद्धान्तप्रकाशयामीश्वरानुग्रहाविर्भूतविशुद्धश्रद्धादिगुणपिशुनितसंशयादिदोषाभावनिर्म-
लपद्मोपदेश्यपुरुषविशेषविषययामुपन्यस्तौंया मतिकानुपपद्यते न किञ्चित्प्रयोजनम् ।
न हि स्वसिद्धं सुरसमाहारविशेषमास्वादयन्तं पुरुषं प्रति तत्साधनावस्थाप्रति-
पादनेन प्रस्तुताहारपैरस्यजननमात्रातिरिक्तः कश्चिदुपकारः संभवतीत्यकाण्डपाण्डित्य-

१. BN¹ एव कारणमेव सा-२. IO and BS² add यथा३. BS¹ क्षेत्रत्वमेव प्रति४. BN¹ बुद्धिर्बुद्धिः५. BN¹ and BS² omit प्रत्ययः६. BN¹ च७. All except BS¹ असद्भावः८. BN¹ साध्यमानवस्था९. BN¹ बुद्धिदशानु१०. BS² साया मति

प्रकृतनताण्डेवाडम्बरविडम्बितात्मना मौर्गो न गन्तव्य । तदेवं यैोक्तप्रक्रान्तं क्षेत्रलक्षणं तावत् निर्णीतम् । इदानीम् “सं च यो यत्स्वभावश्च” इत्युपक्रान्तक्षेत्रज्ञ-
लक्षणं निर्णीतव्यतया अंशशिष्यते, स च—“क्षेत्रज्ञं चापि मा विद्धि” इति
मुख्य एदैक क्षेत्रज्ञो विवक्षितः । तस्य “ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि” इत्यादिना
वितत्य लक्षणं वक्ष्यति ॥

सप्रति तु तादृशस्य क्षेत्रज्ञस्य उक्तस्य च क्षेत्रस्य यद् ज्ञानं सम्पक्-
समेदेन मुख्यज्ञानतया प्राक्प्रतिपादितम्, यादृग्गुणद्वारेणाभिव्यज्यते, सोऽभि-
व्यक्तिहेतुगुणगण एवै ज्ञानमिति प्रतिपादयितुमाह—

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।

आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मनिनिग्रहः ॥ ७ ॥

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च ।

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥

असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।

नित्यं च समचित्तत्त्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ९ ॥

१ All except BN¹ साण्ड्या दुर्भरविड

२ IO मार्गाऽनुगन्तव्य

BN¹ मार्गाऽनुगन्तव्य

BS¹ मार्गाऽनुसर्तव्य

३ IO योक्तप्रक्रान्त

BS¹ योपक्रान्त

४ IO समयो

५ BN¹ विशिष्यते

६ BN¹ omits this word

BS¹ and IO क्षेत्रज्ञस्य

७ BN¹ वेदन

८ IO मुख्याज्ञानतया

९ IO सोऽपि व्यक्ति

१० BN¹ हेतु

११ IO and BN¹ एवं

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।

विविक्तदेशसेविच्चमरतिर्जनसंसदि ॥ १० ॥

अध्यात्मज्ञाननिष्ठत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ११ ॥

संपैर्पादिदोषप्रसक्तस्य प्रसिद्धपुरुषान्तरानुष्ठीयमानसदाचारानुकरणे सङ्कल्पो-
पमान इत्युच्यते । स चानुष्ठितस्यापि रात्राचारमात्रस्य संसारश्चअपातकलतामा-
बहलासुरसर्गभागजनविषयो महान् दोषः । तथा चोक्तम्—

“मानाग्निहोत्रमुत मानमौनं मानेनाधीर्त्तमुत मानयैज्ञः ।

चत्वार्येतान्यभयंकराणि भयं प्रयच्छन्त्ययथाकृतानि ॥” इति ।

चत्वार्यग्निहोत्रादीनि वस्तूनि आथमधर्मरूपाणि शास्त्रचोदितत्वादनुष्ठीयमानान्य-
भयं तावत्कुर्वन्ति । मानादिदोषदूषितचित्तत्वेन कृतानि प्रत्युत महद्भयमनुष्ठातुः
फलन्तीत्यपि ह्यस्य श्लोकस्यार्थः । एवंविधो मानो विद्यते यस्य ॥ मानी ; तस्य
भावो मानित्वम्, तदभावोऽमानित्वम् । शुद्धसङ्कल्पत्वं नाम गुणो ज्ञानाभि-
व्यक्तिहेतुत्वात् ज्ञानमित्युक्तम् । एवमेवादम्भित्वम् । दम्भो हि मानादिदोष-
दूषितसङ्कल्पत्वे सति दृष्टमात्रफलतया सदाचारानुष्ठानं ध्याजेन धर्माचरणमित्यर्थः ।
स विद्यते यस्यासौ स दम्भो मिथ्याचारः, तस्य भावो दम्भित्वम् ; तदभावो

१. IO संपत्वादि

२. BN' प्रयुक्तस्य

३. BN' सकलभोगान

४. BS' धीतयुत

५. IO मानज्ञानं

६. IO सगुणे

अदम्भित्वम्, सम्यक् क्रियानुष्ठानमित्यर्थः । तदपि पूर्ववत् ज्ञानमेव । तथा हिंसा हि शास्त्रीयनियमनैरपेक्ष्येण द्वेषलोल्यादिप्रयुक्तस्य प्राणिना जिघासा, तदभावोऽहिंसा, निसर्गतः सर्वमृतेषु कर्णार्द्रचित्तत्वादनभिद्रोहः, तदपि ज्ञानम् । तथा क्षान्तिं परैरभिद्रुह्यमानस्य सत्यपि प्रतीकारसामर्थ्ये स्वभावतः प्रशान्तचित्तत्वात् वाङ्मनः कर्मभिरविकारित्वम्, सापि हि ज्ञानम् । नन्वहिंसाज्ञानयो र्यदि ज्ञानत्वम्, तत्कथं तत्त्वज्ञानोपदेशविषयत्वेन परिगृहीतस्यार्जुनस्य यज्ञ-सङ्ग्रामादिक्रियानुष्ठाने नियुज्यमानस्य तद्गता हिंसा क्षान्तिश्चानुष्ठेयत्वेनोपदिष्टा ? उच्यते । यथोक्तज्ञाननिष्ठस्यावश्यानुष्ठेयस्वकर्मभावेनागस्थिता हिंसा क्षान्तिश्च हिंसैव न भवति, न चाक्षान्तिरित्युक्तमेव प्राक् । आर्जवमृजुत्वम्, यथ-हृदयं वाङ्मनः प्रवृत्तिहेतुरकुटिलता, यदेव प्रज्ञसन्ति “सर्पं जिह्मं मृत्युपदमार्जवं व्रक्ष्य पदम्” इति, तदपि ज्ञानम् । एव पञ्चैते धर्माः परमेधरानुग्रहसूचक-दैवसर्गभाजो नान्यस्य प्रक्षीयमाणसदसत्कर्मसन्तानस्य ससारस्वरूपप्रत्यवेक्षायोग्य-प्रज्ञस्य सहसैव जायन्ते । ते च तद्बृहदयकृतप्रतिष्ठस्य ज्ञाननरोन्मूलसन्तति-स्यैनीयास्तयुक्तस्य पुरुषस्यानुग्रहशक्त्या कल्याणमित्रसस्तवादिना प्रेर्यमाणस्या चायोपासनं सद्गुरोराधनं नाम धर्मो य उच्यते स ज्ञानम्, ज्ञानतरो किलासौ

१ IO omits सम्यक् . तथा

७ IO omits this word

२ IO and BN हिंसा नाम सा

८ IO बाह्यात्मनः प्रवृत्ति

३ BN¹ दियुक्तस्य९ BS¹ सूचका

४ IO अविहारितं

१० IO प्रत्यवेक्ष्य योग्य

५ IO omits क्षान्त्यो हिंसा

११ BN¹ स्मरणनीया

६ IO जुष्टेयो

छन्दस्स्थानीयो^१ धर्मः पठन्तरीयका शौखा प्रधानकल्पा जमी धर्माः प्रादुर्भवन्ति । तद्यथाशौखाधिगमपुर सरः सस्कारविशेषः, तथा हेयोपादेयवस्तुविषयो विवेको विज्ञाततत्त्वरूपस्य हेयापवर्जनपूर्वमुपादेयानुष्ठानौमुख्यत्वमाचार्योपासनात् । एवं-विधधर्मादये सति पादवपुष्यभ्यानीया शौचादयो जन्मादिदोषदर्शनपर्यन्ता धर्म-विशेषा समुन्मियन्ति । तत्र विशिष्टक्रियानुष्ठाने प्राप्ताधिकारस्य कल्याणहेतुपु-तासु तासु क्रियास्वासक्तचित्तस्य तद्रूपैः सम्बध्यमानस्य प्रथमः शौचो^२ नाम गुणः, सर्वक्रियाणां तत्पूर्वकत्वाच्च । तच्च द्विप्रकारः बाह्यमाभ्यन्तरं च । तत्र बाह्य-मधिकारिदेशकालाद्यवस्थापेक्षया नियतेतिवर्तय्यतया गूर्जलादिना दुष्टद्रव्यगन्ध-लेपाद्युपासनपर्यन्ता मृजा, आभ्यन्तरं घ्राणनिवृत्तो सत्या गुदोऽस्मीति निर्विच्छिन्ना-प्रतिपत्तिः, या भावशुद्धिमित्याहुः । एतच्च शौचं फायवाङ्मनोनिर्गत्याना तप-स्याध्यायध्यानादीना गुणान्तराणामुपलक्षणं वेदितव्यम् । अथ स्थैर्यं संशयादि-दोषनिवृत्त्यानुष्ठेयेष्वर्थेष्वचैच्चरता । तस्मिंश्च सत्यात्मविनिग्रह आत्मनोऽन्त-करणस्य निपिद्वादिपयाद्विनिग्रहो नियमनम् । ततश्चेन्द्रियार्थेषु क्षयातिशयादि-दोषदर्शनाद्वैराग्य रागदोषरहितत्वम् । तत्रैकैर्पसमासादनात् सत्त्वान्तरेषु गुणेष्वपि पर्यवस्यति । तस्मिंश्च तादृशे गुणे सत्यनद्वन्द्वार ईदृशोऽस्मीति दुरभिमानाभावः ।

१ IO स्तम्भस्थानीय

२ BN शापनीयोऽमी धर्मः

३ IO omits शाखा धर्मा

४ IO BN¹ and BS¹ शास्त्राधि-५ BN¹ अनुष्ठानोमुख

६ IO omits क्रिया ..सर्वे

७ BS¹ शौचं

८ IO मज्जनादिना

९ BN¹ चुपासन

१० IO adds नाम

११ IO अचरता

१२ BN¹ प्रकर्ममासादयत्सत्त्वा-

IO प्रकर्म समासादयेत्

यदि वा शरीरादावहमसीति प्रत्ययनिवृत्ति । ततश्च जन्मादिदोषप्रभवस्यैव दुःखस्य महादोषस्यानुदर्शनम् पृष्ठतो^१ नित्यणम् । तद्यथा गर्भवासादिनिरति-
शयकेशानुभवादिकं जन्मनो दुःखम्, प्राप्तशरीरगृहस्थावश्येभ्यो मरणदुःखम्, तथा
सति शरीरे वार्धक्यरोगादिदुःखमिति । शरीरत्वं नामादिमध्यान्तावस्थासु दुःख-
मयमेवेति विवेकस्योपरिहृत्य स्वपरविषयत्वेन विवेक्तुं क्षमं, यथोक्तम्—

“प्रज्ञाप्राप्तादमारुह्य अशोच्य [च्यान्] शोचतो^२ जनान् ।

भूमिष्ठानिव शैलस्य सर्वान् प्राज्ञोऽनुपश्यति ॥ ” इति ।

तथाविधस्य च स्वर्गादिफलेषु क्रियाविशेषेष्वसक्तिरसङ्ग औदासीन्यम् ।
तथा दृष्टमुल्लेखेषु सुतकलत्रभावनादिष्वनभिपन्न सर्वस्वग्रहपरित्याग^३ । एता
च दशा प्राप्तस्तेष्टानिष्टोपपत्तिषु प्रियाप्रियपदार्थप्राप्तिषु सतीषु समचित्तत्वं हर्ष-
शोकादिविकाररहितान्तं करणत्वम् । एवमेव तस्या ज्ञानतरोर्नानाविधपल्लवपुष्प-
स्थानीयाया गुणसामग्र्या निवृत्ताया फलस्थानीया मयि भक्ति उपासा । कीदृशो
अत्र्यभिचारिणी निरपाया । केन हेतुना ? अनन्येन योगेन^४ अन्येन यथा-

१ IO omits अहं

२ IO and BN¹ add अनु

३ BS¹ इवमावि

४ IO and BN¹ omit वार्धक्य

५ BN¹ शरीरत्वं

६ IO विवेकस्योपरिहृत्य

७ BN¹ शोच्यते

IO and BS¹, शोचते

८ BS¹ and BS² त्यागज्ज्ञाता

९ BN² विनास

१० IO योगेन यथा-

This is noted as an alter-
native reading in BS¹

BN¹ विवेकस्योपरिहृत्यः

This too is noted as an
alternative in BS¹.

प्रतिपादितमत्त्वरूपव्यतिरिक्तेन वस्तुना योगः सम्बन्धोऽन्ययोगः ; तदभावोऽनन्य-
योगः, तेन । किमुक्तं भवति ? सर्वभावानां मत्त्वरूपाव्यतिरिक्तत्वदर्शनं ज्ञानतरोः
फलभूता मुख्या भद्रक्तिः । सा हि क्षुर्वी ज्ञानित्वस्या भक्त्यवस्था । यथोक्तं
प्राक्—“ज्ञानी त्यालैव मे भैतः” इति । तस्यां च सत्यां विविक्तदेशसेवित्वं
विविक्तदेशस्य तादृशनिरुत्तरमक्तिरसामृताह्लादविभ्रकारिचेतनाचेतनयस्तुरहितस्य
गिरिगुहापुष्पसरित्पुलिनगुप्तगृहादिदेशस्य सेवित्वं भजनशीलता तद्धिपरीतायां जन-
संसदि चितव्युत्थानहेतुलोकसमायामरतिरुद्धेगः, तत्पद्मिरणमित्यर्थः । तथा
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वम् अध्यात्ममालम्बि यत् ज्ञानं परमात्मस्वभावसंवेदनं तन्नित्य-
मव्यभिचारि यस्य स तथा, तस्य भावस्तत्त्वम् ; तस्मिंश्च सति तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं
तत्त्वस्य परमात्मस्वरूपलक्षणस्य परस्य भावस्य ज्ञानं बोधः स्वसंवेदनानुभवः ;
पूर्वेण पदेन ज्ञानस्य सिद्धिं कल्पयन्ता उत्तरेण सिद्धत्वमेव प्रतिपादितम् । स
एवार्थः प्रयोजनं फलं यम्येति तस्यै दर्शनं साक्षात्कारो निरुत्तरा सिद्धिरित्यर्थः ।
एते विविक्तदेशसेवित्वादयस्तत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्ता धर्माः फलभूताया भक्ते-
रसस्यानीया इत्येतावती गुणसामग्री जैनमिति प्रोक्तम् । स्पष्टोऽर्थः । अत
उक्तात् गुणसमूहादन्यथाभ्येन विपरीतेन^१ प्रकारेण^२ मानित्वदम्भित्वादिना यत्

१ IO सम्बन्धोऽर्था योगः

२ IO and BS^१ रिक्तत्वे

३ IO गताम्

४ IO omits विविक्त...देशस्य

५ All except BN^१ स्यात्

६ IO विपरीततायां

७ IO omits परमात्म...तत्त्वस्य

८ IO पूर्वेण ज्ञानस्य सिद्धि

९ IO and BN^१ वन्मते

१० IO omits तस्य

BN^१ omits इति तस्य

११ BN^१ ज्ञानमित्यर्थः । स्पष्टोऽर्थः

१२ IO omits this word

१३ IO adds विपरीत

स्थितं तत्सर्वमज्ञानं ज्ञानविपरीतं चेद्वितीयम् । एतच्च पुरस्ताद्देवासुरसर्गकथन-
प्रसङ्गेन पुनरपि ज्ञानाज्ञानलक्षणं वक्ष्यति ॥

एवंविधेन च ज्ञानेन—

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते ।

ज्ञेयं ज्ञातव्यं यथोक्तेन ज्ञानेन फलतयावस्थितं^१ परमात्मलक्षणं वस्तु
तदिदानीं प्रवक्ष्यामि, तत्स्वरूपं प्रकर्षेण कथयिष्यामि ; यद्बुद्ध्वा अमृतमविनाशि
स्वरूपमश्नुते व्याप्नोति ॥

नैन्यनन्यसंवेद्यस्य सर्वसंवेदकत्वभावस्य कथमिदन्तावसेयवस्त्वन्तरवत् ज्ञेय-
त्वेन व्यपदेशः कृतः । सत्यं न तस्य यस्तुन परमार्थतो ज्ञेयता संभवति ;
किन्तु आसुरावस्थायां ज्ञातृज्ञानज्ञेयविभागात्मकत्वादुपचारेण ज्ञेयशब्दस्तत्र प्रव-
र्तते, न तु ब्रह्मत्वेन रूपेण तस्य ज्ञेयता विवक्षिता । यतः ‘सोऽयमहम्’ इति
स्वात्मत्वेन प्रत्यग्मर्श एव तस्य ज्ञानम्, तद्वत् ‘अहमिदं वेद्यं’ इति व्यतिरेकेण
तत्स्यैकस्यानुभवितृत्वमात्रलक्षणस्य तत्त्वस्यावगमः संभवति ॥

१. IO ततश्च

२. BN¹ वसितं

३. IO यद्बुद्ध्या.

४. IO and BN¹ न त्वन्य

५. IO प्रवर्तितुं शक्यं न तु

६. IO सोऽयमहमिति

७. IO omits तस्य ज्ञाने

This is noted as an
alternative reading in
BN¹.

तथाविधान्येव तद्विशेषणान्याह—

अनादिमत्परं ब्रह्म न सन्नासत्त[सत्तन्नाम]दुच्यते ॥ १२ ॥

सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिगिरोमुखम् ।

सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १३ ॥

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।

अमक्तं सर्वभूच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १४ ॥

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।

सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तेत् ॥ १५ ॥

अविभक्तं विभक्तेषु विभक्तमिव संश्लिप्तम्[च स्थितम्] ।

भूतभर्तृ च तद् हेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १६ ॥

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।

ज्ञानज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥ १७ ॥

किं तदज्ञेयमिति ससंज्ञं निर्दिशति—परं ब्रह्मेति । परमार्थतः सर्वस्य वस्तुनो ब्रह्मरूपत्वे स्थिते यज्ज्ञेयतया संप्रत्याभासते, तदपरम्; यैतु ज्ञातृमात्र-

१. All except BS¹ पाणिपादान्त

२. BN¹ निर्गुणो

३. BS² यत्

४. IO च भूतेषु This is an alternative reading in BS².

५. BN¹ and BS² वेष्टित

६. IO omits स

BN¹ हेयसंज्ञमिति निर्दि

७. All except IO यत्तज्ज्ञातृ

स्वरूपम्, तत्परं ब्रमेत्युक्तम् । कीदृशं तन्^१ अनादिमैत् । इदं वेद्यं वस्तु
 सर्वक्षेत्रज्ञसाधारणं पृथिव्यादिरूपं विषयतया व्यवस्थितम्, तथा प्रतिपञ्च शरीर-
 तया व्यवस्थितम्, उभयव्यपैतया प्राक्प्रतिपादितं कारणापेक्षतया सर्वमादि-
 नत् आगमापायधर्मकत्वादि कोट्यवच्छिन्नमपि तद्विपरीतं तत्त्वैरणान्तरनिरपेक्ष-
 सद्भावमनादिमत्सरं ब्रमेत्युक्तम् । अन्यच्च कीदृशम्^२ न सत् । इह यदिन्द्रियै-
 र्पाश्चाभ्यन्तरैरिदमिति गृह्यते, तन्मायीयैः प्रमातृभिः सदिति प्रतिपद्यते, धर्म
 तु प्रमात्रैकत्वभावत्वात्सर्वेन्द्रियगोचरभूतं तथा सन्नं भवति, न चेवमसत्तदुच्यते,
 यत् एवमपि सत्त्वेन प्रतिपन्नस्य सर्वस्य वस्तुनस्तथावभासकत्वात्तदेव सद्भावं
 कारणम्, कथमसदिति वक्तुं शक्यम्^३ अत एव तस्य परमार्थसदेकप्रमातृ-
 रूपस्य विश्वरूपत्वं प्रतिपादयितुमाह—“सर्वतः पाणिर्पादः तत्” इत्यादिना ।
 सर्वेषां क्षेत्रज्ञानां यानि पदादीनि कर्मेन्द्रियाणि, ध्यानि चै^४ चक्षुःश्रोत्रादीनि
 बुद्धीन्द्रियाणि सत्त्वित्वाद्यैः ज्ञानसाधनत्वेन व्यवस्थितानि, तान्यसाधारणकर्तृज्ञातृ-
 शक्तेरेकस्यैव तस्यै विधेःत्मनः शक्तिभेद इति तात्पर्यम् । यत् आह—

१ IO सदितं वेद्यवत्

२ IO रूपविषय

३ IO omits रूप

४ BS^१ त्वादन्तं तत्त्वान्तकोट्यवच्छिन्नमपि is noted as an alternative reading
 IO त्वादि कोट्यवच्छिन्नमतया तत्त्वोत्पत्त्यवच्छिन्नमपि
 BN त्वादवच्छिन्नं तत्त्वान्तकोट्यवच्छिन्नमपि

५ BN^१ ब्रह्मत्वमात्रैक

IO ब्रह्म तु सर्वकत्वभाव

६ BN^२ रूप७ BN^३ and BS^३ पादान्तमित्यादिना८ IO and BN^४ पदादीनि

९ IO omits यानि

१० IO and BN^५ omit च११ BN^६ क्रियासाधन१२ All except BS^७ add एव

१३ IO स्वात्मनः

All except BS^८ तु कारणं

“सर्वमावृत्य तिष्ठति” इति; एकमेव तत्त्वं सर्वमिदं जगत् कर्तृतया ज्ञातृतया च व्याप्य वर्तते इति । अत एवाह—“सर्वेन्द्रियगुणामासम्” इति; यानि नानाक्षेत्रजसम्बद्धत्वेनावभासमानानि सर्वाणि बाह्याभ्यन्तराणीन्द्रियाणि, तेषां शब्दादिविषयावभासकत्वादयो ये गुणा भर्मास्तानवभासयति प्रकाशयति, यत्तेत्थोक्तम् । स्वयं तु सर्वेन्द्रियवर्जितम्; न हि तस्य मायावभासितावच्छिन्नैस्वरूपक्षेत्रजवन्नियतेन्द्रियाधीनं ज्ञानमित्यर्थः । तथा असक्तं विशुद्धचिन्मात्रैकस्यभावव्यवस्थितत्वाद्वैद्यरूपेण प्राकृतं प्रपञ्चेन मिश्रीभूतम् । अथ च सर्वभृत् सर्वं विभक्तिं धारयति यत्; तत्र हि तत्त्वे वेद्यज्ञातिरिक्तस्य भावेऽपि सर्वमिदमवस्थितम्, तद्विना कस्यचिदपि स्वरूपलाभाभावात् । अत एव निर्गुणं गुणेभ्यः सत्त्वादिभ्यः प्रकाशप्रवृत्तिनियमात्मकेभ्यः सर्वसुखदुःखमोहवृत्तिभ्यो निष्क्रान्तं तेभ्योऽत्यन्तव्यतिरिक्तैस्वरूपम्; न हि ब्रह्म अनित्यसुखाद्यात्मकं भवति, केवलमाकाशमिव सूर्यात्परजस्तिमिरादिमिस्तैस्तैर्गुणैस्त्यन्तासंस्पृष्टस्वरूपमपि, तत्त्वविचारशून्यैः प्रमातृमिस्तद्वत्तया गृह्यते । वस्तुतस्तु गुणैर्भोक्तृत्वाद्गुणानुमविष्टतया

१. IO जगत्कर्तृकत्वा

BN' जगत्कर्तृज्ञातृतया व्याप्य

२. BN' भासत्वादयो ये गुणधर्माः

३. IO and BN' यत् तथोक्तं

४. IO वच्छिन्नं स्वरूपक्षेत्रजनियतेन्द्रियाधीनं ज्ञानं

५. IO मायकत्वमात्र

६. IO य. सर्वत्र सत्सर्वं

७. IO तत्त्ववेदे व्यति

८. IO प्रकाशवृत्तिः

९. IO सुखमोहादिवृत्तिभ्यः

BS' सर्वदुःख

BS' सुखमोहवृत्तिभ्यः

१०. IO रिक्तं स्वरूपं

११. BN' गृह्यन्ते

१२. BN' omits गुण

IO गुणानुमविन्

भुङ्क्ते, न तु तैस्तत्सैवरूपमाश्रीयते । अत एवानवच्छिन्ननिजमाहोत्म्यविश्वरूपैत्या-
दाकाशमिव घटादीनां सर्वभूतानां चराचराणां वहिर्ज्ञेयभावेर्नान्तर्जातृभावेन चाव-
भासमानमपि परमार्थतः सामान्यसंविद्वत्त्वमावमेवैकं^१ तत्त्वं व्यवस्थितम् । देहादि-
प्रत्ययन्यन्वयानमात्रकृतो यास्याम्यन्तरव्यपदेशः । अत एवाह नित्यनिश्चलस्वभाव-
मात्रप्रतिष्ठितत्वादचर गतिधर्मविवर्जितम् । सर्ववस्तुवेदकतया नित्यप्रसूतशक्ति-
त्वाच्चरं गमनशीलमिव । तथा इदन्तावसेयसर्ववस्तुविलक्षणस्वरूपत्वात्परमसूक्ष्मम् ;
तत्तत्साच्च सौक्ष्म्यात्कारणादविज्ञेयमित्यनवधार्यम्बरूपम्, अत एव सर्वप्रमातृणां
ज्ञेयत्वाभावात् दूरस्थमतिविप्रकृष्टम्, अथ च तद्विना कस्यचिदपि ज्ञानस्य कर्मणो
वार्थ्यनुपपत्तेः सर्वेषामन्तिकेऽभ्यांशे स्थितम् । तथा विभक्तेषु देवमनुष्यतिर्य-
गादिभ्योत् परस्परभिन्नेषु वस्तुषु सामान्यसंविदाभक्तत्वेनाविभक्तमभिन्नैकस्वरूपम् ;
अथ च विभक्तवच्च स्थितम्, भेदेनावभासमानत्वात् । तैथै तत्तत्त्वं भूतमर्तुं सर्व-
भूतानां तथै तस्य रूपस्यावस्थित्येकहेतुत्वाद्भारकम् । तथा प्रसिप्यु संहारशक्ति-
युक्तत्वात् प्रसनशीलम् । तथा प्रभविष्यु उत्पादनहेतुत्वात् स्थितिप्रलयसर्गकारण-

१. IO तत्तत्स्वरूपमाश्रियन्ते

BN² तत्तत्स्वरूपमाश्रियन्ते

२. IO माहात्म्यं विशुद्धाकाशमिव

३. BN¹ omits रूप४. BN¹ भावान्

५. IO एकवत्

BN एकं तत्तत्

६. BN¹ an¹ BS² निर्मल

७. IO omits च

८. BN¹ अवधार्य

९. IO वायुपपत्ते

१०. IO and BN¹ omit this word; but BN¹ reads त्यागे instead.११. IO तिर्यगादिषु भिन्नेषु
BN¹ तिर्यगादिषु यत्परस्पर१२. IO तथा तत्त्वं भूत
E¹ तथा तत्त्वं भूतं१३. IO and BN¹ omit तस्य

मित्यर्थः । तथा ज्योतिषा सैरादीना प्रकाशकाना प्रकाशहेतुवाज्ज्योति
प्रकाशकम्, तौनि हि जगद्वाक्प्रकाशकान्यपि सक्तिप्रकाशप्रकाश्यानि, अत
एव तमसः परमुच्यते । यद्यत्प्रकाशश्च तत्तत्त्वयप्रकाशत्वकत्वात्तमोरूपम्,
तस्मात्तत्त्व पर सर्वप्रकाशैकरूपत्वात्प्रकृष्ट^१ इतिरिच चा । तथा ज्ञानज्ञेय ज्ञानेन
यथाप्रतिपादितस्वरूपेणोपायेन ज्ञेयम्, आत्मतया प्रत्यभिज्ञेयमित्यर्थः । यतो
ज्ञानगम्य ज्ञानं विना तथा विषयीकर्तुंशक्यम्, परमार्थतस्तु सर्वस्य कस्याचित्प्रमा
तुर्हृदि हृदये रागेतृप्तया विशेषेण मितम्, सिद्धायम्याया तथा स्वसवेदनसन्नेद्यत्वात् ॥

उपसहरति—

इति क्षेत्र तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।

मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भक्तानां योपपद्यते ॥ १८ ॥

इत्येतावता ग्रन्थेन क्षेत्रं महाभूतानीत्यादिनां प्राकृतभावमयं शरीरम्,
तथा अमानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तर्धर्मरूपं ज्ञानम्, तथा—“क्षेत्रज्ञं चापि
मा निद्धि सर्वक्षेत्रेषु” इत्यादिना मुख्यक्षेत्रज्ञरूपं ज्ञेयं तत्त्वमिति प्रधानं पदैर्ध

१ All except BS and 1 सात्त्विक

७ BN विना कृत

२ IO न हि

८ IO शरीरे

३ BN omits तत्

९ IO and BN omit ज्ञानार्थ

४ IO ह्यति

BS' notes a similar alter-
native

५ IO सवेद्य तथा विशेषे

BN संवेद्यतया विशेषे

१० IO omits ज्ञान

६ IO and BN सिद्धयवस्थायां

११ IO नदर्थप्रय

अयमेतदुक्तम् । यतो गैर्लुको मदनुग्रहादेव मत्सपर्यापरैः एतत्तितयं ज्ञात्वा
मद्वावायै मत्स्वरूपसमापत्तये उपपद्यते उपपन्न. समर्थो भवति ॥

अथ यदेतदत्र ज्ञानमुपदिष्टम्, तेन प्रकृतिक्षेत्रज्ञपरमात्मलक्षणं पदार्थत्रयं
निर्णीतमिति संग्रहेण क्रमेण प्रदर्शयितुमाह—

प्रकृतिं पुरुषं चैव निद्वयनादी उभापि ।

विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिमम्भवान् ॥ १९ ॥

यैषा प्रकृति सप्तमे विषयभावेन, संप्रति शरीरभावेन विभज्य प्रति-
पादितस्वरूपा, तथैव य पुरुषो विषयित्वेन शरीरित्वेन प्रतिपादित, एतावेवा-
न्योन्यसम्बन्धत्वेन अर्नादी विद्धि जानीहि । न ह्येतयोरेकतासम्बन्धस्य पूर्व-
कोटिरुपलभ्यते । जानातु यथोक्तस्वरूपादन्तकोटिरस्त्येवानयो. । एवमनादित्वं
सम्बन्धस्येत्यत्र तात्पर्यम्; न तु समशीर्षिक्या नित्यत्वप्रतिपादनम्, यतः प्रकृते-
र्बोधत्वादुदयव्ययधर्मयोगित्ये सति प्रबोद्धेनित्यत्वम् । पुरुषस्य तु परमार्थत

१. BN' मद्वावा

२. BN' and BS' परजातत्रितय

३. BN' adds मत्स्वरूपाय

४. IO परमार्थत्रय

५. BS' सम्बन्धेन

६. IO omits this word.

BS' notes it in the
margin

७. IO एतयोरेव सं.

BN' एतयोरेव सं.

८. IO omits स्य पूर्व...सम्बन्ध

९. BN' रूपा लभ्यते

१०. IO उभयधर्म

११. IO प्रबोद्धे

१२. IO omits पुरुषस्य...नित्यत्वं

संवित्पत्वात् कूटस्थनित्यत्वम् । अत एवाह—विकारान्महदादीन्, गुणांश्च
सत्त्वादीन् वैशैक्यभावान् प्रकृतिसंभवान् प्रधानकारणाद् जानीहि ॥

एवं सामान्येन प्रकृतिपुरुषयोः स्वस्य प्रतिपाद्य इदानीं यथा प्रकृति
प्रतिपुरुषं नानाशरीरभावेन सम्बद्धा, पुरुषश्च प्रतिशरीरं नानाक्षेत्रज्ञभावेन यथा
सम्बद्धः, तथा प्रतिपादयितुमाह—

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।*

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २० ॥

कार्यं महामूलाध्यात्मकम्, कारणानि बाह्यान्तराणीन्द्रियाणि इति
शरीराध्यात्मकं समूहः कार्यकारणशब्देनोच्यते । तस्य कर्तृत्वे तावन्मात्रे निर्वि-
ष्टाहं प्रत्ययरूपे प्रकृतिरव्यक्तं हेतुः कारणम् । सा हि शरीरात्मना व्यवस्थिता
सती सत्त्विविष्टाहं प्रत्ययनिमित्तम् । तथा सुखादीनां वैधत्वात् भोग्यानामात्मनो यो
भोक्तृत्वमिमान् तत्र वैधक्यभावत्वात्पुरुष एव कारणम् ॥

सति पुरुषप्रत्यये सुखदुःखात्मनो भोग्यस्य विषयस्यम् । पुरुषस्य च
विषयित्वव्यपदेशः कुतः ।

पुरुषः प्रकृतिर्यो हि श्रुक्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।

कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदमचोनिजन्मसु ॥ २१ ॥

१. BN¹ क्षभावान्

३. IO omits धादि

२. IO and BN¹ omit प्रति

४. BS¹ मात्रयिष्ठ

यस्मात् प्रकृतौ नानाकार्यकारणात्मकशरीरभावेन परिणते प्रयत्ने स्थिते^१
 मायावशात् तावन्मात्राहङ्कारावष्टम्भेन वर्तमानः प्रकृतेः संभूतान् गुणान् सत्त्वादीन्
 सुखाद्यात्मना परिणतान् मुङ्क्ते, वेदकत्वेन विपयीकरोति । यतो महामूतगुणाः
 शब्दादयः सुराद्यात्मना वेद्यत्वमापन्नाः पुरुषस्य विषयत्वव्यपदेशहेतवः, एवं शरीर-
 शरीरिभावेन विषयविषयिभावेन च प्रकृतिपुरुषयोरविवेकजः सम्बन्धः । ततश्चाम्य
 पुरुषस्य गुणेषु शरीरार्थात्मना विषयात्मना च यः सङ्गोऽहङ्कारममकारात्मको दृढः
 सम्बन्धः, तत्सतीषु सत्त्वगुणप्रधानासु असतीषु च रजस्तम प्रधानासु योनिषु
 उत्पत्तिकारणमूर्तिषु यानि जन्मानि पुरुषादिरूपतया संभवाः तेषु गुणसङ्ग एव
 कारणं हेतुः प्रकृतिपुरुषविवेकाभावमात्रनिमित्ता संसारिता पुरुषस्येत्यर्थः ॥

यत परस्य तत्त्वस्य देहेऽस्मिन् नानापुरुषसम्बन्धिनि द्विधा स्थिति-
 रित्याह—

उपेन्द्रानुमन्ता च भोक्ता[र्ता] भोक्ता महेश्वरः ।

परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥ २२ ॥

महेश्वर सर्वपुरुषैश्वर्यापेक्षया महानत्युत्कृष्टः ईश्वरः प्रभुः परब्रह्मशब्दा-
 परपर्याय स्वमायोद्भावितपुरैषैव्यपेक्षया देहेऽस्मिन् उपेन्द्रा भर्तानुमन्ता भोक्ता

१. BN^१ स्थितो

२. BN^१ ष्टम्भो वर्त

३. BN^१ समुद्भूतान्

४. IO omits सुराद्या...शब्दादयः

५. IO विपयि

६. IO and BN^१ omit आदि

७. IO omits मम

८. IO omits कारण...एव

९. BN^१ इत्यर्थे इत्याह

१०. IO उपदेष्टा

११. IO वर्ता भोक्ता

१२. IO पुरुषापेक्षया

१३. IO उपदेष्टा भोक्तानुमन्ता वर्ता
चेति

चेति व्यवस्थित । यत् प्रकृत्यादिमहदहङ्कारात्मना दृश्यत्वेनोपस्थापितमर्थं पुरुष पश्यति इत्युपद्रष्टासावित्युच्यते । तथा दृश्यमेव शरीराद्यहन्तया परामृपन् भैर्ता कार्यकारणस्याहन्तया धौरक स एव व्यपदिश्यते । तथा प्रकृत्या मतं ज्ञातं वेद्यत्वेन प्रतिपन्नम्, सुरादिविषयभूतं यस्तु पृथक् पुरुषो मन्यत इत्यनुमन्ता स उच्यते, ततश्च तस्यैव भोक्तृत्वव्यपदेशः । इत्थं साङ्ख्यप्रक्रियया पुरुषस्य शरीरित्वविषयित्वारोपो य उच्यते तत्र विप्रेकाभावः कारणम्, स च मायानिबन्धनः । यदा तु विद्योर्द्वयविवेकजज्ञानानिर्भावः, तदासावेवं पुरुष परमात्मेत्यभिधीयते, प्रमन्थतो यथाप्रतिपादिताद्वयचिदेकत्वभाववत्स्वरूपतयोच्यते ॥

एव प्रकृतिपुरुषेधरविवेकलक्षणस्य ज्ञानस्य फलमाह—

य एव वेत्ति पुरुष प्रकृतिं च गुणः गह ।

नैवेत्या वर्तमानोऽपि न म भूयोऽभिजायते ॥ २३ ॥

यो योगी एवमुक्तेन प्रकारेण पुरैष नानात्रैज्जरूपतयावस्थित प्रकृतिं च गुणैः सुखाद्यात्मनःप्रियभावेनावस्थिते सह वेत्ति स तत्त्वत्रयपरमार्थवेदित्वात् सर्वेणापि प्रकारेण तत्तद्गुणधर्मात्मकेन तत्तदाश्रमधर्मात्मकेन चैव वर्तमानः, तद-

१ IO उपदेश

२ BN कर्मा

३ IO परावाकारक व्यप

४ IO and BN प्रक्रमो यथा पुरुषस्य

५ IO omits विषयित्व

६ IO विशेष्याभिप्रेकज

७ IO तदा सखेव पुरुष

८ IO एन

९ BS¹ and BS² स यथा

१० IO omits पुरुष प्रकारेण

११ BS¹ च

नुष्ठातृतया तिष्ठन्नपि भूय पुनर्नाभिजायते न संसारी भवति, यथोक्तेन ज्ञानाग्निना संसारप्रसवहेतुना बीजस्थानीयानां कर्मणा दाहात् । यैथोक्तम्—

“वीजान्यग्न्युपद्रग्धानि नरो हन्ति यथा पुन ।

ज्ञानद्रग्मेस्तथा क्लेशैः नात्मा मपद्यते पुन ॥”

म्पदार्थ ॥

अत्र च आत्मनो दर्शने यथोक्तं ज्ञानमेव यद्यपि मुख्यनयोपायः, तथा-
प्युपायन्तरैर्गौणैरप्यसौ कथंचिद् गम्यते इत्यार्हः—

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।

अन्ये साद्रूप्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २४ ॥

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते ।

नैऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २५ ॥

केचित् सहजसिद्धतत्त्वज्ञाना निरुत्तरपरमेष्ठरानुग्रहमात्रं ध्यानेनात्मानं पश्यन्ति, यथोक्तमस्यैरूपानुसरणेन साक्षात्कुर्वन्ति । अन एव केन कं पश्यन्तीत्यभेदप्रतिपादनार्थमाह—आत्मनात्मानं^१ पश्यन्तीति । किमुक्तं भवति :

१ IO पुनर्न जायते

२ IO and BN¹ omit यथोक्त. .
स्यार्थः

This is read in the
margin in BS²

३ IO प्रमुख्य

४ IO The verse found at
the end of the com-
mentary on the previous
verse is written here

५ All except BN¹ वैव

६ IO omits this artha

७ BN¹ स्वरूपतानु
IO स्वरूपतानु

८ IO omits इति

९ BS¹ and BS² add आत्मनि

यत्राधिकरणे हृदयादौ ध्यानं कुर्वन्ति, येन चान्त करणेन कुर्वन्ति, यच्च ध्यानेनो-
पलभन्ते, तत्सर्वं ब्रह्मरूपतयैव प्रत्यवमृष्यन्तीति तात्पर्यम् । तथा च पराकाष्ठात्म-
ज्ञानस्य संप्रत्येतावर्ती योग्यतामात्रात् अन्ये साङ्ख्येन प्रकृतिपुरुषविवेकरूपेण
ज्ञानेनात्मानं पश्यन्ति ; अन्ये योगेन पातञ्जलदिप्रणीतविधिना समाधिना ; अन्ये
तु कर्मयोगेन यथोक्तज्ञाननिष्ठतया स्वर्मानुष्ठानरूपेण समाधिनात्मानं पश्यन्ती-
त्यात्मज्ञानस्य परापरभेदेन प्रकारद्वयमुपन्यस्तम् ; तत्र ध्यानेनेत्यादिना शुद्ध-
ज्ञानमात्रस्वैरूपतया उक्तः ; सा न कर्मयोगिनामारुहावस्था, यथोक्तम्
“योगानन्दस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते” इति । कर्मयोगेनेति समु-
च्चयात्मकत्वेऽपि कर्मप्रधानौ कर्मयोगिनामारुक्षावस्था, “आरुक्षोर्मुनेर्योगम्”
इत्यादिना प्रारूपप्रतिपादितेति द्विप्रकारः पर उपायः, साङ्ख्येन योगेन च
इति । अपर स्थूलभेदप्रतिपत्तेरनुमानात् । अन्ये पुन द्विप्रकारेऽप्युपाये
संप्रति योग्यतामावात् एवं यथोक्तेन प्रकारेणात्मानमजानन्तस्तावन्मात्रश्रद्धादि-
गुणयोगादन्येभ्यो दृष्टानुमितं तत् आप्तेभ्य श्रुत्वावधार्य आगममात्रशरणास्त-
मुपासते भजन्ते । तेऽपि तथाविधा श्रद्धालक्षणस्य सिद्धिबीजस्य क्षेत्रीभूता
सन्तो मृत्युमतितरन्त्येव अविनाशिनमात्मानं क्रमेण प्रतिपद्यन्ते, सत्यार्थाभिनिवे-
शित्वात् । यत् सत्यमसत्यं च द्वयमपि संभवति, विद्यानुगृहीताः सत्यमभि-

१. IO and BN' add तेन

२. IO प्राप्तः

३. IO omits पश्यन्ति...त्मानं

४. BN' omits रूपेण

५. IO रूपयोष्ठा

६. IO omits ययो...वस्था

७. BS' and BS' प्रशान्ताः

८. IO तावद्भसत्वादि

९. BN' मयं चासत्यं च

निविशन्ति^१ मायामोहितास्त्वसत्यम्; ते च तादृशमेव फलमाप्नुवन्ति । तथो-
चोक्तम्—

“अमृतं चैव मृत्युश्च द्वयं देहे प्रतिष्ठितम् ।

मृत्युमापद्यते मोहात् सत्यत्वेऽमृतमाहितम् ॥” इति ।

उक्तमेवार्थं स्फुटतरं प्रतिपादयितुम[मा] अद्यायपरिसमाप्तेरौह—

यावत्संभवति किञ्चित्[किञ्चित्संभ्रमति] मत्तं म्यावरजङ्गमम् ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् तद्विद्धि भस्तर्पभ ॥ २६ ॥

यावत्परिमाणमपरिच्छेद्येयं “किञ्चित्सत्त्वं केनचिद्देहेन युक्तं प्राणिजातं
सम्भवति विद्यते, तत्सर्वं क्षेत्रस्य शरीरभावेन परिणताया प्रकृते, तथा क्षेत्रज्ञस्य
नानाशरीरत्वाभिमानेन व्यवस्थितस्यात्मन संयोगादनादिप्रबन्धप्रवृत्तादन्योन्यसम्ब-
न्धाद्देतोर्विजानीहि । किमुक्तं भवति? अन्यपर्यवसानस्य नानाचराचरभाव-
रूपस्य प्रपञ्चस्याविचेतित्वरूपतया प्रकृतिपुरुषयो र्शरीरशरीरिभावैकतया
सम्बन्धो निमित्तम्, अत्र शरीरशरीरिणोर्विवेक आद्यः प्रकारः ॥

१. BN¹ निविशन्ते

२. BN¹ यथा

३. IO मृत्यु मपद्यते

४. IO क्षेत्रज्ञाद्

५. IO संजायते

६. BS¹ and BS² यावत्तत्

७. IO किञ्चित्

८. BN¹ शरीरत्वा

९. IO अस्य पर्यव.

१०. BS¹ omits शरीर

यथाप्रतिपादितस्य ज्ञानस्य तेन शरीरभाक्परिणतप्रकृतिविविक्तस्वरूपे
सुविज्ञाते आत्मनि वेदकैत्वमात्रैकलक्षणान्यभिचारात् सर्वक्षेत्रज्ञप्रतिपत्तिभ्रमनिवृत्तेः^१
योगी परमात्मनः स्वाभाविकैकदर्शनात् सम्यग्दर्शी भवतीत्याह—

ममं मर्षेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।

विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥ २७ ॥

सर्वेषु स्थौवरेषु जङ्गमेषु च द्विप्रकारेष्वप्यवान्तरभेदादर्नेन्तविशेषेष्वपि
भूतेषु ममं जन्मादिविकाररहितत्वात् निर्विशेषं कृत्वा, तिष्ठन्तं परमार्थनित्यत्वात्
सदा वर्तमानमीश्वरं स्वतन्त्रं परमात्मानं यो योगी पश्यति आत्मत्वेन प्रत्ययमर्शात्
साक्षात्कुरुते, स पश्यति; तस्यैव सत्यार्थदर्शित्वात् पारमार्थिकं द्रष्टृत्वम्;
तस्यतिरिक्तात्मनानात्यदर्शिनः सर्वे मिथ्यादर्शिन इत्यर्थः । कीदृशेषु भूतेषु
कीदृशं पश्यति^२ विनश्यत्सु विनाशान्तजन्मादिविकारभागिषु अविनश्यन्तं वेद-
कत्वमात्रादेकमात्मभावोद्गम्यमानम् । स हि तथाविधो योगी समुन्मिषितेन
धैर्योपवर्णितेन ज्ञानमयेन चक्षुषा प्रादुर्भावतिरोभावधर्मसैकल्येष्टांशविविक्तैस्वरूपं
वेदकैकलक्षणं परमात्मानं सर्वाविद्याभ्येकैत्वमात्मरूपेण साक्षात्कुरुन् सम्यग्दर्शनं
उच्यते; अन्ये तु विपरीतदर्शना इत्यर्थः ॥

१. IO वेदकमात्रैक

२. IO वृत्ते योगे

३. BN' जङ्गमेषु स्थौवरेषु

४. BN' अनन्तभेदेऽपि

५. BN' दर्शितत्वात्

६. IO सुवृत्तत्वं

७. BN' omits विनाशान्त

८. BN' भागेषु

९. IO भावाद्गम्यमानः

१०. IO यथोक्तवर्णितेन

११. IO and BN' add कर्म

१२. IO वेद्यांश

१३. IO एकतत्त्वमतत्वेन

BN' एकं तत्त्वमतत्वेन

स एव चात्मवानिति तत्र हेतुमाह—

समं पश्यन्^१ हि सर्वत्र समवास्थितमीश्वरम् ।

न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥ २८ ॥

यस्माद्यथोक्तेन प्रकारेण सर्वत्र प्राकृतभावभेदवर्गे^७ समं सामान्य-
संचिद्रूपतया तुल्यं कृत्वा समवास्थितं स्वभावन एव सम्यक् कृतप्रतिष्ठमीश्वरं प्रभुं
परमात्मानं पश्यन् प्रत्यभिजानन् कश्चिदेवात्मना स्वयमेवात्मानं मत्सम्यग्भावं न
हिनस्ति, अप्रत्यभिजानेन सन्तमेव भावं न प्रापयति । किमुक्तं भवति ? य एवं-
प्रतिपादितेन ज्ञानचक्षुषा क्षेत्रज्ञैर्ब्रह्मविचितं परमात्मानं न पश्यति, स^८ आत्मघात-
युक्तो मुग्यया वृत्त्या । यथोक्तम्—

“ योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चोरेणैत्मापहारीणा ॥ ” इति ।

कश्चैवविधे परमात्मस्वरूपं पश्यतीत्याह—

प्रकृत्यैव हि कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।

यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ २९ ॥

१ BN^१ यदयति

२ BN^१ प्रवृत्त

३ BS^१ ३३५ IO लक्ष्य

४ IO वने

५ BN^१ omits सामान्य

६ IO counts प्रत्यभि...हिनस्ति

७ IO अभाव

८ BN^१ क्षेत्रज्ञ

९ IO omits न

१० IO ममात्मघात

११ LN^१ चोरेण

१२ IO त्मानुरूप

प्रकृतिश्चेतनाचेतनविभागेन परापररूपा प्राक्प्रतिपादितद्विप्रकारा पर-
मेधरेच्छावशादेव क्षेत्रक्षेत्रज्ञभावेनानादिना सम्बन्धेन सम्बद्धा सती सर्वमिदं
जगच्चित्रं विरचयति । यथा च सप्तमे द्विप्रकाराया प्रकृते स्वरूपं प्रति-
पाद्योक्तम्—“एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय” इति, अस्मिन्नैध्याये
“यावत्किञ्चित्संभवति” इत्यादिना श्लोकेनैव एवायं ऽभिहितः । तदेवंरूपेया
प्रकृत्यैव केवलया क्रियमाणानि निर्वर्त्यमानानि नानाशरीरसम्बद्धत्वेनायभासमा-
नानि कृत्स्नानि कर्माणि विविधा. क्रिया य आत्मतत्त्वदर्शी पश्यति सम्यङ्
निरूपयति, स तादृशो योगी तथा तेन प्रकारेणात्मानं ब्रह्मस्वरूपं सत्य-
स्वभावं सर्वदा विशुद्धचिन्मात्रस्वरूपं स्वात्मन्येव स्वप्रतिष्ठं सन्तमकर्तारं परमार्थतः
सर्वक्रियासु व्यापृतत्वात्स्वरूपव्यतिरिक्तकार्यनिर्गतिप्रयत्नरहितं पश्यति । किमुक्तं
भवति : यथा क्षेत्रज्ञस्य प्रकृत्यभेदामिमानेन कर्तृत्वम्, न तथा परमात्मनः ।
तस्य हि स्वरूपप्रत्यवमर्षमात्रे मुख्या कर्तृता क्षेत्रज्ञस्य कर्तृत्वोद्भायनेन गौणीति
योऽयं कर्तृकार्यव्यपदेशः सर्वो भेदनिबन्धनः, भेदश्च मायामात्रविलसिततै, न
वस्तुसत्तामयलम्बते, तत एकस्य तत्त्वस्य अतिरिक्तैर्कार्यनिबन्धनं कर्तृत्व न
यास्तवमिति तात्पर्यम् ॥

१ IO adds अपि

२. BN' omits एव

३ IO and BN' रूपतया

४. IO omits विशुद्ध

५ BN' निश्चितप्रयत्न

६. IO and BN' शक्यं

७. IO भावेन गौणीति योग

८. BS' च IO सर्वभेद

९. IO and BN' सि

१०. IO व्यतिरिक्तादनि

इत्थु चै प्रकृतिपुरुषविभेकज्ञानौदनन्तर वास्तवजगत्क्षणेकतत्त्वविषये पर
ज्ञानमाविर्भवतीति प्रतिपादयितुमाह—

यदा भूतपृथग्भासमेकस्थमनुपश्यति ।

तत एव च विस्तार ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३० ॥

तदा तस्मिन् काले 'योगी ब्रह्म सपद्यते, यथोक्तपरंमात्मनि परमार्थसत्ये
एकस्मिन्तत्त्वे समापत्तिमाप्नोति । कदा ? यदा यस्मिन् काले विभेकज्ञाननैर्मल्यात्
सम्यक्प्रकाशमानसर्वगतैकक्षेत्रज्ञस्वरूपो^१ योगी भूतानां चराचराणामनन्तमेदानां
पृथग्भावमन्योन्यव्यतिरिक्तत्वमेकस्थं पश्यति एकस्मिन् परमात्मन्यभिन्नसवित्प्रकाश
मात्रे स्थिते^२ तदात्मकत्वेनैव वर्तमानं साक्षात्करोति । किमनेनोक्तं भवति ?
प्रकाशपदधीजुषा सर्वभावानां प्रकाशमानतामात्राधीनात्मस्वभावा वास्तवीं पर
प्रकाशैकरूपता तदनुभवति योगी^३ । यथा च सर्वमेकस्थं पश्यति, तथैव
यदा तत एवैकस्मात्तत्त्वाद्विस्तारं नानाभावमयं विभूतिरैतैस्तैः पश्यति, तदा
ब्रह्म सपद्यते । अनेनापि किमुक्तं भवति ? विवेकज्ञाननिष्णातनिर्मलमतिर्योगी

१ IO and BS^१ add स्थिते

२ BN ज्ञानान्तर

३ IO तत्त्वविपर्ययपर

BN तत्त्वविषय

४ IO यो योगी सपद्यते

५ IO omits परमात्मनि

६ IO and BN स्वरूप

७ IO and BN स्थितं

८ IO omits प्रकाश लाभानां

९ BN तमभावानां

१० BS यदात्र

११ All except BS add योन
मित्यर्थ

१२ IO स्मात्तस्माद्विस्तार

१३ BS^१ and BN विभूतिचैतन्यं

१४ BN विवेकज्ञान This is
noted as an alternative
reading in BS^१

१५ IO निर्णतमति This is noted
as an alternative read
ing in BS^१

यथैकस्मिन्तत्त्वे लीनम्, सर्वभेदैजातं तदग्नित् पश्यतीत्यर्थः, तथैव तदेवैकं तत्त्वं विश्वभौवभेदात्मना प्रसृतं तस्य सर्वात्मना भावनानात्वप्रतिपत्तिग्रभो विगलतीत्यर्थः । तैश्च चायमेवार्थः केनापि विपश्चितानुदितः —

“यत्सृष्टवत्त्वमसन्दिग्धं तदेकत्वाच्च भिद्यते ।

यदेकत्वमसन्दिग्धं तत्सृष्टवत्त्वाच्च भिद्यते ॥

यद्यत्सृष्टवत्त्वं सन्दिग्धं तत्सृष्टवत्त्वाच्च भिद्यते ॥” इति ।

तदेवनिधस्य परमात्मनो बहुस्योऽप्युक्तं लक्षणं प्रसङ्गात्पुनराह—

अनादित्वाभिर्गुणैर्ज्ञातं परमात्मायमन्ययः ।

शरीरस्योऽपि कान्तेय न करोति न लिप्यते ॥ ३१ ॥

अयं भगवान् परमात्मा परं तत्त्वं स्वभावेन एव सर्वत्र सर्वदा चान्याहृतं स्वभावं, ततश्च सर्वस्मिन् शरीरे स्थितिरनाधितैव, तथापि च तत्रस्योऽपि प्रतिपादितैकस्वरूपमात्रे संस्थितत्वात् करोति, न भिन्नकार्यनिग्रन्थनं कर्तृत्वमनुभवति । तैस्तैश्च का कथा कर्मफलानुभवस्येति न लिप्यते । यस्मादनादित्वात्

१ IO स्वकीजगत

२ IO omits विश्वं अतीत्यर्थः

३ IO ततश्च

४ IO This and the third
ardhas are omitted
BS² and BN¹ omit this
and the next ardha

५ BS¹ and BS²

यद्यत्सृष्टवत्त्वमसन्दिग्धं तत्सृष्ट-
वत्त्वाच्च भिद्यते

६ IO निर्मेकत्वात्

७ IO हतसद्भाव

८ B¹ and BS² तत्स्योऽपि

९ BN¹ मुक्तिवत्त्वात्

१० IO तच्च

त्सर्वकारणत्वात् अत एव निर्गुणत्वा गुणेभ्य उदयत्रयधर्मकेभ्यो निष्क्रान्तत्वात्
तद्विभक्तत्वभावत्वादययो गुणवद्ययेन विनाशरहित । यद्यप्यनादित्वमव्ययत्व च
क्षेत्रज्ञस्याप्युक्तम्, तथापि तस्य गुणमय्या प्रकृत्या सम्बद्धस्य तत्त्वरूपानुविधा-
यित्वात् तत्तदुदयत्रयधर्मकत्वमुपचर्यते, अविद्योदयात्, परमात्मनस्तूपचारोऽपि
नास्ति । अत क्षेत्रज्ञवन्न तस्य कर्तृत्वम्, न कर्मफलसयोग ॥

यथा चैतस्य सर्वशरीरम्यत्वेऽपि कर्मफलसयोगलक्षणकलसपेक्षाभाव,
तथोपमानेन दर्शयितुमाह—

यथा सर्वगत सौक्ष्म्यादाकाश नोपलिप्यते ।

सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ ३२ ॥

यथा सौक्ष्म्यादणीत्यन्त्वात्सर्वगत समक्षवस्तुन्यापक देशकालाद्यनव-
च्छिन्नमाहात्म्यमाकाशमवच्छिन्नैर्ज्यार्धैर्भाविर्न लिप्यते स्वधर्मेण न संयोज्यते,
तथैव सर्वत्र सर्वस्मिन् सुरनरतिर्यगाद्यनन्तमेदेऽपि देहे शरीरव्यापकतया
व्यवस्थितो नित्यसनिहितोऽप्यय परमात्मा तद्धर्मं सुखदुःखादिभिरूपोद्भिनाशादि-

१ IO and BN तत्तद्विभक्त

२ BN विनाशेन रहित

३ IO omits यथा सयोग

४ BN' शरीरस्योऽपि

५ IO सपेक्षाभाव

BN' सपेक्षाभावज्ञा

६ IO and BN अविच्छिन्ने

७ IO and BN संयुज्यते

८ BN' शरीरे

९ BN अवस्थित

१० IO and BN' उत्पादितविना

मिवा कर्मफलसम्बन्धित्वाभिमानजन्मभिर्नोपलिप्यते, न संस्पृश्यते । तथा चोक्तं
ब्रह्मविदा केनचित्—

“यथैकस्मिन् घटाक्षरं रजोधूमादिमिवृते ।

संयुज्येते न सर्वाणि तथा जीवैः सुखादिभिः ॥” इति ।

एवं सर्वात्मना कर्मफलसंपर्कभावेऽप्यनन्यसाधारणप्रकाशकत्वधर्मयोगात्
स एवैकः क्षेत्रक्षेत्रज्ञव्यवहारप्रकाशक इत्युपमानान्तरेण दर्शयितुमाह—

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ३३ ॥

यथा येन प्रकारेणायं सैकल्लोकप्रत्यक्षपरिदृश्यस्वभावो भगवान् नास्करः
कृत्स्नमखिलं लोकं नानाभावमयं विश्वमेक एवासहाय. प्रकाशयति स्वस्वरूपं
लम्बयति, तेनैव प्रकारेणायं क्षेत्री सर्वक्षेत्रज्ञव्यापक एकः परमात्मा क्षेत्रं प्रकाश-
यतीति । किमुक्तं भवति ? प्रकाश्यवस्तुनानात्वाल्यप्रकाशस्य परमात्मधर्मस्य यदि
परं नानात्वोपचार, परमार्थतस्त्वेक एव सैकल्यप्रकाश्यवस्तुप्रकाशक, प्रकाशत्वमात्रे

१. BS¹ and BS² संयुज्यन्ते

२. All except BN¹ जीवाः

३. IO सर्व कर्त्रात्मना

४. BN¹ सर्वलोक

५. IO लम्बयति

६. BN¹ contains सर्व

७. IO क्षेत्रव्यापकः

८. IO प्रकाशपर

९. BN¹ सकलवस्तुप्रकाश्यवस्तुप्रका-
शकः प्रकाशकत्व-

१०. IO प्रकाशः प्रकाशकत्व

चोपमानोपमेयभावो रविक्षेत्रिणो । यथा हि रविर्मागाना प्रकाशको नै तथै
क्षेत्री , तथाहि कुतश्चित्कारणालम्ब्यात्मना घटगवादीनामर्थाना अभिव्यञ्जकत्व-
मात्रेण रवि प्रकाशको न जनकत्वेन , क्षेत्री^१ तु प्रकाशयत्वापादनेनैव तान्
जनयति , अतो जनकत्व तस्येति प्राक् प्रतिपादितमेव ॥

तदित्यरूपमध्यायेन क्षेत्रक्षेत्रज्ञपरमार्थलक्षणतत्त्वत्रयनिर्णयमुपमहरन्नाह—

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तर ज्ञानचक्षुषा ।

भूतप्रकृतिमोक्षं च ये निदुर्यान्ति ते परम् ॥ ३४ ॥

ये योगिन एवमुक्तेन प्रकारेण क्षेत्रस्य शरीरभावेन परिणताया अपराया
प्रकृते , तथा क्षेत्रज्ञस्य नानाक्षेत्राहङ्कारावष्टम्भेनावस्थिताया जीवरूपाया पराया
प्रकृतेरन्तर विशेष परस्परविविक्त स्वरूप विदुर्जानते । केन ? अमानित्वादिना
तत्त्वदर्शनपर्यन्तेन ज्ञानेनैव चक्षुषा । न केवल तयोरन्तर जानते , यान्मूल-
प्रकृतिमोक्षं च ये जानते , मूलात्मिका 'चेय प्रकृति स्थूला निर्दिष्टा , ततो
मोक्षं पुनस्तत्र प्रवेशाभावादात्यन्तिक बन्धत्याग ये विदन्ति , किमुक्तं भवति ?
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयो परस्परविविक्तस्वरूपावगममात्रमागमोपपत्तिर्विशोऽलम्बद्वारेण कदाचि

१ IO omits न

२ All except BS^१ add च

३ IO क्षेत्रे तु प्रकाशत्वा

४ BN^१ परमा मलक्षण

IO परमार्थलक्षण तत्त्वत्रयमध्याय-
मुपसं

५ IO प्रकृति

६ IO and BN^१ अनन्तर

७ IO प्रकृति

८ BS^१ and BS 'चेय

९ IO विविक्तमुक्तस्य

१०. IO omits परि...भवति

संभवति, न तु तावता प्रकृतेर्मोक्ष प्रभवति ; स हि तद्विभक्तात्मस्वरूपनित्या-
वहितत्वेनैव भवति ; ततः पृथमुक्तं भूतप्रकृतिमोक्षं चेति ; तै एवंविधा. परं
निरुत्तरं तत्त्वं सप्तमे परतत्प्रकृतिद्वयेन प्रतिपादितं^१ परमात्मानं यान्ति प्रणिपद्यन्ते,
तदभेदलक्षणं परां सिद्धिमधिगच्छन्ति । ओम् ॥

भविभिरखिलैर्नित्यं तापत्रयीपरिशोपिता-

तत्परमविरसात्क्षेमाद्भोगो^२ यत् फलं भुज्यते ।

चिदमृतपञ्चाचं द्वोऽध्यायात्त्रयोदशत मुक्तै-

र्वचनपृषते सिर्क्षां सूता विमुक्तिफलश्रियैम् ॥

इति श्रीरार्जुनकरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमाने

सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे

त्रयोदशोऽध्यायः ॥

१ BN' omits त एवंविधा.

२. IO प्रतिपादयितुं

BN' प्रतिपादितपर

३ BN' प्रपद्यते

४. BN' and IO मोक्षी

५ IO तत्त्वोपध्याय

६. All except IO सिर्क्ष

७ IO त्रियाम्

८ BN' श्रीमद्भगवद्गीताविवरणे

९ BN' and IO मोक्षी

॥ अथ चतुर्दशोऽध्यायः ॥

त्रयादशाध्यायपरिसमाप्तौ—“मृतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुः” इति यदुक्तम्, तत्र भूतादिविकारभावमापन्ना प्रकृतिः किल मृतप्रकृतिशब्देनोक्ता; ततश्च तस्या कारणभूतं प्रकृत्यात्मकं तत्त्वमस्तीत्युपगतं भवति; तदभ्युपगमे च परब्रह्माद्वैतसिद्धान्तता शास्त्रस्यास्यै विरुद्धयते। इह हि नित्यैकचित्प्रकाशात्मकैश्वभावपरामर्शप्रभवपरानन्दलक्षणं तत्तादृक्स्वभावसुव्यवस्थितमात्मतत्त्वं परब्रह्मशब्दाभिधेयमेकमेव परमार्थसत्त्वेनागमोपपत्त्युपलब्धृरिसंवादिसिद्धं प्रवन्दत प्रतिपादितम्, यस्य “अनादिमत्परं ब्रह्म” इत्यादिना लक्षणं कृतम्। ततश्च प्रकृतिर्नाम द्वितीय तत्त्वमनित्वेनै कथं सिद्धयति? किं वा तस्य स्वरूपम्? कीदृशमेवापरब्रह्मस्वरूपेण तत्त्वेन तस्य सम्बन्ध इति येन ज्ञायते, तथामृत-प्रकृतिर्द्वित्रिषोक्ता, शरीरात्मना विषयात्मना च परिणामात्; ततः कथमात्मनो मोक्षः, किमत्यन्तपरिहारेण, अन्यथा वा? तत्राद्यपरिहारस्तावदिह नाभ्युपगतः। तथा चोक्तम्—

“अनादित्वाभिर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः ।

शरीरस्योऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥”

१. १ IO इत्यत्र

२. BN¹ omits अस्य

३. IO त्वैव

४. BN¹ उपलब्ध्यादे

५. IO and BN¹ अस्ति तेन

६. BN¹ कीदृशो वा

तथा—

“इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः”

इत्यादि । अनेन शरीरमावपरिणतयाः प्रकृतेस्त्यन्तपरिहारेण मोक्षो नैव्युपगत ।
तथा विषयभावेन परिणताया अपि नात्यन्तपरिहारोऽभिमतः, यैदुक्तम्—

“रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।

आत्मवश्यैर्विधियात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥”

तथा—

“सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।

कुर्याद्विद्वांस्तथा सक्तश्चिक्तीर्पुर्लोकमग्रहम् ॥”

इत्यादि च । एवं कथं विषयरूपायाः प्रकृतेर्मोक्ष इति चेन्न ज्ञायते तदुभया-
र्थविषयज्ञानं सूक्ष्मत्वात्प्रकृतं तत्र तत्र प्रायुक्तमपि पुनर्वक्तुं प्रतिज्ञानं न लब्धद्रासा-
पूर्वं भगवानुवाच—

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुच्यते ।

यद् ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १ ॥

उक्तेन रूपेण परं प्रकृतं भूय पुनर्वहुतरं वा ज्ञानानां क्षेत्रज्ञाद्विषयानां
मध्ये उत्तमं प्रधानं ज्ञानं प्रकर्षेज्ज कथयिष्यामि । वक्ष्यमाणेन ज्ञानेन पूर्वोक्तानां

१. IO and BN¹ omit न

५. IO सिद्धिमुपगता.

२. All except BN¹ तदुक्ते

६. IO omits प्रधानं ज्ञान

३. All except BN¹ प्रकृति.

७. IO पूर्वोक्तानामसम्यक्

४. IO omits येन

सम्यक् प्रतिपत्तिर्भविष्यतीति तेषां मध्ये तस्योत्तमत्वम् । अत एवाह—यद्विदित्वा
पूर्वे मुनयः संयमिनैः परां सिद्धिं परसमापत्तिरक्षणां प्रकृष्टां फलैः सम्पत्तिम् इतः
संसारात् प्राप्ता ॥

यतोऽस्य ज्ञानस्यायं प्रभावः—

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

मैर्गोऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्ययन्ति च ॥ २ ॥

इदं वर्क्षमाणं ज्ञानमाश्रित्य सुगृहीतं कृत्वान्येऽपि योगिनो मम
साधर्म्यं मद्भावाभेदं प्राप्ता सन्त एतज्ज्ञानशून्यक्षेत्रज्ञान्तरवत् सर्गप्रलययोरपि
नोत्पादविनाशार्थपदेशभाजो भवन्ति, पारमार्थिकनित्यत्वाभिव्यक्तेः ॥

अथैतत् ज्ञानं वक्तुमाह—

मम योनिर्महद्ग्रहं तस्मिन् गर्भं ददौ म्यहम् ।

ममैवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३ ॥

१. IO and BN^१ add सर्व एव

२. BN^१ परमापत्ति

३. IO and BN^१ फलनिष्पत्ति

४. All except BN^१ सर्गोऽपि

५. BN^१ व्ययन्ति

६. BN^१ omits वर्क्षमाणं

७. IO भूत्वान्येऽपि

BS^१ and BS^२ कृत्वान्येऽपि

८. BN^१ omits व्यपदेश

९. IO नित्याभिव्यक्ते.

१०. BS^१ and BS^२ सर्व

११. IO दधामि

यदेतत् मृतप्रकृतिकारणभावेन व्यवस्थितं तत्त्वं परब्रह्मणो भिन्नत्वेना-
शङ्कितं तैत्तस्मात्परमार्थतो न भिन्नम्, ब्रह्मैव तत्; किंतु महत्, तदपेक्षया स्थूलम्;
यतो वेद्यतया परागृह्यमाणं मम परब्रह्मस्वरूपस्य जगद्भावकीडनकोत्पौदनादि-
कारणत्वाद्योनि. तत्तस्मिन् । परमार्थतो हि योनिभूते^१ ब्रह्मण्यहं गर्भं
एवामि, संविज्ञश्च त्वमीर्यसंक्रान्तिं करोमीत्यर्थः । किमनेनोक्तं भवति ? यथोक्त-
लक्षणपरब्रह्मस्वरूपं परामृशन् प्रकृतिलक्षणं तत्त्वमवमासयामि, तस्येदन्तायामपि
चित्प्रकाशानुप्रवेष्टं विना प्रकाशमानत्वाभावात् न्यग्भूतत्वम्, व्यवच्छिन्नब्रह्मस्वरूप-
त्वात् स्थूलत्वमिति सकलजगद्भावभेदैर्न हेतुभूतेदन्तात्मकं महद् ब्रह्म मम जग-
त्सिद्धिधारसिकस्य योनिस्थानीयम् । अत एवाह—सर्वभूतानां चराचराणां सम-
न्तानां प्राणभृता तत्तन्मत्सादिद्वन्द्व्या परामृष्यमाणात्त्वभावादेव सम्भव उत्पत्तिः ।
तदेतदत्यद्भुतरूपत्वं परमेश्वर्यां गायत्र्यग्ने मुप्रमुद्भावसेयपरमार्थमनेन प्रतिपादि-
तम्, यन्मनागपि स्वरूपपर्यैरुक्त्यभावे सतीत्यं नानाजगद्भावप्रपञ्चरूपतयावभास-
मीत्यर्थम् । एतच्चैवंविधमाश्चर्यरूपात्तं गर्भाकृत्य स्वरूपं प्राक् प्रतिगच्छितम्—

“दैवी शेषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मैत्र्यमाप्नुयितरन्ति ते ॥” इति

१ IO परं

२ BS¹ and BS² omit तत्

३. IO उत्पादन विकरणत्वात्

BN⁴ उत्पादन विकरणत्वात्

४. All except IO add हि महति

५ BN¹ इदन्तयापि

६. BN¹ रूपत्वात् तत्स्थूल

७ BN मेव

८ BN¹ and IO omit एव

९ BN¹ परमेश्वर्य

१० All except IO प्रच्युताभावे

११. IO माममेव

१२. BN¹ मायामेतां तरन्ति

अथ लौकिकार्थरूपैणगर्भीक्षारेणै योन्यादिशब्दप्रयोगोऽत्र यः कृतः,
तमेव स्फुटीकर्तुमाह—

मर्त्ययोनिषु कौन्तय मूर्तयः मंभवन्ति याः ।

तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४ ॥

मर्त्ययोनिषु समस्तेषु भावामित्र्यक्तघधिकरणभूतेषु क्षेत्रेषु स्त्रियाद्याश्रितेषु
गा मूर्तयो जरायुजत्नादिचतुरस्यतिप्रकैरैश्वतुर्विधस्यानभेदेनाकृतयो भूतानां
संभवन्त्युत्पद्यन्ते, तासां सर्वासा यथाप्रतिपादितम्बरूपं महद्ब्रह्मेदन्तासामान्य-
लक्षणं प्रकृत्यात्मकं योनिः मुख्यमभिन्यक्तघधिकरणम् । तस्यां च योनां संविल्ल-
क्षणस्य बीजस्य स्ववीर्यस्य प्रदानादहं पिता । यथा कश्चित् ब्राह्मणादिपुरुषो
मार्यात्वेन परिगृहीते बनिताक्षेत्रे सन्तानोत्पादनाय वीर्यमवसृजन् गर्भमावृत्ते, न
नै रूपान्तरमासादयति, एवमहं स्वरूपादप्रच्युत एव यथोक्ते महति ब्रह्मणि
जगद्भावहेतुं संविल्लक्षणं बीजमवमृजामीति स्वरूपाप्रच्युतिर्मात्रेऽपि तत्त्वेना-
त्मनोऽधिकैरेणमात्रत्वेनै योनित्वेन स्थूलस्य ब्रह्मणो रूपेण नानाभावहेतुत्वे बीजेन
चिदंशस्य निरूपणमिति । यथा ह्यधिकरणभूता योनिमन्तरेण सन्तानाभिन्यक्तघभावः

१. IO रूपेण

२. BN' करण

३. IO स्त्रियादिश्रितेषु

४. IO प्रकाशैः

५. IO लक्षणप्रत्यात्म

BN' लक्षणप्रकृत्यात्म

६. BN' वीर्यप्रदा-

७. BN' यतः

८. All except BN' आदिः पुरुषो

९. BN' omits च

१०. BN' मात्रे पितृत्वेन

११. IO आत्मनः कारणमात्रेण

१२. BS' मात्रत्वयोनित्वेन

१३. BN' निरूपणं IO इत्

पुरस्परव्यस्य, एवमिदन्नापराधमात्रस्वरूपस्थूलब्रह्मात्मिकप्रकृतिमन्तरेण सिद्धश्चो-
परमेश्वरस्य जगद्भ्रान्तीडनकोद्भवचिद्विज्ञानस्य वीर्यम्येत्यर्थः । एवमिदमिति
परामृष्यमाणं स्वरूपमेव प्रकृतिः, न वन्त्वन्तरं किञ्चित् । तस्मात्परस्य ब्रह्मण
प्रकाश्यप्रकाशकभावव्यक्षणं सम्बन्धः । स च प्रकाशद्वैतं विना न घटते,
प्रकाश्यस्य प्रकाशरूपतामन्तरेण तथा स्वरूपलभ्यभावादिति प्रकृतिनिर्णयं तावत्
ज्ञानमुक्तम् ॥

इदानीमेव^१ लब्धजन्मनमस्या शरीरादिभावेन न्यरस्थितमूतादिविकार-
रूपाया कथं निर्माक्ष ईत्यभेदार्थविषयं ज्ञानं निर्णयते । यत्र यथा प्रतिपादित-
स्वरूपा प्रकृतिः, सा शरीरविषयभावेनामासमानै स्वरिकारैः प्रकृत्यादिभिश्च देहिन
बध्नाति, येन तत्परिहारादेव ततो निर्माक्ष स्यात्, किं नै प्रैरैरैस्ते संनेय-
तामापद्यन्ते, ते प्रकरा देहिनमहङ्कारममकाराभ्यां विनयन्ति । ततस्तेभ्यो
निर्माक्षो भूतप्रकृतिनिर्माक्षो भवतीति क्रमेण प्रतिपादयितुमाह—

मत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिर्मभवाः ।

निगच्छन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५ ॥

१. JO पुरस्परस्य

२. BN' द्वावनकी

३. BS' द्वावाभावविज्ञानस्य

४. BN' तस्या

५. IO प्रकाशत्वेन तं विना

६. BN' स्वरूपलभ्यभावात्

BS' स्वरूपलभ्यमात्

७. All except BN' ad 1 च

८. JO इत्येतदर्थविषय

९. BN' प्रतिगच्छन्ति

१०. BN' विकारैः

परमार्थिनो नित्यत्वादव्ययं विनागरहितम्; अतश्च जन्मरहितमपि देहि-
नमात्मानं यथोक्तप्रकृतिसमुत्था गुणाः सत्त्वाद्यभिधाना वक्ष्यमाणस्वरूपा वक्ष्य-
माणेन प्रकारेण निवध्नन्ति, विनाशोत्पादकदेहाहङ्कारोपणवर्मानुविधायित्वाद-
स्वतन्त्रीकुर्वन्ति ॥

कथेमिति तेषां बन्धकत्वेन विभागमाह--

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् ।

सुखसङ्गेन यन्नाति ज्ञानसङ्गेन चानय ॥ ६ ॥

तत्र तेषां मध्ये सत्त्वं नाम गुणो ज्ञानसङ्गेन यन्नाति, नियतविषयं नियत-
करणाधीनं यज्ज्ञानं तत्र यः सङ्गः 'इदमहं जानामि' इत्यभिमानेनाभेक्तिः तद्धीनैत्वम्,
तेन परतन्त्रीकरोति । तथा सुखसङ्गेन यन्नाति सुखं तत्तर्हीष्टविषयप्राप्त्या
विषयान्तराकाङ्क्षानिर्वृत्तिपर्यवसायिनी निर्धृतिः* । तत्र सङ्गः 'सुखितोऽहम्'
'सुखं ममास्ति' इति बाह्यकारममकारावष्टम्भेन तद्धीनत्वं तेन परतन्त्रीकरोति^१ ।
कुत^२ यत एवम्भावं^३ तन्निर्मलत्वादौवरकनमोलक्षैर्गैर्मलैर्विविक्तस्वरूपत्वात्मका-
शकं विषयमथाकौरणम्, अतो ज्ञानमङ्गेन यन्नाति । अनाभेयं रजोविविक्तत्वाद्

१. BS' and BS' कथमिदं

२. BN' सङ्गेन

३. IO करणाधानं

४. IO शक्तिः

५. BS' and BS' किरमुदीकृतं

६. BN' अगीर्षं

७. BN' निवृत्तिः

८. IO omits तत्र

९. IO adds हि

१०. BS' and BS' add सत्त्वं

११. BN' अवधारकं

१२. IO omits लक्षण...अतो

१३. BS' फलविविक्तं

१४. BN' करणं

१५. IO मयराजो

प्रवृत्तिदुःखात्मकेनामयेन रहितम् । अतः सुखसङ्गेन वध्नाति, लक्ष्मत्वात् । ज्ञान-
सैतः पूर्वं न्याय्यात् ॥

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णास्पृहसमुद्भवम् ।

तन्निवध्नाति कान्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ ७ ॥

रजःसंज्ञं गुणं रागात्मकं सुखाभिलाषरूपं जानीहि । अत एव तृष्णा-
सङ्गसमुद्भवमनादिप्रैक्यप्रवृत्तत्वात् । तृष्णा विषयरसपिपासा ; तत्र सैव तदेकली-
नत्वम् ; ततः समुद्भवो जन्म यम्य तत्तादृशं जानीहि । तदेवंस्वभाव रजः कर्मसङ्गेन
क्षेत्रज्ञं वध्नाति । कर्मरागप्रयुक्तस्येष्टविषयाहरणानिष्टविषयपरिहारेण प्रवृत्तिः, तत्र
सङ्गः, तत्परत्वम् ; तेन नियतकार्यकर्तृताभिमानरूपेण पेश्वशीरुरोति ॥

तथा—

तमस्त्यज्ज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।

प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निवध्नाति भारत ॥ ८ ॥

तमोऽलक्ष्णं पुनर्गुणमज्ञानजं प्रकाशस्वभावसत्त्वगुणप्रविधित्वात् ज्ञान-
भावप्रभवम्, तैतश्च सर्वशरीरिणा मोहनं श्रेयविषयप्रतिपत्तिजननं जानीहि ; तत्तथा-

१. BS' and BS' सङ्घ

२. All except IO देहिनां

३. IO प्रारब्धप्रवृत्तितृष्णादिविषय

४. BN' सङ्गलज्ज स्तनत्व

५. IO पराकरोति

६. All except BN' मोहिने

७. IO वर्तुगुण

८. BN' and BS' यतध

९. IO विषयप्रवृत्त्यावृत्तिजननं

विध तम प्रसादेनोपायोपेयविवेकनिरपेक्षत्वेन, तथात्म्येन प्रवृत्त्यात्मकरजोवि
वित्तरूपत्वात् कार्येष्वनुद्वेगेन, तथा निद्रया मोहनरूपेण सर्वेन्द्रियशक्तिविरामेण
देहिन म्भाति नियच्छति, इति गुणत्रयस्य स्वरूप बन्धप्रकारश्च प्रतिपादित ॥

इदानीं यस्मिन् स्वकार्ये सति यस्य गुणम्योत्कषो भवति, तथै तत्स्वरूप
प्रतिपादयितुमाह—

सत्त्वं सुखे मंजयति रजः कर्मणि भारत ।

ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे मजयत्युत ॥ ९ ॥

सुखलक्षणे सत्त्वगुणकार्ये सति सत्त्वं मजयति, सम्यगतिशय लभते ।
एव रजोगुणकार्ये कर्मणि रजः सजयति । तथा प्रमादे पूर्वोक्तलक्षणे सति तमं
सजयति । किं कृत्वा ? ज्ञान विषयागममावृत्य तिरस्कृत्य ॥

अथैषामन्योन्याभिभववृत्तित्वं प्रतिपादयितुमाह—

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भारत वर्धते ।

रजस्तमश्च तमश्च तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १० ॥

रजस्तमसी अभिमूय न्यस्कृत्य सत्त्वगुणो वर्धते । किमुक्तं भवति ।
यदा सत्त्वं विवृद्धं प्रलययति, न तदा तदितरो गुण स्वकार्यमारभते । एष

१. BN प्रमादेन

२. IO मोहनरूपया. This is noted
as an alternative read-
ing in BS*

३. IO तदा

४. IO and BN omit this word

५. IO and BN omit सति

६. IO सजयति तम

७. BN¹ भवनवृत्तित्वं

८. IO and BN¹ सत्त्वं वृद्धं

तमःसत्त्वे अभिमूय रजोगुणो वर्धते । तथा रजःसत्त्वे अभिमूय तमोगुणो वर्धते ॥

अथैषां गुणानां विवृद्धत्वव्यञ्जनानि लिङ्गान्याह—

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते ।

ज्ञानं यदा तदा विद्यात् विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥ ११ ॥

लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमथ तृदं ।

रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भैरतर्पम ॥ १२ ॥

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।

तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥ १३ ॥

अस्मिन् शरीरे यदा अस्मिन् क्षणे सर्वद्वारेषु ओजसिपु प्रकाशः स्फुट-
मसन्दिग्धं बृत्त्वा ज्ञानं शब्दादिविषयसंवेदनमूर्त्यधते, तदा सत्त्वगुणमभिभूत-
रजस्तमस्कत्वाद्विवृद्धमुपचितमिति जानीयात् । तथा रजसि प्रवृद्धे अभिमूतसत्त्वत-
मस्कत्वादुपचिते संति एतानि लिङ्गान्युत्पद्यन्ते । तथैषां लोभे^१ इष्टविषये

१ IO and BN¹ तथैषां

६. BN¹ and BS¹ उपपद्यते

२. IO and BN¹ अशमः स्पृहा.
This is an alternative
reading in BS¹

७. IO अभिमूय

८. IO and BN¹ यदा
BS¹ यथा

३. IO कुरुनन्दन

९. IO omits सति

४. IO omits this verse.

१०. IO omits तद्यथा

५. BS¹ and BS² प्रसादो

११. IO लोभोऽजिष्ट

प्राप्तेऽपि नैव निवृत्तिः, तदाहरणार्थं प्रवृत्तिरुन्मुखीभावः, ततश्चान्तरमारम्भ-
क्रिया तदाहरणव्यापार इत्यर्थः । तथा प्राप्तेऽपि कस्मिंश्चिद्विषये विषयान्तर-
विषयाणां क्रियाणामशमः शान्त्यभावः । तथा क्षुत्तृष्णामिलापो राग इत्यर्थः ।
तथा तमसि विवृद्धे सत्त्वरजोऽभिभवात् लब्धवले सत्येतानि लिङ्गानि जायन्ते ।
तद्यथा प्रकाशः सत्त्वगुणाभिभवात् प्रकाशाभावो विषयासवेदनम्, तथा रजोगुणाभि-
भवादप्रवृत्तिः क्रियाभावः । ततश्च स्वयं विवृद्धत्वात् प्रमोदमोहादुक्तलक्षणाविति ॥

अथैषा वृद्धौ सत्या प्राणप्रयागे सति विशिष्टलोकान्तरप्राप्तिनिर्देशोर्ण-
बन्धहेतुत्वमेव प्रतिपादयितुमाह—

यदा सत्त्वे विवृद्धे तु प्रलयं याति देहमृत् ।

तदोत्तमविदां लोकानमलान् प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ।

तथा ग्रंलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५ ॥

यदा यस्मिन् काले सत्त्वगुणे^१ विवृद्धे बलवति सति देहमृत् शरीरं प्रलयं
याति, विनाशव्यपदेशं लभते, तदोत्तमविदां प्रकृष्टज्ञानानां देवादीनां सम्बन्धिनो

१ BS^१ हरणस्य

२ IO and BS^१ प्राप्तोऽपि

३ IO मत्सररजोऽभिभवात् प्रकाशा-
भावात्

४ IO omits लब्धः भवात्

५ BS^१ and BS^२ प्रसाद

६ IO adds हेतुत्वेन

७ IO तमसि लीने तु

BS^१ notes this as an
alternative reading

८ IO गुण

९ IO विनाश

१० BN^१ तत्तदोत्तम

IO omits तदो. लभते

लोकान् भुवनानि सत्त्वगुणमयत्वादमलान् विशुद्धान् प्राप्नोति, तत्र जात-
व्यपदेशं लभते । तथै रजसि प्रवृद्धे सैति प्रलीनः सन् कर्मसंज्ञिषु रजोगुण-
प्रधानत्वात् तत्तत्क्रियाविशेषपरेषु मर्त्येषु जायते । तैथैव तमसि प्रवृद्धे प्रलीनः
सन् मूढयोनिषु तिर्यक्स्थावरादिषु तमःप्रधानेषु जायत इति ॥

प्रमाणसमये सत्त्वादिगुणवृद्धौ फलनिर्देशार्थमाह—

कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।

रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ १६

सुकृतस्य सत्त्वविबुद्धौ सत्यां यथाशास्त्रं सम्बन्धनुष्ठितस्य कर्मणो यज्ञादेः
क्रियाविशेषस्य सात्त्विकं सत्त्वगुणादागतं निर्मलं विशुद्धं विशिष्टज्ञानसुखसत्त्वं
फलं भवतीति शेषः । रजसस्तु रजोविबुद्धौ सत्याम्, यथाशास्त्रं कर्मण इत्यर्थः,
दुःखं फलं संशयादिदुष्टचित्तत्वात् श्रद्धादिगुणविशुद्धयभावे यत्कर्म क्रियते
तत्प्रवृत्तिलक्षणं दुःखमेव फलतीत्यर्थः । एवमेव तमसो विबुद्धौ सत्यां कृतस्य
कर्मणो मोहान्निदुष्टचित्तत्वाच्छास्त्रवैपरीत्येन प्रयुक्तस्याज्ञानं मोह एव फलम् ॥

१. BS¹ and BS² जातस्य व्यप

२. All except IO तदा

३. BN¹ omits सति

४. IO विशेषणपरेषु

५. IO omits तथैव....जायते

६. BN¹ गुणविबुद्धौ

७. BS¹ and BS² मेदादि

८. IO शास्त्रविधिवैष.

९. All except BN¹ ज्ञान

संग्रहेणैतदेवाह—

सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभे एव च ।

प्रमादमोहौ जायेते तमसोऽज्ञानमेव च ॥ १७ ॥

स्पष्टार्थः श्लोकः ॥

एतस्य सत्त्वादीनां गुणानां पृथक् स्वरूपसमुदायाचारफलादिभेदप्रपञ्च-
प्रतिपादनस्य सर्वास्ववस्थासु तेषां वैधैकैस्वरूपताप्रतिपादनतात्पर्यं वेदितव्यम् ।
अस्य च प्रयोजनमाह—

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

जघन्यगुणवृत्तिसा अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ १८ ॥

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति ।

गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १९ ॥

स्पष्टार्थः श्लोकौ ॥

गुणानेतानतीत्य त्रीन् देही देहसमुद्भवान् ।

जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २० ॥

१. BS* notes मोह as an alternative reading.

२. IO फलानि भेद

३. IO विधैक

४. IO विदितम्

५. BS* and BS* मृत्युमश्नुते

शरीरविषयादिभावेन परिणताः सर्वे प्रकृतिविकाररूपा भावा देहसमुद्भवाः । सति हि देहे शरीरविषयात्मकत्वेन समुद्भवन्तीति तयात्मनैवोपलभ्यतामभिप्रपद्यन्ते । तानेतान् प्रतिपादितस्वरूपान् त्रीन् सत्त्वादीन् गुणानतीत्य वेदकैकत्वभावात् स्यात्मनो व्यतिरेचनेन निस्तीर्य देही^१ क्षेत्रज्ञः तद्व्यतिरेचनादेव शरीरादितो निवृत्ताहङ्कारममकाराभिमानत्वैतु शुद्धचिन्मात्रस्वभाव एव प्रतिष्ठितोऽस्त्यिकाहङ्कारो गुणमयशरीरादिभावप्रतिषेधैर्जन्ममृत्युजरादु.सैरुत्पादविनाशपरिणामहेतुैर्विमुक्तो विवर्जितः सत्त्वमृतं परब्रह्म परमात्मानमश्नुते प्राप्नोति, तदमेदं गच्छतीत्यर्थः । किमनेनोक्तं भवति? गुणेश्चः प्रतिपादितस्वरूपेभ्य आत्मनः स्वाभाविकविवर्क्तत्वभावनाभूतप्रकृतेर्मोक्षो न तु शरीरविषयादिरूपायास्तस्याः परिहारमैत्रं मोक्ष इति ॥

अथ गुणातीतस्वरूपं विशेषतो जिज्ञासुः अर्जुन उवाच—

कैर्लिङ्गैस्त्रीन् गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।

किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन् गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥

कैर्लिङ्गैरमित्र्यज्जैर्लक्षणैरेतानुकरूपान् गुणानतीतो भवति, तेभ्यो विमुक्तः संपद्यते? यश्च गुणातीतः स किमाचारः? किं तस्य चेष्टितमित्यर्थः ।

१. IO समुद्भवा भावाः

२. IO देवः

३. All except BN¹ भानित्वात्

४. BN¹ सारिवक

५. BN¹ परं

६. IO विविक्तभाषणा

७. IO परिहापनम्

८. All except BN¹ गुणातीतो

९. IO omits तस्य

केन च प्रकारेण तौनतिर्गते व्यतिक्रामति ? गुणातीतत्वप्राप्तिहेतु को विधि — इति प्रश्नत्रयनिर्णयार्थमुत्तरं भगवानुवाच—

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।

न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥ २२ ॥

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।

गुणा वर्तन्त इत्येवं योज्जस्तिष्ठति नेङ्गते ॥ २३ ॥

समदुःखसुखस्यैवः समलोष्टात्मकाश्चनः ।

तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥

मानावमानयोस्तुल्यः तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।

सर्वारम्भफलत्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ २५ ॥

स एवंविध श्लोकचतुष्टयप्रतिपाद्यविशेषविशिष्टो गुणातीत उच्यते इति सम्यग्य । कोऽसौ ? एतानि वस्तूनि संप्रवृत्तानि सम्यगभिव्यक्तानि सन्ति न द्वेष्टि समाधिविपर्ययत्वात्तेषु प्रीतिं नै भजत इत्यर्थः । तथा निवृत्तान्यलब्धवृत्तय एवैते भवन्त्यिति न प्रार्थयते इत्यर्थः । कानि तानीत्याह—प्रकाशं सत्त्वगुणस्य विवृद्धगमिव्यञ्जकं ज्ञानादिरूपं लिङ्गम् ; तथा मैत्रेति रजोगुणस्य

१. IO एतान्

२. IO गुणातीतप्राप्ति

३. IO निश्चयार्थ

४. BS' and BS' इत्येव

५. IO and BN' स्य [स्वप्नः]

BS' स्वस्थ.

६. IO and BN' विशेषण

७. IO omits प्रीतिं न

८. IO omits तथा...इत्यर्थः.

९. BN' प्रार्थयन्ते

१०. BN' omits तथा

११. IO omits प्रवृत्तिं...तथा

तथाविधं क्रियात्मकं लिङ्गम्; तथा मोहं तमोगुणैश्च तादृशमेवाज्ञानात्मकं लिङ्गम्—इत्येतेषु सत्त्वादिगुणवृद्धिचिह्नभूतेषु वस्तुषु प्रवृत्तिहेतुषु निवृत्तिहेतुषु वा नित्यनिर्विकारस्वरूपप्रतिष्ठत्वात् यो रागद्वेषाभ्यां मनागपि नाव्रियते^१ स गुणातीत उच्यते—इत्येतन्मुख्यं गुणातीतसत्तालिङ्गम् । एतच्च गुणातीतलक्षणमुक्तं वक्ष्यमाणं च द्वितीये स्वरूपज्ञत्वलक्षणकथनप्रसङ्गेन प्रतिपादितमिहाप्यनुवर्तनीयम् । ननु प्रवृत्तिमोहौ प्रवृत्तौ सन्तौ रजस्तमोविबुद्धिलिङ्गभूतौ अप्रकाशत्वात् द्वेष्यौ भवतां नाम योगिनः; प्रकाशस्तु सत्त्वविबुद्धिलिङ्गभूतः प्रवृत्तः सन् कस्य द्वेष्यो^२ भवेत्? येनोक्तप्रकाशं प्रवृत्तिं यो न द्वेष्टि स^३ गुणातीत इति । अत्रोच्यते—इहाभ्यासयोगिनो रजस्तमोलिङ्गवत्सत्त्वलिङ्गमपि प्रकाशात्मकं प्रवृत्तं निषेध्यत्वात् द्वेष्यं भवति; तथा च पातजले चित्तिशक्तिस्वरूपमुक्त्वा सत्त्वगुणात्मिका चेयम्, अतो विवेकविपरीतैरन्यातिः इति । अतस्तस्यां विरक्तं चितं तामपि रन्यातिं निरुणद्धीत्युक्तम् । कर्मयोगिनस्तु गुणातीतैर्वैशाधिरुढस्य^४ विशेषोऽयमुक्तः, तत्प्रकाशमपि प्रवृत्तं द्वेष्टि । न च तस्य निवृत्तिरभिकाङ्क्षति । तथा हि सति द्वेषरागानुपपन्नात् गुणातीतता न घटते । तेन विशुद्धस्वभावाप्रच्युतसंविदैः^५ प्रकाशादीनि प्रवृत्तानि निवृत्तानि वा हेतुतयोपादेयतया वा यस्य द्वेषरागौ

१. BN¹ omits तमोगुणस्य

IO omits गुणस्य only

२. BN² नाव्रियते

३. IO omits प्रवृत्तौ...लिङ्गभूतः

४. BN⁴ and BS⁴ omit this word.

५. IO द्वेषः

६. All except IO उक्तं प्रकाशं

७. BN⁷ प्रवृत्तं८. BS⁸ and BS⁸ येन

९. IO विपरीतविवेकख्यातिः

१०. IO दशाविज्ञतस्य

११. BS¹¹ omits वि

१२. IO निवृत्ति

१३. BS¹³ संविदाः

नोद्वावयत स गुणातीत उच्यते । तदेतत् गुणातीतं लिङ्गमित्यर्थः । तस्य लिङ्गान्तरमाह—“उदासीनवदसीन ” इत्यादि । यो गुणैः प्रवृत्तेर्निवृत्तैर्वा न विचाल्यते, स्वरूपात्र प्रच्यवते, स गुणातीत इति सम्बन्धः । कुतो न विचाल्यते इति हेतुगर्भं विशेषणमाह—“उदासीनवदसीन ” इति । य परस्य सुखं दुःखं वा प्रवर्तमानं तेनामिथीभूतचित्तत्वात्त्वस्थो^१ निर्विकारस्तदस्य एव पश्यति, स उदासीन इत्युच्यते । तेन तुल्यः स एव प्रकाशादिप्रवृत्तिनिवृत्त्यो परकीययोरिव निर्विकार एवासीन स्वरूपविश्रान्तः । अत एव ये गुणा वर्तन्ते प्रवृत्तिमनुभवन्तीति एतावतिज्ञो बोद्धा संस्तिष्ठति, स्वस्थितिं भजते । अत एव नेहते, न स्वरूपाच्चलति स गुणातीत उच्यते । तदस्य लिङ्गमित्यर्थः । एतेन कैरिङ्गैर्गुणातीतो भवतीत्यनोत्तरमुक्तम्, किमाचार इति । अनोत्तरमाह—सम-सुखदुःख[दुःखसुख] इत्यादि । सुखदुःखसम इति सैत्वरजस्तमोवृत्तय उक्ताः । समा अविशेषेण निरूप्यमाणत्वात्तुल्यास्ते यस्य स तथोक्तः, न सुखे प्रीयते, न दुःखे द्वेष्टि, न सन्ने मुह्यति—इत्येवविधस्तस्य समाचारस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोरिति । एतदन्तमनयैव दिशौ किमाचार इत्येत्योत्तरमेतत् । कथं चैतान् गुणानतिवर्तते

१. IO and BN' गुणातीत
२. BS' प्रच्याव्यते
३. IO इति स्वरूपं कुतो
BN' reads in the same way but omits इति
४. IO omits हेतुः इति
५. BN' यस्य
६. IO स्वस्थे तस्यास्त एव
७. BN' एव
८. IO समदुःखस्त्वा इति सत्त्व

९. BS' दुःखसुख
१०. BS' रजस्तत्त्वतमोवृत्तय
११. IO adds
यस्य त तयाविधे यत् सत्तु
कैनेपु शुभाशुभभोगाधिकरणभूतेभ्यो
भुवनेभ्यः क्षेत्रज्ञाना पुनः कर्मभूमौ निप
तनमवश्यमेव स्थितम् । यदुक्तम् “आ
श्रम्य भुवनालोका पुनरावर्तिनोऽर्जुन”
इति । समदुःखसुखस्तम्
१२. IO इत्यनोत्तर

इत्यत्रोत्तरमाह—सर्वेत्यादि । सर्वेषामारम्भाणां यज्ञतपोदानादिक्रियाविषयाणा-
मुद्यमानां निरतिशयनिजानन्दनिर्भरनिर्भयैवात्मोपासाप्रवणत्वात् फलस्य स्वर्गादि-
भोगप्राप्तिलक्षणस्य त्यागी निरभिसन्धानत्वाद्वर्जयिता, ज्ञाननिष्ठत्वेन फलमिसन्धि-
शून्यैतया शास्त्रोक्तस्वकर्मनुष्ठानलक्षणो विधिः गुणातीतत्वप्राप्तिहेतुरित्यर्थः ॥

परं विधिमाह—

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।

स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६ ॥

यश्च यथोक्तस्वरूपं मामव्यभिचारेण मद्यतिस्त्विषयान्तरालम्बन्यमि-
चाररहितेन भक्तियोगेन प्राक्प्रतिपादितचतुष्प्रकारेण समाधिना सेवते आर्तत्वादि-
ज्ञानित्वपर्यन्तावस्थासमुचितविधिपूर्वमुपास्ते, स परा कक्षा प्राप्त सन् एतान् यथो-
क्तान् गुणानतीत्य अतिक्रम्य ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय कल्पते यथोक्तस्वरूपं नैव
संपद्यते इति, ईदानीमेवोपायान्तरदुस्तराद्वैनमोहमहासागरादुत्तीर्णो भवती-
त्यर्थः । यतो यथोक्तेन क्रमेण प्रत्यभिज्ञार्ताद्वयचिन्मात्रस्वरूपपराङ्गरूपे मयि

१. BN¹ omits निर्भरनिर्भय
IO reads निर्भरनिर्भय

२. IO and BN¹ त्यागो
BS¹ त्यागे

३. IO and BN¹ शून्या

४. All except IO हेतु पर

५. IO सक्षिप्त यथोक्तस्वरूपं ब्रह्मैव

६. BS¹ adds तत्

७. BS¹ दुस्तरम् इति

८. IO शतान्वय

BS¹ and BS² शताद्वय

परमात्मनि सुविश्रान्तसविदो योगिनोऽनतरूप किञ्चिद्व्यतिरिक्तं पदार्थान्तर-
मवशिष्यते । यस्माद्यथाप्रतिपादितं तात्त्विकं भक्त्यम्भमेवाचिन्त्यमन्मायामहिम्नै
वेदन्तया परामृष्यमाणं यथाप्रैष्ट्यास्यमात्रम्भरूपतामापत्स्यते, तथैव सौत्त्विका
सद्धर्मा अमी^१ परामृष्यमाणाः सत्त्वादिगुणव्यपदेशभाजो भवन्ति । तथा च
प्रकाशो नाम सद्धर्मव्यतिरिक्तप्रकाशानपेक्षनित्योदितचिदात्मकज्योतीरूप सन्न्यति-
रिक्तपरिमितप्रकाश्यनिष्ठतया तत्त्वरूपानुविधायित्वात्परिमितत्वमिवापन्नं सत्त्व-
गुणव्यपदेशं लभते । एवं स्वरूपानुभवरमात्रलक्षणनित्यात्मापि सद्धर्मं सन्न्यति-
रिक्तपरिमितप्रकाश्यनिष्ठतया रजोगुणव्यपदेशं लभते । तथा देशकालाद्यन-
वच्छिन्नमहिम्नि स्वाभाविकी नित्या या स्थिति सैव भिन्नाश्रयनिष्ठतया नियमा-
त्मकतमोगुणव्यपदेशं लभते । एवं परामर्शवैचित्र्यात् भावनामात्रव्यापारो माया
शक्तिः प्रकृतिगुणादिभावविफलयात्मकमत्यद्भुतमिदं त्रैलोक्यालेख्यमुल्लिखन्ती
सर्वदेहिनी मोहयति । सैव यदा भक्तिरूपेण विजृम्भमाणया विद्यांशतया
तिरस्कृता भवति, तदा पारमार्थिकं ब्रह्मैवैक^२ तत्त्वमवशिष्यते । तर्तु^३ उक्तं यो
भक्तियोगेन मां सेवते स ब्रह्मभूयाय कल्पते इति ॥

१ BN and BS^१ स्वविद्या

२ IO प्रकृताख्या

३ IO तत्परिवका

४ BS and BS^१ अपरा

५ IO omits नाम

६ BN अव्यति

७ IO omits प्रकाशदान परिमित

८ IO adds तथा तथा

९ BN^१ गुणात्माधिभाव

१० IO मायशक्त्या

११ IO ब्रह्मैकत्वमव

१२ IO तत उक्त भक्तियोगेन सेवेत

सा[मां] स ब्रह्म

BN^१ तत उद्यतेन भक्ति

अत्र हेतुमाह—

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्यान्ययस्य च ।

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखैकस्या[सुखस्यैका]न्तिकस्य च ॥२७॥

यस्माद् ब्रह्मणो यथोक्तस्य च परस्य तत्त्वस्याहं प्रतिष्ठा मयि तदव्यभि-
चारितया तत्त्वस्वरूपानुविधायि प्रतिष्ठितम्, यत क्षेत्रज्ञक्षेत्रादिभावेनावस्थितं ब्रह्मैव
यदप्युक्तम्, तथापि तदवच्छिन्नवस्तुनिष्ठतया तत्त्वव्यपानुविधायि सर्वत्र प्रति-
ष्ठितम् । कीदृशस्य ब्रह्मणोऽहं प्रतिष्ठा? अमृतस्यान्ययस्य च । न व्यय अप-
क्षयलक्षणो विकार, तेन रहितस्य; अत एवामृतस्य नित्यसद्भावस्य; न केवल
ब्रह्मणोऽहं प्रतिष्ठा यावत्तद्धर्मस्य शाश्वतिकस्य चित्तकाशालिनोऽहंप्रतिष्ठानपेक्षित-
व्यतिरिक्तकारण सहज आनन्द ऐकान्तिक सुखं तस्याहं प्रतिष्ठा । किमुक्त
भवति? प्रकाशानन्दाक्षमत्वरूपं यत्परं ब्रह्म सोऽहं भक्तिरक्षणेनैवैकेनोपायेन
प्राप्य इत्योम् ॥

यैस्तुच्छैस्सुसीसताम्रमलिनैः सत्त्वादिभी रूपकै-

र्दीर्गान्धं भजते जनो व्यवहरन् ससारदीर्घाषणे ।

१ IO omits हेतु

४ IO करणः

२ BN¹ चरतया

५ BN¹ नैरेनोपा

३ IO सन् प्रति

BN¹ सप्तप्रतिष्ठं

परमात्मनि सैविश्रान्तसंविदो योगिनोऽनन्तरूप किञ्चिद्व्यतिरिक्तं पदार्थान्तर-
मवशिष्यते । यस्माद्यथाप्रतिपादितं तात्त्विकं मत्स्वरूपमेवाचिन्त्यमन्मायामहिमै-
वेदन्त्या परामृष्यमाण यथाप्रैकृत्याख्यभास्वरूपतामापत्स्यते, तथैव सौत्त्विका-
सद्धर्मा अमी^१ परामृष्यमाणा सत्त्वादिगुणव्यपदेशमाजो भवन्ति । तथा च
प्रकाशो नाम सद्धर्मव्यतिरिक्तप्रज्ञाद्यानपेक्षनित्योदितचिदात्मकज्योतीरूप सञ्च्यति-
रिक्तपरिमितप्रकाश्यनिष्ठतया तत्स्वरूपानुनिधायित्वात्परिमितत्वमियापन्न सत्त्व-
गुणव्यपदेश लभते । एवं^२ स्वरूपानुभवमात्रलक्षणक्रियात्मापि सद्धर्म सञ्च्यति-
रिक्तपरिमितप्रकाश्यनिष्ठतया रजोगुणव्यपदेशं लभते । तथा देशकालाद्यन-
वच्छिन्नमहिम्नि स्वाभाविकी नित्या या स्थिति सैव भिन्नाश्रयनिष्ठतया नियमा-
त्मकतमोगुणव्यपदेश लभते । एव परामर्शवैचित्र्यात् भावनामात्रव्यापारो माया-
शक्ति प्रकृतिगुणादिभावविकल्पात्मकमत्यद्भुतमिदं त्रैलोक्यालेख्यमुह्यित्वन्ती
सर्वदेहिनो मोहयति । सैव यदा भक्तिरूपेण विनृम्भमाणया विधौशक्त्या
तिरस्कृता भवति, तदा पारमार्थिकं ब्रह्मैकं^३ तत्त्वमवशिष्यते । तर्हि उक्तं यो
भक्तियोगेन मा सेवते स ब्रह्मभूयाथ कल्पते इति ॥

१. BN¹ and BS² खविधा

२. IO प्रकृत्याख्या

३. IO तात्त्विका

४. BS¹ and BS² अपरा-

५. IO omits नाम

६. BN¹ अव्यति-

७. IO omits प्रकाश्यान.. परिमित

८. IO adds तथा तथा

९. BN¹ गुणात्माविभाव

१०. IO मत्स्याशक्त्या

११. IO ब्रह्मैकत्वमव-

१२. IO तत्र उक्त भक्तियोगेन सेवेत
सा[मा] च ब्रह्मBN¹ तत्र उक्तेन भक्ति-

अत्र हेतुमाह—

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखैकस्या[सुखस्यैका]न्तिकस्य च ॥२७॥

यस्माद् ब्रह्मणो यथोक्तस्य च परस्य तत्त्वस्याहं प्रतिष्ठा मयि तदव्यभि-
चारितया तत्त्वस्वरूपानुविधायि प्रतिष्ठितम्, यतः क्षेत्रज्ञक्षेत्रादिमावेनावस्थितं ब्रह्मैव
यदप्युक्तम्, तथापि तदवच्छिन्नवस्तुनिष्ठतया तत्त्वस्वरूपानुविधायि सर्वत्र प्रति-
ष्ठितम् । कीदृशस्य ब्रह्मणोऽहं प्रतिष्ठा ? अमृतस्याव्ययस्य च । न व्ययः अप-
क्षयलक्षणो विकारः, तेन रहितस्य ; अत एवामृतस्य नित्यसद्भावस्य ; न केवलं
ब्रह्मणोऽहं प्रतिष्ठा यावत्तद्धर्मस्य शाश्वतिकस्य चित्तकाशालमनोऽहंप्रतिष्ठानपैक्षित-
व्यतिरिक्तकारणः सहज आनन्द ऐकान्तिकं सुखं तस्याहं प्रतिष्ठा । किमुक्तं
भवति ? प्रकाशानन्दाक्षरत्वरूपं यत्परं ब्रह्म सोऽहं भक्तिलक्षणेनैवैकेनोपायेन
प्राप्य इत्योम् ॥

यैस्तुच्छैरुपुसीसताम्रमलिनैः सत्त्वादिभी रूपकै-

र्दीर्गन्धं भजते जनो व्यवहस्न् संसारदीर्घापणे ।

१. IO omits हेतुं

२. BN¹ चारतया

३. IO सन् प्रति

BN¹ सन्नप्रतिष्ठे

४. IO करणः

५. BN¹ नेत्रेनोपा

सिद्धे^१ चाम्य रसे चतुर्दशमहाध्यामिवेयात्मके
नीतास्ते^२ परमार्थतां ददतु वो लक्ष्मीं क्षणादक्षयाम् ॥

इति श्रीराजानकरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे
सर्वतोमद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे
चतुर्दशोऽध्यायः ॥

१. IO सिद्धेऽभ्यासरसे

BN¹ सिद्धे यस्य रसे

BS¹ सिद्धेशस्य रसे

२. IO महाभाष्याभिधे वातुके

३. BN¹ नीतस्ते

४. BN¹ रामकविरचिते

BS¹ रामकण्ठविरचिते

॥ अथ पञ्चदशोऽध्यायः ॥

एवं त्रयोदशाध्याये स्थूलदृष्ट्या भूतप्रकृतेर्मोक्षं परमप्राप्तिहेतुत्वेन प्रति-
पादितः । चतुर्दशेन तु सूक्ष्मया दृष्ट्या गुणपरमार्थायाः तस्यास्तदैतिक्रमेण
विशेषतो ब्रह्मैवावस्थासिरूपदिष्टा । इदानीं भुवनसन्तानभावेन परिणतायास्तस्याः
निर्देशप्रतिपादनक्रमेणापुनरावृत्तिपदप्राप्तिं प्रतिपादयितुं भगवानुवाच—

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमध्वर्यं प्राङ्मुख्ययम् ।

छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १ ॥

प्रतिपाद्यमानविशेषणसाधन्यादिध्वत्थर्शाध्यवसायेन नानाभुवनसन्तानरूपः
संसारप्रपञ्चो विवक्षितः । तैमध्वत्यमेवंविधमाहुः, परावरद्रष्टारः कथयन्ति । कीदृशम् ?
ऊर्ध्वमूलम् ; बहुलप्रपञ्चस्यापि भुवनसन्तानस्य केवलभोगभूमिकर्मभूमिभेदेन संप्रहात्
द्विप्रकारत्वे सति भोगभूमिरूपो भाग ऊर्ध्वशब्देनोक्तः भोगस्य फलत्वात्, फलस्य
च प्राधान्यात् ; मूलशब्देन चाविद्यादिक्लेशजालमुक्तम् ; सति हि तस्मिन् भोग-

१. IO परमाप्ति

२. BN¹ तदैतिक्रमक्रमेण

३. IO नक्षत्रप्राप्ति

BN¹ ब्रह्ममात्रप्राप्ति

४. IO omits भावेन...वृत्तिपद

५. BS¹ निर्दिष्टप्रति

६. IO कृशव्यवसायेन

७. IO तदद्य

८. IO मूलं बहुलप्रप

BN¹ मूलबहुलप्रप.

९. BN¹ प्रकारे

१०. BN¹ शब्दे च

भूम्यात्मना क्षेत्रज्ञान् प्रति प्रकृतिर्विपरिणमति । अन्यच्च कीदृशम् ?^१ तमध शास्त्रम् ।
 अथ शब्देन कर्मभूम्यात्मको भाग उच्यते, तेन पुनरावृत्त्यधिकरणत्वादधो-
 विपर्ययत्वेनोक्ता कर्मभूमय एवं शास्त्रा । इत्थमध शास्त्रा यस्य त तथाविधम् । यत
 सत्सु क्षेत्रेषु शुभाशुभभोगाधिकरणभूतेभ्यो भुवनेभ्य क्षेत्रज्ञाना पुन कर्मभूमौ
 निपतनमयस्यमेव स्थितम्, यदुक्तम्—“आराक्षमुवनालोका पुनरावर्तिनोऽर्जुन”
 इति । अन्यच्च कीदृशम् ? अन्ययम् । अनन्तत्वात् परमेश्वरमायावर्भासिताना क्षेत्र-
 ज्ञाना गमागमानिवृत्ते, तान् प्रति तथास्य परिणमत प्रवाहनित्यत्वेनाविद्यमान-
 व्ययत्वम् । अन्यच्च कीदृशम् ? यस्य छन्दासि वेदा, पर्णानि पत्राणि । किमुक्त
 भवति ? वेदसमुद्भवत्वात्तानि तानि कर्माणि छन्द शब्देनोक्तानि, तान्येव तादृक्-
 परिणामावधिभूतत्वात् पर्णत्वेनास्याध्यवसितानि । तैमेवविधमेन हेतुप्रभवत्रयी
 नियमितकर्मफलभूतभोगाधिकरणात्मक भुवनसन्तानरूपमूर्ध्वमूलत्वादिना सादृश्या-
 दक्षत्यत्वं यो वेद, वेद्यत्वेन वेदकात्^२ स्वरूपाद्व्यतिरिक्तं जानाति, स वेदार्थवित्,
 न तु यस्तस्मिन् ममत्वादिग्रहेण निर्गमै इत्यर्थः ॥

१ IO क्षेत्रज्ञानां

२ IO अतथ तमध

३ BN' omits कीदृशं

४ IO ते पुन

५ All except BN' आराक्षमाधि

६ BS' and BS' विपर्ययत्वनोक्त
BN' विपर्ययेनोक्त

७ IO omits एव

८ IO शास्त्र

९ IO omits यस्य अर्जुनेति

१० IO and BN' मायावसिताना

११ BN तदेवंविधं

१२ BS' and BS' वेदकास्त-

१३ BS' adds माना

ननु क्रियमश्रुत्वा ऊर्ध्वमूल एव, अधःशाला एव च स्यात्, उत रूपान्तर
मर्त्यस्तीत्याशङ्काया तत्प्रतिपादनार्थमाह—

अधश्चोर्ध्वं प्रसृता यस्य शाखा गुणप्रवृद्धा निपयप्रमालाः ।

अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि कर्मानुबन्धीनि भनुष्यलोके ॥ २ ॥

यस्य चाश्रुतस्योक्तेन क्रमेणाधः शाखा प्रसृता ऊर्ध्वं च प्रसृता , कुत ?
चशब्दो हेतौ । यस्मादधो मर्त्यलोकशब्देनोक्ताया कर्मभूमौ मूलान्यनुसन्ततानि
श्रेया एव प्रसृता इत्यर्थः , कर्माण्यपि हि श्रेयामूलानि , अत एव तादृशि मूलानि
कर्मानुबन्धीनि कर्माणि शुभाशुभा क्रिया अनुबन्ध गमयितुं शीलं येषां तानि
तथोक्तानि । भोगभूमिषु हि भोगत्वेन श्रेया एव यथा विजृम्भन्ते, ततश्च कर्म
प्रभवा एव भोगभूमय ऊर्ध्वप्रसृतशाल्वेनाध्यवसिता , तथा उभयरूपा अप्यस्य शाखा
कीदृशा इत्याह— गुणप्रवृद्धा इति । गुणैः सत्त्वादिभिः सुखाद्यात्मना परिणमद्भिः
प्रवृद्धा उपचयः प्राप्ताः । येषां हि प्रसरस्तासां स सर्वो गुणानुभिद एव भोगात्मना
कर्मात्मना वा विजृम्भते तेन यथा रसेन शाखा वृक्षस्य प्रवर्धन्ते, एव गुणैः
कर्मभूमयः फलभूमयश्च प्रवर्धन्ते, तदात्मका एव ता इत्यर्थः । तथा विषय
प्रवाला, विषया शब्दादयो बुद्धिप्रधानास्तु भूमिषु अध्यवसिता प्रवालस्थानीया

१. IO मर्त्यस्तीति

६ BN सर्व

२ IO सन्तानि

७ BN विजृम्भन्ते

३ IO भूमिषु भोगभोगत्वेन

८ BN निपयस्य प्रवा

४ BN शालात्वेन

९ IO अध्यवसिता

५ IO and BN यावन्ति प्र

BS* यावद्भिः प्र

पल्लवतुल्या यासां उपरितनीप्वधस्तनीषु सर्वास्तेव हि मृमिषु शुभाशुमविपयत्येन
परिणता गुणा एव पर्यायेण गमागमहेतुत्वमापाद्यमाना क्षेत्रज्ञानिवधन्तीति
तत्पर्यम् ॥

तदेवंविधस्योक्तस्य भवेत्य वक्ष्यमाणज्ञानाभावादाह—

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चार्दिन च संप्रतिष्ठा ।

अस्य यथैप्रतिपादितस्याश्वत्यस्य तथा तेन प्रकारेण रूपं स्वभावो
नोपलभ्यते, तत्त्वतो नैव प्रतिपाद्यते, अन्यथैव ह्ययमचिन्त्येश्वरमायामात्र-
निगन्धनतया तत्त्वनि साररूपत्वेन स्थितो ज्ञानशून्यत्वाच्चान्यथैव परमार्थसत्त्वे-
नावभासमानो रम्यकारग्रहेण प्राणिनो निगन्धाति, यथास्य स्वरूपं नोपलभ्यते, न
च संप्रतिष्ठा, अभ्यन्तराल्यतिनो सम्यक् स्थित्यवस्थापि न लभ्यते । यतो यतो
येन येन रूपेणास्य स्थिति तत्सर्वं परिणामित्वादस्यिरम् ॥

अत एवंविधस्यास्य स्वभावप्रकाशस्य व्यवधायकस्य छेदोपायमाह—

अश्वत्यमेनं सुनिरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण शितेन छित्त्वा ॥ ३ ॥

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यमिन् गतो न निर्वर्तेत भूयः ।

१ IO and BN omit this word.

२ IO and BN omit this word

३ BN omits यथा

४. BN प्रतिपद्यते

५ IO शून्यतयैव पर

६ IO omits मम...रूपं नो

७ BN तयास्य

८. IO आश्वन्तराल

BN अभ्यन्तराल

९. All except BN omit यतः

१०. IO स्वभावप्रका-

एतं यथाप्रतिपादितस्वरूपं क्षेत्रज्ञानां क्षेत्रनिमित्तकर्मानुत्पत्तिपरिपाकानु-
भवाधिकरणभूतभुवनसंस्तानात्मकमध्यस्थम्, तत्साधर्म्यादिधृत्येन निरूपितम्; अत एव
सुविरुद्धमूलं सुष्ठु दाढयेन विविधं कृत्वा रूढानि प्ररोहंप्राप्तानि क्षेत्रा एव
मूलानि यस्य तं तादृशम्; असन्नशब्देन गमताग्रह रूपगाढाद्येत्यागात्मना विदेक-
पापाणकणयशच्छिद्येन तीक्ष्णेन कुटारेण छित्वा मूलतो द्विधा कृत्वा ततो-
ऽनन्तरं पुनः पुनः प्रतिपादितस्वरूपं पदं निरुत्तरं धाम मार्गमन्वेषणीयम् । कीदृशम् ?
यस्मिन् प्राप्ते योगी भूयो न निवर्तते पुनः संसारवर्त्मनि नाविर्भवति^{१३}, अह-
त्रिमसभायविश्रान्तिरक्षणं मोक्षमवाप्नुयात् । यस्मादेतस्मिन्नेव परमकाशावरणहेतोः
महति विभे यथोक्तेन रूपेण^{१४} निरुत्ते^{१५} सति योगी,

तमेन चाद्यं पुरुषं प्रपद्येद्येतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥

यदेतदुक्तैर्व्यवधानविच्छेदाद्योगी प्राप्नुयात् स एव परमः पुरुषैः परम-
कारणं परमात्मा; ततः तस्मिन् पदे प्राप्ते परंपुरुषं प्रपद्येत^{१६} तत्समापन्नो भवेद्योगी-

१. IO एवं	१०. BN ^१ omits पदं
२. IO क्षेत्रज्ञानं क्षेत्रनिमित्तकर्मानु-	११. BN ^१ निवर्तते
३. BS ^१ and BS ^२ सत्तात्मकं	१२. IO नाविर्भवति
४. BN ^१ एवं instead of अत एव	१३. IO स्वरूपेण
IO अत एव सुविरुद्धमूलं	१४. BN ^१ निवृत्ते
दाढयेन	१५. BN ^१ प्रपद्ये यतः
५. IO रूपाणि	१६. IO उक्तस्य
६. IO क्षेत्रा एव	१७. BS ^१ omits पुरुषः
७. IO यस्यैतादृशं	१८. IO omits परमात्मा...सर्वकारण
८. IO समतान्तग्रहरूपगाढाद्येत्याग	१९. BS ^१ पदं
९. BS ^१ adds कृत्वा	२०. All except BN ^१ प्रपद्ये

त्यर्थः । क त पर पुरुष प्रैषयेत्, यतो यस्मादेकस्मात्सर्वकारणभूतात् पुराणी
 प्रैवहमानत्वाच्चिरन्तनी प्रवृत्ति यथाप्रतिपादितजगत्सीडनरुनिर्माणात्मिका क्रिया
 प्रसृता, इत्थमवभासमानत्वात् प्रकर्षेण मृता गता व्यापिनी सवृत्तेत्यर्थः । किमुक्तं
 भवति ? यदैव परपदप्राप्तिर्लक्षणपरमात्मस्वभावविश्रान्तिरुपजायते, तदैव तदि-
 च्छामात्रैककारणत्वं जगद्वैचित्र्याभासस्य योगिनः प्रतिपद्यन्ते^१ ॥

अत एव—

निर्माणमोहा जितसङ्गदोषा अघ्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।

द्वन्द्वैर्विभक्ताः सुखदुःखमङ्गैः गच्छन्त्यमृदाः पदमव्ययं तत् ॥५॥

तदव्यय नित्यत्वादपक्षयादिरहितं पद स्वाभाविकात्मलक्षण स्थानम् अमृदा
 प्रैत्युदितयिद्याशक्तित्वात् प्रवृद्धा गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति, तादात्म्यं लभन्त इत्यर्थः ।
 कीदृशा सन्तः ? निर्माणमोहा अनौत्मादिप्वात्मादिप्रत्ययलक्षणोऽभिमानमयान्मोहा-
 निष्क्रान्ता, यतो जितसङ्गदोषा, सङ्गे^२ आसक्तिः अनात्मादौ वस्तुन्यात्माभिमानेन
 गाढनिमग्नचित्तत्वम्, स एव दोषः ससारहेतुत्वान्महदैवेद्यं नितः तिरस्कृतो

१ All except BN¹ प्रपद्ये

२ IO भूता

३ IO and BN¹ प्रवाह

४. BN¹ omits प्र

५ BN¹ यदैव परप्राप्ति

६ IO तदेतदिच्छा

७ BN प्रतिपद्येत्

IO प्रतिपद्येत् न तु

८ IO अघ्यात्मनित्या

BS¹ अघ्यात्मविद्या

९. BN विमुक्ता

१० IO अपक्षयदोषादिरहितं

BN¹ अपक्षयादिदोषरहितं

११ BN¹ श्रोत्यादित

१२ IO अनात्मादिप्रत्य

१३. IO क्षणादिमयात्

BN¹ क्षणोऽभिमान

१४. BS¹ and BS² सद्वा

१५ IO and BN¹ अगम्यं

येस्ते तथाविधा । कैयंभूतैः स जेय इति हेतुगर्भं विशेषणमाह—अध्यात्म-
नित्या इति । अध्यात्ममात्मनि पारमार्थिके स्वस्वभावे नित्याः सदा तदेक-
निष्ठा इत्यर्थः । कथमध्यात्मनित्यत्वं स्यादिति पूर्ववद्विशेषणं^१ विनिवृत्तकामा
इति । काम्यन्त इति कामाः, ऐहिकमुष्मिका इष्टा. शब्दादयो भोगा विनि-
वृत्तास्तत्त्वज्ञानाभ्यासात् विच्छिन्नास्ते येषां ते^२ तथाविधाः । कामा हि
र्वाह्यविषयान् प्रति चित्तमारुपयन्तोऽध्यात्मनिष्ठता विग्नयन्ति । अतो विनिवृत्तकामा
अध्यात्मनित्यौ इत्युक्तम् । विनिवृत्तकैर्मत्वं च^३ कथं स्यादिति पूर्ववद्विशेषणमाह—
“द्वन्द्वैर्विमुक्ता सुखदुःखसंज्ञैः” इति^४ । द्वन्द्वैः क्षुत्तृष्णाशीतोष्णैर्जरामरणा-
दिभिः । तथा एतद्विपरीतैस्तृप्तिहादादिभिरनित्यशरीराद्यहङ्कारनिबन्धनैः द्वेषैः सर्वैरेव
सुखदुःखात्मकत्वाद्यभिमानैर्विमुक्ताः परिवर्जिताः ; ते हि तथाविधा निवृत्तकामा
भवन्ति । तदयमत्र क्रमो विवक्षित—ये^५ भगवदनुग्रहाविर्भूतविवेकज्ञानत्वात्
प्रबुद्धयोगिनो हेयोपादेयविवेकक्षमबुद्धयो जायन्ते, ते सुखाद्यात्मकत्वेन संवेद्यत्व-
मापन्नान् सर्वान् प्रकृतान् भावान् हेयत्वेनात्मैतत्त्वं च यथाप्रतिपादितस्वरूपमुपैयत्वेन

१. IO omits कथं

२. IO निष्ठा इति

BS' विद्या इति

३. IO अध्यात्मनि ~ ~

४. IO and BN' omit स्व

५. IO निष्ठा.

६. IO and BN' add इति

७. IO एते

८. BN' and BS' बाह्यान्

९. IO आकर्षन्ते

१०. IO निवृत्तकामा.

११. IO निष्ठा.

१२. IO omits विनिवृत्तकामत्वं

१३. BN' omits च

१४. IO omits इति द्वन्द्वैः

१५. IO जरामरणशीतोष्णादि

१६. BN' तथा तथा तद्विष.

१७. BN' अभिधानैः

१८. IO and BN' omit ये

१९. BN' आपन्नाः सर्वान् प्रकृतान्

२०. BS' आत्मत्वं च

२१. BN' and IO उपादेयत्वेन

निश्चिन्वन्तो द्वन्द्वात्मकैः क्लेशैर्विमुच्यन्ते, तेभ्यो निवृत्ताश्च तद्विधधर्मिणि^१
 सहजनित्यानन्दमये स्वात्मन्येव नित्यावहिता भवन्ति; ततश्च चाक्षेपु भावेपु
 प्रतिपादितोपपत्त्या शास्त्रीयकर्मापरित्यागे^२ सति स्पृश्यमानेष्वपि शरज्जलदपटले-
 प्विव सौधवो नि सङ्गा भवन्ति; ततश्च नि सङ्गत्वात् निर्मलं विच्छिन्ना विपर्यय-
 प्रत्यया सन्तः परमात्मन्येव परमार्थसत्ये सुप्रतिष्ठाहंप्रतीतयः परमं पदमाप्नुवन्ति ॥

कीदृशं तत् ?

न तद्भासयते दूर्यो न शशाङ्को न पापकः ।

यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ६ ॥

तत्पद सूर्यादयो न भासयन्ति । तेषां हि प्रकाशं कारणान्तरलब्ध-
 जन्मकं चेतनाचेतनभावाभिव्यञ्जकत्वेन प्रकाशकमनन्यप्रकाश्यसंवित्प्रकाशात्मना
 परमशब्दप्रतिपादितेन स्वस्वभावेन परमात्मेच्छामात्रेण भासयन् प्रकाशयति;
 अतः सूर्यादीनां कैश्च तत्पदं प्रकाश्यं स्यात् ? अथ तदेवै^३ मम यथोक्तस्वरूपस्य
 परमकारणस्य परमेश्वरस्य धाम स्थानं यत्माप्य यत् समापद्य योगिनो न निवर्तन्ते;
 न पुनः संसारभूमिमन्यजीववदवतरन्ति ॥

१. BN^१ धर्मिणि

२. IO ह्यागेनातिस्पृश्य

३. All except IO वायव.

४. IO निर्मलविच्छिन्न-

५. IO and BS^१ सप्रतिष्ठा

६. BN^१ कारणलब्ध

७. IO परमात्मनि

८. IO भासयति

BS^१ notes as an alter-
native reading भावयन्

९. IO दूर्ये

१०. IO तदेव

११. BN^१ स्वरूप

१२. BN^१ भूमिं नानाजीववत्

ननु स्वेच्छामात्रेण सर्वभावप्रकाशके अनन्यप्रकाश्यत्विप्रकाशैक्यभावे पर-
मात्मन्येवैकस्मिन्तत्त्वे परमार्थसत्त्वेन व्यवस्थिते प्रनिशरीर जैत्वादिधर्मयोगिनो
ऽन्योन्यमित्रा क ईमे जीवानामयथेच्छमिन्द्रियवर्गं स्वस्वविषये प्रवृत्तिनिवृत्ती
रुन्वयन्तीति सशयानान्प्रति जीवविवेकार्यमाह—

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।

मनःप्रपुनोन्द्रियाणि प्रवृत्तिस्थानि कर्षति ॥ ७ ॥

य एव जीवो नाम पदार्थः प्रवृत्तिस्थानि शब्दादिभावेन परिणताया
यथोक्तस्वरूपाया प्रवृत्तौ स्थितानि तदेकैकस्मिन्तत्वात् तदाश्रितानि प्राधान्या-
च्छ्रोत्रादिवृद्धीन्द्रियविवक्षया पञ्चेन्द्रियाणि मनसा प्रवृत्तिनिवृत्तिसाधनभूतेनान्त-
करणेन पठेन सहितानि कर्षति*, उपादेये स्वविषये युञ्जानो हेयाश्च ततो
निवर्तयताक्षिपति विक्षिर्पति च, स जीवलोके जगति ममैवांशः, स च प्रति
पादितस्वरूपस्य परमकारणस्यांशो भाग ईव सनातनो नित्यो जीवभूतो मदिच्छा-
वशादन्योन्यभिर्देहीजीवरूपता प्राप्तः । किमुक्तं भवति : जीवपरमात्मनोर्नास्ति मनागपि
वास्तवो भेदः । एवकारेण जीवस्य चिन्मात्रस्वरूपातिरिक्तवस्त्वन्तरैःसर्पकसमायना-
भावोऽवधारितः । तेन परमार्थतः परमकारणैर्दमित्तस्यापि प्रतिक्षेत्र विभक्तेन्द्रिय

१ IO सर्वप्रस्तुतप्रकाशके

२ All except IO शब्दादि

३ All except BS* add इव

४ IO परिणतया

५ IO भेदकात्म्य

६ IO omits this word

७ IO कर्षयन्ति

८ IO निक्षिपति

९ BN* एव

१० BN* omits मिक्ष

११. BN* अतपक

१२. BN* कारणभिन्न

वैर्गोपकर्मत्वादिना नानात्वप्रतीतिरचिन्त्यमन्मायाशक्तिजनिता नास्य वास्तवी , सा हि
 मायाशक्ति तत्त्वज्ञानावसरमिमाञ्चनि सारस्वरूपा सप्रति सर्वभावभेदेविभ्रमो-
 द्भावेनेत्य व्यामोहयतीति, “दैवी ह्येषा गुणमयो मम माया दुरत्यया”
 इत्यादिना प्रागेव प्रतिपादिताद्भुतस्वरूपा , तत्तत्कारिकाशस्य नित्यनिर्मल-
 निर्विभागानन्तर्हिम्नोऽपि घटाद्यवच्छेदकवस्तुवशाद्यथाशवत्त्वपरिकल्पना, तथा
 परमात्मनोऽपि शरीराद्यवच्छेदकवस्तुवशात् जीवरूपाशवत्त्वपरिकल्पनेयम् , न तु
 तस्योक्तस्वरूपस्य वर्तुतो भागा सभवन्ति । योऽपि प्रदीप्तहुताशराशिस्फुल्लिङ्ग
 निचयोपमानप्रतिपादनव्यवहार परमात्मजीवात्मनोरागमेपुं श्रूयते, सोऽप्यौप-
 चारिक एवै, न वास्तव , यतो ब्रह्मविद् एकमेव तत्त्व परमार्थसद्ब्रह्मसंज्ञयानेकमिव
 चकास्तीत्याचक्षते , तथा च कैश्चिदीश्वरोऽव्याकृतपाणविरौर्भूतेन्द्रियोर्मिमि ॥
 प्रनृत्यन्निवाभाति तस्मै ब्रह्मैव्यये नम इत्याह ॥

१ IO वर्गकर्पत्वादिना	१० IO जीवरूपस्य शवत्त्व परिकल्प
२ BN ¹ अस्य न वास्तवी	नीयम्
IO omits अस्य	११ IO वस्तुनो
३ IO निर्माणस्वरूप	१२ IO and BN आगमे
४ BN ¹ omits भेद	१३ BN ¹ एक एव
५ BN ¹ omits मम माया दुरत्यया	१४ IO सहायामनेके वा
६ IO तत्तत्त्व प्रकारस्य	BN ¹ सहायामनेकमिव
७ BN ¹ निर्मलविभाग	१५ IO कश्चिद्योगीश्वर
८ IO महिम्नो हि	१६ IO omits रा
९ IO omits शवच्छेद शरीरा	१७ IO मन्त्रार्थे

ननु ततस्ततः शरीरादुपात्तशुभाशुभकर्मणोपचितवासनाधिवासित एव जीवः शरीरान्तरं प्रतिपद्यमानः संसारपरम्परापरिवर्तनमनुभवन् कथं न वस्तुतो-
ऽन्यो भिन्नो भवेदिति भेदभ्रान्तिमपानुमाह—

शरीरं यद्वामोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।

गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥ ८ ॥

एवं मदंशत्वाद्वस्तुतो^१ मदभिन्नो जीवपदार्थो यच्छरीरमयामोति केन-
चिन्नवेन शरीरेण सम्बध्यमानत्वात् जातव्यपदेशं लभते इत्यर्थः^२ ; तथा यथाप्यु-
त्क्रामति तत्कर्मविपौ^३ रूपक्षये केनचिच्छरीरेण वियुज्यमानत्वात् उत्क्रामन् तद्व्यप-
देशं लभते । तदयमीश्वर स्वतन्त्रस्वरूपमाक्रमतिष्ठः परमात्मैव सन् एतानि सूक्ष्म-
रूपाणीन्द्रियाणि गृहीत्वाधिष्ठेयत्वेन स्वीकृत्य संयाति, देहात् देहान्तरगन्तृत्वव्यप-
देशमागू भवति ; न पुनर्नित्यनिर्विभागव्यापकचिन्मात्रैकैस्वरूपस्यास्य देहादेर्ही-
न्तरगमनलक्षणं संयानं जन्ममरणशब्दवाच्यं वस्तुतः संभवति । इदमत्र
तात्पर्यम्—पारमार्थिकस्वरूपप्रत्ययमर्शाभावमात्रात् लब्धजन्मनो निजमायाशक्त्यु-
द्भावितावच्छेदविविधशरीरसम्बन्धाज्जीवनानात्वमिवावभासयत्ययमीश्वरः । तेन यथा

१. IO शरीरोपात्त

२. IO omits वासनाधि

३. IO परम्परापरिवर्तमानत्वात् कथं

४. IO and BN¹ यथापि

५. IO वस्तुनो

६. IO omits संबध्य...शरीरेण

७. BN¹ परिपाक

८. IO adds युज्यमानत्वात्

९. IO omits एक

१०. IO and BN¹ देशादेशान्तर

११. IO उद्भावितावच्छेदहेतुविविध

BN¹ उद्भावितावच्छेद

घटकुसूलगृहाद्यवच्छेदकवस्तुसम्बन्धादेकमेव निर्विभागमाकाश घटाकाश कुसूला
काशमित्यादिभेदव्यपदेशमतत्त्वविद प्रतिपद्यन्ते, तथैवायमीश्वर स्वरूपप्रतिष्ठ
एव सन् नानाकार्यकारणैसम्बन्धात् नानात्वमिव प्रनिपद्यते^१ । तत्सम्यग्वेऽपि
सति यथैव विशुद्धसविन्मयस्वरूपमात्रप्रतिष्ठ एव तैथोपमानेन प्रकटयति, कुत
श्चिदाशयात् कमलाकरादेर्यथास्पर्शमात्रस्वभावो वायुर्गन्धान् कैमलपुवल्यादि
मकरन्दाभौदान् सूक्ष्मरूपान् स्वीकृत्य कुसुदाकरादिकमाशयान्तर सयाति,
तथैवायमिन्द्रियादीनि गृहीत्वा देहादेहान्तर चिन्मात्रस्वरूपप्रतिष्ठ एव सयातीव ।
किमनेनोक्तं भवति? यथा तत्तदाशयगतगन्धैरपरमाणुपरिग्रहेऽपि स्पर्शमात्रगुणैः
स्वस्वादप्रच्यवमानो गन्धवत्ता नावपद्यते पवन , अथ चे^२ तत्सम्बन्धात् कमल
सुरभि कुसुदमकरन्दसुगन्धिरिति भिन्नव्यपदेशभागभवति, तथायमाला निरावर
णान्तनिर्विभागचिदेकस्वभावोऽपि मायोद्भासितदेहादिपदार्थसम्बन्धात् नानान्यप
देश भनते , न तु वस्तुतोऽस्य भेद । सम्भवति चायमुपमानोपमेयभावो विवक्षित ॥

१ IO omits घटाकाशम्

२ IO एवमर्वाकार्य

३ BN करण

४ IO प्रतिपद्यते

५ IO and BN यथोप

६ BN सन्दमात्र

७ IO on its कमल

८ IO कुसुदादिकमाश

BS and BS' कुसुदादिकरादि

९ IO सयात्येव

१० BN तत्तदाकाशगत

११ IO omits गन्ध

१२ BN गुणान्

१३ BN omits च

१४ BN सुरभिरिति

यत्तन्तस्तस्मिन्नेऽपि सरूपाप्रच्युतिस्येति ज्ञान्यापुर्गेगन्धर्वविश्वमि-
व्यञ्जकान्मगरूपमयोगिशरीरादितस्मिन्नेऽपि कश्चिन्नी स्वल्पनाप्रतिष्ठापनम्या-
ख्येन प्रतिपाद्य इदानीं तदन्तरात्प्रतिभोगैश्वर्यविश्वकामिन्यत्तकष्टनामर्षेणोऽप्यस्य,
तां प्रतिपादयितुमाह—

श्रोत्रं धनुः स्यर्जनं च रमनं घ्राणमेव च ।

अधिष्ठाय मनथायं विषयानुपसेरनं ॥ ९ ॥

“क्षेत्रज्ञं चासि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत” इत्यादिना प्रदर्शितव्याये-
नापमेक एवमा नानाक्षेत्रज्ञसंविन्ननिर्गुणोऽधिष्ठातृमात्रेण नानालयनिव प्रणिपत्यमानो
विषयान् शब्दादीन् सुखादिहेतुननुपसेयने; तर्न उपच्छृणुमागौक्यभाषापरि-
चागदेक एव सन् भजने; भोक्तृत्वावस्थापामसि तैरकारुण्डव्यस्य एवमाविवर्ध ॥

तिष्ठन्तमुत्क्रामन्तं वा मुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।

निमृश नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ १० ॥

तिष्ठन्तं स्वरूपपदेशत्वात् कस्मिंश्चिच्छरीरे तेन तेन ज्ञात्यादिना व्यप-
देशोनायच्छिन्नया स्थितिननुभवन्तम्, तथा उत्क्रामन्तं तस्मात्प्रादुर्भाव शरीरच्छरी-

१. IO बालाव

२. BN' प्रतिष्ठिता

३. IO and BN' माय

४. BN' संवन्धे

५. IO विभिन्नपक्षराशि

६. IO and BN' ततोऽनुपतन्

७. IO उत्क्रामन्तं स्थितं बसि भुजानं

८. BN' अनिच्छितवदा

रान्तराश्रयैणायोद्वच्छन्तम्, जन्ममरणयोगिव्यपदेशं भजन्तमित्यर्थः ; तथा तदन्तराले गुणान्वितं सत्त्वादिगुणसंयुक्तं शब्दादिविपर्ययं सुखाद्यात्मकं भोगमुपभुञ्जानं वेदकत्वमात्रेण तद्वोक्तृत्वव्यपदेशं भाजमिति जन्ममरणस्थित्यगत्यास्वप्येकस्मिन्नेव स्वभाविके सर्वक्षेत्राधिष्ठितरि स्वरूपे प्रागुक्तेन रूपेण धर्तमानं विमृदा मायाशक्ति-महिम्ना मनागपि स्वरूपप्रत्यवमर्शानुन्मेषलक्षणेन विशेषेण मूढा विचेतसः सम्यग्-ज्ञानरहिता नानुपश्यन्ति, पारमार्थिकेन रूपेण स्थितमपि तथाप्रत्यवमर्शाभावात् न साक्षात्कुर्वन्ति । के तर्हि तं पश्यन्तीत्याह—ज्ञानचक्षुषः । ज्ञानं यथावस्थित-वस्तुसंवेदनमेव चक्षुर्लोचनं येषां ते, पश्यन्ति आत्मतया साक्षात्कुर्वन्ति ; न ह्यसौ रूपात्मकविपर्ययसाधनभूतेन चक्षुरात्मनेन्द्रियेण दृश्यते । तद्दर्शने सम्यग्-ज्ञानमेव साधनम्, अतस्तैश्चक्षुष्टेन निरूपितम् ॥

किंच—

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।

यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥ ११ ॥

१. All except BN⁴ राश्रयणया

२. BN⁴ omits योगि

IO योगित्वव्यपदेशे

३ BN⁴ तदनन्तरालगुणान्वितं

४ IO विपर्यय

५ BN⁴ देशमात्रमात्रं भजन्तमिति

IO देशमात्रं भुञ्जन्तं

६ IO विज्ञानस्वरूपे

७. BN⁴ विमृदाः

८. IO omits प्रत्यव वि तथा

९. BN⁴ विचेतसा

१०. BN⁴ omits ज्ञानं

११. IO विपर्ययरूपसाधन

१२ IO adds सन्

BN⁴ adds सा

१३. IO omits सत्

१४ All except BS⁴ यतन्ते

येऽपि ज्ञानचक्षुषो योगिनः समाहिताः, तेऽप्येनं परमात्मानं यथोक्तेन क्रमेण यतमाना नित्याविर्भुतोत्साहतया यत्नपराः सन्तः आत्मन्यवस्थितं सदा स्वभावत एवापरोक्षतया वर्तमानमेव पश्यन्ति, यथावत्प्रत्यभिज्ञानन्तीत्यर्थः । अकृतात्मानस्तु यतमाना अप्येनं नै पश्यन्ति । किमुक्तं भवति ? परमेश्वरानुग्रहं विनानुमिपितसम्यग्ज्ञानत्वादकृतैः तद्दर्शनायासम्पादित आत्मा अन्तःकरणं यैस्ते तादृशा आसुरसर्गभाजो यतमाना अपि तेन तेन केनचित्प्रकारेणोद्युक्ता अपि न पश्यन्ति, सम्यग्ज्ञानलक्षणस्य मुस्यस्य तद्दर्शनसाधनस्याभावात् ॥

यश्चायमेवमद्भुतवक्ति परमात्मा सोऽहमेवेत्यात्मनिष्ठत्वेन तत्स्वरूपं प्रति-
पादयितुमाह—

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ १२ ॥

यदेतदादित्यगतं सूर्यसन्निविष्टं तेजो ज्योतिः समस्तं भुवनमभिव्यञ्जक-
तया प्रकाशयति, - यच्चन्द्रमसि सोमे सन्निविष्टमखिलं जगदाप्याययति, यच्चाग्नौ
जातवेदसि स्थितं पाकादिसकार्यं निर्वर्तयति, तत् त्रिधा भासमानमपि ममै-
वैकस्य सम्बन्धि एकमेव प्रकारं संविदात्मकं जानीहि । न ह्यसंविदात्मकत्वे

१. IO एनमात्मानं

२. IO omits न

३. IO अकृतं

४. IO मानां भुपितेन तेन केनचित्प्रका-

शेन

५. IO चात्माग्रहस्य तद्दर्शनं

६. IO आदिस्थान्तर्गतं

कर्मचित्त्वकार्यस्य सपादनपर्यवसायितोपपद्यते । सविच्चैवैकस्य पारमार्थिकस्य
सवेदितुर्मैवासाधारणो धर्मः । ततोऽहमेव सर्वमित्येतत्परम् ॥

अत एवाह—

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।

पुण्यामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥ १३ ॥

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमास्थितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १४ ॥

गा पृथिवीमाविश्य स्वशक्त्या व्याप्य भूतानि चराचरान् प्राणिन अहमो-
जसा स्वबलेन धारयामि विभिर्मि; पृथिवीगता धारणशक्तिर्मैव स्वाभाविकं बल-
मित्यर्थः । तथा रसात्मकोऽमृतमयः सोमो भूत्वा चन्द्रात्मतयात्मानमेवाभौस्य
सर्वा औषधी समस्तप्राणिप्राणनहेतुभूता द्रव्यजातीरहमेव पुण्यामि उपचिता
सपादयामि, आप्यायनरूपा ममैव शक्तिरित्यर्थः । तथैव वैश्वानरो जातवेदो भूत्वा
तदात्मकः सत्तहमेव प्राणभूता शरीरमाविष्ट प्राणापानाभ्यां वह्नि सूर्येन्दु-
भावेनावस्थिताभ्यां शक्तिभेदाभ्यां समायुक्तः सहितः मध्यादिभेदाच्चतुर्विधमन्नम्,

१ All except IO add एतत्

२. IO अवसास्य

३ BN' omits एव

४ IO omits यदि भेदाभ्यां

५ BN' च्यव

६ IO omits सहित

७. BS' भेदश्चतु-

IO भेदाच्चतुर्विधमन्नं कमे-

णाध्यवहार्यं

अन्नमभ्यवहार्यं द्रव्यम्, पचामि परिणामं प्रापयामि । जातरस्याग्ने. सकलशरीर-
विभक्तात्मतया वर्तमानस्य समस्तान्नरसपाचिका सर्वमाणिजीवनहेतुर्या शक्ति सा
ममैवैकस्य शक्तिमैत सम्बन्धिनोति सप्तमाध्यायादावुक्तन्यायेन प्रतिपादितै-
वात्रोपपत्तिः ॥

किं गहनौ—

सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत्तः स्मृतिज्ञानमपोहनं च ।

वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदवि[दकृ]देव चाहम् ॥१५॥

सर्वस्य कस्यचित्प्राणभूतोऽहमेक परमात्मा हृदि सर्ववस्तुसंवेदनाधि-
करणभूते शरीरैकदेशे संनिविष्ट सर्वार्थसंवेदितृतया कृतस्थितिः । अतो मत्त
मत्सकाशादेव नान्यत कुतश्चित्सर्वश्रेत्रजाना स्मृतिज्ञानापोहनलक्षण शक्तिप्रसर ।
किमनेनोक्तं भवति ? इह सर्वश्रेत्रजाना क्षेत्रविषयादिविभागविभक्तभावसंवेदक
स्वभावाना संवेर्दनशक्ति तत्तत्पदार्थभावाभावपरिच्छेदकत्वात् द्विधा प्रवर्तते ।
तथाहि—कदाचित् अन्यचिदपोहनरूपतया प्रसरति । भावकत्वेन च प्रसरः
द्विप्रकारः—जानात्मक स्मृत्यात्मकश्च, यदभूतपूर्वस्य प्रकाशनं तज्ज्ञानम् ; यदनुभूत-
पूर्वस्य प्रत्यवमर्शनं सा स्मृति , उभयर्थापि प्रकाशनभावत्वपोहनमिति त्रिप्रकारोऽप्ययं

१ IO शक्तिप्राप्त

६ IO संवेदने

२. IO व्यायो युक्तन्यायेन

७ IO पदाम्नाय

३. All read किञ्च गहनौ

८. All except BN¹ प्रसरेत

४ BN¹ omits न

३. IO omits अपि

५ IO स्मृतिज्ञानसंमोहनलक्षणः

BN¹ स्पृतिः ज्ञान-

क्षेत्रज्ञशक्तिप्रसर सवेदकालकत्वात् परमार्थसंवेदितुरेकस्मान्मत एव प्रसरन्
 मायावशान्नानाक्षेत्रज्ञसम्बन्धतथा प्रतीयत इत्यर्थः । यथा चैव प्रसरो मत
 प्रसरति^१, तथा सकलजगत्क्रियौपपञ्चप्रयनप्रथमकारणभूत परापरतत्त्वरूप शब्द-
 राशिरपि मत एव, तेन चानन्तप्रपञ्चप्रसृतेनाप्यहमेवैको वेद्य इत्याह—
 “वेदैश्च सर्वं ” इत्यादि । वेदो वर्णाश्रमविभागव्यवस्थितविविधक्रियानियामैक
 शब्दराशि, तस्यान्तो निष्ठा वेदान्त, आत्मैव परमेश्वर एकं तत्त्वमित्यादि ज्ञान-
 व्यवस्थापको वचनप्रपञ्च, तस्योभयरूपस्याप्यहमेवैक कर्तेत्यनेन वेदवेदान्तात्मक
 शब्दस्य स्वतः सिद्धत्वं द्वैतवादिव्यवस्थापितेश्वरप्रणीतत्वं च पराकर्तुमभिप्रेतम् । यतो-
 ऽयमत्राशयः—ईह अद्वयचित्प्रकाशैकव्यभाव एक पदार्थ परमार्थसन्नित्ययं ताव-
 त्सिद्धान्तो व्यवस्थापितः, स चैवविधोऽहं येनाव्यभिचारिणो प्रत्यक्षमर्शात्मकेन
 धर्मेण तथाविध स्वरूप व्यवस्थापयामि, तत्परं शब्दतत्त्वं तस्यै परमार्थतो
 मत्स्वरूपाभिन्नस्यापि मदिच्छोद्भावितेदन्ताभासमाननानाजगद्वाद्यमेदव्यवस्थापकत्वेन
 विज्ञम्भमाणस्य तद्वदनन्तविकल्पात्मक स्वरूपमपर शब्दतत्त्वं, तस्य चैवंविधस्य
 ज्ञानधर्मस्यैव विकल्पात्मकस्य श्रोत्रग्राह्यध्वनिविशेषात्मकनैयावभासित पदार्थ

१ BN' मयाशक्तिप्रसात् न क्षेत्रतया

सम्बन्ध-

७ IO एकतत्त्वं

८. IO इत्यहमद्वय

२. BN' adds इति

BN' इत्यहमद्वय

३. BN' जगत्प्रक्रिया

९. IO सदित्यय

४. IO adds BN' omit

१०. All except BN' चारिण्या

परापर...शिरपि

११ BN' तदस्य

५ BN' नियामिक

१२. BN' omits ज्ञान

६. BN' अन्ते

१३ IO तथाविभासित पदार्थ

सङ्केततया मयैव सत्यसङ्कल्पेन परमगुरुणा पूर्वेषामपि पूर्वेण परेण पुरुरूपेण मुख्य-
कार्यज्ञेयार्थविषयतया वेदवेदान्तरूपवाचकत्वेन प्रतिनियमित तादृगर्थवाचकत्वेन
चावभासमानमेव वेदवेदान्तयोर्मतार्थत्वम्, तदनेनानन्तप्रपञ्चेनापि वेदवेदान्त-
प्राधान्यप्रतिपादितेन शब्दात्मकेन स्वशक्तिप्रसरेण नानावाच्यनिष्ठतयावस्थितेनापि
परमार्थतश्चिदात्म कमत्स्वरूपव्यतिरिक्त्यपदार्थान्तराभावादहमेवैको बोद्धव्य इति
“ वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य ” इत्यनेनोक्तम् ॥

तदित्थं स्थिते” त्रिप्रकारं प्रमातृव्यवहारो व्यवस्थितः । तथा च यस्मै भौतिक-
शरीरनिष्ठाहप्रत्ययनिबन्धनो व्यवहारः, स स्थूल प्रमाता, यस्य च तादृक्-
शरीरवेदकतद्यातिरिक्तजीवनिष्ठाहप्रत्ययनिबन्धनो व्यवहारः स सूक्ष्म प्रमाता,
द्वावेतौ मेदस्फुरणान्माधीयौ प्रमातारौ, यस्य पुनरशेषक्षेत्रव्यापकपरमार्थसैत्य
सामान्यसवित्प्रकाशैकस्वभावपरमात्मनिष्ठाहप्रत्ययनिबन्धनो मेदप्रतीतिकल्पनामात्र-
संस्पर्शशून्यस्वरूपप्रत्यक्मर्मात्रात्मकव्यवहारः स परमार्थसत्य परमपुरुष । तत्स्वरूप-
समापत्तिश्च परा सिद्धि—इति क्रमेण प्रतिपादयन् शास्त्रसिद्धौन्तसंग्रहं दर्शयितुमाह—

द्वाविमौ पुरुषौ लोके धुरधाक्षर एव च ।

क्षरः सर्गाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १६ ॥

१ IO omits पूर्वेषामपि

२ IO परमपुरुषेण

३ IO कवे प्रति

४ IO गर्भवादवत्वेन

५ IO omits स्थिते

६ IO त्रिकारणप्रोक्तमातृव्यव-

७ IO omits च

८ BN omits यस्य

९ IO omits व्यवहार निबन्धन

१० IO सुसूक्ष्म

११ IO omits प्रमाता माधीयौ

१२ BN omits सत्य... सामान्य

१३ BN सिद्धसंग्रह

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विमर्त्यव्ययमीश्वरः ॥ १७ ॥

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरस्यापि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥

यो मामेवममंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

म सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९ ॥

यद्यप्यापातनिकश्चैव श्लोकचतुष्टयमेतद्व्याख्यातप्रायम्, तथापि विमर्शार्थं व्याख्यायते । इह हि लोके परमेश्वरमायाशक्त्युद्भावितक्रीडामात्रपरमार्थे समस्ते जगति द्वावेव पुरुषौ, द्विप्रकारैव भेदनिबन्धनव्यवहारा पुरुषजातिरित्यर्थः । अत एव तावन्योन्यभिन्नतया सर्वप्रमातृसंवेद्यस्वरूपत्वे सति इमाविति प्रत्यक्षनिर्देशविषये-णेन्द्रैर्भेदेन निर्दिष्टो । कौ तौ द्वाविति तयोः संज्ञामाह—क्षरश्चाक्षर एव च ईति । एतयोर्लक्षणमाह—एकस्तावत् क्षरः प्रतिक्षणविनश्वरजन्मादिविकारयोगिभौतिकै-शरीरनिष्ठाहंकारात्मकत्वात् स्वरूपसम्बलनशीलः । तथाहि—शरीरगता जन्मादयो विका-रास्तद्धर्मानुविधायिनि तद्व्यतिरिक्तस्वभावेऽपि तस्मिन्नुपचर्यन्ते ; ततः सर्वाणि भूतानि क्षर इत्युक्तम् । तथा निर्विकारसंविन्मात्रनिष्ठत्वात् कूटैवत्पर्यत-

१. IO पारमार्थसमस्त-

२. IO omits इदं

३. IO इति तयोः

BN¹ इति च तयोः

४. IO omits विभौतिक ...जन्मादयो

५. BS¹ गतजन्मादयः

६. IO क्षमावेनापि

७. IO कूटवत् सर्वतः

शिखरादिवलिष्पकम्पतया स्थितः कूटस्थः । अत एव क्षरस्वरूपविपरीतत्वादक्षर
इत्युच्यते । अनेन मध्यमा सूक्ष्मा दशा पुरुषस्य प्रतिपादिता । यस्यां ज्ञातृमात्र-
स्वरूपनिष्ठत्वात् क्षरस्वरूपं ज्ञेयशरीरधर्मानुविधायित्वं च नास्ति परस्परभेदेन
व्यवस्थिता नानाक्षेत्रज्ञप्रतीतिश्च न तावदुच्छिन्ना, एवं मायोद्भावितां पुरुष-
जातिद्वैविध्यं प्रतिपाद्य पारमार्थिकं परपुरुषस्वरूपं प्रतिपादयितुमाह—उत्तमः
पुरुष इत्यादि । एताभ्यां क्षराक्षरशब्दप्रतिपादिताभ्यां पुरुषाभ्यामन्यः सत्यस्वरूप-
मात्रप्रतिष्ठत्वात् विलक्षणः ; अत एवोत्तमः सर्वपुरुषातिशायिधर्मा । अत एव
परमात्मा मायाहेतुकागमापायानित्यधर्मसामानाधिकरण्याभावात्परमो निरुत्तरः सत्य
आत्मा चेतनोऽसावित्युक्तः । कोऽसौ ! यो निष्पतीघातस्वच्छन्देच्छापरिस्पन्दत्वा-
दीधरः सन्निदं चराचरमनन्तभावजातं सन्ततं लोकत्रयं सकलं जीवलोकमाविश्य, तथा
प्रकाशकतया व्याप्य विमर्ति धारयति, इत्थं स्थितिमनुभावयति, सामान्य-
संबन्धकौश्यमात्रप्रकाशमानतामन्तरेण न कश्चित्पदार्थो न केनचित्पदार्थेनावस्थातु-
मलमिर्त्यसकृदुक्तमेवैतत्प्रकरणे* । लोकत्रयस्य चाव्ययमिति विशेषणं प्रवाहनित्यत्वा-
दक्षयत्वविवक्षया षोडश्व्यम् । अत एव मायीयपुरुषवैलक्षण्यं प्रतिपादयितुमाह—
यस्मादित्यादि । यतो हेतोर्यथाप्रतिपादितस्वरूपं क्षरं स्थूलं पुरुषमतिक्रान्तः, अक्षरस्यै

१. IO and BN¹ रूपक्षेप

२. IO पुरुषं जानन्ति । द्वैविध्यप्रति

३. BS² धर्मः

४. IO भावसन्ततं

५. BS² प्रकाशमात्र

६. IO भिति महदुक्तमेवै.

७. IO and BN¹ प्रकारेण

८. IO adds इति

९. IO सूक्ष्म

१०. BN¹ adds सूक्ष्मस्य

च यथाप्रतिपादितस्वरूपस्य सूक्ष्मस्यासत्यभेदप्रत्ययाभावादुत्तमः प्ररुष्टस्ततोऽन्वय्यया
 संज्ञया लोकशास्त्रयोः पुरुषोत्तम इत्यहं प्रतीतः ; एवं च यथोक्तेन प्रकारेण यो
 योगी मामसंमूढः सन्देहादिमोहैरहितः सन् पुरुषोत्तमतया जानाति आत्मत्वेन
 प्रत्यक्षमृषति, सविशेषितज्ञेयत्वात्सर्वभावेन सर्वात्मकत्वेन वास्तवेन भजति सेवते,
 स एको मुत्स्यया वृत्त्या मद्भक्त इत्यर्थः । सर्वभावसंविस्तोतसां सामान्यसंवि-
 त्पकाशसागरसामरस्यानुभवलक्षणं विज्ञानं मद्भक्तेः परं रूपमुक्तम् । यदुक्तं
 स्तोत्रे^१ केनचित्—

“ चित्पकाशपरामर्शशक्तिमूर्त्यावशिष्यते ।

अप्यद्वयदशोन्मेषे भव्यानां भक्तिरेव ते ॥” इति

यथोक्तज्ञानफलनिर्देशेनाध्यायमुपसंहरन्नाह—

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।

एतद्वुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत ॥ २० ॥

इति यथोक्तेन प्रकारेण, गुह्यतमं सर्वरहस्यातिशायि शास्त्रमिदं भवता प्रत्य-
 क्षानुभूतफलं मयाभिहितम् ; नातः परं वक्तव्यमस्तीत्यर्थः । अत एवाह—एतद्वुद्ध्वा

१ IO and BN¹ omit सूक्ष्मस्य

२. IO अन्वय्यतया

३. IO and BS¹ भेदरहितः

४. BN¹ adds सः

५. BN¹ तत्त्वत्वात्

६. BN¹ सर्वाभावसरित्स्तोतसां

७. IO स्वरूपे

८. IO स्तोत्रे

९. IO ज्ञानदल

१०. IO शास्त्रं मया प्रोक्तं तवानघ

यथायदवगम्य बुद्धिमान् पुरुषः स्यात् ; अविज्ञाते त्वस्मिन् सत्यामपि बुद्ध्यावबुद्धिमन्त
एव प्रमातारः शरीरादिहेयवस्तुनि मग्नचित्तत्वात्तेषां तथैतदेवानुष्ठाय कृतकृत्यः
पुरुषः स्यात् ; कृतं निरवशेषितं कृत्यं यथाकर्णीयं येन स तथा ; एतद् ज्ञान-
प्रतिपादितार्थानुष्ठानन्यतिरेकेण वा काचित् क्रियानुष्ठीयते, तया सम्यगनुष्ठित-
यापि न कृतैर्यः स्यात्—इति सर्वज्ञानानां सर्वक्रियाणां च यथोक्तज्ञान-
निष्ठत्वेनानुष्ठितानां परमात्मस्वरूपसमापत्तिलक्षणपरसिद्धिसाधनत्वमित्योम् ॥

ऊर्ध्वाधःश्लेष्मामूलाश्रितफलमद्वीर्कर्मभूमूर्तिज्ञात्वा-

सन्तानत्र्यक्तसत्त्वाद्युपचितविषयव्रातपत्रौघचिचम् ।

अश्वत्थं छेत्तुमेनं भुवनचयमयं तत्त्वद्वन्द्व्यक्तिहेतोः

सन्तोऽध्यायेऽत्रै शस्त्रं तपनत्रिगणिते गोधमुत्तेजयन्तु ॥

इति श्रीमद्भगवान्करामैविरचिने वावयार्थान्वयस्माये

सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे

पञ्चदशोऽध्याय ॥

१. BN' omits यथायद...बुद्ध्या

२. BN' च बुद्धि-

३. BN' कृतार्थी

४. BN' सर्वज्ञानां

५. Dt

६. BS' omits श्री...नाम्नि

७. BN' रामकवि

॥ अथ षोडशोऽध्यायः ॥

एवमस्य पञ्चदशाध्यायपर्यन्तशास्त्रोपनिषद्गतस्य ज्ञानस्य पूर्वम्,

“ महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।

भजन्तेऽनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमर्त्यैयम् ॥ ”

इत्यादिना, तथा—

“ मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।

आसुरीं राक्षसीं चैव प्रैकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ ”

इत्यादिना सर्गद्वयोपोद्धातेन त्रिषयविषयिविवेचनादि यस्मूचितं तदिदानी-
मध्यायेनानेन वितत्य निर्णेतुं भगवानाह—

अभयं सत्त्वसंशुद्धिः ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १ ॥

१. BS¹ पर्यन्तं

२. BS¹ अभ्ययीम्

३. All except BS² इत्यादि

४. BS² omits तथा

IO omits तथा...इत्यादिना

५. BN¹ omits प्रकृतिं...श्रितः

६. BS¹ reads सर्गद्वयोपोद्धातेन after
सूचितं

IO and BN¹ add च

७. IO भगवानुवाच

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागोऽस्तेक्तिरपैशुनम् ।

दया भूतेष्वैलाल्यं च मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ २ ॥

तेजः क्षमा धृतिस्तुष्टिरदोहो नाभिमानता ।

भैजन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥

इह मथमाध्यायोपाद्धातमदर्शितविभागेन दैवस्यासुरस्य च सर्गस्यावान्तर-
मेदपरिकल्पनया यद्यपि बहवः प्रकारा उक्ताः, तथाप्यनुना सूक्ष्मैकनिष्ठताभि-
व्यञ्जकगुणसामग्रीसंपन्नस्योत्तमस्य दैवस्य सर्गस्य परापरमेदेन द्विप्रकारत्वं तावत्
प्रतिपाद्यते । तत्राभ्यादयो नाभिमानान्ताः सप्तविंशतिगुणाः सामान्येन दैवी
संपदं दैवसर्गसम्पत्तिमभि तदाभिमुख्येन तां स्वीकर्तुं जातस्य कर्मभूमौ लब्ध-
जन्मनः पुरुषस्य भवन्तीति यद्यप्युक्ताः, तथाप्यभ्यादयः प्रथमे चत्वारो गुणाः
परां दैवीं संपदमभिजातस्य भवन्ति; दानादयस्तु विशेषा अपरामभिजातस्य
भवन्तीति विशेषोऽत्र विवक्षितः । स तथैव व्याख्यायते । तत्राभयं सर्वतः
कुतश्चिच्चेतनाचेतनरूपात् भावजाताद्यथोक्ताद्वयज्ञानप्रतिष्ठितबुद्धित्वे सत्यात्माभेदेन
प्रतिपद्यमानाद्वयत्वात्मात्रैतिरिक्तपदार्थाश्रयस्य त्रेप्सितविययाप्राप्तिविधातादिहेतोः
सौख्यसस्याभावः । तच्च परमात्मस्वरूपमापन्नकल्पस्य योगिनो भवति,^{१३} यदुक्तम्^{१४}

१. IO स्वामरशान्तिरपोहनम् [पैशुनम्]

BN^१ ह्यगो अस्तिरपैशुनम्

२. BS^१ अलोहत्वं

३. All except BN^१ नातिमानिता

४. IO and BN^१ भवन्ति

५. IO तथापि मोक्षैक

६. All except IO नातिमानितान्ताः

७. BN^१ उक्त.

८. IO भूतात्

९. BN^१ आत्ममेदेन

१०. BS^१ आत्मव्यति

११. IO सर्वस्यास्य

BN^१ उत्पत्त्यास्य

१२. IO परमात्मत्वं

१३. BS^१ and BS^२ भवन्ति

१४. BS^१ adds उत्पत्तिहेतुपादैः

“यो विकल्पमिदमर्थमण्डलं पश्यतीश निखिलं भवद्रपुः ।

स्वात्मपक्षपरिपूरिते जगत्पस्य नित्यसुखिनः कुतो भयम् ॥” इति ।

तथा तस्य कारणभूता सत्त्वशुद्धिः, सत्त्वगुणप्रधानत्वात् सत्त्वशब्द-
वाच्यस्य चित्तस्य शुद्धिः मेदमलप्रक्षालनाभ्यासात्रैर्मल्यम् । तथा तस्या अपि
कारणभूता ज्ञाने यथाप्रतिपादितशास्त्रार्थबोधैव्यवस्थितिः निरुपप्लवा प्रतिष्ठा । तथा
तद्वैर्ता योगे शास्त्रचोदितस्वकर्मानुष्ठानलक्षणे परस्मिन् समार्थौ व्यवस्थितिः ।
तथैव निर्विप्लवा प्रतिष्ठेत्येते^१ परां दैवीं संपदमभिजातस्य योगिनो धर्माः
संभवन्ति । स ह्यारूढदशां प्राप्तः । अथ दानं स्वद्रव्यस्य परस्वत्वापादनम् ; तच्च
द्विप्रकारम्—करुणामात्रहेतुकं दीनार्थार्थजनविषयत्वेनाविशेषप्रवृत्तिकमेकम्, शास्त्र-
चोदितविधिशेषसम्पत्तये विशिष्टैतिकर्तव्यतासंस्कृतं पात्रदेशकालादिविशेषमपरम् ।
तथा दमः शास्त्रविरुद्धेभ्य अर्थेभ्य इन्द्रियाणां बाह्याभ्यन्तराणां निग्रहः । तथा
यज्ञो वर्णाश्रमक्रीमविभक्तो नित्यनैमित्तिकभेदेन द्विविधो विशिष्टदेवतार्यागः ।
तथा स्वाध्यायो यथात्ममध्येयत्वेनोपदिष्टस्य शास्त्रस्य मन्त्रादेर्वाध्ययनमभ्यासेन
बोधः । तथा तपः तथैव नित्यनैमित्तिकभेदेन शास्त्रीयनियमपूर्वं क्षुद्रतृष्णादि-
सहिष्णुतया शरीरतपनम् । तथा आर्जवमृजुत्वं प्रकृतिसरैर्लक्षणमार्गैकालम्बनत्वात्

१. BS' notes as an alternative
reading इममर्थः.

२. BN' बोधो व्यय

३. IO प्रकृत्या

४. IO इत्येतैः

५. IO दीनार्थार्थजन

६. IO संसर्ग

७. IO कर्मविविक्तो BN' कमे

८. IO योगः

९. IO मन्त्रादेर्वाध्ययन

१०. IO सरलव्रक्षाशङ्कापुरस्तनत्वान्

BN' सरलव्रक्षाशङ्कालम्बन

समस्तकामना रुचितसाध्यक्रियाविशेषसाधन्यैः कारणमकौटिल्यम् । तथा अहिंसा
शान्तिनिषिद्धाया प्राणिवधादिक्रियाया कामक्रोधरोमहेतुकाया कृतकरितानुगोदि
तादिनिशेषपरिशुद्ध-परिवर्जनम् । तथा सत्यमात्यन्तिकमूतहितसपादनाभिसन्धिपरि-
शुद्धे यथादृष्टानुमितार्थकचनम् । अक्रोधो हिंसानिष्यत्तिहेतोर्विवेकहाराणि कोपाख्यस्य
चित्तक्षोभस्याभावः । त्यागः, दानस्योक्तत्वात्, तैवल्लियाफलभिसन्ने पैरिहारः ।
असक्तिः शान्तिविहितसेन्येषु विषयेष्वनिमग्नचित्तत्वम् । अपैशुनम्, पिशुन पर-
दोषसूचकः, तस्य भावः पैशुनम्, तदभावो राजादिप्रियद्वेषात्सख्याविष्करणा-
भावः । तर्था दया भूतेषु सर्वप्राणिषु क्रेशापतेषु तदुज्जिहीर्षया कल्याणम् । तथा
अनील्यं^१ निषिद्धेषु लभ्येत्यलौक्यम्, तदभावः अनील्यं तेषु प्रवृत्तिरित्यर्थः ।
विदितेषु प्रवृत्तो निषिद्धेषु निषयेषु प्रवृत्तावपि सत्या रंगद्वेषरहितत्वेन भाव्यम् ।
तथा मार्दवः सृदुषु निरिह्येषु भूतप्रातेषु स्वात्मरूपेश्वरत्वभावनयातिकोमलान्त-
करणः, तस्य भावो मार्दवम् । तथा ह्रीर्लज्जा अस्मिन् निषेयमाने साधुजनो मा
विहगर्हदित्याशङ्कया दुश्चिन्तितदुर्वचनदुश्चेष्टितेषु जैगुप्सेति यावत् । तथा चापलः
चपलः सत्कार्येष्वस्मिन्, तस्याभावश्चापलम्, तदभावोऽवश्यकरणीयेष्वममैते-

१ IO शुद्धि

७ BN adds लोह

२ IO कोपावेशस्य

८ IO omits लभ्येत ..विषयेषु

३ IO and BS^४ तत्, क्रिया

९ IO रागदोष

४ IO परिहारः शान्तिशास्त्रविहिते

१० IO omits तथा ..मार्दवम्

मेभ्योऽप्यनि यन्निवर्तते

११ BN^५ जुगुप्सतेति

५ BN^६ पैशुन्यं

१२ BN^७ अप्रमत्तत्वं

६ IO तथा भूतेषु सर्वभूतेषु सर्व

प्राणिषु

त्यर्थ । तेज परानभिगमनीयत्वाकारण स्वाभाविकमोक्ष । तथा क्षमा तेजस्वित्वे
सत्यपि परापराधसहिष्णुता । धृतिरवसादहेतौ सविहितेऽपि स्वपरिस्पन्दाच्चयन-
लक्षण धैर्यम् । तथा तुष्टिः सर्वथा सर्वदा विषाददोषानाक्रान्तचित्तत्वम् । तथा
अद्रोहं प्राणिना हननविषयाया इच्छाया अप्यभाव । तथा नाभिमानिता मानो
देहादिषु अनित्येष्वहकार , तथा परतन्त्रेषु भोगेषु ममकार , स सर्वदा निश्च-
लत्वादतिशयवानभिमान , तदभिभवो नाभिमान , स च मुमुक्षूणामेव सम्भवति ,
ते हि यथोक्ताभिमानमहादोषोच्छेदे^{१०} नित्योद्यता भवन्ति , अत एव च तस्मिन्
सति दानादयो धर्मा दैवसपदमिव्यक्तिहेतव सम्पद्यन्ते इति सर्वेषां सत्त्वरैकत्वेन
तस्य पर्यन्ते निर्देश कृतः । एवमुमुक्षुजनाञ्चमिचारिणीं दैवसर्गमिव्यञ्जिका
परापरा गुणसामग्रीं प्रतिपाद्य इदानीं तथैव द्विप्रकारस्य तद्विपरीतस्यासुरस्य सर्गस्य
तौ क्रमेण प्रतिपादयति । दैवसर्गवत्परापरभेदेनासुरोऽपि^{११} सर्गो द्विप्रकारो
विश्रुतिः^{१२} । तत्र तमोगुणप्रधानो नैरन्तर्याम्योनिपातहेतु^{१३} कर्माधिष्ठितपुरुषात्मकोऽपर
इत्यस्याग्रे विस्तरेण विशेषणानि वक्ष्यति ॥

१. IO पराभिभव	८ BS तभिभाव
२. BN ^१ नीयकारणत्व	९ BS ^१ and BS ^१ कातिमान
३. B ^१ सुपरि	१० IO and BN ^१ च्छेद
४ IO अद्रोह	११ IO सत्त्वरत्वेन
५ IO and BN ^१ नाभिमानिता	१२ IO अत
६ IO omits स	१३ IO omits अपि
७. BS ^१ and BS ^१ अतिमान तदभि- भावो नातिमान	१४ IO विश्रुति
BN ^१ अनभिमान उच्यते तद- भावो नाभिमान.	१५ IO नरवन्तर्याम्यो निपातकर्मा
	१६ All except BN ^१ हेतु

संप्रति तु सामान्यगुणोद्देशद्वारेणासुरी संपदं प्रतिपादयितुमाह—

दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।

अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥ ४ ॥

एते धर्मा आसुरी रजस्तमः प्रधानत्वादासुरशब्देनोक्तां संपदं शरीरादि-
संपत्तिमभिमतान् स्वीकर्तुं जातस्य कर्मभूमाकुत्पन्नस्य पुरुषस्य भवन्ति । तत्र दम्भो
दृष्टमानपरतया श्रेयसादिरहितचित्तत्वेन नानाविधधर्मक्रियाचरणम्^१ । दर्पः स्वगुण-
संभावयनया हर्षमोहात्मकः चित्तविकारः अभिमानात्मा ख्यातः । क्रोधो हिंसा-
हेतुर्विकारः । पारुष्यं वाक्चित्तचेष्टानां रूक्षता । अज्ञानं ज्ञानस्य पैदार्थतत्त्व-
बोधत्सामास्यः दम्भादिसर्वबोधहेतुभूतत्वात् सर्वेषामन्ते निविष्टः—इत्येते रजस्तमः-
प्रभेदा धर्मा आसुरं सर्गं सूचयन्ति ॥

एतयोः सर्गयोः फलं निर्दिष्टुमाह—

दैवी संपद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ।

मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ॥ ५ ॥

१. IO कर्मणः कर्माकुत्पन्नस्य

२. BN^१ अक्षरहित

३. IO धर्मकृत्

४. IO omits चरण

५. IO हेतुविकारः

६. IO कर्पे anatah of रूक्षता

७. IO पदार्थत्वे बोध

BN^१ पदार्थतरवे बोध-

८. BN^१ भूतहेतुत्वात्

९. IO सर्वेषां सर्वे निर्दिष्टाः

१०. IO प्रभवधर्माः

एषा यथानिर्दिष्टा दैवी संपद् दैवसर्गनिर्वृतिः^१ विमोक्षाय संसारदुर्गाप-
क्रान्तये ; न हि यथोक्तगुणानुमितदैवसर्गभौम्विमोक्षमनवाप्य ततो निवर्तत इत्यर्थः ।
आसुरी पुनस्तद्विपरीता बन्धलक्षणैतद्विपरीतफलैव । ततश्च त्वं दुस्तरात्संसारदुर्गात्
कथमहमेवंविधो मुच्येयेत्यात्मन्यसामर्थ्यजनितं^२ शोकं मा कार्षीः, यतो यथोक्त-
लक्षणसंवादादैवी^३ संपदमभिजातोऽसि ॥

अथ द्विविधत्वमेव सर्गस्य कर्माधिकृतं जनं प्रति नियमितुमाह—

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च ।

दैवो विस्तरतः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ ६ ॥

यथाप्रतिपादितेन विभागेन द्वौ द्वावेव, न तृतीयः, भूतानां कर्मभूमि-
जन्मनां पुरुषाणां सर्गौ प्रादुर्भावौ । कौ तौ ? दैव आसुर एव च । तत्र
सत्त्वगुणप्रधानत्वाद्दैवसम्बन्धिसर्गसदृश उपचारादैवशब्देनोक्तः एकः । तथा रजो-
गुणप्रधानत्वात् आसुरसम्बन्धिसर्गसदृशः तथैवोपचारात् द्वितीयः ; तयोर्मध्यादैवः
परापरागुणप्रतिपादनक्रमेण वितत्य प्रतिपादितः । आसुरस्तु सामान्यतः प्रति-
पादितः । तमिदानीं कथ्यमानमवधारय ॥

१. BN^१ निवृत्तिः

२. IO भारिहिमोक्ष

३. IO लक्षण

४. IO omits त्वं

५. IO जनित

६. BN^१ दैवीसंपदति

७. IO प्रादुर्भूतौ

८. IO दैव

९. IO omits उपचारा...तथैव

१०. IO and BS^१ पादनमात्रेणोद्दि-

ष्टतो विस्तरेण प्रतिपादितः ।

BN^१ प्रतिपादनमात्रेणोद्दिष्टो न

न विस्तरेण शृणुप्रतिपादक-

क्रमेण वितत्य

तत्रैपरस्य तावदासुरस्य सर्गस्य स्वरूपमाह—

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।

न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७ ॥

असत्यमप्रतिष्ठं ते^१ जगदाहुरनीश्वरम् ।

अपरस्परसंभृतमकिंचित्कर्महेतुकम् ॥ ८ ॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।

प्रभवन्त्युग्रकर्माणाः क्षयाय जगतोऽशुभाः ॥ ९ ॥

आसुरा उद्विक्ततमसो जनाः प्रवृत्तिं संसारप्रवर्तनहेतुभूतं शास्त्रचोदितं कर्म न विदुः न जानते; न च निवृत्तिं^२ संसारनिवर्तनहेतुभूतं ज्ञानादिसंस्कृतं कर्म ते स्वर्गापवर्गलक्षणफलनिरपेक्षतया दृष्टमात्रप्रयोजनं कर्मरिभन्ते इत्यर्थः । अत एव प्रवृत्तिनिवृत्तिसाधनानि तेषां न संभवन्तीत्याह—न शौचमिति । शौचं^३ शास्त्रनियमितेतिवैर्लक्ष्यतारतम्यात् शुचित्वं कायचित्तयोः शुद्धत्वं तेषां नास्ति । नापि चाचारः, शास्त्रनियमितं बाह्यमनःकर्मभिर्विशिष्टमाचरणम् । न च सत्यमुक्त-
लक्षणं यथादृष्टानुभूतार्थकथनम्, सर्वत्र यद्येष्टचेष्टै एवेत्यर्थः । कुत एवम्! यतः

१. IO and BN¹ तत्र परस्य
२. IO and BN¹ च
३. IO अहिताः. This is an alter-
native reading in BN¹.
४. IO adds द्वात्रिंशन्ना
५. IO omits निवृत्तिं

६. IO omits शौर्यं
७. IO कारणता
८. IO द्वात्रिंशदिवाह-
९. IO कर्मादिभिः
१०. IO यद्येष्ट चेष्टन्त एव

ते इदं जगज्जीवलोके शास्त्रोपमर्यादया वर्तमानमसत्यमवस्तुभूतमाहुः, अतश्च तत्सिद्धयर्थं शास्त्रेण शौचादिमर्यादा या स्थापिता मुग्धप्रतारणेति ते कथयन्तीत्यर्थः^१; अत एवाप्रतिष्ठं त एतदाहुः। नाप्यस्य निसर्गासत्यरूपस्य शौचादिः प्रतिष्ठा स्थितिः कर्तुं शक्येत्यर्थः। अनीधरं चैतदाहुः। नास्य कश्चिदीधरो नियन्ता संभवति, यत्प्रणीतशास्त्रचोदिताः सोमैन्दियोऽनुष्ठेया मवेयुः। अपरस्पर-संभूतं भावनामन्योन्यकार्यकारणभावो यः प्रत्यक्षदृष्टः शास्त्रेण वा व्यवस्थापितः तं ते नास्तिकाः स्वभावमात्रवादिनो नेच्छन्ति। सर्वः कश्चिद्भावः स्वयमुत्पद्यते, स्वयं च विनश्यति, न कारणान्तरमपेक्षत इत्यपरस्परसंभूतमिदं सर्वमाहुः। तथा अकिंचित्कमविद्यमानं किंचित्सत्यरूपमंशमात्रमपि यस्य तत्तद्वशमाहुः। अत एवा-हेतुकं स्वकर्मादिकारणरहितं तेषामेवंविधोनैः लोकायतिकादीनां तामसानां व्यापार-मौह। ते हि एतामेवंविधामीश्वरकर्मपरलोकाद्यभाववादमर्या दष्टिं नास्तिरुदर्शन-मवदन्त्य गौडमवलम्ब्य नष्टात्मानो नष्ट आत्मा सन्नेवाददर्शनं प्राप्तः परमार्थसत्य-श्चिद्रूपः पदार्थो येषां ते तथा; त एवाल्पबुद्धयोऽल्पमात्रविषयदर्शित्वात् परिमिता

१. IO यः

BN¹ omits this word.१. BN¹ वर्तनं२. BN¹ and IO तत्स्थित्यर्थं

४. IO omits या

५. BN¹ adds सा६. BN¹ प्रतारणा७. BN¹ and BS¹ इत्याहुः८. IO and BS¹ एवाप्रतिष्ठन्त९. BN¹ नास्य

IO नापि नित

१०. IO and BN¹ शौचादयः११. BN¹ करणभावः

१२. IO सत्यरूपं चिदंशरूपमात्रमपि

१३. IO omits नौ लोक...मेवंविधा

१४. BN¹ आहुः

१५. IO omits गौडमवलम्ब्य

१६. IO and BS¹ आत्मैवमेवाददर्शनं

बुद्धिर्धीः येषां ते तथाविधाः सन्त उद्यैककर्माणो दास्यान्वापौसः आगतो जीव-
लोकस्य क्षयाय विनाशाय प्रवर्तन्ते, तदर्थमेव कर्माणि कुर्वते । किमुक्तं भवति ?
त एव विधा नास्ति का यैः कर्माणि कुर्वन्ते, तेषां नरकतिर्यक्स्थावरादिभाव-
परिणाम फलम्, न ते पुनः कर्मभूमौ पुरुष्योनिमासादयन्तीत्यर्थः । अतः
एवाशुभाः पापात्मकाः ॥

एवमुद्रितमस्त्वयैवैरस्यासुरसर्गस्य स्वरूपं प्रतिपाद्य इदानीमुद्रितरज-
स्कल्पापरस्य तत् प्रतिपादयितुमाह—

काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भलोभमदान्विताः ।

असद्ग्रहाश्रिताः क्रूराः प्रचरन्त्यशुचित्रताः ॥ १० ॥

अन्ये आसुरा जना एवैविधाः प्रचरन्ति व्यवहरन्ति । किं कृत्वा ? दुष्पूरं
दुःखेन पूरयितुं कर्तुं न शक्यम् । कैयं विषयतृष्णात्मकं सकल्पमाश्रित्या-
यलम्ब्य । अतः एव दम्भेनोक्तलक्षणेन लोभेन गर्वेण^१ मदेन चित्तोद्रेकेनावृताः
अनुरागैः व्याप्ताः । तथा असद्ग्रहाश्रिताः तथाविधदुष्टमिनिवेशवैलम्बिनः । ततश्च
क्रूरा हिंसादिषु निरपेक्षाः । तथा अशुचित्रता अशुचीनि शास्त्रपरिहृतनियमापवर्तने-

१ IO व्यापारात्मनः

२ IO omits यानि

३ IO कुर्वन्ति

४ IO एते पुनः

५ IO अपरस्य तत्त्वमुत्पातं प्रतिपाद्य

६ IO दम्भलोभमदान्विता

BN^१ दम्भलोभमदान्विता

७ BS^१ असद्ग्रहा

८ BS^१ प्रचरन्ति

९ BS^१ and BS^२ प्रेरयितु

१० IO कामविषय

११ IO गर्वेन

१२ IO अनुबन्ताः

१३ IO लम्बना

१४ BS^१ and BS^२ क्रूरहिंसादिषु

नाशुद्धानि तानि तानि काम्यानि व्रतानि नियमविशेषा येषां ते तथोक्ताः ।
किमुक्तं भवति ? रज.प्रधानत्वाद् व्रतादिरूपं कामनानिमित्तकं कर्मरमन्ते ; तमोऽ-
नुगतत्वाद् तत्तेषामशुचि भवति, दम्भादिदोषान्विताश्च ते भवन्ति ॥

किंच—

चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।

कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥ ११ ॥

आशापाशगतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।

ईहन्ते काममोर्गार्थानन्यायेनार्थसञ्चयान् ॥ १२ ॥

ते एवंविधा अर्थसञ्चयान् धनसमृद्धीः ईहन्ते चेष्टन्ते । कीदृशान् ?
काममोर्गार्थान् विषयास्वादप्रयोजनान् । कथमोहन्ते ? अन्यायेन—न्यायः शास्त्री-
याधिकारदेशकालवस्थाद्यपेक्षमुल्यकल्पानुकल्पविहितस्वरुत्तनियमः, तं विना ।
कीदृशा. सन्त एवं कुर्वन्ति ? चिन्तामर्थाजिनविषयं ध्यानमपरिमेयां तैत्तृष्णाया
आनन्त्याद्बहुविधाम्,^१ किंतु प्रलयान्ताम् । प्रलयो विनाशः शरीरमावोऽन्तः

१. IO त्वत्तु तेषां

२. IO and BN' अशुचिर्भवेत्

३. IO संप्रत्यया

४. IO लोभार्थ

५. IO समृद्धा.

६. IO प्रयोजकान्

७. BN' अन्यायः

८. IO मुख्ये कालानुकम्पविहित

९. IO अर्जने विषया

१०. IO असंयततृष्णायाः

११. BN' विधात्

अवसानं यस्यास्तां तौदशीमुपाश्रिताः आलम्बितवन्तः । तैश्च कामोपभोगपरमाः
काम्यन्ते इति कैमा विषयसुखानि, तेषामुपभोगः सततमनुभवनं परमफलत्वेन
प्रकृत्यो^१ येषाम् । अत एव एतावत्कामोपभोगमात्रमिह सार इति निश्चिता
नि संशयबुद्धयः । अत एव तद्विषयाभिराशाभिर्मनोरथैरेव पाशशतैः बन्धन-
रज्जुसमूहैर्वर्द्धाः संयता विभितविषयान्तरस्वातन्त्र्याः । ततश्च कामक्रोधौ रागद्वेषौ
इष्टानिष्टविषयौ परायणमाश्रयो येषां ते तथाविधाः ॥

किंच—

इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथम् ।

इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ १३ ॥

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।

ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी ॥ १४ ॥

आढ्योऽभिजनवानसि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।

यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्ये इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५ ॥

अनेकचित्ता विभ्रान्ता मोहस्यैव वशंगताः ।

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति निरयेऽनुचौ ॥ १६ ॥

१. BS' and BN' कीदृशी

२. IO and BN' तथा

३. BN' कामानि

४. IO adds यो

५. IO एवं तावत्

BN' एवं तावत्

६. IO मनोरथैः

७. IO omits बद्धाः

८. IO संयतनिमित्त

९. BN' तत्त्व

इत्येवंविधेनौप्यज्ञानेन तत्त्वार्थप्रबोधामावेन विमोहिता वैचित्र्यमापादिताः सन्तः अशुचावत्यन्तामेध्ये निरये गर्भवासादौ निपतन्ति निमज्जन्ति, पुनःपुनर्जायन्त इत्यर्थः । कीदृशेन ज्ञानेन ? अद्यास्मिन् दिने तावद्रिदं धेनादि वस्तु मया लब्धं स्वीकृतम्, इदं च मे चेतसि स्थितं मनोरथमभिलषितं वस्तु प्राप्स्ये इदानीमधिगमिष्यामि ; इदं तावद्धनं सुवर्णाद्यस्ति विद्यते, इत्थं चान्यद्रत्नादि भविष्यति स्वत्वमाप्स्यते ; तथासौ कश्चिद्रिपुर्यापादितः, अतः परानपि तैस्तैरुपायैर्व्यापादयिष्यामि ; तथाहमीश्वरो द्रव्यपुरुषादीनां स्वामी ; तथाहं भोगी विषयसुखानुभविता ; तथा सिद्धो लब्धप्रतिष्ठोऽहम् ; तथा बलवान् दौढर्घ्ययुक्तोऽहम् ; तथा सुखी स्वीकृताभिलषितविपर्ययः ; तथा आढ्यो धनवान् अमिजनवान् कुलीनोऽहम् ; किं बहुना ! कः परो मया तुल्यो विद्यते ! तथा यक्ष्ये, यजानांचरिष्यामि ; तथा मोदिष्ये हर्षमनुभविष्यामि—इत्येवंविधैर्मृतवर्तमानभविष्यत्कालभाविषु शरीरविषयादिषु नित्येषु भावेषु विकल्पैरनेकं^१ प्रतिक्षणं विद्यमानत्वाद्बहुसं चित्तं येषां ते तथा ; त एव विभ्रान्तास्तत्त्वावगमामावा-द्विशेषेण भ्रान्ता अनवस्थिताः ; यतो मोहस्यैव तमोरूपस्याज्ञानस्य वशंगताः

१. BN¹ विधेनाज्ञानेन तत्त्वार्थप्रबोधा

५. IO अतोऽपरानपि

२. IO वैचित्त्यं This is noted as an alternative reading in BS².BN² अपरानपि

६. IO alone adds तथा

३. BN¹ अज्ञानेन७. BS¹ and BN¹ सामर्थ्यं

४. IO घटादि

८. BS¹ omits विषयः

९. IO नाचरामि

१०. IO अनेक

तत्प्राप्त्यर्थं प्राप्ताः ; तैस्तत्र कामानां शब्दादिसुखानां भोगेऽनुभवे प्रसक्ता
अत्यन्तपरत्वरूपेण प्रकर्षेण सक्ता निमग्नचित्ताः ॥

किंच—

आत्मसंभावितौस्तब्धा धनमानमदान्विताः ।

यजन्ते नाम यज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥

अहंकारं बलं दपं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।

मांमात्मपरदेहेषु प्रद्विपन्तोऽभ्यस्यकाः ॥ १८ ॥

ते पूर्वोक्तविशेषणा रजस्तमप्रधानासुरसर्गभाजौ जना यजन्ते नाम ;
नामशब्दोऽलीकपर्यायः ; तेनालीकमेव निष्फलमेव यजन्ते, यागक्रियामनुतिष्ठ-
न्तीत्यर्थः । धुतो निष्फलमेव ? यत एवविधाः सन्तो दम्भेनोक्तलक्षणेन व्याजेन
शास्त्रोक्तं विधिं परित्यज्य यजन्ते । किंविधाः सन्तः ? आत्मसंभाविताः । आत्मनैव
स्वयमेव संभाविता ययमेवविधगुणविशिष्टा इति गृहीताभिमानाः, न तु गुणदोष-
विचारनिपुणेन परेण केनचित्संभाविताः ; तथा स्तब्धाः प्रणतिविषये प्रद्वत्य-
रहिताः ; यतो धैनात्समुद्रताभ्यां^१ मानमदाभ्यामहङ्कारात्मकान्यां युक्ताः । तथा-
हङ्कारादीन्^२ संश्रिता इति गतार्थम् । तथाविधाः सन्तो मां परमात्मानं

१. BN^१ तथा च

२. BN^१ omits किञ्च

३. BN^१ भाविनः

४. BS^१ गम्यस्य is noted as an
alternative reading.

५. IO and BN^१ यनसमुत्पाभ्यां

६. IO adds अहङ्कारात्मकान्यां

७. IO दीनं श्रिताः

BN^१ दीनाश्रिताः

सर्वगतमज्ञानमोहितत्वादप्रत्यवमर्षेणै प्रद्विपन्तोऽप्रीतिहेतुनाध्यवस्यन्तः ; यतोऽभ्य-
सूयकाः नास्तिकत्वान्निन्दापराः ॥

एवंविधान्—

तानहं द्विपतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।

क्षिपाम्यजस्रमशुभास्वासुरीष्वेव योनिषु ॥ १९ ॥

तान् पुंरुपापशदान् क्रूरान् दारुणाचारान्, नास्त्यात्मा नास्तीश्वर इत्यादिना
मां द्विपतो^१ मां प्रति अप्रतीतिं चित्त्वाक्चेष्टाभिः प्रथयतः सतोऽजहं नित्यमेव
संसारेषु कर्मभूमिषु तांस्तु तासु दृष्टकर्माधिकारहेतुत्वात् अशुभासु पापालिकासु
योनिषु गर्भवासेषु क्षिपामि त्यंजामि । ते नास्तिकत्वदुष्टसंकल्पाः सन्त एवंविधाः
पुनै पुनर्जायन्ते इत्यर्थः ॥

ते च—

आसुरीं योनिमापन्ना नरा जन्मनि जन्मनि ।

मामप्राप्येव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥ २० ॥

१. IO मोहितत्वात्

२. IO वर्णेन

३. BN¹ हेतुत्वेनाध्यवस्यन्त

IO हेतुनाध्यवस्यन्तः

४. BN¹ अशुभां

५. IO पुराणधमान्. This is an
alternative reading in
BS¹.

६. IO द्विपन्तः

७. IO अप्रतीतिचित्ताः वाक्

BN¹ अप्रतीतिं दत्तवान् चेष्टाभिः

८. BN¹ omits तासु

९. IO omits अशुभासु

१०. BN¹ न्यस्यामि

११. BN¹ पुन पुनर्जायते इत्यर्थः

एवंविधा एतै जना आसुरी यत्रोक्तां योनिं जन्ममूर्ध्नि भूयोभूयः प्राप्ताः
प्रतिजन्म पूर्वसंस्कारदाढ्यन्मूढाः ज्ञानरहिताः सन्तो मां परमात्मानमनधिगम्यैव
ततो योनेरन्यामधमां निरृष्टां गतिं यान्ति प्राप्नुवन्ति ॥

कैलासे एवंविधास्त्वीं न प्राप्नुवन्तीत्याह—

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत् त्रयं त्यज ॥ २१ ॥

आत्मनः परस्य तत्त्वस्य नाशनमदर्शनकारणं येन हेतुमृतेनात्मा नश्यति
न दृश्यते, तत् त्रिप्रकारम्; नरकस्य कर्मभूमिफलभेदेन द्विप्रकारस्य निरयत्येदं
द्वारं प्रवेशकर्मकृत् । कामः सुखानुगायी रागलक्षणः क्लेशः । तथा क्रोधो द्वेष-
लक्षणः । तथा लोभ उच्चरोत्तरं विषयेषु गर्पः । यत् एते सर्वे आसुरा जना एतैः
कामादिभिर्गुक्ताः सन्तो मामपश्यन्त एव दुर्गतिं गच्छन्ति, तस्माद्वेतोः त्वमे-
तत्त्रयं परिहर, देवैर्सैर्गसम्भवादेतदुक्तमात्मानं मे मंस्था इत्यर्थः ॥

१. BS¹ omits एते

२. IO omits अन्य.

३. BN¹ तस्मात्

४. IO विषये

५. BN¹ त्वयं इत्याह

६. BN¹ फलभोगेनोभयप्रसारस्य

७. BN¹ omits कर्म

८. BN¹ उत्तरोत्तरेषु विषयेषु रागो

यतः

९. BN¹ मामपश्यन्तः

१०. BN¹ त्वयेतत्त्रयं

IO त्वयेतत्त्रयपरिहारादेवप्रम-

संभावितदेवेषु

११. IO and BS¹ omi: दुर्ग

१२. IO मंमंस्थाः

यस्मात्—

एतैर्वियुक्तैः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।

आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ २२ ॥

एतैः कामादिभिर्गुणात्मकैः दोषैर्निर्गुणस्वभावेन निसर्गशुद्धेनात्मनात्मन्ता-
सम्बद्धैरज्ञानोपलक्षणतिमिराविर्भावमौर्गैस्त्रिभिर्वियुक्तो हेयतया प्रतिपन्नैः सद्भिः
पृथग्भूतो नरो मुमुक्षुर्देवसर्गमारु । पुरुषो हि तं यथोक्तं ज्ञानकर्मानुष्ठानरूप-
माचरति । ततः परां प्रकृष्टां परमात्मसमापत्तिज्ञानकर्मानुष्ठानरूपां गतिं सिद्धि-
मामोति ; एवंविधस्य च श्रेयैःसम्पन्नं शास्त्रोक्तविधानरूपम् ॥

अतस्तत्परेण भवितव्यमित्याह—

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ २३ ॥

यः पुरुषः तत्तत्फलनिष्पत्तिहेतुं तत्तत्क्रियादिविषयं शास्त्रेण चोदितं विधिं
तत्तदितिकर्तव्यत्वरूपं विधानमुत्सृज्य तदस्य कामकारतः स्वाच्छन्दाद्वर्तते व्यव-
हरते, स नैरावैधैक्रियानिष्पत्तिरूपां सिद्धिं लभते । ततश्च तत्फलमूतं सुखं
स्वर्गादिमोक्षां निवृत्तिमपि न लभते । नै च परां गतिमपवर्गलक्षणां लभते ॥

१. BN' वियुक्तः

२. IO मयैस्त्रिभिर्वियुक्तः

३. IO and BN' पृथग्भूतैः

४. IO omits ते

५. BN' श्रेयसधरणं

६. BN' चारतः

७. IO omits सत्

८. BN' हेतु

९. IO विधामुत्सृज्य

१०. IO adds न स सिद्धिमवाप्नोति

११. IO and BN' व्यवहरति

१२. IO omits न

१३. BN' adds फल

१४. IO adds न

१५. BN' omits भूतं

१६. IO omits न च...लभते

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।

कृत्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हम् ॥ २४ ॥

तस्मादुक्ताकारणादिदं कार्यम्, इदं न कार्यमिति व्यवस्थाया शास्त्रमेवैकं ते प्रमाणम् । शास्त्रं हि नाम सदा सौक्षात्कृत्यथास्थितार्थतत्त्वस्य परमगुरो. परमात्मन. परस्मात्परस्य वचनम् । अतस्तदेवाविसंवादत्वात्प्रमाणं कृत्वा शास्त्रो-
क्तेन विधानेन बोधितं कर्म त्वमिह कर्ममूढौ कर्तुं स्वनातिविहितं कर्मानुष्ठातु-
मर्हसि ॥

रैप्तीतालोक दिनरुचिमिव द्योतयत्याशु दैवी

धोरां रात्रीमिव मुकुल्यस्यासुरी यश्च दृष्टिम् ।

आत्मादित्यं समुदितमित. पोढशाध्यायशैलात्

दृष्ट्वैव दाम्भवत भविनो मित्रक्मोहनिद्रा. ॥

इति श्रीराजानकरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे

सर्वतोमदनाग्नि भगवद्गीताविवरणे

षोडशोऽध्यायः ॥

१. IO शास्त्रा

२. BN¹ शस्त्रे

३. IO साक्षादुक्त्येवमस्यास्थिता

४. IO परस्य वस्य

५. BN¹ and BS¹ सवादवत्वात्

६. BN¹ विहित

७. BN¹ and BS¹ omit from
here to the end.

॥ अथ सप्तदशोऽध्यायः ॥

तदनेनेदमुक्तमपर्यालोचितसकलशास्त्रपौर्वापर्येण, शास्त्रैकदेशमात्रमाश्रित्य युद्धलक्षणस्वकर्मपरित्यागाय द्वितीये यदुपन्यस्तं त्वया तच्छास्त्राभासत्वादशास्त्रमेव । अतो यथाप्रतिपादितशास्त्रनिश्चयावहितेन त्वया भवितव्यमिति सिद्धान्ते उक्ते संशयानः कर्तुं उवाच—

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तन्ते श्रद्धयान्विताः ।

तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥ १ ॥

ये केचित्कर्माणि^१ शास्त्रोक्तं विधिं परित्यज्य श्रद्धया निर्विकल्पफल-संभावनया व्याख्यातलक्षणयान्विताः सन्तो वर्तन्ते क्रियासु व्यवहरन्ति, तेषां का निष्ठा, का सिद्धिः, किं सत्त्वम्, किं सात्त्विकी सिद्धिः, तेषामित्यर्थः, आहो-स्विद्रजः राजसी, अथ किं तमस्तामसी ?

अत्रोत्तरं भगवानुवाच—

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।

सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति ताः शृणु ॥ २ ॥

१. All except BN¹ अवहितत्वेन

२. BS² कर्मणि

३. BN¹. The colophon that should be read at the last adhyāya is read here.

४. IO omits फल

५. BN¹ शुद्धिः

यथा श्रद्धयैव केवल्यान्वितानां सिद्धौ त्वं संशयमितः सा त्रिविधा भवति ; तद्यथा—सात्त्विकी राजसी तामसी चेति ; यतो^१ देहिनां मायोद्भावितनानादेहाहंप्रत्ययनिगन्धनभेदानां जीवानां स्वभावजासौ ; ते हि देवासुरसर्गभेदेन प्रतिपादितस्वरूपाः ; तत्र देवसर्गभाजां सात्त्विकैः सत्त्वादागनः सत्त्वगुणहेतुकः स्वभावः स्वरूपं येषां तेषां श्रद्धा तादृश्यैव । तर्थासुरसर्गभाजां रजस्तमोगुणप्राधान्यात् तद्देतुको द्विप्रकारः स्वभावो राजसस्तामसश्च । श्रद्धापि तेषां तादृश्यैव । तेनेदमुक्तं भवति—सात्त्विकस्वभावानां सात्त्विकी श्रद्धा सा शास्त्रविध्युपपन्नैव भवति ; या तु राजसस्वभावानां सा राजसी, शास्त्रविध्याभासयुक्ता भवति, न सम्यग्बिधानोपपन्ना ; तामसी तु शास्त्रविधिहीनैवेति विभागस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अतो या शास्त्रविधिहीना सा सात्त्विकयेव न भवति ; या तु शास्त्रविधियुक्ता सा न राजसी, नापि तामसी—इत्येवंविधभक्तस्वरूपाः ॥

ताः श्रद्धाः मया विभज्योच्यमानास्त्वमवधारयेत्पुनश्च स्वभावप्रद्वयोरन्योन्यकारणत्वं तावदाह—

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भास्त ।

श्रद्धामयोऽयं पुत्सो यो यच्छ्रद्धैः स एव सः ॥ ३ ॥

१. IO यथा

२. IO त्वं संशयि तस्मान् त्रिविधा

३. BS¹ and BS² सः

४. IO ततो

५. IO and BN¹ सात्त्विकाः

६. BN¹ omits येषां

७. BN¹ तादृश्यैव

८. IO कथा

९. IO शास्त्रविद्याभ्यास

१०. BN¹ श्रद्धा

इह सर्वस्य देहिनिः समस्तस्य जीवर्गस्य सत्त्वानुरूपा स्वभावानुसारिणी
 श्रद्धा भवति ; तेनै यस्य सत्त्वं स्वभावः चित्तं सत्त्वगुणप्रधानं भवति, तस्य
 सात्त्विकी श्रद्धा भवति ; एवं रजोगुणप्रधानचित्तस्य राजसी, तमोगुणप्रधानचित्तस्य
 तामसी—इत्यानन्त्येऽपि जीवानामपि त्रैविध्येन संक्षिप्योक्ता वस्तुतः सत्त्वादीनां
 गुणानामंशांशकतयोः तारतम्याद्यथा जीवचित्तानामानन्त्यं तथा श्रद्धाया अप्या-
 नन्त्यम् ; तत्पूर्वकत्वेन चानुष्ठितानां कर्मणां फलस्याप्यानन्त्यम् । इत्थं श्रद्धायाः
 सत्त्वादिरूपत्वं व्याख्यातम् । इदानीं सत्त्वस्य स्वभावस्य श्रद्धानुरूपत्वं व्याचष्टे—
 अयं पुरुषो नानाकार्यकारणसंज्ञातमात्रनिवद्धात्मस्वभावे, श्रद्धामयः श्रद्धाप्रकृतिकः ।
 ततश्च यः पुरुषो यच्छ्रद्धः, या सात्त्विक्यादिका श्रद्धा यस्य स तादृशः स एव
 भवति । यस्य सात्त्विकी श्रद्धा स सात्त्विकः ; यस्य राजसी श्रद्धा स राजसः ;
 यस्य तामसी श्रद्धा स तामस इति । किमनेनोक्तं भवति ? पूर्वं सत्त्वानुरूपा
 श्रद्धा सर्वस्य भवतीत्युक्तम् ; इदानीं तु श्रद्धानुरूपं सर्वस्य सत्त्वं भवतीति प्रति-
 पादितम्^१ । अतः श्रद्धासत्त्वयोः पुरुषगतयोः सात्त्विकादौ अन्योन्यकारणत्व-
 मनादिप्रबन्धप्रवृत्तमवस्थितमित्यत्र तात्पर्यम् ॥

१. IO सर्गस्य

६. BN¹ श्रद्धा२. IO omits तेन...भवति. In
BS² this passage is
found in the margin.

७. IO फलमप्यानन्त्यं

८. IO संख्यात-

३. IO omits त्रैविध्येन

९. IO and BS¹ omit स्व४. BN¹ संक्षिप्योक्त्याप्य१०. IO and BN¹ श्रद्धादि५. BS¹ अंशांशिक्या११. IO प्रतिपादयितुमुचितम् । परः
श्रद्धापुरुष उभयोः

तदेवं त्रिप्रकारायाः श्रद्धाया अभिव्यञ्जकं क्रियाविशेषमाह—

यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ।

भूतप्रेतपिशाचांश्च यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४ ॥

सात्त्विकाः सत्त्वगुणमयचित्ताः सत्त्वगुणमयीन् देवांश्चेन्द्राग्निप्रजापति-
प्रभृतीन् यजन्ते, शास्त्रोक्तविधिपूर्वकं पूजयन्ति । एवं राजसौ यज्ञादीन् शास्त्रानास-
विधिपूर्वकं यजन्ते । तामसार्थं प्रेतोदीनशास्त्रविहितेनैव विधानेन यजन्ते । एते
च राजसाम्नामसाश्चासुरा इति ॥

तेषां चेष्टितमाह—

अशास्त्रविहितं घोरं तपस्तप्यन्ति ये जनाः ।

दम्भादङ्कारसंयुक्ताः कामरागवृत्तान्विताः ॥ ५ ॥

कर्पयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतनम् ।

मां चैवान्तःशरीरस्थं तान्विद्वद्वासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥

तानेवंविधान् कर्मभूमिजन्मनः पुरुषानासुरनिश्चयान् विद्धि । आसुरो रज-
स्तमःप्रधानत्वादसुरसम्बन्धी; तत्सदृशो निश्चयो निष्ठा येषां तान् तथाविधान्

१. BN¹ मयांश्च देवानिन्द्रा-

२. All except BN¹ प्रजायन्ते

३. IO राजसाश्च यक्षरक्षांसि शास्त्रो-
विकं (?) यजते

४. BN¹ तामसांश्च

५. All except IO प्रीतादीन्

६. IO तप्यन्ते ये तपोपनाः

७. BS¹ अचेतसः

BN¹ अचेतसम्

८. BS¹ and BN¹ असुरः

जानीहि । कांस्तान् ! ये जना घोरे दुःसहं चित्तशरीरद्वेशकारणत्वात् दारुणं तपस्तप्यन्ते, विशिष्टफलाभिसन्धानेन नियमविशेषमाचरन्ति । कुतो दारुणमिति हेतुगर्भं विशेषणमाह—अशास्त्रविहितमिति । शास्त्रेण सर्वदा सर्वविशिष्टार्जन-विगीतानुष्ठानेन वेदादिना विहितमनुष्ठितं शास्त्रविहितम् । एवं हि शास्त्रीयो विधिः

“यथा शरीरं न ग्लान्येत्तेयान्मृत्युवशं यथा ।

तथा तपसि वर्तेत न मूढव्रतमाचरेत् ॥”

इत्येवंविधहेतुनियमनैरपेक्ष्येण फलप्राप्तितृष्णात्परितचेतसो राजसात्तामसाश्च स्वमनीषिक्यैव दारुणं तपश्चरन्ति । यतो दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः दम्भेनोक्त-लक्षणेन दृष्टमात्रफलेन कर्मणा तथाहङ्कारेण अहं शास्त्रोक्तं सम्यग्बुद्ध्या इयद्वा अनु-तिष्ठामि शालार्थम्—इत्यात्मसंभावनात्मकेनाभिमानेन संयुक्ताः समन्विताः । तथा कामरागबलान्विताः; कामेषु विषयभोगेषु रागोऽभिलाषः तस्य बलमशास्त्रविहित-क्रियाप्रवर्तने सामर्थ्यं तेनान्विता युक्ताः, तेनैव घोरेण तपसा । किं कुर्वाणाः ! अचेतनं प्राकृतं जडं भूतग्रामं पृथिव्यादिसङ्घातं शरीरे देहे स्थितं तदधिष्ठातृभावेन

१. BS' and BS' दु खद्वित्वेन

६. IO adds तथा

२. IO विनयविशेष

७. IO बुद्धये यथायुति

३. IO घोरेमिति

८. BS' omits इयद्वा

४. IO जनगीतानुष्ठानेन विदाविदा विहित

९. BS' क्रियातुष्टाने

BS' जनगीतानु-

१०. IO and BS' ते घोरेण

११. BN' जडं प्राकृतं

५. IO मृत्युवशं

BN' मृत्युवशं

वर्तमानं मामीत्मानं कर्षयन्तः तात्त्विकस्वरूपान्वयोधने^१ क्षयन्त इव । तेषां तथाविधानां दारुणस्य तपसो^२ देहनिर्जन्मवधानमात्रमेव फलमित्यर्थः ॥

न केवलमेवंविधेन चेष्टितेनासुराणामेव स्वभावोऽनुमीयते, यैवदैवस्यासुरस्य च सर्वस्य कस्यचिज्जन्तोराहारादिभिरपि क्रियाविशेषैर्दृष्टादृष्टफलविशेषैः स्वभावोऽनुमीयते इत्याह—

आहारस्त्यपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।

यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७ ॥

आहारादीनां त्रिविधत्वं सात्त्विकत्वादित्रिविधपुरुषप्रियत्वैत् । शिष्टं व्याख्यातमायम् ॥

अथैषां भेदकथनार्थमाह—

आयुः सत्त्वग्लारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ।

रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥ ८ ॥

सात्त्विकैनां सत्त्वगुणोद्दिक्तव्यद्वानां प्रिया अभिमता एवंविधा आहाराः । कीदृशाः ? आयुषो जीवितस्य, सत्त्वस्य बुद्धेः, बलस्य सौमर्ध्यस्य, आरोग्यस्य व्याधि-

१. IO omits मामीत्मानं

२. IO and BN^३ बोधेन

३. IO omits इव

४. IO and BN^४ देहे

५. IO and BN^५ यथायत्

६. IO त्रिविधं अर्थं सात्त्विकं

७. BS^१ प्रयत्नत्वात्

८. IO व्याख्यातमेव

९. BN^१ कादीनां

१०. All except IO सामर्थ्यारोग्यस्य

रहितत्वस्य, सुखस्य निर्वृतेः^१, प्रीतिः तृप्तेः, तत्कारणमृताया विवर्धनाः परिपोषकाः,
स्या आस्तादनीयाः, स्निग्धा वृंहणाः, स्थिराः साराः, हृद्या हृदयानुकूलः ॥

अथ राजसप्रियानाह—

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।

आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकैकामयप्रदाः ॥ ९ ॥

राजसस्य रजप्रधानश्रद्धस्येष्टा अभिमता एवंविधा आहाराः । कीदृशाः ?
कट्वः तिक्तसतिनिम्बादयः । तिक्ते हि कटुशब्दव्यवहारो दृष्टो मुनिना—

“यश्च निम्बं पशुना यश्चैनं मधुसर्पिणा ।

यश्चैनं गन्धमाल्याभ्यां सर्वस्य कटुरेव सः ॥”

इति ; अम्ला चुक्राः, लवणाः क्षाराः, अत्युष्णा उत्कटोष्णाः, तीक्ष्णा रूपणाः,
मरीचादयो रूक्षाः, स्नेहशून्या विदाहिनः उष्णवीर्याः । अत एव मनःशरीर-
क्लेशहेतुत्वात् दुःखशोकयोर्व्यथानुशोचनयोरामयानां व्याधीनां दातारः ॥

अथ तामसप्रियमाहारमाह—

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ।

उच्छिष्टमपि चामेक्ष्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥ १० ॥

१. BN¹ निर्वृतेः

२. All except IO शोकाभय

३. BN¹ कट्वम्लाः

४. IO यच्च

५. IO यच्चैनं

६. IO अर्थवितानाः शरीर

तामसस्य तमःप्रधानस्त्वैवावश्रद्धस्यैवमशनममिमतम् ? यातयामं अति-
क्रान्तबहुकालं सद् गतरसं विनष्टस्वादम् ; तथा पूति दुर्गन्धि ; तथा धर्युषितमति-
क्रान्तरात्रिकम् ; यदभक्ष्यत्वेनोक्तं उच्छिष्टं दम्पतिमुक्तशिष्टमन्येन वा जुष्टम् ; अमेध्यं
स्वभावैवादेवाशुद्धमशुद्धसंपर्काद्वा । सात्त्विकस्याप्यवस्थावशात्कृद्वादिराजसाहारप्रियता
संभवतीति व्यवहारदर्शनात् स्वभावमात्रविषय एव विभागानियमो वेदितव्यः ॥

इदानीं यज्ञादीनां त्रैविध्यमाह । तत्र यज्ञस्य तावत्—

अफलाकाङ्क्षिर्मर्यज्ञो विधिदृष्टो य ईज्यते ।

यष्टव्यमित्येष मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥ ११ ॥

स सात्त्विकः सात्त्विकपुरुषानुष्ठेयत्वात्सत्त्वहेतुको र्यज्ञो यागविधिरुच्यते ?
कोऽसौ ? फलं दृष्टादृष्टं सौभाग्यं काङ्क्षति प्रार्थयते यः स फलाकाङ्क्षी,
तद्विपरीतस्त्वफलाकाङ्क्षी ; तेन तथाविधेन निरभिसन्धिना ज्ञानवता सुमुक्नुणा
य ईज्यतेऽनुष्ठीयते । फ्रीदृशः ? विधिदृष्टः ; “विधीयतेऽनेन कार्यमिति विधिः
शालम् ; तस्मिन्विधौ शालदृष्टो विभावित इति कर्तव्यतास्वरूपोऽफलैकाङ्क्षिणा

१. IO omits स्वभाव

२. BN' कालमुद्रतरसं

३. BN' स्वभावः एकशुद्ध

४. IO अत्र

५. All except IO उच्यते

६. BN' omits एव

७. IO omits this word.

८. BN' दृष्टादृष्टं

९. BN' omits तद्वि...क्षी

१०. IO omits विधीय...दृष्टो

BS' reads this passage
in the margin.

११. IO फलका-

चेत्यते^१ चेति विप्रतिषेधं निराकर्तुमाह । कथमिज्यते यष्ट्यं वर्णाश्रमविभागैर्न शास्त्रचोदितं सहैजं यागाख्यं कर्माविश्वकर्त्तव्यमेवेति चितं समाहितं कृत्स्नानन्त-फललिप्सायां यद्यप्युच्यते, न निष्कामस्य क्रिया संभवति, तत्र ब्रूमः—नेहेच्छा-मात्रस्य प्रतिषेधो निष्कामता ; किंतु दृष्टानुश्रविकभोगविषयसंकल्पाभावो निष्काम-तेह विवक्षिता ॥

अथ राजसं यज्ञमाह—

अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यः ।

इज्यते विद्धि तं यज्ञं राजसं चलमध्रुवम् ॥ १२ ॥

तमेवंविधं यज्ञं राजसं रज.प्रधानबुद्धिना रज प्रधानश्रद्धेन च कर्त्ता कृत-त्वात् रजोगुणात्मकफलम् ; अत एव चलं निश्चयमावादव्यवस्थितं फलव्यभिचा-राच्चामध्रुवमनावश्यकम् । कं तं फलम् ? स्वर्गादिभोगैर्मभिसन्धाय संकल्प्य तथा दम्भार्थं दम्भोऽदृष्टं सुखे कृत्वा अदृष्टफलविषया क्रिया अर्थ. प्रयोजनम् यत्र तथा इज्यते अनुष्ठीयते ॥

१. All except BN¹ चोच्यते

२. BN¹ वर्णाश्रमभाव.

३. IO सहज-

४. BS¹ लिप्साया

५. BN¹ न हीच्छा

६. BN¹ adds मत्ता

७. IO विषयासंकल्पान् निष्का

BN¹ संकल्पविनिष्काम

८. BS¹ omits रज.प्रधानबुद्धिना

९. BN¹ चाराध्रुव

१०. IO बोध्यमभि-

अथ तामसमाह—

विधिहीनममृष्टान्न मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।

श्रद्धाभिरहितं यज्ञं तामस परिचक्षते ॥ १३ ॥

विधिहीनं शास्त्रोक्तेतिर्कृत्यत्तरहितम्, तथा मृष्टान्नममृष्ट पाकादिसंस्कार-
विरहाद्विरसमन्नादि यत्र, तथा मन्त्रहीनं तत्तत्क्रियाविरहितेन रहितम्, तथा अदक्षिण
यज्ञं दक्षिणादक्षणेन प्रधानेनाग्नेन शून्यम्, तथा श्रद्धयोक्तलक्षणायां विना धृतम्
एवविधं तामसपुरुषकर्तृकमौहु ॥

कथम् ? सात्त्विकत्वादिभेदेन तपसैविध्यं प्रतिपद्य इदानीं शरीरादिभेदेन
तामसस्य त्रैविध्यमाह । तत्र शरीरं तावत्—

देवद्विजगुरुप्रातृपूजनं शौचमार्जरम् ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥

एतच्छरीरं शरीरसम्बन्धि तप उच्यते । किं तत् ? तद्देवादीनां
पूजनम्, शौचं मृज्जलादिना शरीरशुद्धिः, आर्जवं कायव्यापारविषयमकौटिल्यम्,
ब्रह्मचर्यं प्रसिद्धम्, अहिंसा हननत्रियाभावः, पूजादीनां कायव्यापारनिर्वर्त्यत्वात्
शरीरमेतत्तपः ॥

१ IO भूतं

२ IO कत्वमाहुः

३ BS¹ प्रतिपाद्यते

४ BS¹ and BS² शरीरं

५ All except BN¹ शरीरं

६ BN¹ तपः कथ्यते किन्तु देवादीनां

७ IO भजनादिना

८ IO omits this word BS¹
reads it in the margin

९ BN¹ कालनिर्वर्त्यत्वात्

१० BS¹ शरीरं

अथ वाचिकम्—

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।

स्वाध्यायाभ्यासनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ १५ ॥

चौडनिर्वर्त्यत्वात् वाक्प्रकृतिकम् एतत्तप उच्यते । किं तत् ? स्वभावत एव माधुर्यादनुद्वेगकरं परस्वास्वेदावहम्, तथा सत्यमवितथं सत्प्रियं मनोज्ञं हितं च कल्याणपर्यवसायि वैचनम्, तथा स्वाध्यायस्य स्वशास्त्रपाठस्याभीक्ष्णमावर्तनम् ॥

अथ मानसम्—

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मनिनिग्रहः ।

भारसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥

एतत् तपो मनोनिर्वर्त्यत्वात् मानसमुच्यते । किं तत् ? स्वमनस प्रसादः स्वभावत एव रागद्वेषादिदोषरहितत्वादकल्पचित्तत्वम्, सौम्यत्व प्रशान्ता, मौनं यद्यपि मुनिभावो मुख्यतया वृत्त्या, तथापि वाङ्नियमे रूढम्; तच्च संकल्पशुद्धिहेतुत्वान्मानसं तप । तथा आत्मविनिग्रह आत्मनोऽन्तःकरणस्य निषि-

१. IO omits वाङ् ..उच्यते. BS¹ reads it in the margin

२. IO omits च

३. IO स्वभ्यासनमभीक्ष्ण

४. BN¹ आवर्तमान

५. BS¹ and BN¹ मानस उच्यते

६. IO and BN¹ किं स्वभावत एव
This is an alternative reading in BS¹

७. IO omits this word BS¹ reads it in the margin

द्वेभ्यो विभेभ्यो निनिग्रहो नियमनम् । तथा भावस्याशयस्य संशुद्धिरौर्जवादिः
कलङ्काभावाच्चैर्मन्यम् ॥

अथ त्रिभिर्मध्येनत्मात्विक्कादिभेदात्तुनन्विविधमाह । तत्र सात्त्विकं तत्त्व-

श्रद्धया परया तत्त्वं[योपेतं] तत्त्वत् त्रिभिर् नरः ।

अकल्माकाद्विभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७ ॥

शरीरादिभेदेनै त्रिभिर्मध्येनत्वा पञ्चविधं सत् सात्त्विकं भवति । कीदृशम् ?
श्रद्धयोक्तलक्षणाया फल्यमानर्गा सात्त्विकयोपेतं युक्तम् । अत एव फला-
काङ्क्षाशरद्विते युक्तैः समाहितैर्गचरितम् ॥

अथ राजसम्—

मत्कारमानपूजायं तपो दम्भेन चैव यत् ।

क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं फलमध्रमम् ॥ १८ ॥

तदिह तपो राजसं मोक्षम् । किं तत् ? यस्तत्कारावर्थं क्रियते, तत्त-
त्कारादीनां त्रयाणां मनोपापायभेदात् यथाक्रमं त्रित्वमवसेयम् । तेन परतः प्रमत्त-

१. IO अनार्जवादि

१. BS¹ and BS² भार्जन

२. BN¹ omits कलङ्काभावाच्चैर्मन्यं
and has instead —

२. IO adds परया

BS¹ reads this word in
margin

तथा देवो पुण्यसरितोर्बयन्नादीतया
काते विपुलदम्भोपरागादी यदीयते तत्ता-
रिषष्टे[र] दाने नियमैर्मणित्वविशगङ्गा-
तीनं व्यवस्थितविशिष्टविधिपूर्वकम् इत्यस्य
यदेतन्मन्त्रं पृथग्दाननिर्देशं पूर्णदि-
दानपरिग्रहार्थं वेदितव्यः । अथ नैर्नन्वे
विनीष-

५. BN¹ रहितः

९. BN¹ and IO तत्त्वचरितं

See the end of the com-
mentary on verse 10 on
page 459

चित्तात्सत्कारो बहुमानो मेऽस्तु; तथा स्तुत्यादिना वाग्व्यापारेण मानम्; तथा कायव्यापारेण पूजनं ममास्तु इत्येवमर्थं दम्भेनोक्तलक्षणेन यत् क्रियते तदेवमुक्तं चल्मश्रुवमिति व्याख्यातम् ॥

अथ तामसमाह—

मूढग्रहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः ।

परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १९ ॥

तत्तामसं तप उक्तम् । किं तत्? यन्मूढग्रहेण मूढस्य कौर्याकार्यविचार-
हीनज्ञानस्य सतो यो ग्रहोऽभिनिवेशः, तेन कृतम्; तथा स्वचित्तस्य शरीरस्य च
पीडया कर्दधनेन यत्कृतं यन्निवर्तितम्; तथा परस्य द्वेषस्योत्सादनार्थं स्थान-
च्यवर्नादिसंपत्त्ये यत्कृतमिति ॥

शरीरादिभेदेन त्रिविधस्य तपसः प्रत्येकं सात्त्विकादिभेदादवविधत्वं प्रति-
पाद्य, इदानीं दानस्य त्रिविधत्वमाह । तत्र तावत्सात्त्विकम्—

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुष्कारिणे ।

देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

१. IO omits स्तुत्यादिना...ममा
BS² reads this passage
in the margin.

२. IO and BS² omits कौर्या

३. IO and BS² हीनज्ञानस्य

४. BS² omits च

५. IO and BS² कर्दधनेन चर्कश
यन्नि-

६. BN¹ व्यावनादि

७. BN¹ शरीरादि

८. All except IO दानं त्रिविधमाह

९. IO and BS² सात्त्विकं तावत्

तत्सात्त्विक दान सात्त्विकचित्तेन सात्त्विकश्रद्धावता च पुरेण निर्वर्ति-
तत्वेन सात्त्विकशब्देनोक्तम् । किं तत् ? यदेवविधेषु क्रियाविरोधेष्वधिकृतेन
मया तत्तदितिकर्तव्यतोपसंस्कृतं । देयमेवेत्येतावदभिसन्धाय दीयते, अत एव
कस्मै दीयते ? अनुपकारिणे । यस्मात् दृष्टविषयोऽदृष्टविषयो वा कश्चिदुपकारो
नौपेक्ष्यते, न केवल विध्यर्थानुष्ठानाज्ञतया य स्थित तस्मै यद्दीयते, अत एव
तस्य दानस्य विषयमाह—यात्र इति । जातिकुरविद्याकर्मपङ्क्तिपाप्मनत्वादि-
शरीरगुणसंपर्कं पात्रमुच्यते, तद्विषयत्वेन यद्दीयते, तथा देशे पुण्यसंरितीर्था-
यतनादौ, तथा काले विषुवद्ग्रहोपरागादौ, यद्दीयते तत्सात्त्विक दानम्, नित्य
नैमित्तिकप्रियाज्ञत्वेन व्यवस्थितनिशिष्टविधिपूर्वकस्य दानस्य यज्ञेऽन्तर्भावात् पृथ-
ग्दाननिर्देश पूर्वादिदानपरिग्रहार्थो चेदित्यत्र ॥

अथ राजसम्—

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।

दीयते च परिशिष्ट तद्वाजसमिति स्मृतम् ॥ २१ ॥

तद्वाजस दान स्मृतम् । किं तत् ? यत्प्रत्युपकारार्थं दीयते, प्रतीप उपकार
प्रत्युपकार, तदर्थं तत्प्रयोजननया एतस्माद्विहैव मे^१ कश्चित्प्रत्युपकार सर्पत्स्यते

१ IO and BN निर्वर्तितत्वेन

२ IO and BN¹ अधिकृत्य तेन

३ IO नेष्टते केवल विद्याभ्यानाज्ञतया

BS² नापेक्ष्यते केवल

BN¹ नापेक्ष्यते न केवल

४ IO and BS² संपन्न

५ IO omits कारार्थं.. प्रत्युप-

BS² reads this passage
in the margin

BN¹ कार तदर्थं यत्प्रयोजन
दीयते

६ BN¹ omits तत्

IO यत्प्रयोजन तथा

७ IO स

८ All except BN¹ संपद्यते

इत्यभिसन्धाय यदीयते; तथा फलं वा पैरलौकिकमुद्दिश्य सङ्कल्प्य दीयते; कीदृशम्? परिक्लिष्टं स्वल्पं कृच्छ्रप्राप्यं वा ॥

अथ तामसमाह—

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।

असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

तत्तामसं दानम् । किं तत्? देशकालपात्रहीनतया सत्कारेणावज्ञया यदीयते, सात्त्विकविपरीतमित्यर्थः । तदेवं सात्त्विकानि यज्ञतपोदानानि दैव-सैर्गव्यज्जकानीत्यत्र तात्पर्यम् ॥

ततश्च य एते ब्रह्मप्राप्तिप्रसवमनसो दैवसर्गभाज, ये^१ चैते संसार-बन्धोभिमुखचेतसस्तद्विपरीतवृत्तयः, तथोभयेषां यज्ञादिविपर्यां ज्ञानाज्ञाननिबन्धत्वात् द्विप्रकारां सिद्धिं क्रमेण प्रतिपादयितुमाह—

ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिभिः स्मृतः ।

ब्रह्मणा तेन वेदाश्च यज्ञाश्च निहिताः पुरा ॥ २३ ॥

इह ब्रह्मणः परमार्थलक्षणस्य परस्य तत्त्वस्य त्रिविध-त्रिप्रकारो निर्देशः स्वरूपाभिधानं परमार्थविद्भिः स्मर्यते स्म । के ते त्रयः प्रकाराः? ओं तत्सदिति ।

१. IO इत्यनुसंधाय

२. BS' abd BS' व्यापार-

३. BS' सर्गोभिव्यज्जनानि

४. BN' ये ते संसार

५. IO बन्धादिमुख

६. IO विषयज्ञान

BN' विषयाज्ञान

७. BN' परमात्मलक्षणस्य

८. BN' परमात्मविद्भिः

तत्र ओमिति चित्प्रकाशमात्रस्य ब्रह्मस्वरूपस्य वाचकं पदम् । अनेन च पदेन तेनैव परमगुरुणा व्यस्तसमस्वरूपवाचकतया नियमितेन यथा तादृक्स्वरूपमभिधीयते, तथा मात्रात्रयार्थमात्राव्याप्तिप्रदर्शनक्रमेण तत्र तत्र रहस्यशास्त्रे व्याख्यातमेतत् । तैदनेन तस्य ब्रह्मणस्तादृक्स्वरूपप्रत्यवमर्शकः सतताव्यभिचारिस्वधर्मोऽभिधीयते । न हि तस्य स्वसंवेदनमात्रसंवेद्यस्य तदिति सर्वनामव्यतिरेकेण शब्दान्तरप्रतिपाद्यं रूपं भवितुमर्हति । सदित्यनेन पदेनानन्यसाधारणता विद्यमानता शोभनतालक्षणं ब्रह्मणः स्वरूपमभिधीयते । तदेवं पदत्रयप्रतिपाद्यसकलस्वरूपेण तेन ब्रह्मणा परमेश्वरेण वेदाः समस्तक्रियाविषयविशिष्टेति कर्तव्यताकलापवाचकाः समस्तदेशकालपुरुषाव्यभिचारिस्वरूपाः शब्दराशयः, तथा यज्ञवतामुपक्रमविभक्तौ नित्यादयो यागक्रियाविशेषाः, पुरा नित्यत्वात्सर्वदैव पूर्वकालं विहिता निर्मिताः; ततः सदा निर्मीयमाणत्वात्तेषां नित्यत्वम् ॥

यतश्चैवंविधस्य ब्रह्मण ओमित्येवमादयः शब्दा वाचकाः—

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।

प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २४ ॥

१. BN¹ तथा मात्रतयार्थ.

IO तथा मात्रया व्याप्ति

२. IO शालं

३. BS¹ and BS² तदित्यनेन

४. BN¹ भर्त्तात्मकः

५. IO तस्याभासमात्र

६. IO शब्दाक्षरप्रतिपाद्यं

७. BN¹ लक्षणब्रह्मणः

८. IO omits तदेवं...श्वरेण. BS² reads this passage in the margin.

९. IO कालवाचकाः

१०. IO विभक्त्या

११. All except IO परा

१२. BN¹ प्रवर्तते

तस्माद्वेतोर्ब्रह्मवादिनाम् “तत्त्वमसि” इत्येवंवदनशीलानां ज्ञानिनाम् ओमित्येतन्मन्त्रपदं यथोक्तब्रह्मस्वरूपवाचकमुदाहृत्य विशिष्टेन समाधिनोच्चार्य यज्ञादिक्रियाः सततं प्रवर्तन्ते, प्रसरन्ति । उदाहरणक्रियार्थाश्च यज्ञदानादिक्रियापेक्षं पौर्वकाल्यमिति न भिन्नकर्तृत्वमत्रावसेयम् । कीदृशक्रियाः ? विधानोक्ताः । विधीयन्ते अस्मिन्विधिषु यज्ञादयो भावा इति विधानम्, वेदादिशास्त्रम् ; तेनोक्ताः प्रतिपादितस्वरूपाः । किमनेनोक्तं भवति ? मुख्यदैवसर्गभाजां मुमुक्षूणां ब्रह्माद्वैतभावनया सर्वाः क्रियाः प्रवर्तन्त इति ॥

किंच—

तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।

दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥ २५ ॥

तदित्येतन्मन्त्रपदमविनश्वररूपप्रत्यवमशार्थमुदाहृत्य पूर्ववदुच्चार्यपवर्गा-
र्थिभिः सान्त्विकदैवसर्गभागिभिर्यज्ञादयः क्रियाः क्रियन्ते अनुष्ठीयन्ते । कथम् ? फलं
स्वर्गादिविनश्वरभोगलक्षणां सिद्धिर्मनभिसन्धाय असङ्कल्प्य ; ते हि नित्यनिरुप-
मानन्दमयब्रह्मस्वरूपप्रत्यवमशार्थकैकफलमभिकाङ्क्षिणः ॥

१. All except BS¹ ब्रह्मादीनां

२. IO omits ओ

३. All except IO यज्ञाक्रियाः

४. IO क्रियाया यज्ञादि

BN¹ क्रिया मागयजनादि

BS¹ क्रियाया यज्ञ-

५. BS¹ कीदृशः

६. IO सिद्धिमनुसन्धाय

७. BN¹ ये

८. IO कार्क्षेयः

अपि च—

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ।

प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ गीयते ॥ २६ ॥

सतो विद्यमानस्य नित्यस्य भावः सत्त्वम्, तस्मिंस्तथा । साधुभावे साधोः शोभनस्य भावः सत्त्वं तस्मिन्निति । एतयोरर्थयोः सदित्येतन्मात्रपदं वाचकत्वेन प्रयुज्यते । तथा प्रशस्ते ज्यायसि कर्मणि व्यापारविशेषे सच्छब्दो वाचकत्वेन गीयते शब्दयते ॥

यत् एवमतः—

यद्धे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।

कर्म चैव तदर्थाय सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥

यज्ञादिषु यथोक्तव्रतभावनामयी स्थितिः प्रतिष्ठा इह परमार्थसती परम-शोभना सदित्यनेन शब्देनोच्यते प्रतिपाद्यते । तदर्थाय यज्ञादिप्रयोजनं कर्म प्रशस्तो व्यापारविशेषः सदित्येतेनैव पदेन कथ्यते ॥

एवं मोक्षकाङ्क्षिणां सात्त्विकानां यज्ञादिविषयां ब्रह्मसमापत्तिहेतुं स्थितिं प्रतिपाद्य इदानीमासुराणां संसारबन्धहेतुं चैर्तेद्विपरीतां स्थितिं प्रतिपादयितुमाह—

अथद्वया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥ २८ ॥

१. All except BS¹ सुप्रभावे

२. BN¹ and BS¹ सच्छब्दः

३. BN¹ प्रशस्ते न्यायकर्मणि

४. BN¹ च तद्विष.

ज्ञानशून्यजनाच्यभिचारिण्या अथद्वया परमार्थसद्ब्रह्मासंभावनया हुतं यत्,
यज्ञविधिः यो विहितः, तथा दत्तम्, तपश्च तप्तम्, दानतपसी अनुष्ठिते, अन्यद्वा
सृष्टं किंचन कृतं तत्सर्वमसदित्युच्यते । नै तन्नित्यम्, नैपि शोभनम् ।
कृतः ? यतः तदथद्वयानुष्ठितं वस्तु न प्रेत्य न परलोके सद्वा साधु वा ; न चेह,
यतः तत्फलस्य पारलौकिकस्यैहिकस्य वा विनश्वरत्वादसत्त्वम्, असद्व्याधिदोष-
योगाच्चासाधुत्वम् ; अतस्तथाविधैः कर्मभिः कृतानां यज्ञादीनां संसारबन्धलक्षण-
मसदेव फलं बोद्धव्यमिति दैवासुरसर्गाभिव्यञ्जक्यज्ञादिक्रियाभेदप्रतिपादनस्य प्रयो-
जनं यथोक्तात्मज्ञानलक्षणपरमरहस्योपदेशविषयाविषयविभागविस्तारं वेदितव्यमि-
त्योम् ॥

अध्यायश्च नगेन्दुकः कविवरस्यासिन् प्रयोगे नवे

निर्यदः फलितं निर्मितिं मुजनो यस्मिन्वराभ्युद्गमम् ।

अद्वामक्तिसखीसमर्पितनवाकल्पत्रियोद्वासिनीं

सर्वैर्धर्मसमागमाभ्युदयदामासाद्य संविद्वधम् ॥

इति श्रीमद्राजानकैरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे

सर्वतोमद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे

सप्तदशोऽध्यायः ॥

१. BN¹ omits च

२. IO तत्र निर्ले

३. BN¹ नतिशोभनं

४. BN¹ असत्त्वमस्तु तद्व्याधि

५. BN¹ कर्तृभिः

६. BN¹ व्यञ्जकै

७. BN¹ adds here the verse
found at the end of the
previous adhyāya.

८. This verse is read in all the
manuscripts at the end
of the next adhyāya;
but its proper place is
between the end of the 18th adhyāya.
IO अध्यायाद्य नगेन्दवः
BN¹ अध्यायश्च

९. All except IO स्यायं

१०. BN¹ रामकवि

॥ अथ अष्टादशोऽध्यायः ॥

“मौ शुचं संपदं दैवीमभिजातेऽसि पाण्डव” इति भगवत्स्तदनुग्रह-
क्षणसाक्षाद्वृत्तपरस्वरूपस्य परमगुरो परमप्रमाणभूताद्वचनादात्मनो यथोक्त-
दैवसर्गगुणसामग्रीसपन्नत्वसंभावनया यथोपदिष्टार्थानुष्ठानपात्रता प्रतिपाद्यावश्य-
करणीयानां स्वकर्मणामनुष्ठाने समुपजातोत्साहं तेषामपवर्गफलत्वेन कारणभूतयो
संन्यासत्यागयो “ज्ञेयं स नित्यसंन्यासी”, तथा—“यस्य सर्वे समारम्भाः”
इत्यादिना च संक्षेपतः पूर्वमवगतार्थयोरधुना विस्तरतः परमार्थं जिज्ञासमान

अर्जुन उवाच—

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।

त्यागस्य च हृषीकेश पृथक् केशिनिपूदन ॥ १ ॥

संन्यासस्तावत् सम्यङ्न्यसनं तस्य सुष्ठु परिहार एवार्थः, त्यागस्य च
हानमेवार्थः—इत्यनयोरेकार्थत्वात् किं परस्परपर्यायत्वमुत भिन्नार्थता, तत्कीदृशो-
ऽर्थभेदोऽनयो—इति प्रश्नगीजं हृदि कृत्वा संन्यासस्य त्यागस्य च तत्त्वं परमार्थं
पृथग्विवेकेन वेदितुं ज्ञातुमिच्छामीत्यर्जुनप्रश्नादनन्तरमनयोरेकार्थता गम्यतित्योत्तर

भगवानुवाच—

काम्यानां कर्मणां त्यागं संन्यासं क्वयो विदुः ।

सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं त्रिचक्षणाः ॥ २ ॥

कवयः परावदद्वष्टारः संन्यासः काम्यानां त्यागं विदुः ; काम्यन्त इति कामा विषयभोगा , तेभ्यो हितानि तत्साधनभूतत्वात् तदनुकूलानि यज्ञादीनि कर्माणि काम्यान्मुच्यन्ते ; तेषां त्यागः परिहारः भोगरूपफलतृष्णामिसन्धिनानुष्ठानस्य वर्जनं संन्यासः कथयन्ति , तेन नित्यादीनि सर्वाणि कर्माणि कामाभिसन्धिनानुष्ठीयमानानि काम्यानि सपद्यन्ते । तेषां तथानुष्ठानवर्जनं मुमुक्षोः संन्यासः । एव च व्याख्यानं पूर्वापरग्रन्थनिरोधो^१ नापद्यते । यत् पञ्चमेऽर्जुनसशयच्छेदाय संन्यास-कर्मयोगयोः कैश्चित्पतिपक्षा^२ भिन्नार्थता ।

“संन्यासः कर्मयोगश्च नि श्रेयसकरावुभौ ।

तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते ॥”

इत्युपक्रम्य, कर्मयोगस्य नीरागद्वेषतया कर्मानुष्ठानलक्षणविशेषप्रतिर्पादनक्रमेण संन्यासस्य “ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति” इत्या-

१ IO and BS^१ न्यासः

२. IO omits काम्यानि कर्माणि

This passage is read
in the margin in BS^१

३ IO संन्यासो मुमुक्षो

४ All except IO विरोधे

५ All except IO पक्षिमे

६. All except IO प्रतिपक्षां भिन्नार्थता

७ BS^१ संन्यासात्

IO omits संन्यासः . तयोस्तु.

This passage is read in
the margin in BS^१

The passage is very
corrupt in BS^१

८ All except IO पादनोपक्रमेण

दिना लक्षणमुक्तम् । तेन विशिष्टरूपतया यथाविहितानां सर्वकर्मणामनुष्ठानमेव संन्यास इति स्थितम् । अथ त्याग व्याचष्टे—विचक्षणाः परमार्थविदः सर्वेषां नित्यादिविभागेन व्यवस्थितानां यज्ञादीनां वर्णाश्रमविहितानां कर्मणा फलस्य स्वर्गादिभोगलक्षणस्य त्यागं परिहारं त्यागमाहुः ; नै तु यज्ञादिस्वरूपस्य कर्मण एव परिहारं त्यागमाहुः । तैथैव च पूर्वम्—

“यस्य सर्वे समास्मा निराशीर्न्यनास्तिह ।

त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ॥”

इति त्यागस्यापि लक्षणमुक्तम् । एव च कर्मफलस्यानभिसन्धानं त्याग, न तु कर्मणः परिहार इत्युक्तं भवति । ततश्च संन्यासत्यागयोरेकार्थतैव सिद्धान्तः ॥

अतश्च तयोर्भिन्नार्थतावादिना मतमुपन्यस्य तमेव संन्यासैकार्थं त्याग सम्यक् प्रतिपादयितुमाह—

त्याज्यं दोषादित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३ ॥

इहैके केचन मनीषिणो मतिमन्तः केवलज्ञानश्रदाभिनिविष्टा सर्वं नाम कर्म त्याज्यं परिहार्यं कथयन्ति । यतस्तस्यै कर्माशुद्धयतिशयश्रद्धादिभिर्दोषै-

१. IO omits त्यागमाहुः BS² reads it in the margin

२. BN¹ omits न तु...माहुः

३. BN¹ तथैव सर्वं

४. BN¹ आगमस्यापि

५. IO अभिसन्धानत्यागेन तु

६. BN¹ ततश्च

७. BN¹ omits this word.

८. IO and BS² add इति

युक्तम् । अन्ये पुनर्मनीषिणो ययोक्तकर्मयोगैवादिनो यज्ञतपोरूपं शास्त्रविहितं
कर्म न त्याज्यं न परिहार्यमित्याहुः । यथा च यज्ञादेर्नियतस्य कर्मणः परिहारा-
नुपपत्तिः, तथा बहुधाः प्रतिपादितमेव प्राक् ॥

इत्थं च संन्यासत्यागयोः परमार्थत एकार्थयोस्तत्त्वरूपावगमसन्देह-
निवृत्तये त्यागविषयमेव वक्तव्यमाह—

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ।

त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रदर्शितः ॥ ४ ॥

तत्र तत्राविधे संन्यासादभिन्नार्थे त्यागे प्रोक्तलक्षणे विषये निश्चयं निर्णयं
मन्मतमवधारय । व्याख्यातलक्षणस्य क इदानीं निश्चयोऽवशिष्यते, यदर्थ-
मेयमुच्यत इत्यत्राह । द्विशब्दो हेतौ ; यस्मात्सामान्येनोक्तलक्षणस्त्यागो विशे-
षतो वक्ष्यमाणहेयोपादेयरूपेण विभागेन त्रिप्रकारः पुरस्तात्सम्यक् प्रकटीकृतः ॥

इत्थं त्यागविषयेनिश्चये वक्तव्ये सति कर्मणां त्यागस्य परामिताप-
वर्गलक्षणपैराहेतुत्वादत्यागत्वमेव प्रतिपादयितुं प्रदर्शितागमोपपत्तिगर्भीकारेण सर्व-

१. BN¹ omits योग

२. BS¹ and BS² तथा च

३. BS¹ बहुधा

४. IO and BN² उक्तं च, This is
an alternative reading
in BS².

५. IO संप्रकीर्तितः

६. BN¹ तथा यथाविधे

७. IO सादिविभिन्नार्थे

८. IO एवं मन्यत इत्याह

९. BS¹ and BS² परस्तात्

१०. IO भूतः

११. BN¹ विषये

१२. IO omits कर्मणां...सर्वे

BS² notes this passage
in the margin.

१३. BN¹ and BS² फलहेतु

कर्मणामत्याज्यत्वमेव तावदाह—

यैज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५ ॥

यज्ञादिरूपं कर्म सर्वं शास्त्राधिकृतैः सर्वदा न त्याज्यं न तस्य त्याग उपपद्यते ; तस्मादवश्यं कर्तव्यमेव तत् । कुत यज्ञादीनि कर्माणि मनीषिणां पावनानि ? मनीषिणः पुरुषाः प्रज्ञायुक्ताः दैवसर्गभाजः शास्त्रार्थानुष्ठानाधिकृता उच्यन्ते ; ते च द्वयैः संभवन्ति—प्रवृत्तिर्मात्मकशास्त्रार्थानुष्ठानाधिकृता रजो-लेशानुगतसत्त्वप्रधानबुद्ध्यः ; तथाविधश्रद्धाश्चैके, यान् प्रति तृतीयेऽध्याये—“सह यज्ञाः प्रजा सृष्ट्वा” इत्यादिना “अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति” इत्यनेन ग्रन्थेन आगमोपपत्तिप्रतिपादकेन सर्वकर्मणामत्याज्यत्वं पावनत्वं चोक्तम् ; अपरे तु मनीषिणो निवृत्तिर्मात्मकशास्त्रार्थानुष्ठानाधिकृता गुणीभूत-रजस्तमस्कत्वादुद्रिक्तसत्त्वात्मकबुद्ध्यः तथाभूतश्रद्धाश्च, यान् प्रति तत्रैवैतच्छास्त्र-प्रतिपादितज्ञाननिष्ठतया ज्ञानादिकर्मणां यथास्वं यथास्वासवस्थासु “यस्त्यात्म-रतिरेव स्यात्” इत्यादिना—

१. IO भज्यागत्वमेव
BN¹ अत्यागत्वं तावत्
२. IO omits this ardra
३. BN¹ कर्तव्यमेतत्

४. IO omits उच्यन्ते...कृता
BS² notes this passage
in the margin.
५. BN¹ निवृत्तवर्मा
६. IO कर्मणो

“तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।

असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूर्यः ॥”

इत्यन्तेन ग्रन्थेनात्याज्यत्वमुक्तम्—इत्युभयेषां मनीषिणां यज्ञादिकर्माणि पावनान्युक्तानि ॥

तानि—

एतान्यपि च कर्माणि सैङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।

कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुच्यते ॥ ६ ॥

एतान्यत्याज्यत्वेनेह प्रतिपादितानि ; परैः सैदोषत्वात् त्याज्यत्वेन प्रतिपन्नान्यपि सर्वाणि कर्तव्यानि अवश्यानुष्ठेयानीत्युक्तं प्रकृतं मदीयं^१ चैतन्मतं निश्चितं प्रदर्शितप्रकारेण पूर्वमेव निर्णीतम् । कथं कर्तव्यानीति तु विशेषमाह—“सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च” इति । “सङ्गात्संजायते काम ” इत्यत्र व्याख्यातस्वरूपं सङ्ग एक कर्मसु दोष^२; तथा तन्मेलरागद्वेषयोगादिष्टानिष्टविषयप्रातिपरिहाररूपाणि फलानि द्वितीयो दोष, न त्वनुष्ठानम् । अतः सङ्गं फलानि च त्यक्त्वा कर्माणि कर्तव्यानेव । तेन कर्मसु सैङ्गफलभिसन्धित्याग त्याग उच्यते, न त्वनुष्ठानमेव त्यागः ॥

१. IO पूर्यम्

२. IO ल्यक्त्वा सङ्गं

३. IO सैदोष

४. BN' मदीयमेतन्निश्चितं

IO मदीयं चैतन्निश्चितं

५. IO सन्मल

६. IO omits फलानि....सङ्गं

BS' reads this passage in the margin.

७. IO सर्वफल.

तस्मादुक्तयोपपत्त्या—

नियतस्य च संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।

मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्यते ॥ ७ ॥

चञ्चदो हेतौ । यस्मान्नियतस्य वर्णाश्रमविभागेन नित्याश्रमभिचारिणः कर्मणो यज्ञादेः संन्यासस्त्यागोऽननुष्ठानं नोपपद्यते । यथा च नोपपद्यते तथा—

“न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्”

इत्यादिना

“न हि देहगृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः”

इत्यादिना च बहुशः प्रतिपादितमेव । तस्यैवंविधस्य सर्वथैवात्माज्यस्य कर्मणो मोहाद्विपर्ययलक्षणाद्वैचित्र्यात् त्यागः परिहारस्तामसः तमोगुणसंभव उच्यते । तमसो हि कार्यं मोहैः । यदुक्तम्—“प्रमादमोहौ बाधेते तमसोऽज्ञानमेव च” इति । एवमयं तामसस्त्यागो विपरीतफलत्रयैवसायी यतोऽपवर्गबुद्ध्या प्रतिपन्नः संसार-मेव फलति, अतो हेय एवासौ ॥

१. IO तस्मादुक्तयोप

२. BN' अनुष्ठानं

३. IO omits यथा...द्यते

४. BN' adds तथा

IO adds तथा in the place

of न हि

५. IO omits मोहः...एवमयं. This passage is found in the margin in BS'.

६. IO समानमेव फलमृतो हेय
BN' समानेन फलति

अथ राजसं त्यागमाह—

दुःखमित्येव यैः कर्म कायक्लेशमयात्पजेत् ।

स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥ ८ ॥

यः पुत्र्यः शास्त्रचोदितं कर्म स्नानाग्निहोत्रादिदुःखं सुखप्रतिकूलमिदमित्ये-
तावन्मात्राद्धेतोः शरीरकदर्थनात्रासात् त्यजति नानुतिष्ठति, राजसं रजोगुणनिमि-
त्तकं त्यागं नियतकर्मपरिहारं कृत्वा तस्य त्यागस्यापवर्गभोगसुखलक्षणमभिहितं फलं
नैव प्राप्नुयात् । रजोगुणयुक्तत्वाद् तत्फलं दुःखमेवासौ लभते ; ततो राजसोऽपि^१
त्यागो हेय एव ॥

अथोपादेयं सात्त्विकं त्यागमाह—

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।

सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ ९ ॥

स सात्त्विको ज्ञानफलसत्त्वगुणहेतुकस्त्यागोऽभिमतः । कोऽसौ ? यन्नियतं
शास्त्रचोदितं कर्म क्रियते अनुष्ठीयते ; कर्मणः करणमेव त्यागो न परिहार इत्यर्थः ।
कथं क्रियते ? येन क्रियैव त्यागः संपद्यते इत्याह—कार्यं परमगुरोः परमेश्वरस्य
निरुपप्लवप्रमाणभूतशाम्बरूपवचनचोदितत्वादवश्यकरणीयमित्येतेन हेतुना क्रियते^२ ।

१. IO and BN¹ गत्

२. BN¹ omits त्यागस्य

३. IO omits एव

४. BN¹ omits अपि

५. IO omits कथं

६. IO omits क्रियते...त्यक्त्वा

BS¹ notes this passage
in the margin.

अत एव पूर्वं व्याख्यातम्—सङ्गं फलं च त्यक्त्वा । किमनेनोक्तं भवति ? अनुप-
पन्नत्यागस्यापि कर्मणो रजस्तमोऽभिभूतत्वादित्यागोऽपि त्यागप्रतिपत्तिं सङ्गफलाभि-
सन्ध्यैनुच्छेदात् कर्मैव संसारकारणं संपद्यते । विशुद्धसत्त्वगुणोद्रेकात् यथोक्त-
ज्ञानैर्मल्ये सति सङ्गफलाभिर्सेन्धिशून्यत्वेन निर्यतस्य कर्मणोऽनुष्ठानमेव संसारो-
च्छेदकारणं त्यागः संपद्यते—इति सात्त्विक एव त्याग उपादेयः ॥

तस्यैवंविधस्य सात्त्विकस्य त्यागिनः स्वरूपं प्रतिपादयितुमाह—

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुपजते ।

त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥ १० ॥

योऽत्यन्तगुणीभूतरजस्तमस्कल्मेन विशुद्धेन सत्त्वमात्रेण समाविष्टो
व्याप्तान्तकरणं सैव त्यागी ; यथोक्तेन सङ्गफलमिसन्धिरहितनियतकर्मानुष्ठान-
रूपेणैव त्यागेन त्यागफलहेतुत्वात् त्यागात्मपन्नेन युक्तः । अत एव मेधावी
प्रशस्यप्रज्ञः । ततश्च छिन्नसंशयो यथोक्तस्य परब्रह्मस्वरूपस्यैकस्य तत्त्वस्यास्तित्वे
वृद्धितसन्देहः । 'सं सर्ववस्तुषु प्रथमानपरमालैकस्वरूपत्वादकुशलं संसार्यभिमतस्य
सुखस्य साधनभूतं' कर्मान्निहोत्रादिशरीरहेतौ वैहं न द्वेष्टि, ज्ञानवैशद्ये' सति

१. IO अनुपपन्नत्याग

२. IO त्वादभ्यासंऽपि

३. IO संवन्ध्यनु

४. BN¹ सबन्धि

५. IO योऽपि गुणी

६. IO व्याप्यान्त-

७. IO सन् व्यागेन

८. BN¹ फलाभिरसन्ध-

९. IO omits च

१०. IO omits स

११. IO and BN¹ भूत

१२. IO शब्दं

१३. IO शब्देन द्वेष्ट

द्वेषलक्षणदोषाभावात् नौप्रीत्या भावयति ; नापि कुशले कर्मत्यागादौ सुख-
साधनभूतेऽनुपज्जति, सङ्गं बध्नाति । तस्यैवंविधस्य त्यागिनो नित्योदितानन्त-
निजानन्दनिर्भरस्यात्मभूतसर्वभावस्य न कचिद्द्वेषेनापि रागः शास्त्रचोदितत्वादवश्य-
करणीयमित्येव सर्वं नियतं कर्मानुतिष्ठन्नेवासौ सर्वत्यागीत्यर्थः ॥

एतदेवै पूर्वोक्तमपि स्मारयन् द्रढयितुमाह—

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।

यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ११ ॥

पूर्वमेव बहुशो व्याख्यातत्वात् गतार्थमेवैतत् ॥

यथोक्तत्यागिविपरीतवृत्तीनामनुष्ठातॄणां फलमाह—

अनिष्टमिष्टं मिथं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।

भक्त्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥ १२ ॥

ये यथाप्रतिपादितपारमार्थिकत्यागरहिता तेषामत्यागिनां प्रेत्य परलोके
त्रिविधं फलमनिष्टमित्यादि । तत्रानिष्टमभिप्रेतं दुःखात्मकं यत्तामसचित्तैस्तामसशुद्धैः

१. BN' न ग्रीत्या

४. IO सर्वभागीत्यर्थः

२. BN' द्वेषः

५. BN' एवं

३. BN' त्यादनन्यकरणीयं

कर्तृमिरनुष्ठितातामैसात्कर्मण उपजातं सैन्नरकतिर्यग्योन्यादौ लब्धोपपत्तिमित्तै-
र्भुज्यते । इष्टमभिप्रेतं सुखात्मकं यैस्तात्त्विकान्तःकरणैस्तथाविधश्रद्धैश्च कर्तृभि-
र्निर्वाहितात्कर्मण उद्भूतं सन्निरतिशयसुखाधिकरणे स्वर्गादिवाधिगतदिव्यशरीरैस्तै-
र्भुज्यते । तथा मित्रं सुखदुःखात्मकं यद्रजःप्रधानचित्तैः^४ तादृक्श्रद्धैश्च कर्तृभि-
रनुष्ठितात्कर्मण उपजातं यत्कर्मभूमौ मनुष्ययोनिगतैस्तैर्लभ्यमुच्यते इत्येवं 'विविधं
कर्मणः फलं ज्ञानशून्यसंसारिपुरुषविषयं संन्यासिनां यथोक्ततात्त्विकत्यागवतां
ज्ञाननिष्णातमतीनां कर्मयोगिनां न भवति नोपपद्यते । ततस्ते त्यागिनः कुशल-
कुशलं कर्म नीरागद्वेषतयानुतिष्ठन्तीति पूर्वेण सम्बन्धः ॥

अथ अत्यागिन्निबन्धिनेन कर्मफलैर्न युज्यन्ते, न तु त्यागिनः—इत्यत्र
हेतुं क्रमेण प्रतिपादयितुमाह—

पञ्चेमानि महानाहो कारणानि निबोध मे ।

साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि निद्वये सर्वकर्मणाम् ॥ १३ ॥

१. BN¹ तामस.

२. IO omits सन्नरक ..उपजातं

BS¹ reads this passage in the margin

३ BN¹ omits यत्...दुःखात्मक

BS¹. Instead of यत्... भुज्यते the following is

found.—यद्रजोत्प्रेषानुषतसत्त्व-

प्रधानचित्तैः स्वर्गादिफलहेतुपि

तादृक्श्रद्धैः यथाविधि विहि-

तात् कर्मण उद्भूतं पुरुषैरुप-

भुज्यते

४ BN¹ adds स्वर्गादिफला-

५ All except BN¹ तुद्वैध

६ BN¹ adds यथाविधिविहितात् कर्मण उद्भूतं पुरुषैरुपभुज्यते तथा मित्रं सुखदुःखात्मकं यद्रजः प्रधानचित्तैः तादृक्श्रद्धैश्च कर्तृभिः

७ BN¹ omits तैस्तैः

८ BN¹ omits नि

९ BN¹ शून्य

१०. IO and BN¹ add विज्ञान

११. IO कर्मयुतफलेन

इह इमानि वक्ष्यमाणानि कारणानि निमित्तानि सर्वकर्मणां सकलशरीर-
सम्बन्धिनां मनोवाक्यनिर्गत्यानामशेषक्रियाविशेषाणां कृतान्ते कृतनिष्ठे साङ्ख्ये
निश्चयशास्त्रे प्रोक्तानि प्रतिपादितानि निबोध निबुद्धयस्व ॥

कानि तानीत्याह—

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।

विविधाश्च पृथक्पृथक् दैवमेवात्र पञ्चमम् ॥ १४ ॥

अधिष्ठानं तत्तत्क्रियानुगुणमधिकरणं शरीरादि, यदधिष्ठाय कर्तुस्तत्तत्कर्म
कर्तुं शक्यम् । तथा कर्ता तत्तद्देहादिनियद्वाहप्रत्ययः पुरुषः । करणं तत्तत्क्रियानु-
गुणशरीरेन्द्रियन्यासिभिः । अत्र चतुष्टये अनुकूलाननुकूलभ्यां सिद्धयसिद्धिकारणं
दैवं पञ्चमं दैवापरपर्यायं प्राक्तनं कर्मेत्यर्थः । अत्र ह्यनुकूलेऽधिष्ठानादीनां साध-
नानां साफल्यम् ; अननुकूले^१ तु सन्निहितानामपि वैकल्यम् ; अतश्च तत्प्राधान्यात्
पृथक् पश्चादुक्तम् ॥

एषां पञ्चानां सर्वकर्मसिद्धिहेतुत्वं निगमयति—

शरीरवाद्मनोभिर्हि यत्कर्मास्मतेऽर्जुन ।

न्याय्ये वा निपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥ १५ ॥

१ IO omits तत्तत्...करणं. This
is read in the margin in
BS².

२. BN¹ अशक्यं

३. BN¹ अनुकूलाननुकूल

४. BN¹ and BS² साधनादीनां

५. BS² कृत्ये

६. IO हेतुं

य. कश्चित्कर्ता कायेनै वचसा चेतसा वा यत्कर्म कर्तुं प्रव्रजते^१ तत्रैते पूर्वोक्ता पञ्च हेतव कारणानि । एतेषामन्यतमाभावेऽपि चिकीर्षितकर्मासिद्धे कीदृश कर्मारभते न्याय्य शास्त्रमोक्तान्नियतरूपापनपेत वा विपरीत वा यथाशास्त्र-
त्वादन्याय्यम्^२ ॥

किंच—

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।

पश्यत्यकृतबुद्धित्वात् न स पश्यति दुर्मतिः ॥ १६ ॥

तत्र पञ्चके एवमुक्तेन प्रकारेण समशीर्षिकया कारणभूते सति विद्य-
माने य कर्ता क्षेत्रज्ञविशेष केवलमेकमेवात्मानं मोहवशादनौलभूतदेहादि-
निविष्टाहर्षस्यं कर्तार कर्मसंपादकं पश्यति बुद्धयते, स न पश्यति विपरीतं तस्य
ज्ञानमित्यर्थः । कुतो न पश्यति ? अदृतबुद्धित्वात् । निष्पन्ना बुद्धिः प्रज्ञा यस्य
स तथोक्तैः , न कृतबुद्धिरकृतबुद्धिः, सम्यग्ज्ञानशून्यमिति , अत एव भ्रष्टधी ।
किमुक्तं भवति? एक परमेश्वर स्वशक्तिप्रसरभूतस्य सकलजगद्भारक्रीडनकचनस्यार्क

१. IO कर्त्तव्येण

२. BN^१ मते ते पूर्वोक्ता

३. IO कर्मसिद्धे

४. BN^१ श्लोकनियमरूपान्यायापनपेत
विपरीतं

५. All except IO अन्याय

६. BN^१ क्रमेण

७. IO अनादिभूत

८. BN^१ प्रत्यय

९. IO संपादयिष्यति बुध्यते

१०. All except BS^१ चा

११. IO ज्ञानेतरमिति

१२. IO नष्ट

इव स्वप्रभौपुञ्जस्वावभासयिता पारमार्थिकः कर्तेति सम्यग्ज्ञानाभावादकृतबुद्धिः
जात्याद्यभिमानावच्छिन्नं क्षेत्रज्ञरूपमौत्मानं कर्तारं मन्यमानो यत्करोति तस्यैत-
दधिष्ठानादिविभागेन त्रिविधं कर्म फलम्, न तु यथोक्तस्य त्यागिनः परमात्मन्य-
सर्वं ज्ञानचक्षुषा पश्यतः ॥

अत एव तस्य तादृशीं वृत्तिं प्रतिपादयितुमाह—

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

इत्यापि स इमान् लोकान् न हन्ति न निबद्धयते ॥ १७ ॥

यस्यात्मन्यसमस्तवस्तुनो भावः चित्तवृत्तिर्नाहंकृतः, देहादावनित्येऽहंमत्पय-
ग्रहणेन संपादितः, अत एव यस्य बुद्धिः संवित् लिप्यते रागद्वेषादिभिर्मलैर्मायोप-
हृतसमस्तजीवनिबद्धैर्न कर्तृपीक्रियते, स परमेश्वरभावसमाविष्टः कर्ता इमान्
योद्धुमवस्थितान् लोकान् व्यापाद्यापि न निबद्धयते, न तद्वधसाधनेन क्रिया-
फलेन युज्यते । पारमार्थिकस्य नित्यस्य ब्रह्मस्वरूपस्यात्मनो नानाभावाच्छरीरा-
देर्ध्वं नित्यविनश्वरत्वभावत्वद्वा “नायं हन्ति न हन्यते” इत्यादिना प्रतिपादित
एव हेतुः प्राक् । अतस्त्वं यथोक्तत्यागवान् कार्यं कर्मेदमाचरेत्यर्थः ॥

१. BN' स्वप्रभावकस्याव-

२. BN' रूपमात्रमात्मानं

३. IO कर्तृपीकरोति क्रियते

४. IO omits स पर...साधनेन

५. BN' कर्तो इह योद्धु

६. BN' adds इत्या

७. IO adds न च

८. IO and BN' omit च

अथ त्याग्यत्यागिशब्दप्रतिपादितयोगिसंसारिपुटपविषयतया ज्ञानकर्म-
कर्तृणां गुणनिमित्तकं भेदं प्रतिपिपादयितुं सर्वादेहसाधारणयो ज्ञानकर्मणो फल-
संपत्तिहेतुं तावत् प्रतिपादयितुमाह—

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।

कर्मणं कर्म कर्तेति त्रिविधा कर्मसद्व्यग्रहः ॥ १८ ॥

अत्र प्रथमेन कर्मशब्देन ज्ञानात्मिकाया नियाया असिलक्षणं फलमुच्यते,
कारणेन कार्योपचारात् ; तेन तादृशे क्रियाफले विषये^१ अधीनत्वात् त्रिप्रकारा
चोदना प्रवर्तना ; त्रीण्येतानि असिलक्षणे^२ ज्ञानात्मकक्रियाफले चोदयन्ति प्रवर्त-
यन्तीत्यर्थः । कानि तानि^३ ज्ञानं येन ज्ञायते तदिन्द्रियादि, ज्ञेयं च यैज्ज्ञायते
सुखदुःखनीलमीतादि, परिज्ञातौ^४ य सर्वमिदं सुखदुःखादि जानामीति अध्वपद-
त्यति । त्रयाणामेषा सामग्रीजसिलक्षणे फले चोदयतीत्यर्थः । एवमेव^५ कर्मणि
कर्मफले तत्तत्कार्यनिवृत्तिलक्षणे संग्रहो येन संगृह्यते स्वीक्रियते सोऽपि त्रिविधः ।

- १ IO omits अथ
- २ IO त्यागशक्तिप्रति
- ३ BS^१ प्रतिपाद
IO omits प्रति...तावत्,
This passage is found
in the margin in BS^१
- ४ IO कारण
- ५ IO शब्दज्ञातिमिकाया-
- ६ IO विषयेत्यधीन
BS^१ विषयेत्यधीन

- ७ IO and BN^१ लक्षणेन
- ८ BN^१ त्वकक्रियाफलेन
IO त्वकक्रियाफलेन
- ९ All except IO त्रीणि
- १० IO च ज्ञायतेत्यत्
- ११ BS^१ ज्ञाता फलमिदं योऽहमिदं
BN^१ and BS^१ ज्ञाता योऽह-
मिदं सुखादि
- १२ IO and BS^१ omit एव

ग्रीयेतानि संग्राहयति । कानि तानि ? करणं^१ हस्तादि ; कर्म घटादिकार्यविषया
चेष्टा ; कर्ता घटादिव्यापृतमुम्भकारादि ॥

एतत्त्रितयसामग्रीवशात् घटादेः कार्यस्य स्वरूपनिर्दिष्टिर्लक्षणं फलं भवतीति
स्थिते कीदृश्येतानि ज्ञानादीनि योगविषयाणीति प्रक्रान्तं प्रतिपादयितुमाह—

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।

प्रोच्यते गुणसंख्येनं यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १९ ॥

भेतिपादितस्वरूपं^२ ज्ञानादित्रितयं च तद्गुणसङ्ख्येनं गुणानां स्वरूपभेद-
कथने^३ प्रत्येकं त्रिधा त्रिभिः प्रकारैः सत्त्वादिगुणविभागात्प्रोच्यते कथ्यते
तद्विद्भिः । तानि ज्ञानादीनि भेत्ते यथावत्सम्यगुच्यमानानि सात्त्विकराजसतामस-
भेदेन प्रत्येकं त्रिप्रकाराण्यवधारय, येन तानि प्रवृत्तानि प्रत्यभिज्ञास्यसि ॥

तत्र ज्ञानं त्रिविधमाह । तत्र सात्त्विकं तावत्—

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते^४ ।

अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥ २० ॥

१. All except IO omits तानि

२. BN¹ करण

३. BN¹ निवृत्ति

४. BN¹ संख्याने

५. BN¹ adds प्राक्

६. IO omits स्वरूप...गुणानां

७. BN¹ omits च

८. BN¹ संख्याने

९. IO वधने

१०. IO सद्भिरपि

BS¹ and BS² सन्तोऽपि

११. IO omits तामस

१२. IO and BS² त्रिविधे ज्ञानं

१३. BS¹ and BN¹ ईक्षते

IO अव्ययमश्नुते

तैत्तिरीयं न्यग्भूतजन्तुमस्कं विशुद्धसत्त्वमात्रहेतुकं ज्ञानं संवेदनं विद्धि जानीहि । किं तत् ? येन साधनभूतेन देशकालकारादिभेदेन विभक्तेषु परस्परपृथग्भावेन व्यवस्थितेष्वपि सर्वेष्वशेषेषु भूतेषु चेतनाचेतनेषु सत्त्वेष्वविभक्तमभिन्नरूपं चिदात्मकं भावं सत्तामीक्षते^१ पश्यति, बुद्धयते इत्यर्थः । इह विशुद्धचिन्मात्रमभावात् आत्मैवैकं तत्त्वं परमार्थसत्, न तद्व्यतिरिक्तं किंचन पदार्थान्तरं तत्त्वं संभवति ; केवलं तदीयनिरतिशयैर्धर्मोद्भावितायामलमुपितस्यमकाशे ज्ञानमये चक्षुषि तदेकमेव तत्त्वं नानात्वेन प्रतिपद्यन्ते क्षेत्रज्ञा , तदेव यदा ज्ञानमय चक्षुः परमेश्वरानुग्रहशक्तिशलाकापरिस्पृष्टमलत्वात् निर्मलीभवति, तदा सर्वमेवेदमेकत्वेन योगिन पश्यन्तीत्यर्थः ॥

अथ राजसमाह—

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् ।

वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तद्राजसमिति स्मृतम् ॥ २१ ॥

तद्वत्सर्वेषु भूतेषु समस्तेषु मायिषेषु प्राणिषु वर्तमानं ज्ञानं राजसं रजोगुणहेतुकं स्मृतं तत्त्वविद्धि । किं तत् ? यत्पृथक्त्वेनात्मनो व्यतिरेकेण व्यवस्थितं नानाभावानपि वेद्यान् नानारूपान् विचित्रान् पृथग्विधान् परस्परतो व्यतिरिक्त-

१ BN¹ omits तत्त्वारिचकं

२ IO and BN¹ विन्नु येन

३. BN¹ ईक्षते

४ IO पश्यते क्षेत्रज्ञ.

५. IO परिस्पष्टं निर्मलत्वात्

६. IO and BN¹ omit अथ राजसमाह

७. IO च

स्वरूपान् जानाति । ज्ञानस्य वेद्यप्रयाहेतुत्वादुपचारेण वेदनक्रियाकर्तृत्वं वेदित-
व्यम् । एतच्च विषयसुखगर्वलक्षणलोभकारणभूताद्रजसः समुद्भूतं सम्यग्दर्शन-
हेतुत्वात् संसारिपुरुषनियमितं हेयमेव ॥

अथ तामसमाह—

यत्त्वकृत्स्नविदेकसिन् कार्ये सक्तमहैतुकम् ।

अतत्त्वार्थवदल्पं च तच्चासमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

तच्चासं समोगुणहेतुकं ज्ञानमुदाहृतं शालेपूदीरितम् । किं तत् ? तुशब्दः
पूर्वस्माद्व्यतिरेक एव । यदकृत्स्नविद्विषयीभूतं ज्ञेयमर्थम्, कृत्स्नं सफलं सर्वविशेष-
संपुक्तं वैचीति कृत्स्नवित् सात्त्विकादि, तद्विपरीतमकृत्स्नवित्तामसम् । तथैकसिन्
विषयसुखसाधनभूते कस्मिंश्चिदेव कार्ये साध्ये वस्तुनि संकुलीनम् ; यदेव किंचित्
दृष्टसुखसाधनतामासादयति तत्रैव मज्जतीत्यर्थः । तथा अहैतुकं विषयेन्द्रियसंयोगादि
यज्ज्ञानकारणभूतं तदभावेऽप्येकस्मादुद्भूतं ज्ञानं तामसं भूतग्रहाद्याविधानां
प्रमत्तोन्मत्तादीनां ज्ञानमिव ; तथा तत्त्वार्थवत् तत्त्वमात्मादि परमार्थं स एवार्थो वस्तु-
तत्त्वार्थो, स विद्यते यस्य तत्त्वार्थवत् सात्त्विकादि ; तद्विपरीतं त्विदमतत्त्वार्थवत्

१. BS¹ and BS² समुद्भूत

२. BN¹ यत्

३. IO adds वाची

४. IO omits सात्त्विक...वित्

५. IO and BN¹ साधनं

६. All except BS¹ omit तथा...

ज्ञानमिव

७. BN¹ omits तु

IO omits त्विदं...ज्ञानं.

This passage is found in the margin in BS¹.

शरीराद्यवस्तुनिष्ठमित्यर्थः । अल्पमव्यापकं तदेतदज्ञानादिकारणभूततमोगुणसमु-
द्भूतत्वात् सदसद्विपरीतप्रत्ययहेतुत्वे निष्कृष्टसंसारिविषयत्वात् सुतरां हेयम् ॥

अथ कर्म त्रिविधमाह—

नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।

अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

तत्कर्म सात्त्विकं पूर्ववद्विशुद्धसत्त्वगुणहेतुक्रममिधीयते । किं तत् ? अफल-
प्रेप्सुना दृष्टादृष्टविषयसुखदुःखलिप्सारहितेन कर्त्रा निर्वर्त्यते । कीदृशम् ? नियतं वर्णा-
श्रमविभागेनावश्य करणीयम् ; तथा सङ्गेनोक्तलक्षणेन शून्यम् । अत एव सङ्गाभावात्
तन्मूलरागद्वेषाभावेन कृतं संपादितम् । तदेतत् ज्ञानकारणभूतसत्त्वगुणोद्भूतत्वा-
दपवर्गलक्षणोत्तमपुरुषार्थसाधनं^१ योगिविषयमुपादेयम् ॥

अथ राजसं कर्माह—

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः ।

क्रियते क्लेशबहुलं तद्राजसमिति स्मृतम् ॥ २४ ॥

तद्राजसं रजोगुणहेतुकम् । किं तत् ? यदैहिकामुष्मिन्भोगलिप्सुना, तथा
साहङ्कारेण अनात्मनि शरीरादावहंप्रत्ययवता कर्त्रा क्लेशबहुलं चित्तेशरीराद्यायासभूयिष्ठं
क्रियते । तदेतत्प्रवृत्तिहेतोः दुःखबहुलाद्रजसः संभूतं^२ तत्संसारिविषयत्वाद्वेयम्^३ ॥

१. BN¹ adds अव्ययं

२. IO तद् ज्ञान-

३. IO साधने

४. BN¹ omits चित्त

५. BN¹ राजसः

६. IO and BN¹ समुद्भूतं

७. IO त्वाद्वेयम्

अथ तामसम्—

अनुग्रहं क्षयं हिंसामनवेक्ष्य च पौरुषम् ।

मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥

तैत्तिरीयस तमोगुणहेतुकं कर्म । किं तत् ? यन्मोहादज्ञानादारभ्यते फलं प्रकम्यते^१ । कथमिदं त्रियमाण किमर्थमनुगृह्णाति पुष्पाति, किं वा क्षयत्यस्मिन् क्रियमाणे, कस्य हिंसोपघातः सपद्यते^२—इत्यनुग्रहक्षयहिंसा अनवेक्ष्य अविचार्येय । एतदपि मोहाज्ञानप्रमादकारणभूततमं समुद्भूतत्वान्निर्गुणैर्मससारिविषयं सुतरां हेयमेव ॥

अथ त्रिविधं कर्तोच्यते । तत्र सात्त्विकस्तावत्—

मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।

सिद्धयमिद्वयोर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

ईदृशः कर्ता कर्मणामनुगृह्णाता सात्त्विक उच्यते । सात्त्विक इति चित्तत्वात्कर्ता सात्त्विक इति व्यपेक्षितः । स कीदृशः ? मुक्तसङ्गः ; मुक्तः परिहृतः सङ्गः ससार-तरुणीजभूतो व्याख्यातरूपो दोषो येन । यतोऽनहंवादी क्षेत्ररूपमनित्यमर्थमात्मत्वेन

१ IO omits तत् प्रकम्यते

२ BN¹ प्रकमते

३ BN¹ कर्म

४ IO समुत्पद्यते

५ BN¹ चार्येत्येतदपि

६ IO समुद्भवत्वात्

७ BN¹ तत्

८ BN¹ अत्र

९ BN¹ निर्विकल्प

१० IO omits आदि

११ IO उपदिष्ट

प्रतिपद्य अहं यंजाभीत्यादि यो वदति सोऽहंवादी सर्वः संसारी जनः ; तद्विपरीतो-
ऽनहंवादी शरीरादिष्वनात्मभूतेष्वर्थेषु निरहङ्कारः । तथा धृत्या वक्ष्यमाणैयानुष्ठेय-
वस्तुदृढावष्टम्भशक्त्या, तथोत्साहोद्योगेन समन्वितः, अत एव सिद्धौ फलनिष्पत्तौ,
असिद्धौ तदनिष्पत्तौ च हर्षशोकलक्षणविकाररहितः । ईदृशं कर्तृत्वं ज्ञानहेतोः
पूर्ववद्विशुद्धात् सत्त्वगुणादुत्पन्नं भ्रमप्राप्तिहेतुत्वादुपादेयम् ॥

अथ राजसः—

रागी कर्मफलप्रेप्सुः लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।

हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्त्यते* ॥ २७ ॥

ईदृशः कर्ता राजसः पूर्ववद्भोगुणात्मकः कथ्यते । कीदृशः ? रागी विषय-
मुखेष्वभिलापवान् । तथा कर्मफलप्रेप्सुः क्रियमाणस्य कर्मणो यज्ञादेः फलमनित्यं
स्वर्गभोगादिरूपं लिप्सुः । तथा लुब्धो गर्भवान् । तथा हिंसात्मकः प्राणिद्रोह-
परायणः । तथा अशुचिर्वाद्याभ्यन्तरशौचरहितः । तथा फलैकालम्बनचित्तत्वान् तत्त-
त्सिद्धयसिद्धिसंभवाभ्यां परितोषाभ्यां युक्तः । एतादृशं कर्तृत्वं लोभादिदोषकारण-
भूतरजोगुणसमुद्भूतत्वात्संसारिविषयं हेयम् ॥

१. IO and BS¹ omit यजामि...
सोऽहं

२. IO omits सर्व...वादी
BN¹ सर्वसंसारी

३. IO भागलक्षणयानु-

४. BN¹ and IO उत्साहेनोद्योगेन

५. IO omits तत्

६. IO omits च

७. IO and BS¹ कीर्तितः

८. IO omits फलं

९. IO लिप्सोः

१०. IO गर्भवान्

११. IO भूतं

अथ तामसः—

अयुक्तः प्राकृतस्तब्धः शठो नैष्क[नैक]तिकोऽलसः ।

विपादी दीर्घसूत्रश्च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥

एवंविधः कर्ता पूर्ववत्तामसैः । किंविधः ? अयुक्तः समाधिरहितः । यतः प्राकृतः प्रकृतिमेवात्मत्वेन प्रतिपन्नः । स्तब्धो मिथ्याभिमानाभिनिवेशात् किञ्चित्पणमति । शठो मायावी । तथा नैष्क[नैक]तिकः निष्कृतिः परोपतापनं प्रयोजनं यस्य । अलसो दास्यरहितः ; अर्त एव विपादी अवसादवान् । दीर्घसूत्रः आशुकार्येऽपि वस्तुनि चिरकारी । एवंविधं कर्तृत्वं प्रमादमोहाद्विपकारणभूत-तमोऽणुसमुद्भूतत्वादत्यन्तहेयमेवेति । कर्तृकर्मणोः पृथक् त्रैविध्यप्रतिपादनं विस्पष्टार्थम् । यतः प्रायः एकतरत्रैव त्रैविध्यं भवतीत्युक्तम् ॥

अथ बुद्धिभूत्योरेवमेव त्रैविध्यं वक्तुमुपक्रमते—

बुद्धेर्भेदं धृतेर्यैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ।

प्रोन्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय ॥ २९ ॥

१. IO सूत्री

२. BS' adds उच्यते

३. IO मलविशेषवाच

४. IO मायात्वाधिया नैकृतिकः

५. BN' दाक्षिण्यरहितः

६. IO omits अतः

७. BN' विपादवान्

८. BN' पृथक्त्रैविध्य

९. IO मवपुक्तम्

BS' मवपुक्तं

बुद्धिर्बोद्धवस्तुसाधनं करणम् । धृतिरवष्टम्भः । कार्ये ज्ञेये वार्थे सिद्धिपर्यन्तं
स्थैर्यम् । तयोर्बुद्धिधृत्योः सत्त्वादिगुणायुक्त्या त्रिविधं भेदं साकल्येन विविक्ततया
चामिधीयमानं^१ शृणु ॥

तत्रोद्देशक्रमेण बुद्धेस्त्रैविध्ये प्रतिपाद्ये सात्त्विकं भेदं तावदाह—

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।

वन्धं मोक्षं च यौ बुद्धिर्बेद सा सात्त्विकी मता ॥ ३० ॥

सौ सात्त्विकी सत्त्वगुणसमुद्भूता बुद्धिः मतिः । कासौ ? ययौ प्रवृत्तिं
च निवृत्तिं च वेद जानाति^२; स्वर्गापवर्गफले शास्त्रचोदिते कर्मणी प्रवृत्तिनिवृत्ति-
शब्देनोच्येते । यदुक्तम्—

“प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो गृहस्थेष्वभिधीयते ।

निवृत्तिलक्षणस्त्वन्यो धर्मो मार्गिकदेशिकः ॥”

अन्यत्रापि^३

“प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च द्विविधं कर्म दैशिकम् ।

इह चामुत्र नै काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते ।

निष्कामं ज्ञानपूर्वं च निवृत्तमुपन्यस्यते ॥” इति ।

१. BN¹ कारणं

२. All except BN¹ add च

३. IO या वेत्ति बुद्धिः सा

४. BN¹ omits सा

५. BS¹ omits बुद्धिः मतिः

६. BS¹ मा

७. IO यथा

८. BN¹ जानाति

९. BS¹ दैशिकः

१०. BN¹ adds च

११. IO नै काम्यं

BN¹ चाकाम्यं

१२. BN¹ उपकम्यते

तथा कर्माकार्ये शौखीयविधिनिषेधवशादनुष्ठेयपरिहार्ये वस्तुनी या जानाति,
तथा भयाभये, भय ससारदुःखेन साध्वसम्, अभयम् अपवर्गसमुद्भव सर्वत्रास
विरहम्, तथा बन्ध ससारम्, मोक्षमपवर्गम्, हेयतयोपादेयतया च स्वरूपतो
जानाति सा सात्त्विकी बुद्धिरिति ॥

ननु ज्ञान बुद्धिरित्यनर्थान्तरम् । “सर्वभूतेषु येनैकम्” इत्यादिना सात्त्विक
ज्ञानलक्षणेनैव सात्त्विकबुद्धिलक्षणमुक्तम् । तदधुना किमिति पुनरुच्यते इत्यत्रो-
च्यते—सत्य ज्ञानबुद्धयोर्नास्ति कैश्चिद्विशेषः, किन्तु पूर्वं ज्ञानज्ञेयज्ञातृलक्षणस्य
त्रितयस्यैकप्रयोजनविषयत्वेन प्रतिपादनप्रसङ्गात् सद्दृष्टेरेण सात्त्विकज्ञानलक्षण-
मुक्तम् । अधुना तु धृतिसाहित्येन तस्यैव बुद्धिशब्दप्रतिपादितस्य विस्तरतो
लक्षणमुक्तम् । न हि पूर्वं धृत्यादिवेदन ज्ञानसम्बन्धित्वेन प्रतिपादितम्, अधुना
तु प्रतिपादितम्—इति न पौनरुक्त्यदोषश्चोदनीयः । यदि वा पूर्वमारूढयोगि-
सम्बद्धस्य ज्ञानस्य लक्षणमुक्तम्, अधुना त्वारूढसम्बद्धस्य । एवमपि न पौन-
रुक्त्यम् ॥

अथ राजसी—

यैया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।

अयथानुत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ ३१ ॥

१ BN¹ शास्त्रीय प्रति

२ BN सात्त्विकगुणलक्षणैव
IO सात्त्विकज्ञानलक्षणैव

BN omits कश्चिन्

IO omits प्रतिपाद शब्द

This passage is found in
the margin in BS²

५ BN¹ बुद्धि

६ IO omits न हि पादितम्

७ BS² The verse is written
in the margin

८ BN सा राजसी मता

राजसी रजोगुणैसमुद्भवा बुद्धिः, यया हेतुमूतया ज्ञाता क्षेत्रज्ञः पुरुषो धर्मा-
धर्मादीनुपादेयान् हेयांश्च पदार्थान्यथावन्निश्चयाभावादसम्यग्वेति । धर्माधर्मावदृष्ट-
विषयौ सदाचारदुराचारौ ; कार्याकार्ये तु दृष्टविषये इति न पौनरुक्त्यम् । अथवा
धर्माधर्मशब्दौ लक्षणया फलविषयौवुक्तौ ; कार्याकार्यशब्दौ तु तन्निमित्तकर्म-
निबन्धना उक्तौ । एवमपि न पौनरुक्त्यम् । एषापि संशयात्मकरजोगुणप्रभवत्वात्
संसारिविषया ॥

अथ तामसी—

अधर्मं धर्ममिति या बुद्धयते तममान्विता ।

सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा तामसी मता ॥ ३२ ॥

तामसी तमोगुणहेतुका बुद्धिर्या धर्माधर्मादीनदृष्टविषयान् सर्वार्थांश्च
दृष्टिविषयान् तमसा हेतुना वृता सती विपर्ययेण जानाति, सैषा मिथ्याज्ञान-
हेतुतमोगुणत्वान्निष्ठया संसारिविषयेति हेया ॥

अथ धृतिस्त्रिविधा । तत्र सात्त्विकी तावत्—

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।

योगेनाल्यभिचारिण्या धृतिः सौ सात्त्विकी मता ॥ ३३ ॥

१. BN¹ गुणप्रभवा

२. IO omits कार्या

३. IO विषयानुरक्तौ

४. IO एषा हेया संशया

BN¹ एषा या संशया

५. IO गुणभावत्वात्

६. IO मन्यते

७. IO धर्माधर्मान्

८. IO and BN¹ दृष्ट

९. BN¹ हेतुपरमतमो

१०. IO सा पार्थ सात्त्विकी

सा सात्त्विकी पूर्ववद्विशुद्धसत्त्वगुणात्मिका धृतिः । कासौ? यया योगी मनः-
प्रभृतीन् धारयति । कीदृश्या? परमात्मविषयेन योगेन समाधिना सैह अव्यभि-
चारिण्या नित्यमव्यतिरिक्त्या ; योगी हि^१ मनोऽन्तःकरणं प्राणमाम्यन्तरं मारुतं
तत्तत्क्रियाभेदात् नानासंज्ञम् ; इन्द्रियाणि चक्षुर्वागादीनि योगार्थमेव धारयति ।
तत्रात्मसमाधिविषयोऽवैष्टम्भः स्थैर्यमेव कारणमित्यर्थः । एषा तत्त्वज्ञानहेतुविशुद्ध-
सत्त्वगुणसमुद्भूतत्वात् अपवर्गफलत्वे सत्युपादेया ॥

अथ राजसी—

यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन ।

प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥ ३४ ॥

रजोगुणजा धृतिः, यया साधनभूतया संसारी पुरुषः प्रसङ्गेनोक्तलक्षणेन
फलाकाङ्क्षी स्वर्गादिसुखालोककर्मफललिप्सुः धर्मादीन् धारयते उद्वहति । न
त्वपवर्गं धर्मः शास्त्रचोदितसमाचारः, तत्फलं सुखं कैमोऽर्थो धनम् । त्रिवर्गमात्र-
निबद्धभूतयो हि संसारिणः पुरुषाः ; तदेया धृतिर्ह्येव ॥

१. BN¹ महा

२. IO omits हि

३. IO करणे

४. IO एवं

५. IO and BS². विषये स्थैर्यमेव

६. IO and BN¹ omits हेतु

७. IO धृतिः

८. IO and BS² धारयति

९. BN¹ अपवर्गधर्मः

१०. IO फलुप्तौ त्रिवर्ग

११. IO संसारिपुरुषाः

अथ तामसी—

यया स्वप्नं भयं शोकं विपादं मदमेव च ।

न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा तामसी स्मृता ॥ ३५ ॥

सा तामसी तमोगुणजा धृतिः, यया हेतुभूतया दुर्मेधा विपर्ययप्रत्ययरूप-
त्वात् दुष्टा मेधा मत्ता यस्य स तादृशः सन् पुरुषः स्वप्नादीन् दोषान् न विमु-
ञ्चति तन्मय एव नित्यमास्त इत्यर्थः । स्वप्नः निद्रा तमः कार्यम् । भयम् इष्टविषय-
विनाशशङ्कया त्रासः । शोको नष्टानुशोचनम् । विपादम् अनुत्साहम् । मदं चित्तो-
द्रेकम् । मूढः किल तानेव नित्यमुद्रहन्नास्ते, तत एवा निरुद्धा धृतिस्त्याज्यैव ॥

अथ कर्मफलभूतस्य सुखस्य त्रैविध्यं प्रतिपादयितुमुपक्रमते—

सुखं त्विदानीं त्रिविधं^१ शृणु मे भरतर्षभ ।

गतार्थमेतत् ॥

अथ त्रैविध्ये प्रतिपाद्ये सात्त्विकत्वं तावत्सुखस्य प्रतिपादयितुमाह—

अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च नियच्छति^२ ॥ ३६ ॥

यत्तदात्वे^३ विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।

तत्सुखं सात्त्विकं विद्यादात्मबुद्धिप्रमादजम् ॥ ३७ ॥

१. IO omits यस्य

२. All except IO स्वप्ने

३. BN^१ प्राप्तबोद्धौ

४. All except IO add एवा

५. IO and BN^१ शृणु मे त्रिविधं

६. BS^१ निगच्छति

७. BN^१ यत्तदात्वे

तत्सात्त्विकं विशुद्धसत्त्वहेतुरु सुखमानन्दं विद्धि जानीहि । कीदृशम्^१
 आत्मबुद्धिप्रसादजम् । आत्मा ब्रह्मस्वरूप पर तत्त्वम् , तदालम्बना बुद्धिः परा प्रज्ञा,
 तस्याः प्रसादो नैर्मल्यम् , यदपेक्षया विशुद्धमपि सत्त्व मलिनत्वात्परिहार्यमेव , तत-
 स्तत्रविधाद्बुद्धिप्रसादोज्जातमुद्भूतम् । किं तत्^२ यत्र यस्मिन् सुखे अभ्यासान्नित्यानु-
 शीरन्नाद्योगी^३ रमते रतिं भावयति, न तूद्विजते । विषयभोगात्मकस्य हि
 सुखस्याभौसो विशेषाकाङ्क्षया तत्रोद्वेगः जनयति । समाधिजं तु सुखं रतिमेवा-
 वहति । यत्र च सुखेऽनुभूयमाने सर्वदुःखानामन्तः समाप्तिमभावः नियच्छति,
 नितरां प्राप्नोति , अन्यस्मिन् हि सुखेऽनुभूयमाने क्षणान्तरे तदेव दुःखं संपद्यते^४ ।
 कुतः सर्वदुःखानामन्तः ? यच्च सुखं तदात्मे साध्यमानावस्थायां चिन्तासमाधान-
 लक्षणक्रोधरूपत्वाद्विपत्तुल्यम् , परिणामे तु सिद्धयवस्थायाममृतोपमं निरुत्पत्त्याद-
 मित्यर्थः , बाह्यसुखस्यैतदेव विपरीतं वक्ष्यति^५ । तदेतद्विशुद्धनिरतिशयनिरु-
 त्तरात्वादग्नौ समाधिप्रज्ञाप्रभवः योगिविषयः सुखमुपादेयम् ॥

अथ राजसम्—

निषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदैतत्वेऽमृतोपमम् ।

परिणामे निषमित्रं तद्राजसमिति स्मृतम् ॥ ३८ ॥

१ IO शुभ

२ IO प्रसाद

३ IO विधबुद्धि

४ BN दनाज्ञात

५ IO omits किं तत्

६ IO योग

७ IO अभ्यासो

८ BS and BN¹ add तदेव

९ IO समापद्यते

१० IO चित्तमयाधानविशेषाधानलक्षण

११ BN¹ वक्ष्यामि

१२. BN¹ आद्ये

तद्राजसं रजोगुणसंभवं सुखम् । किं तत् ? यदिष्टेन विषयेनानित्येन शब्दादिनेन्द्रियस्य श्रोत्रादेः संयोगात्सम्बन्धात्तदात्वे^१ साध्यमानावस्थायाममृतोपमं क्षणमात्रमास्वादविशेषहेतुत्वात् सुधारसतुल्यम्, परिणामे^२ सिद्धयवस्थायां विषोपमं तत्कालमेव द्वेष्यत्वात् । यदि वानुभूयमानावस्था तदात्वम् ; तदा विषयेन्द्रियसंयोगजं सुखं सर्वं मधुरमेव ; परिणामस्तु तद्विषाकावस्था ; तस्मिन् सर्वमेव विषयसुखपरिणामं किञ्चिद्वितुमर्हति ; एतद्दुःखकारणं रजोगुणत्वाद् दुःखैकफलं^३ हेयमेव ॥

अथ तामसम्—

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।

निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

तत्तामसं तमोगुणनिमित्तकं सुखम् । किं तत् ? यदग्रेऽनुभूयमानावस्थायां चानुबन्धे परिणामवेलायां सुखबुद्ध्या गृहीतं मोहनं वैचित्र्यकारि, यतो निद्राप्रभवम् । तमसो हि^४ निद्राप्रमादालस्यादि कार्यम् । तत्र निद्रा सर्वेन्द्रियव्यापारोपरमः । मोहावस्था आलस्यम् अदाक्ष्यम् । प्रमादः कार्येष्वनवहितत्वम् । एतानि ह्यनुभूयमानान्यपि मोहात्मकानि परिणामदशाप्राप्तान्यपि मोहकान्येव ; न ह्येषां ज्ञानादिफलं भवति । अज्ञानहेतुकतमोगुणजत्वादेतदज्ञानफलं सुखमत्यन्तहेयमेव ॥

१. BN¹ समुद्भवं

२. BN¹ आये

३. IO omits अमृतो...सिद्धयवस्थायां

This passage is found in the margin in BS².

४. BN¹ adds तु

५. IO omits तत्काल....मर्हति

६. IO adds सुखं

७. IO तथा

८. IO नामावस्थायां

९. IO वैचित्र्यं कारयतः निद्रा-

१०. IO omits हि

११. IO आलस्यं मन्दार्थं प्रमा-

BN¹ and BS¹ आलस्यमदालक्ष्यं

एव ज्ञानादीना सुखान्ताना केषाचिदेव भावाना प्राधान्यविवक्षया त्रैविध्य-
मुक्त्वा, सर्वत्र सर्वप्रमातृविषयाणा सर्वभावाना सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्य व्यव-
स्थितमिति सप्रहेण प्रतिपादयितुमाह—

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिनि देवेषु वा पुनः ।

सत्त्व प्रकृतिर्जैर्मुक्त यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणैः ॥ ४० ॥

व्यक्तार्थं श्लोक । किंतु दिवीति^१ फलभूम्युपलक्षणार्थम् । पृथिव्यामिति
कर्मभूम्युपलक्षणार्थं वेदितव्यम् ॥

इदानीं षोडशभिरध्यायैर्यथोक्तज्ञाननिष्ठतया कर्मस्ववश्यानुष्ठेयत्वेनावगतेषु
तेषामपवर्गफलत्वकारणभूतयोस्त्यागसत्यासयो प्रार्थुक्तयो सम्यक्स्वरूपज्ञाने
जातसन्देहमर्जुन प्रति तयोस्तत्त्वप्रतिपादनप्रसङ्गेन त्यागिनामत्यागिर्ना च विविक्त-
स्वरूपामिव्यञ्जक ज्ञानादीना गुणभेदैर्दृष्टं त्रैविध्यमभिधाय अध्यायप्रक्रान्तं प्रकृत-
मर्थमनुवध्नाति । एवैव कर्मणा फलतृयौगपूर्वकत्वेनानुष्ठितानामपवर्गफलैस्त्वमुक्तम् ॥

१ IO सुखादीनां

२ IO omits प्राधान्य भावानां

This passage is found in
the margin in BS⁸

३ All except IO दिवीत्यादि

४ IO and BN¹ omit पृथिव्या
णार्थं

५ IO अवगतेन

६ IO omits प्रागुक्तयो
BS⁸ notes the word in
the margin.

७ IO तत्त्व प्रतिपादनं *

८ IO omits अत्यागिनां

९ IO विधिरूप

१० IO omits भेद

११ IO and BS⁸ एषां

१२ BS and BS⁸ फल त्याग

१३ IO फलमुक्त

तानि कर्मशब्दमात्रेण सामान्यतः प्रोक्तानि । विशेषतः पुनः कानीत्या-
काङ्क्षानिरासार्थं तत्स्वरूपप्रतिपादनं प्रस्तौति—

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परन्तप ।

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावात्प्रभवेर्गुणैः ॥ ४१ ॥

इदं चतुर्णां वर्णानामुक्तवक्ष्यमाणार्थसमन्वयान्विनप्रकारस्वभावात्समुत्थैर्गुणै-
र्धर्मैः कर्माणि शास्त्रचोदिता न्यायिशेषा समनन्तरवक्ष्यमाणभेदेन प्रविभक्तानि
प्रतिवर्णं साधारणासाधारणविभागेन पृथक्कृतानि परमेश्वरेणैवेनेन कर्ता, येन
स्येच्छामात्रोपकरणेन परमार्थतो विशुद्धस्वभावमात्रात्यतिरिक्तस्वरूपमपि नाना-
भावभेदाभासाय चित्तं जगत्कीर्तनैरुनिर्माणमिदमारचयना वर्णविभागः परिकल्पितः ।
तथा च भवतैः प्राप्तं प्रदर्शितम्—

“चातुर्गुण्यं मया सृष्टं गुणकर्मनिभागम् ।

तैर्मै कर्तारमपि मा विद्वद्यस्तारमव्ययम् ॥”

तथा—

“महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनस्तथा ।

मद्भावा मानसा जाता येषां लोके इमा प्रजा ॥”

१ IO शब्द

२ IO इह

३ BN¹ समयतया द्वि प्र-

४ IO omits this word

५ IO omits असाधारण

६ IO omits कर्ता येन

७ BN¹ भावतचित्तं

८ IO श्रीडनस्मिद

९ IO प्राग्दर्शितम्

१० IO इत्यन्तर्त्तारमपि मा विदि कर्तार-
मव्ययम्

११ IO and BN¹ श्लो

इति । अत्र पूर्वश्लोके परमेश्वरेच्छामात्रहेतुकत्वं वर्णविभागे प्रतिपादितम् । अपरश्लोके चत्वारो मनवश्चातुर्वर्ण्यप्रवर्तकाः प्रजापतयो ये उक्ताः, तेषामोश्चरमर्ग-
विवक्षया महाकल्पप्राग्भ्यो परमेश्वरेच्छामात्रेण तद्वाचोभिन्नस्वरूपाणामेव चतुर्धा
सर्गोऽवभासितः, यतश्चतुर्वर्णरूपा प्रजेयमुद्भादीति दशमे व्याख्यातप्रायम् । इह
तु वर्णविभागोपपत्तिप्रदर्शनप्रस्तावेनोदितम् ; तदयमत्रोपरविभागो विवक्षितः—यदी-
श्वरेण स्वसर्गारम्भे चत्वारः पुरुषाः, सपत्नीकाः प्रविभक्तकर्माणो ब्राह्मणादिव्यप-
देशभाजः सृष्टाः, तेषामेकेन युग्मेन ब्राह्मणः सर्ग उत्पादितः ; अन्यैः क्षत्रियादि-
सर्गाः ; एवं क्रमेण ब्राह्मणादिवर्णविभागे स्थिते योऽविच्छिन्नसन्तानतया ब्राह्म-
णेन ब्राह्मण्यां जातः स ब्राह्मणः, एवं क्षत्रियादयः । तदित्थमेभिः प्रजापतिभिर्या
सृष्टिः कृता सानुलोम्येन प्रौत्तिलोम्येन च संकीर्यमाणा आनन्त्यं भजते । तत्र ब्राह्म-
णेन क्षत्रियायां वैश्यायां शूद्रायां वा जाता अनुलोमजा उच्यन्ते । एवं क्षत्रियेण
वैश्यायां शूद्रायां चोत्पन्नाः, वैश्येन शूद्रायामुत्पन्नः सर्व एवानुलोमजा धर्म्माः ।
ये तु विपर्ययेण क्षत्रियेण ब्राह्मण्याम्, वैश्येन क्षत्रियाब्राह्मण्योः, शूद्रेण वैश्यक्षत्रिया-
ब्राह्मणीषु उत्पादिताः ते प्रौत्तिलोमजा अधर्म्माः । एवमनुलोमप्रौत्तिलोमजानामपि
साङ्ख्ये सत्यानन्त्यं प्रजायाः । ये त्वविच्छिन्नसन्तानतया ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यां

१. IO भागप्रति

BS¹ and BS² भागेऽस्य प्रति२. IO Space for four letters
is seen here.BS². Space for nine
letters is seen here.

३. IO उपपादितेति

४. IO अत्र वर्णविभागो

BN¹ अत्रावगतो विवक्षितः५. BN¹ स्पष्टाः६. BN¹ प्रज्ञः७. IO and BN¹ omit क्षत्रिया...
एवं

८. IO स्थितो

९. BS² प्रति

१०. IO omits वैश्याया

११. IO and BS² प्राति

श्राद्धादिक्रियाणामनुष्ठाने । विहिताधिकारस्य तदनुष्ठानोपयोगिनीति कर्तव्यताविज्ञान-
हेतुं शास्त्रैकदेशाध्ययने दत्त एवावकाशः, तद्विना विहितकर्मानुष्ठानानुपपत्तेः । दानं
च तद्वत्सर्वसाधारणमेव । एवं च साधारणकर्मानुष्ठाने शूद्रस्य भगवता परमर्पिणा
परमप्रमाणभूतेन स्वचसैव कृतोऽवकाशः, यश्चतुर्वर्गोपदेशमयं स्वेतिहासं महा-
भारताख्यमुद्दिश्योक्तवान्—

“ श्रौतयेच्चतुरो वर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः ” इति ।

एवमेतानि साधारणान्यध्ययनादीनि, त्रीणि कर्माणि, ब्राह्मणस्याध्यापनया-
जनप्रतिग्रहाख्यानि^१ त्रीण्यसाधारणानि^२ । -तान्येव, कर्माणि^३ वर्णात्मकस्वभाव-
जानि पूर्वमेव दैवसर्गसम्बन्धित्वेन निर्दिष्टानि, शमादीनि^४ । एवं^५ साधारणान्यपि
दैवसम्बन्धैरेतेनैव किमित्यनेनोक्तानि^६ । दैवासुरसर्गभेदो हि चतुर्वर्णसाधारणः ;
तत्स्वभावजाश्च^७ गुणा^८ तथैव साधारणा ; एष एव च^९ गुणविभागो विवक्षित
इत्यत्रोच्यते । सर्वमेतद्यथोक्तमुपपन्नम् । किंतु प्रसिद्धत्वात् वर्णात्मकस्वभावजानि
सात्त्विकानि शमादीनि^{१०} प्राधान्यादुक्तानि प्रकरणेऽस्मिन् । वर्णकर्मणामपवर्ग

१. BN^१ क्रियमाणमनु

२. IO omits इति

३. BN^१ हेतुं

४. IO adds अपि

५. IO मयमिति ह्यसं

६. IO थावयत्

७. All except IO add ■

८. IO adds तु

९. All except IO add तु

१०. BN^१ संबन्धत्वेन

११. IO and BS^१ एव

१२. BN^१ ब्राह्मण

१३. IO निश्चयेन

१४. IO ब्राह्मणवर्णस्वभाव

१५. IO adds उक्तानि

सौधनत्वेन विवक्षितत्वादुत्तरेषां क्षत्रियादीनां वर्णात्मकस्वभावज्ञान्येव प्रायेण कर्माणि निर्देक्ष्यति । दैवसर्गात्मिकस्वभावज्ञानां साधारणानां शमादीनां ब्राह्मणसम्बन्धत्वेन प्रदर्शितप्रयोजनानामुपलक्षणमात्रत्वेनेह कतिपयानामेव निर्देशः कृतः ; साकल्येन तु “अमानित्वमदम्बित्वम्” इत्यादिना । तथा—“अभयं सत्त्वसंशुद्धिः” इत्यत्र पूर्वमेव प्रतिपादितानि ॥

अथात्र क्षत्रियाणां वर्णात्मकस्वभावज्ञानि कर्माण्याह—

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।

दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥

क्षात्रं क्षत्रियवर्णस्येदं स्वभावजं परमेश्वरनिधमिततादृक्प्रकृतिसमुत्थं कर्म व्यापारः ; किं तत् ? शौर्यं शूरभावः पराक्रमः । तेजः स्वभावत एव परामि-
भवनसमर्थमोजः । धृतिः स्वभावकर्मणि दृढोऽवष्टम्भाः । दाक्ष्यं दक्षता चातुर्यम् ;
तथा सङ्ग्रामे पराङ्मुखत्वाभावो निर्भयत्वमित्यर्थः । दानमर्थिनां त्यागः ।
अप्रत्याख्यानहेतुरीश्वरभावः प्रभुत्वं पराधीनत्वासहिष्णुतेति ॥

अथैवंविधं वैश्यशूद्रयोः कर्माण्याह—

कृपिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यैकर्म स्वभावजम् ।

१. IO साधारणत्वेन

२. IO निर्मोक्षति

३. IO निधत्वेन

४. IO नानामपवर्गमात्र

५. IO साकल्येन शमादिसत्त्वगुणे तथा

६. BN^१ इत्यादि । तत्र^१

७. IO and BS^१ धृति

८. IO पराधीनासहि

९. All except BN^१ कर्माह

१०. BS^१ and BS^२ वैश्यं

कृषिः श्रीखादिवर्षेनहेतुः फलादिविलेपनम्; गोरक्षं गा रक्षतीति गोरक्षः, तस्य भावो गोरक्ष्यम्, पार्शुपाल्यम्, गोशब्देन पश्वन्तराणामपि परिग्रहात् । द्रव्येण द्रव्यान्तरं क्रीणाति, क्रीणंश्च यो जीवति स वणिक्; तस्य भावो वाणिज्यम्; एतद्धर्मात्मकस्वभावजं वैश्यकर्म ॥

पर्युत्थानात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४ ॥

पर्युत्थानं वैर्णत्रयस्य पूर्वस्य शुश्रूषा; तद्रूपं कर्म पूर्ववच्छूद्रस्य स्वभाव-समुत्थं कर्मेति ॥

चातुर्वर्ण्यस्य कर्मप्रविभागं प्रतिपाद्य स्वकर्मानुष्ठानस्य प्रकरणविवक्षितफल-प्रतिपादनार्थमाह—

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ॥

स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ ४५ ॥

यथाप्रतिपादितविभागेन स्वे स्वे^१ निजे निजे शास्त्रबोदिते कर्मण्यभिरतः आमिभूरूपेन सक्तो नरः पुरुषः चातुर्वर्णिकः परमात्मसमापत्तिरूपामपवर्गलक्षणां सिद्धिं सम्यक् फलनिष्पत्तिं लभते अधिगच्छति, न स्वभावकर्मानुष्ठानमात्रेणैव

१. BS' and BS' कृषीन्

२. IO वापमूहलादिविलेपनं

BN' वापनहेतोः मूहलादि

३. BS' and BS' गोरक्षं

४. IO पशु

५. IO adds: पूर्वस्य

६. IO कर्मविभागं

७. IO omits स्वे स्वे

८. IO omits न स्वभाव...गच्छति.

The passage is found in the margin in BS'.

संसिद्धिमधिगच्छति ; किन्तु यथा येन प्रकारेण विशिष्टेन स्वकर्मनिरत संसिद्धि-
मेता लभते, तदभिधीयमानं वस्त्ववधारय ॥

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन निश्चयिदं ततम् ।

स्वकर्मणा तमेवाच्यं सिद्धिं पिन्दति मानयः ॥ ४६ ॥

यतो यैसाध्यतिपादितात् भूतस्वभावादेकस्मात्परमकारणात् भूतानां चरा-
चराणां प्रवृत्तिर्यथास्वं प्रविभक्तो व्यापार, येन च तथाप्रविभक्तव्यापार निश्चं
समस्तं जगदिदं तत विस्तारितम्, इच्छामात्रेणेत्यमवभासितम्, तमेव परमेश्वरं
परमात्मानं तदिच्छानियमितेनैव स्वेन प्रतिवर्णं निजेन कर्मणार्च्यं आ समन्ता
दर्शयित्वा परितोष्य, मानव कर्मभूमिजन्मा क्रियास्वधिकृत चातुर्वर्णिको मै-
नुष्य सिद्धिं साध्यलक्षणा फलनिष्पत्तिं लभते । किमुक्तं भवति ? यद्योक्त
परमात्मस्वरूपानुस्मरणनित्यनिर्विप्लवावहितबुद्धितया चतुर्णामपि वर्णानाममानित्या-
भयत्वादिगुणामिष्यङ्गितदैवसर्गजन्मनामसङ्करेण^१ स्वं स्वं कर्मानुतिष्ठता^२ परसिद्धि-
प्राप्तिरिति ॥

अत्रोपपत्तिं पूर्वोक्ता सारयितुमाह—

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मोदयादपि ॥ ४७ ॥

१. IO तदभिधीयमानं

२. All except IO तमभ्यर्च्य

३. IO अस्मात्

४. BN^१ पादितमृदुत

५. IO प्रतिभोक्तव्या [१]पदेष्टः येन

६. BS^१ and BS^२ कर्मणाभ्यर्च्य

७. BN^१ स नष्ट- instead of मनुष्य

८. IO नित्यविप्लवा

९. IO अनुष्ठितवता

BN^१ अनुतिष्ठतो

यो यस्य वर्णस्य शास्त्रचोदितः स्वै आलीयो धर्मः स्वाध्यायाद्याचारः स विगुणोऽपि, मुख्यकर्मनुष्ठानसामर्थ्यादिनानुकल्यादिनानुष्ठितः सन् विगतस्वगुणः असंपूर्णस्नाहोऽपि श्रेयान् प्रशस्यतरः । कस्य सकाशात् ? परधर्मात्, वर्णान्तरा-
चारात् । कीदृशात् ? खनुष्ठितात् ; सुष्ठु सर्वाङ्गसंपूर्णतयानुष्ठितादाचरितात् । कुत एवम् ? यतः स्वधर्मे आत्मीयाचारे बुद्धादावनुष्ठीयमाने अवश्यं निधनं विनाशोऽपि प्रशस्यन् ; कस्य सकाशात् ? परधर्मोदयात् । क्षत्रियादेरध्ययनाध्यापनात्मकब्राह्म-
णादिवर्णान्तराचारानुष्ठानात् य उदयः सुखादिलक्षणप्राप्तिः, तस्मात्तादृशात् । किमने-
नोक्तं भवति ? इह द्वये शास्त्रकर्मनुष्ठाने अधिहृता—एके रजःसंकीर्णसत्त्वप्रधान-
चित्ताः स्वर्गादिफलप्रवृत्तिविषयधर्मानुष्ठायिनः ; अपरे तु विशुद्धसत्त्वप्रधाना यथोक्तापवर्गफलनिवृत्तिविषयधर्मानुष्ठायिनः । तेषामुभयेषामपि दैवसर्गमाजां स्वधर्मा-
नुष्ठानादेव उभयरूपतया सिद्धिरूपपन्ना, न तु परधर्मानुष्ठानात् ; यतः परेषां स्वधर्मस्थानां स्वर्गादिफलप्राप्तिलक्षणा सिद्धिः श्रूयते, परधर्मस्थानां तु प्रत्यदायः श्रूयते, उत्तरेषां स्वधर्मनिष्ठत्वे सम्यग् ज्ञाननैर्मल्यसम्पत्तिः, परधर्मनिष्ठत्वे तु^१ ज्ञानकालुष्यमेव संपद्यते । यतः शास्त्रचोदितैस्य प्रबन्धप्रवृत्तस्य स्वस्य कर्मण-

१. IO वर्णशास्त्र

२. BS¹ and BS² ■३. BS¹ and BS² कल्याण-

४. IO omits सुष्ठु...ष्ठितात्

५. BS² युद्धादौ

६. IO अध्ययनाध्यात्मक

७. IO कृतः एके

८. IO and BN¹ readअपरे...नुष्ठायिनः after धाना-
देव

९. IO उभयथा सिद्धिः

१०. BN² प्राप्तिः

११. IO स्वधर्मानि

१२. BN¹ omits तु

१३. IO चोदितप्रबन्ध

स्त्यागः परकर्मणश्चोपादानं द्वेपं रागं च विना न संग्रभवति । तत्सन्निधौ च कोटशम् ? सम्यग् ज्ञाननैर्मल्यम् । इत्थं दैवसैर्गयोगित्वादपवर्गार्थिभिरपि सर्ववर्णैर्यथा-
स्वमसङ्करेणानुष्ठातव्यं स्वकर्म ; कथंचन न त्याज्यम् ; न हि कर्मत्यागमात्र-
साध्या अपवर्गप्राप्तिः ; सा हि ज्ञानादेव-सिद्ध्यति ; ज्ञानं च दैवसर्गाद्यव्यभिचारि-
तयोक्तम् । तच्च—“अमानित्वमर्दम्भित्वम्” इत्यादिना त्रयोदशे^१ साक-
ह्येन^२ प्रतिपाद्यं, षोडशारम्भे^३ “अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः”
इत्यादौ दैवगुणसामग्रीकथने प्रथममेवानुदितम् ; तच्च सर्ववर्णसाधारणम्,
दैवसर्गादिभेदस्य तथारूपत्वात् ; वर्णानां कर्मविभागस्य सर्गयोश्च गुणविभा-
गस्य प्रबन्धेन पृथङ् निर्देशात् ; यदि हि द्विजातय एव वर्णा दैवसर्गः^४ शूद्र-
वर्णश्चासुर इति स्यात्, तद्वर्णमुखेन सर्गभेदमुखेन वा कर्मविभागाद्यभिधीयते ; न
चैतदुपपद्यते ; सर्गभेदस्य सर्ववर्णसाधारण्ये सति गुणानां व्यभिचारदर्शनात् ;
तथा च ब्राह्मणादयोऽपि दम्भदर्पाद्यासुरसर्गगुणयोगिनो दृश्यन्ते ; शूद्रा अप्य-
दम्भित्वादिदैवसैर्गयोगिनो दृश्यन्ते ; तस्मादैवसर्गमाजां सर्ववर्णानां यथोक्तौप-
वर्गफलसाधनमूतं ज्ञानं साधारणमेव ; कर्म तु प्रविभक्तम् ॥

१. IO संभवतः

२. IO स्वर्ग

३. IO ज्ञानदैवसर्गादिव्यभि

४. IO अदाम्भित्व

५. BN^१ त्रयोदशेन

६. IO शुद्धिज्ञान

७. BN^१ सर्गाः

८. IO कर्मप्रविभागाद्यभिधीयते-

९. IO omits सर्ववर्ण

१०. IO omits गुण

११. IO and BN^१ दैवसर्गगुणयोगिनो

१२. IO यथाहपवर्ग

यच्च ज्ञाननिष्ठतयानुष्ठीयमानमपवर्गहेतुः संपद्यत इति, न तस्य कस्यांचिद-
वस्थायां त्याग उपपद्यत इति प्रतिपादयितुमाह—

स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ।

सहजं कर्म कौन्तेय सदोपमपि न त्यजेत् ॥ ४८ ॥

वर्णात्मकत्वभावप्रतिग्रहं स्वाध्याययजनादिकर्म कुर्वाणो ज्ञाननिष्ठतया-
नुतिष्ठन् किल्बिषं संसारबन्धनलक्षणं पापं न लभते; त्यजंस्तु सर्वकर्मदुर्वार-
रागद्वेषात्किल्बिषं प्राप्नोत्येवेत्यसद्व्यतिपादितम् । अतः पूर्वोक्तोपपत्त्या परमेश्व-
रेच्छावशात्सहैव जातं वर्णात्मकत्वभावजातं विगुणमपि न कर्म त्याज्यमेव ॥

अत्र हेतुमाह—

सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥ ४८१ ॥

यस्मात्सर्वारम्भाः समस्तकर्माणि धूमेनाग्निरिव्याभिचारिणा दोषेण मलेना-
वृताः, ततश्च प्रयन्त्यप्रवृत्तशास्त्रबोदितकर्मत्यागलक्षणैः प्रारम्भो दोषेणाज्ञानरूपेणा-
वृत एव । अज्ञानविविक्तं तु तथथोक्तफलसाधनं स्यात्, यावता तस्य एवाज्ञानम् ॥

यथा त्वत्यजन्नेव कर्म ज्ञानफलभाम्भवति, तथा प्रतिपादयितुमाह—

असक्तयुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।

नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ ४८२ ॥

१. IO omits सर्व

२. All except IO कर्म न

३. IO वृतः

४. IO and BN¹ लक्षणोऽप्यारम्भः

सर्वत्र सर्वसिन् विहिते वर्णस्वभावजे कर्मण्यनुष्ठीयमाने एवासक्तबुद्धि
पूर्व व्याख्यातसङ्गदोषरहितमति ; तथा निषिद्धात्कर्मणो जितौत्मा, निगृहीतान्त-
करण , तथा विगतस्पृह, सर्वत्र सततसुसम्पूर्णस्वात्ममयत्वदर्शित्वादमित्यौत्
स्वर्गमुखादेर्विगतौ व्यावृत्ता स्पृहा अभिलाषो यस्य स तादृश । परमा प्रकृष्टा
दोषरहिता नैष्कर्म्यसिद्धि-समधिगच्छति सम्यक्लभते, सर्वकर्मत्यागित्यफलं पर-
मात्मसमापत्तिसक्षणं प्राप्नोति । केन ? संन्यासेन, व्याख्यातस्वरूपेण फलाभि-
सन्धित्यागात्मना, न तु कर्मत्यागात्मना ॥

इत्थं येन ज्ञानेन संस्कृतं क्रियमाणमेव व्यक्तं भवति, तस्य क्रमेण परं
प्रकरणं प्रतिपादयितुमुपक्रमते—

मिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तदामोति निबोध मे ।

समासेन तु कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ ५०३ ॥

उपायभूतस्य ज्ञानस्य परा निश्चरा निष्ठा प्रान्तमूढि, यत परं ज्ञेयं न
संभवतीत्यर्थ, तदुभयमपि कथ्यमानमवधत्स्व । एवंविधो ब्रह्म प्राप्नोतीति^१ ॥

पूर्वं तैत्तिकारमाह—

बुद्ध्या निशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च ।

शब्दादीन्विषयास्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ५०३ ॥

१. BS' omits जितौत्मा

५. IO adds य.

२. IO अनिश्चरार्ग

६. IO omits इति

३. IO omits विगता

७. All except BN' तावत्प्रकारं

४. BS' and BS'' व्यर्थ

त्रिविक्तसेवी लब्धाशी यतप्राकायमानसः ।

ध्यानयोगपरो नित्यं चैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२३ ॥

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।

त्रिमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५२३ ॥

एवविद्यो 'योगी ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय परमात्मसमापत्तये कल्पते, समर्थो भवति' । कीदृशः प्रथमं तावदैवसर्गयोगित्वात् सहजया विशुद्धया प्रलीनरजस्तमस्कत्वाद्विशुद्धसत्त्वैकमय्या निर्मलैया बुद्ध्या प्रज्ञया युक्तः, स हि परमसिद्धिसाधनभूतधर्मग्रामागमिणी सहजो गुणो योगिनः । अत एव तस्मिन् सति धृत्या पूर्वाक्षरक्षणा सात्त्विक्या द्वैतावष्टम्भलक्षणा उत्साहशक्त्यात्मन-मन्त करण नियम्य वशो व्यवस्थाप्य तद्वशाच्छब्दादीनिष्टान्विषयान् शास्त्रनिषिद्धान् त्यक्त्वा सर्वात्मना परिहृत्य, शास्त्रविहितेषु च विषयेषु त्रैज्येषु सन्नमूलौ रागद्वेषौ तदुपादानाज्ञानहेतू मलहेतौ व्युदस्य फलाभिसन्धानाभावात् विक्षिप्य तिरस्कृत्य । एवं पूर्वं मुख्यं परिकर्मबन्धं कृत्वा त्रिविक्तसेवी समाधिबुद्धानहेतु-चेतनाचेतनभावरहितो देशो 'त्रिविक्तः', तं सेवितुं शीलः यस्य स तथाविधः । तैथा लब्धाशी लघुप्रमाणैर्मैत्र धृत्तिसमवस्थाकारणभूतमात्रं कान्तावहितत्वादिगुण-

१ BS' and BS* भवेद्योगी
IO भावाद्योगी

२ All except IO add इति

३ BS' and BS* निर्मलतया

४ IO and BN' omits अतः

५ IO दृष्टावष्ट

BN' दृष्टावष्ट

६ BN' omits शास्त्रनिषिद्धान्

७ IO and BN' अत्राज्येषु

८ IO एव पूर्वं मुख्यं

९ IO omits देशः

१० IO omits तथा

११ IO प्रमाणं मनोवृत्तिः

BN' प्रमाणमनोवृत्तिः

१२ IO भूतं मायाकाशरहितं

परिशुद्धमल्पमशितुं शीलं यस्य स तैश्च ; यतानि गृहीतान्यन्यविषयेभ्यः प्रत्या-
हृतानि वाक्यायमानसानि वचनशरीरान्तःकरणानि येन स तथाविधः । इत्थंभूतश्च
सततं नित्यं ध्यानयोगपरः ध्यानेन परतत्त्वात्मकोपेयवस्तुचिन्तनेन यो योगः
सम्बन्धः, तन्निष्ठः ; एवंविधगुणसामग्र्या वैराग्यं दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णत्वं
सत्त्वगुणविषयं वितृष्णत्वं च समुपाश्रितैः सम्यगास्थितः । तथा सति एतान्
दोषान् विमुच्य । कान् ? अहंकारं तावत् अनात्मनि शरीरादावात्मप्रत्ययं सर्वदोषाधि-
राजम् ; तथा बलं क्षम्याशक्यविवेकपरिहारेण कार्येषु हैठम् ; तथा दर्पं स्वल्पस्यापि
सिद्धिलेशस्योपलब्धेश्चित्तोद्रेकम् ; तथा कामं रागनिमित्तकम् इष्टेषु विषयेषु सक-
ल्पम् ; तथा क्रोधं द्वेषनिमित्तकं चित्तेन्द्रियक्षोभम् ; तथा परिग्रहं देहदार-
दारकद्रविणादिषु सर्वस्वमुद्धया स्वीकारम् ; अत एव परिग्रहत्यागान्निर्ममः मम-
कारलक्षणाद्वन्धान्निष्क्रान्तः ; ततश्च नित्यनिर्विकारपरमोपादेयस्वरूपमात्रपरायणत्वा-
च्छान्तो विगतसकलविकल्पक्षोभः । इत्थंभूतो ब्रह्मभूयाय कल्पते, नानेवंविधः ॥

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न हृष्यति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते परम् ॥ ५४३ ॥

एवमनेन क्रमेण ब्रह्मभूतो ब्रह्मैकपरायणत्वात्तद्वावमापन्नः निर्विशेषतयैव
प्रसन्नात्मा विगतद्वैतर्षत्ययसंकल्पत्वात् प्रसन्न स्वाभाविकशुद्धियुक्तः आत्मा स्वभावो

१. BN¹ तथा निरुद्धी

२. IO and BN¹ विषयात्

३. IO विषया गुण

४. IO वितृष्णत्वे

५. BN¹ समुपाश्रितः

६. All except IO कं

७. IO कार्येष्वकृच्छं

८. BN¹ प्रत्ययकलह

यस्य स तथाविधः सन्न शोचति । नित्याविनश्वरत्वालमर्थविश्रामत्वात् कस्यचिदपि भावस्य स्वत्वेनापरिग्रहात् तदभावेन परिदेय्यते ; नाप्यनेनैव न्यायेन कैस्मिंश्चित्प्राप्ते ह्यप्यति, हर्षमनुभवति । एते हि सर्वे भावा मायोपहतदृशां भावाभावभ्रान्तिमुद्गावयन्तो हर्षशोकात्मकविकारहेतुतामापद्यन्ते, न तु सर्वसाम्यदर्शिनो योगिन इत्यर्थः । तथा ज्ञानस्य परां काष्ठां निरतिशयां चतुर्थीं काष्ठां ज्ञानलक्षणां मद्भक्तिं मत्स्वरूपोपासां लभते प्राप्नोति । किमुक्तं भवति ? परमार्थद्वैतप्रतिपत्ति-लक्षणा या ज्ञानस्य परा निष्ठा सैव परा मद्भक्तिरिति ; तथा चैनां स्तुयन्ति भक्तिमन्तः—

“मुक्तौ बहुविधा वादा विदुषां स तु तत्त्ववित् ।

यैस्त्य भक्तेः परा काष्ठा मुक्तिरित्यनुनिश्चयैः ॥”

तथा च—

भक्त्या मामभिजानाति योऽहं यथासि तत्त्वतः ।

ततो मां^{१२} तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ ५५३ ॥

१. BN¹ मयविद्वत्त्वात्

२. IO देवते

३. IO कैस्मिंश्चिदपि प्राप्ते ह्यप्यति न हर्ष

४. BS¹ and BS² मायोपहत

५. BN¹ adds परां निष्ठां प्राप्ता इत्यर्थः ।

६. IO निष्ठा

७. BN¹ प्राप्तज्ञान

८. IO त्वद्वैत

BN¹ त्वद्वैतप्रत्ययलक्षणायाज्ञान

९. All except BN¹ सन्तु

१०. All except IO यत्त्वद्भक्तेः

११. IO इत्यन्तनिश्चयः

BN¹ इत्यात्तनिश्चयः

१२. BS¹ and BS² ततोऽसौ

एवविधया निरुत्तरया ज्ञानरूपया भक्त्या मा परमात्मानमेकं तत्त्वमभि-
जानाति, आत्मत्वेनाभिमुख्येन वेत्ति । कस्माज्जानाति ? तत्त्वतः परमार्थतो-
ऽद्वयचित्प्रकाशात्मको योऽहं मत्स्वरूप, यँश्चास्मि यो भजामि, तां परां सत्तां
भजन् तादृक्स्वभावप्रत्यवमर्शरूपया स्वशक्त्या नित्यमवियुक्तस्तिष्ठामि । अतत्त्वविदो
हि नैवविधनात्मत्वेन प्रत्यभिजानन्ते, किंतु ते व्यतिरिक्तं परमं वेद्यं च गायामश-
विपर्यस्तज्ञानत्वात् जानन्ति, यथोक्तभक्तियुक्तस्त्वेवविधं मां सत्येन रूपेण ज्ञान-
चक्षुषा प्रत्यभिज्ञाय ततः परं मध्येव विशति, अहमेव सपद्यते । एवविधे हि
मयि उपास्योपासकोपासाविकल्पहानात् ब्रह्मैव परं भूत्वा सिद्धार्थो भवतीत्यर्थः ॥

एषा च परा सिद्धिकाष्ठा कमप्राप्या, ततश्चैवविधज्ञाननिष्ठोऽपि यो
नियतशरीरसम्बन्धं तावदनतिक्रान्तो योगी भवति, तस्य प्रवृत्तिं प्रतिपादयितुमाह—

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः ।

मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ५६३ ॥

सर्वाणि यज्ञदानादीनि^१ सदा नित्यं कुर्वन्ननुतिष्ठन्नपि मद्व्यपाश्रयं अहं
सर्वकर्तृत्वेन प्रतिपन्न आश्रयोऽवलम्ब्य यस्य स तादृशं सन्, मत्प्रसादात् मम
परमात्मनः स्वाभाविकात्मसादादानुकूल्यात् प्रत्यभिज्ञेयतामापन्नात् सतो हेतोः शाश्वतं
नित्यम्, अतः एवाव्ययमक्षयं पदं परब्रह्मस्वरूपं स्थानं प्राप्नोति अधिगच्छति,

१. BN¹ ज्ञानस्वरूपया

४. BN¹ adds कर्माणि

२. BS¹ and BS² यथास्मि

५. BS¹ and BS² स्वरूप

३. BN¹ स्वरूप

यैत्याद्यैव वैश्वरूपेणात्मानमधिगच्छन्नियतदेहसम्बन्धलक्षणबन्धात्यन्तविनाशरूपां
परां सिद्धिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

एवं यथोक्तमुपदेशसर्वस्वं सम्यगवधार्य त्वमप्येवं समाचरेत्यर्जुनायोप-
देष्टुमाह—

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य भारत ।

बुद्धियोगं समाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७१ ॥

सततं नित्यमेव सर्वास्ववस्थान् मच्चित्तो मध्येकस्मिन्तत्त्वे परब्रह्मणि चित्त-
मन्तःकरणं यस्य स तथाविधो भव, परमार्थतो मद्ब्रह्मतिरिक्तं पदार्थान्तरं न संभव-
त्येव । ततो व्यवहारभूमौ यैदपीदन्तया प्रतिपद्यसे, तत्तत्पूर्वप्रतिपादितोपपत्त्या
परप्रकाशचित्स्वरूपतया भावयेत्यर्थः । किं कृत्वा मच्चित्तो भव ? सर्वकर्माणि
स्वकर्माणि क्रियमाणान्येव चेतसा मनसैव तैत्फलनिस्पृहेण मयि यथोक्तस्वरूपे
परमात्मनि संन्यस्य तत्कृताभिमानत्यागेन निक्षिप्य । कथं चैतत्संपद्यत इत्याह—
बुद्धियोगं समाश्रित्य । बुद्धिः यथाप्रतिपादितं ज्ञानम् ; तत्र योगः सततमव्युत्थानः
समाधिः, तं समाश्रित्यालम्ब्य तन्निष्ठो भूत्वा, मच्चित्तो भवेति वाक्यार्थः ॥

ततश्च—

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।

अथ चेत्त्वमहंकारं न मोक्ष्यसि विनद्भ्यसि ॥ ५८१ ॥

१. BN¹ यत्प्राप्यैव

२. IO यद्यपि

३. IO and BN¹ सर्वाणि स्वक-

४. IO तत्फलानि निस्पृ-

५. IO and BS² दुःखानि

मत्प्रसादान्मदनुग्रहान्मूलकारणभूतात् मच्चित्तो मदेकालम्बनमानसः सर्व-
दुर्गाणि सर्वकृच्छ्राणि हर्षशोकमोहमूलानि बन्धकारणानि तरिष्यसि लङ्घयिष्यसि ।
अथैवमुपदिष्टत्वं यदहंकारं जात्याद्यभिमानावच्छिन्नशरीरैर्द्यात्मप्रत्ययं न मोक्षयसि
तद्विनश्यसि, पारमार्थिकस्वरूपाप्रतिपत्तेर्विनाशमभावमेव प्राप्स्यसि ॥

न चैतर्त्वाधीनं तवेत्याह—

यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।

मिथ्यैव व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यते ॥ ५९३ ॥

एवंविधमवस्तुविषयमहंकारं कर्तृत्वाभिमानमाश्रित्य धर्म्यमवश्यकरणीयं
युद्धं न करिष्यामीति यन्मन्यसे बुद्धयसे, एष एवंविधस्ते व्यवसायो बुद्धि-
निधयो मिथ्या निष्कल एव; यतः प्रकृतिः स्वभावे परमेश्वरेच्छानियमित-
युद्धादिर्कर्तृकस्त्वा नियोक्ष्यते, वर्णस्वभावे कर्मणि प्रवर्तयिष्यते^{१३} ॥

एतदेव स्फुटयितुमाह—

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ।

कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात् करिष्यस्यवशोऽपि सन्^{१४} ॥ ६०३ ॥

व्याख्यातमेवैतत्^{१५} ॥

१. IO शोकभयमोहादीनि

२. BN¹ omits बन्ध

३. IO दिष्टत्वं

BN¹ दिष्टत्वं च

४. IO राघ्यात्म

५. IO रूपप्रति

६. BS¹ and BS² ॥ चेत् स्वा-

७. IO and BN¹ त्वा

८. IO and BN¹ कर्तृता

९. IO omits युद्ध...सायो

१०. IO बुद्धिनिधयो

११. IO कर्मकस्त्वां

१२. IO यिष्यति BN¹ यिष्ये

१३. BS¹ तत्

१४. IO एव तत्

किं वहुनोत्तेन ? इममुपदेशसर्गस्य सिद्धान्ततया प्रतिपद्यस्वेत्यर्थः —

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्येषु वसतेऽर्जुन ।

भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ६१३ ॥

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।

मत्प्रसादात्परा मिद्धि^१ म्यानं प्राप्स्यसि श्लाघ्यतम् ॥ ६२३ ॥

एष प्रबन्धतः पुन पुन प्रतिपादित ईश्वर परमात्मा सर्वभूतानां समस्त पाणिना हृदि हृदये सर्वसर्वविधिकरणभूते देशे वसति नित्य तिष्ठति । किं दुर्गन् ? यत्किञ्चिदेषां सर्वभूतानां ज्ञानात्मक क्रियात्मक वा परिस्पन्दित तत्सर्वं स एवैक परमार्थतः कुर्वन्नपि मायाशक्त्यावभासितपरस्परविभिन्नैरानारूपाणि तानि सर्वभूतानि प्रत्येकम् 'अहं करोमि' इति मिथ्याभिमाननिवेशनेन भ्रामयन् व्यामोहयन् । कथं भ्रामयन् ? यन्त्रारूढानि, यन्त्र सूत्रसञ्चारदियुक्तिसपाधाचेतनवस्तु-चेतनक्रियाभिर्व्यञ्जक काष्ठादिसन्निवेशविशेषमेवारूढानि । यथा केनापि युक्तिमत्ता विशिष्टसन्निवेशविरचिते यन्त्रेऽधिरूढेष्वचेतनेष्वपि भागेषु चेतनक्रियावेशक्रियते, तथा परमेश्वरेण शरीरयन्त्रमारोप्याकर्तृभूतान्यपि भूतानि कर्त्रभिमानावेशभाजि क्रियन्त इत्यर्थः । एतद्यन्त्रारूढेवेति छान्दसेनपुसक्यहुवचन

१ BS ह्याह

२ All except IO हृदये

३ IO वान्ति

४ IO omits पुन

५ All except BS विभिन्नरूपानां
रूपाणि

६ IO and BN निवेशेन

७ BN कवचयन् यन्त्रारूढानि

८ BN omits आवेश

९ BN and BS छान्दसा नपु

विवक्षया पाठं पठन्ति ; ते च शरीरं^१ रूप्यत्वेन व्याचक्षते ; तत्र वस्तुनि न कश्चिद्विशेषः । यत एवं तत्त्वत एव सर्वकर्ता परमेश्वरस्तदा सर्वथा निरस्त-
मिष्याभिमानः तमेवैकं शरणं गच्छेति आत्मत्वेन प्रतिपद्य स्वमिष्याभिमान-
जेभ्यो हर्षशोकादित्रयनेभ्यो विमुक्तः भगवैकस्येश्वरस्य प्रसादादनुमहौदमि-
व्यक्ताद्वा स्वाभाविकान्नैर्मल्यात्परां सिद्धिं निरुत्तरां ज्ञाननिष्ठां तत्फलं च परं
स्थानं निरुत्तरं धाम ब्रह्मस्वरूपं प्राप्स्यसि, अधिगमिष्यसीति ॥

निरवशेषमनुत्तरज्ञानसर्वस्वमुपसंहरन्नाह—

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।

विमृश्यैतदशेषेण यदिच्छसि तथा कुरु ॥ ६३३ ॥

स्पष्टार्थः श्लोकः ॥

केवलं नार्जुनं प्रति भगवत एव संभावना ; नातःपरं रहस्यं वक्त-
व्यमस्तीत्येतावत्तात्पर्यमेतत् । अर्जुनः साक्षात् परस्वरूपदर्शित्वेनानुगृहीतः कथ-
मेवंविधोक्तिविषयः स्यात् ? तथा सर्वोपदिष्टानामुपदिष्टपरमरहस्यज्ञानविषये श्रद्धा-
शेषोपोद्बलनार्थं भगवतैतदादिष्टम् । तथा चानुगृहीतान् प्रति प्रसादेष्वतृप्यन्

१. BN¹ शरीर

२. BN¹ तदवस्तु

३. BN¹ एवं

४. BS¹ ततः

५. IO omits स्वयेवै...मान. BS¹
reads this passage in
the margin.

६. BN¹ गत्वात्मत्वेन

७. IO अभियुज्जद्वा

८. IO ब्रह्मरूपं

९. IO अद्वाविशेषोद्बल

BN¹ अद्वाशेषोद्बल

BS¹ अद्वाशेषोपोद्बल-

परमेष्ठेरः पुनःपुनः प्रतिपादितमर्थमुपसंहारसमये सिद्धान्ततया हृदि निवेशयन्
सविशेषं प्रशंसापूर्वं पुनरप्याह—

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।

इष्टोऽसि मे दृढमतिः ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ६४ः ॥

इदं मे पैरं निरुत्तरोपादेयार्थप्रतिपादकत्वात् प्रकृष्टं वचो वचनम्; अत
एव सर्वगुह्यतमं सर्वेषां गुह्यानां रहस्यभूतानामर्थानामुत्तरोत्तरतिशयसंभवादिदं
निरतिशयार्थप्रतिपादकं गुह्यतमं सर्वगुह्यानां निष्कारूपं श्रुत्वावधारय । यत इष्टस्त्वं
मे प्रियो दृढमतिश्च स्थिरबुद्धिः, अतो हेतोस्ते हितमनुकूलं वस्तु वक्ष्यामि कथ-
यिष्यामि । प्रियायार्थिने स्थिरचित्ताय च शिष्याय रहस्यं परमपि वक्तव्यमित्य-
नेनोपदिष्टम् ॥

‘सं वक्तुं प्रतिज्ञातमर्थमाह—’.

मन्मना भव मद्रक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥ ६५ः ॥

मामेवैष्यसीत्येतदन्तं नवमे वितत्य व्याख्यातम् । किन्त्वेतावन्मात्रं
ज्ञानसर्वस्वमिति प्रतिपादयितुं भगवान् प्रतिज्ञां बध्नाति । यतः स्वभावत एव

१. IO omits पुनःपुनः

2. BS* notes this in the margin

३. IO तर्

४. IO परमं निरुत्तरोपदेशार्थं

५. IO हितमनुत्तरमनुकूलं

६. IO परमपि रहस्यं

७. IO तस्य वक्तुं

BS* ते वक्तुं

प्रियोऽसि मे, ततः सत्यममृषा तव प्रतिजाने प्रतिज्ञां करोमि । यथानेन भक्ति-
लक्षणेन परेण समाधिना मां यथोक्तस्वरूपमेप्यसि प्राप्स्यसि, मदेकभाव-
माप्स्यसीति ॥

किंच—

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ६६३ ॥

इति प्रतिपादितज्ञानसहभावोपदिष्टस्वकर्मानुष्ठानरूपान् वा सर्वानशेषान्
धर्मानाचारान् परित्यज्य परिहृत्य मामेवासकृत्प्रतिपादितस्वरूपमेकमद्वितीयं परमात्म-
लक्षणं परं तत्त्वं शरणमाश्रयं परां गतिं ब्रज गच्छ, मत्समापन्नो भवेत्यर्थः ।
यदि वानुप्रेयस्त्वेनोपदिष्टानां सर्वधर्माणां सङ्गादिवोपरहितत्वे सति फलानभि-
सन्धानमेव परित्यागः, तच्च यथोक्तस्वभावपरमात्मसमापत्तिमात्रैकफलालम्बनमनस्तया
भवतीति सर्वधर्मान् कुर्वन्नपि मदेकशरणमानसो भवेत्युक्तम् । यथाचानन्य-
शरणतयाहमाश्रितः सन् त्वां सर्वपापेभ्यः संप्रति पापबुद्ध्या गृहीतेभ्यो ज्ञाति-
गुरुवधादिभ्यो निशेपेभ्यः पापेभ्यो मोक्षयिष्यामि, व्यतिरेचयिष्यामि, अतो
यथोक्तज्ञानशिथिलमतिव्यान्मा शोकं कार्षीः ॥

इदमत्र तात्पर्यम्—एकस्मिन् परमार्थे सति मत्स्वरूपे^१ परसिद्धत्वे
यदा “पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्” इत्यादिना प्रतिपादितक्रमेण निबिडावधान-

लीनचित्तत्वान्मदेकभावमापन्नो भविष्यति, तदा सर्वासु क्रियासु ज्ञानेषु वचनेषु च पुण्यपापविकल्पोपप्लवः स्वयं विगलिष्यतीति निःशेषं परं रहस्यमुपदिश्यात्रा-
नुपदेश्यपुरुषपरिहारद्वारेण संग्रहत उपदेश्यलक्षणं प्रतिपादयितुमाह—

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।

न चाशुश्रूषवे वान्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ६७^१ ॥

यदि चैतद्यथोपदिष्टं सर्वमवधारितं भवता सुगृहीतं च कृतम्, यदि नित्यानु-
शीलनात्परं प्रत्यक्षमृश्य प्रवचनयोग्यतां प्रतिपत्स्यसे, तदिदं वस्तु तवातपस्काय
त्रिप्रकारतया व्याख्यातेन तपसा रहिताय न वक्तव्यम्; तपस्विनेऽप्यभक्ताय
प्रतिपादितैचतुरवस्तुभक्तिलक्षणयोगशून्याय; तथा अशुश्रूषवे श्रवणेच्छारहिताय
न वक्तव्यम्; शुश्रूषवेऽपि मदभ्यसूयापराय न वक्तव्यम् । सन्ति हि तेन तेनै
तुच्छेन हेतुना शुश्रूषवो यथोक्तस्वरूपाय मङ्गं पुनःपुनः परमेश्वराय मदनमहा-
भावात् श्रद्धालक्षणमकृष्टगुणविनाकृताः सन्तोऽभ्यसूयन्ति—नास्त्येवैवंलक्षणः कश्चि-
देकः परमेश्वर इति तैत्तिरीयवादिभिः सह विवदमाना गृहमिदारमन्ते । तदि-
दमत्र संक्षेपत उपदेशलक्षणमुक्तम् । यो यथाप्रतिपादितस्वरूपाम्यां परमेश्वरानु-
ग्रहैकनिमित्ताम्यां दैवसर्गाव्यभिचारिणीभ्यां भक्तिश्रद्धाभ्यां युक्तः स एव चतुर्वर्षि-
वर्णेप्वेतज्ज्ञानविषयः, यतो भगवता वर्णानां कर्माण्येव प्रविभक्तत्वेन प्रतिपादि-
तानि, ज्ञानं तु साधारण्येन; यतस्तेषां स्वकर्मविभागं प्रतिपाद्याह—

१. IO दितपरमवस्तु

१. IO omits तेन

२. BN¹ and BS¹ omit अपि

४. IO तद्भावं

“यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन विश्वमिदं ततम् ।

स्वकर्मणा तमेवार्च्यं सिद्धिं विन्दति मानवः ॥” इति ।

अनेन स्वकर्मानुष्ठाननिरतानां सर्ववर्णानां परसिद्धिप्राप्तिः साधारणत्वेन निर्दिष्टा; न च स्वकर्मणा यथोक्तज्ञानशून्यानां परसिद्धिप्राप्तिहेतुत्वमस्तीति ज्ञानस्य सर्ववर्णसाधारण्यं स्फुटमेव भगवतादिष्टम् ॥

एवंविधश्चोपदेश्यः पुरुषो यैवदधीतावगैतानुष्ठितार्थ^१ गीताशास्त्ररूपम्—

य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।

भक्तिं मयि परां कृत्वा स मामेव्यत्यैसंशयम् ॥ ६८१ ॥

यः कश्चिदिदं यथोक्तं परमं गुह्यं सर्वज्ञानोपनिषद्गतं मद्भक्तेष्वर्था-
धवस्यावर्तिष्वभिधास्यति उपदेशयति, सोऽन्ते^२ मामेव्यति, ब्रह्मैव परमं संपत्स्यत
इत्यर्थः । किं कृत्वाभिधास्यति? मयि परमेश्वरे परां यथोक्तज्ञाननिष्ठात्मिकां
भक्तिं सपर्यां कृत्वा निष्ठाय । किमुक्तं भवति? स्वयं परमकदर्शाधिरोहपर्यन्तं
ज्ञानमिदमात्मीकृत्य य परस्मै भक्ताय प्रयच्छति, स मां मुख्यं फलमाप्नोतीति ॥

१. BS¹ and BS² रहितानां

२. IO and BS² गयावत्

३. BN¹ omits अवगत

४. IO तार्थगीता

५. BN¹ and BS¹ संशयं

६. IO कतेषु समतायव

७. IO स नु

८. IO and BN¹ परं

९. IO दशारोह

एवंविधा ज्ञानिनः—

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।

भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो^१ भुवि ॥ ६९३ ॥

तस्मात्परमगुह्यज्ञानोपदेशेन मदनुगृहीतभक्तजननिरूपमोपकारकारिणः पुरुषोत्तमात् सर्वमनुष्येषु मध्ये न कश्चिदन्यः प्रियकृत्तमः इष्टस्तुसम्पादने सातिशयो भविता भविष्यति । एतदेव हि मम प्रियम्, यद्भक्तजनानुग्रहः; तमेव यः पुष्पाति तेन मे सातिशयं प्रियं कृतं स्यात्; किंच न च तस्मात्तथाविधादन्यः कश्चिन्मे प्रियतैर इष्टतरो भविता; तस्यैवाहं प्रियकारीत्यर्थः ॥

एवं निष्पन्नस्य योगिनो ज्ञानस्योपदेशफलमुक्त्वा श्रद्धानस्यारुक्षोः पाठफलं प्रदर्शयितुमाह—

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।

ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ ७०१ ॥

यश्च^१ दैवसर्गभाक् कश्चिद्भक्तिश्रद्धासंस्कृतचित्तोऽपि प्रथमकल्पितत्वात् संप्रत्यनुष्ठानप्रावीण्यं समापन्नस्सन्नध्येष्यते, वस्तुभावनापरतया इममावयोस्तव च मम च संवादं संकथनं धर्म्यं ज्ञानलक्षणात् परस्माद्धर्मादिनृपेत् पठिष्यति, तेनाहं

१. BN^१ प्रियतमः,

३. IO तथा ममा

२. IO omits प्रियतर...वाहं

यथोक्तज्ञानात्मकेन प्रकृष्टेन योगेनेष्टः सन्तर्पितः स्यामिति मे मैतिः निश्चिता
प्रतिपत्तिः ॥

इदानीमध्ययनासमर्थस्यापि श्रद्धावानस्य श्रवणफलमाह—

श्रद्धावाननम्रपश्च शृणुयादपि यो नरः ।

सोऽपि मुक्तः शुभान् लोकान् प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥ ७१३ ॥

योऽप्येतच्छ्रवणमात्रं श्रद्धामक्त्यादिगुणयुक्तोऽस्य शास्त्रस्य कुर्यात्, स
यज्ञदानादिपुण्यकर्मकृतां सम्यन्धिनो लोकान् भोगभुवनानि प्राप्नुयादित्यस्यात्म-
ज्ञानार्थस्य शास्त्रोपदेशाध्ययनश्रवणमेदेन परस्मैस्थूलविभागेन श्रद्धादिगुण-
विशिष्टमनुप्यमात्रसामान्येन त्रिविधं फलमादिशता भगवता सर्वेषां यथोक्तगुण-
विशिष्टानां ज्ञानाधिकारवतामुपदेशाद्विधिकारोऽनुज्ञातः ॥

एवं परब्रह्मसमावेशलक्षणपरमसमाधिनिष्ठमात्मानं कृत्वा भगवता यदु-
कुलावतीर्णेन परमेश्वरेण इयता ग्रन्थसन्दर्भेण परमरहस्यमूतं ज्ञानं यत्प्रतिपादितं
तस्य सम्यम्बोधोपाधोपजिज्ञासया अर्जुनमाह—

कश्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ।

कश्चिदज्ञानसंमोहः ग्रँनष्टस्ते घनंजय ॥ ७२३ ॥

अपि नमैतद्यथोक्तमेकाग्रेणानन्यविषयेण मनसा त्वया श्रुत श्रुतिमात्रेण परिगृहीतम्, ततश्च वस्तुभावनावशात् सञ्जातनिश्चयस्य कचित्तथा ज्ञानसंमोह अज्ञानातत्त्वाप्रतिपत्तेर्य संमोह सहजवशानुष्ठेयकर्मविचिकित्सालक्षणं वैचित्र्यं स विनष्ट प्रध्वसमापन्नो न वेत्युच्यतामिति शेषः ॥

अत्र प्रत्युत्तरम् अर्जुन उवाच—

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ।

स्थितोऽसि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ॥ ७३ः ॥

हे भगवन् अच्युत! परब्रह्मस्वरूपसाल्मैकनिष्ठेतिविज्ञातैश्वर्यं भगवन्त मुचितेनाभिधानेनामन्याह—त्वत्प्रसादात्परस्वरूपप्रदर्शनलक्षणान्मम मोहो विनष्ट, अनात्मन्यात्मप्रत्ययादिरूपमज्ञानं प्रध्वस्तम्, यतः स्मृतिर्लब्धा सत्यात्मानुस्मरणं प्राप्तम्, अतश्च गतसन्देहो निवृत्तसंशयः स्थितोऽसि । यद्वशाद्धर्ममध्यधर्मत्वेन युद्धं प्रतिपाद्यमानो निवृत्तोत्साह आसम्, स संशयो विगलितः । सतस्तव वचनं यथोक्तज्ञाननिष्ठैतया स्वकर्मानुष्ठानोपदेशात्मकपरब्रह्मसमापत्तिफलं वाक्यं करिष्ये^१ त्रियया संपादयिष्यामीति ॥

धृतराष्ट्रपरिपृष्टसैन्यैःसन्निवेशकथनप्रसङ्गे कृष्णार्जुनसंवादद्वारेण परमार्हस्य-
ज्ञानमर्थं प्रकरणमिदं येनैव प्रव्रान्तं तत्परिसमाप्तं सदुपसहर्तुं स एव,

१ BS¹ त्वया मनसा

२ All except BN¹ उत्साहं

३ IO निष्ठया

४. BN¹ करिष्येति

५ IO सत्य

६. IO रहस्य

संजय उवाच—

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।

संचादमिममश्रौषमद्भुतं रोमैर्हरणम् ॥ ७४ ॥

स्पष्टार्थः श्लोकैः ॥

इत्यमाश्चर्यमूतपरमरहस्यश्रवणे कुतस्तवाधिकार इत्याह—

व्यासप्रसादच्छ्रुतवानेतद्भुततरं महत् ।

योगं योगीश्वरसकृष्णात् साक्षात्कथयतः स्वयम् ॥ ७५ ॥

एतदत्यन्तरहस्यं भगवतो यदुकुल्यवतीर्णात् कृष्णामिधानात्परमेश्वरात् प्रयत्नाहितयोगानां योगिनामीशितुः सहजसिद्धनिरतिशयसमाधेः स्वयमात्मनैव साक्षादव्यवधानेन योगं यथाप्रतिपादितज्ञाननिष्ठतया स्वकर्मानुष्ठानलक्षणं निरतिशयं समाधिमर्जुनायोपदिशेत्तोऽहमशृणवम् । कुतो हेतोः ? व्यासप्रसादाद्भगवत्कृष्णद्वैपायनानुग्रहात् ; ते हि तस्मै तादृग्महायोगश्रवणपरमेश्वररूपदर्शनादियोग्यसाधनाय दिव्यं ज्ञानमयं चक्षुर्वितीर्णम् । अत्र एतदित्यादिपदानां सामान्योपक्रमविवक्षया नपुंसकत्वम् । वाक्यस्य विशेषामिधानपर्यवसितत्वाद्योगशब्दः पुंस्यवबोद्धव्यः । योगं कर्मयोगाख्यं समाधिं कथयतो भगवत एतद्वक्त्रणं गुह्यतरमहं श्रुतवानिति व्याख्येयम् ॥

१. BN' लोम

२. IO omits श्लोकः

३. IO योगेश्वरात्

४. All except IO दिश्यतः

५. BN' adds बोधं

६. IO एव तत्प्रक-

अत एवाह—

राजन् संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिमद्भुतम् ।

केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि^१ च मुहुर्मुहुः ॥ ७६ ॥

तच्च संस्मृत्य परमं रूपमत्यद्भुतं हरेः ।

विस्मयो मे महाराज ग्रहण्ये च पुनःपुनः ॥ ७७ ॥

निरादव्याख्यातौ श्लोकौ ॥

अथ येनाभिप्रायेण कुर्याण्डवसैन्ययोः जयपराजयजिज्ञासारूपेण धृतराष्ट्रः
पृष्ठवान् तत्र निश्चयमाह—

यत्र योगीश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।

तत्र श्रीर्विजयो भूतिः ध्रुवा[स्थिरा] नीतिर्मतिर्मम ॥ ७८ ॥

यत्र पक्षे वैश्वरूपदर्शनादिना प्रकटितानन्यसाधारणयोगैश्वर्यमहिमा भग-
वान् हरिस्तिष्ठति, यत्र चाप्रतिमनिजपराक्रमवैरितोषितपशुपतिः पार्थः पृथासूनुः
कार्मुकभृच्छिष्ठति, तत्र पक्षे श्रीर्लक्ष्मीः विजयः सकलविषयक्षपणात् सर्वातिशायित्वं
भूतिर्भावः सत्ता एते स्थिरा इति प्रत्यक्षदृष्टकृष्णार्जुनप्रभावातिशयस्य मे मम
बुद्धिरित्योम् ॥

१. BN' भीति

३. All except IO च ते.

२. BN' तोषितः

‘शब्दार्थमिन्वयकर्मसरसा सैषा कवीन्द्रस्य वा-
 मिस्रव्यैः परिचर्यतां सहृदयैस्त्यक्त्वा त्वरामादरात् ।
 दिव्यागोदरसार्द्रभृत्कुसुमस्मीता नवोद्यानगैः
 भृङ्गानैव यत्तस्ततो नयति वा नैषा पुनस्तादृशान् ॥

दधति बहवः श्लाघ्ये कर्मण्यवश्यमहो^१ नवं
 कचिदपि पुनस्तन्निर्वाहैः कथां प्रतिपद्यते ।
 वियति नियतं तेजोभाजः स्फुरन्ति सहस्रशः
 तिमिरैर्विचलं धातुः सर्गं विधातुमलं रविः ॥

भावः कापि विजृम्भते निजगुणौचित्येन जित्वा जग-
 दुर्वारः सुमनोविशेषविदुषां वीतञ्जपेक्षान्तरः ।
 प्रत्यूपे विविधौपधीरसगुणास्वादैकहेवाकिनो
 धावन्त्येव हि पङ्कजे मधुलिहो लुप्तान्यपुष्पस्युहाः ॥

१. All the manuscripts here add the verse अध्यायश्च नगे-
 न्द्रकः etc (see p 464) which should find a place at the end of adhyāya seventeen. Perhaps a verse referring to adhyāya eighteen is missing.

२. BS¹ and BN¹ भृङ्गान्
 ३. IO महोदयं
 ४. IO तस्मिन्नेकः
 ५. IO रुचिरविदलं
 BN¹ रुचिरविमलं
 ६. IO and BN¹ भावे
 ७. IO प्रसन्नविशेष

आमोदो मलयद्रुमस्य पवनैर्विस्तार्यते दक्षिणै-

राघ्रायाप्यल्योऽयमन्यविषये^१ भावन्ति मन्दादरा ।

स्तीतोऽपि स्वगुण स्वयं गुणवता वक्तुं कथं शक्यते

तेनावर्णयितुं जयन्तु स्वजना केचिच्छ्रुताभ्युद्गमा ॥

यो नारायण इत्यभूच्छ्रुतनिधिः श्रीकान्त्यकुञ्जे द्विज

तद्वशे स्वगुणप्रकर्षस्तचितो^२ मुक्ताकणाख्योऽभवत् ।

तस्यैषा सदृशानुजेन रक्षिता रामेण विद्वज्जन-

श्लाघ्यत्वात्सफलश्रमेण भगवद्गीता पदार्थप्रया ॥

ये सत्यपीन्दुतारानिक्लमणिशिखादीपकादिप्रकाशे

सन्तोऽप्यत्यन्तसौक्ष्म्यात् कचन विनिगता यान्ति नाशं निशायाम् ।

तन्न्यक्कारप्रगल्भस्वगुणविरसितेनाशु विद्योतयस्तान्

सर्वान् सम्यक्पदार्थान् जयति दिनपते ज्योतिरित्यूजितं तत् ॥

इति श्रीराजानक्षत्रमविरचिते बाक्यार्थान्वयमात्रे

सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे

अष्टादशोऽध्यायः ॥

१ IO and BS^१ विषय

२ IO मुक्ता केचिच्छ्रुताभ्युद्गमा

३ IO रक्षिते

४ All except IO मुक्त

Index of Ardhas

अकर्मणश्च	१३४	अथ केन प्रयुक्तऽयं	११४
अकीर्तिं चापि	४८	अथ चेत्तं	४८
अक्षरं ब्रह्म	२२९	अथ चेत्तं	५१०
अक्षराणामकारः	३००	अथवा बहुनोक्तेन	३०५
अग्निर्ज्योतिः	२४७	अथवा योगिनामेव	२०६
अघायुरिन्द्रियारामः	९६	अथ वैनं नित्यजातं	४२
अच्छेद्योऽयं	४१	अथ व्यवस्थितान्	१७
अज्ञानता महिमानं	३२६	अथावेशयितुं	३४१
अजितात्मनस्तु	१८५	अथैतदप्यशकोऽसि	३४१
अजो नित्यः	३८	अदृष्टपूर्वं	३२८
अजोऽपि सन्	१२७	अदेशकाले	४६०
अज्ञानं चाभिजातस्य	४३३	अद्वेष्टा सर्वभूतानां	३४४
अज्ञानेनावृतं	१७०	अधर्मं धर्मं	४८९
अज्ञश्चाश्रद्धानस्य	१५३	अधर्माभिभवात्	२०
अतत्त्वार्थवत्	४८२	अधश्च मूलानि	४०७
अतोऽसि लोके	४२४	अधश्चोर्ध्वं	४०७
अत्यद्भुतं कर्म	३२८	अधिभूतं	२२९
अत्येति तत्सर्वं	२५३	अधिभूतं	२३०
अत्र शूरा महेष्वासाः	१५	अधियज्ञः	२२९

अधियज्ञः	२३०	अनित्यमसुखं	२७९
अधिष्ठानं तथा	४७६	अनिष्टमिष्टं	४७४
अधिष्ठाय मनः	४१७	अनुद्वेगकरं	४५६
अध्यात्मज्ञाननिष्ठत्वं	३५७	अनुबन्धं क्षयं	४८४
अध्यात्मविद्या	३००	अनेकचित्ता विभ्रान्ताः	४३९
अध्येष्यते च	५१८	अनेकचित्तः	२०४
अनन्त देवेश	३२४	अनेकजन्मसंसिद्धः	२०६
अनन्तविजयं	१६	अनेकदिव्याभरणं	३११
अनन्तवीर्योऽमितविक्रमः	३२६	अनेकत्राहूदरवक्त्रनेत्रं	३१५
अनन्तश्चास्मि	३००	अनेकवक्त्रनयनं	३११
अनन्यचेताः	२३९	अनेन प्रसविष्यध्वं	९३
अनन्याश्चिन्तयन्तः	२७१	अन्तकाले	२३०
अनन्येनैव	३३८	अन्तवत्तु फलं	२२४
अनपेक्षः शुचिः	३४६	अन्तवन्त इमे	३६
अनयोर्यात्यनादृत्ति	२५१	अन्तःसुखः	१७६
अनादित्वान्	३७९	अन्नाद्भवन्ति	९४
अनादिमत्परं	३६३	अन्ये च	१५
अनादिमध्यान्तं	३१६	अन्ये त्वेवमज्ञानन्तः	३७२
अनादिमान्	३२५	अन्ये साहूयेन	३७२
अनार्यजुष्टं	२२	अपरस्परसंभूतं	४३५
अनाश्रितः कर्मफलं	१८१	अपरं भवतो जन्म	१२६
अनिकेतः स्थिरमतिः	३४६	अपरे नियताहाराः	१४२
अनिच्छन्नानोऽपि	११४	अपरेयमितः	२१२

अपर्याप्तं	१५	अमी सर्वे	३२०
अपश्यद्देवदेवस्य	३१३	अमी हि त्वा	३१८
अपाने जुहति	१४२	अमृतं चैव	२६९
अपि चेत्सुदुराचार	२७७	अय सर्वस्य	२८७
अपि चेदसि	१५१	अयति श्रद्धया	२०३
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य	१९	अयथावत्	४८८
अप्रकाशोऽप्रवृत्ति	३९३	अयनेषु तु	१६
अप्रतिष्ठो महाबाहो	२०४	अयुक्त कामकारेण	१६६
अप्राप्य मा	२५७	अयुक्त प्राकृत	४८६
अप्राप्य योगससिद्धिं	२०४	अपजानन्ति	२६३
अफलप्रेप्सुना	४८३	अवाच्यवादाश्च	४८
अफलाकाङ्क्षिभि	४५३	अवाप्य भूमौ	२६
अफलाकाङ्क्षिभि	४५७	अविनाशि तु	३५
अमय सत्त्वसंशुद्धि	४२८	अविभक्त	३६३
अभितो ग्रह	१७७	अविभक्त	४८०
अभिसन्धाय	४५४	अव्यक्तनिधनान्येव	४४
अभ्यासयोगयुक्तेन	२३५	अव्यक्तादीनि	४४
अभ्यासयोगेन	३४१	अव्यक्ताद्वयकथ	२४२
अभ्यासाद्रमते	४९१	अव्यक्ता हि	३३७
अभ्यासेन तु	२०२	अव्यक्तोऽक्षर	२४४
अभ्यासेऽपि	३४१	अव्यक्तोऽय	४१
अभ्युत्थान	१२७	अशास्त्रविहित	४४९
अमानित्व	३५६	अशोच्यान्	१२

अश्रद्धाणाः	२५७	अहङ्कारविमूढात्मा	१०५
अश्रद्धया हुतं	४६३	अहङ्कारं बलं	४४१
अश्वत्थमेनं	४०८	अहङ्कारं बलं	५०६
अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां	२९९	अहङ्कारोऽभिमानात्मा	११६
अश्वत्थामा	१५	अहं कृत्स्नस्य	२१४
असक्तं सर्वं	३६३	अहं क्तुरहं	२६८
असक्तबुद्धिः	५०४	अहं त्वां सर्वपापेभ्यः	५१५
असक्तिरनभिष्वङ्गः	३५६	अहमात्मा	२९४
असक्तो ह्याचरन्	९७	अहमादिर्हि	२८२
असत्कृतमवशातं	४६०	अहमादिश्च	२९४
असत्यमप्रतिष्ठं	४३५	अहमेवाक्षयः	३००
असदित्युच्यते	४६३	अहिंसा सत्यं	४२९
असद्गुणहाश्रिताः	४३७	अहिंसा समता	२८४
असंयतात्मना	२०३	अहो मत	२०
असंशयं	२०२	ओख्याहि	३२१
असंशयं समग्रं	२१०	आगमापायिनः	३१
असंमूढः सः	२८३	आचरत्यात्मनः	४४४
असितो देवलः	२९०	आचार्यमुपसंगम्य	१५
असौ मया हतः	२४९	आचार्याः	१९
अस्माकं	१५	आचार्यान्	१८
अहं वैश्वानरः	४२०	आचार्योपासनं	३५६
अहं हि सर्वयज्ञानां	२७३	आद्योऽभिजनवान्	४३९
अहङ्कार इतीयं	२१२	आत्मन्येव	९८

आत्मन्येवात्मना	६७	आस्थितः स हि	२२२-
आत्मवन्तं	१५३	आहारस्त्वपि	४५१-
आत्मवश्यैः	७४	आहारा राजसस्य	४५२-
आत्मसंयमयोगामौ	१४१	आहुस्त्वामृषयः	२९०-
आत्मसंस्थं	१९७	इच्छाद्वेषः	३५३-
आत्मसंभाविताः	४४१	इच्छाद्वेषसमुत्थेन	२२६-
आत्मैव ह्यात्मनः	१८५	इज्यते विद्धि	४५४
आत्मौपम्येन	१९९	इति क्षेत्रं तथा	३६७
आदित्यानामहं	२९५	इति गुह्यतमं	४२६
आद्यन्तवन्तः	१७४	इति ते ज्ञानं	५१३
आपूर्यमाणं	७८	इति मत्वा भजन्ते	२८७
आ ब्रह्म भुवनात्	२४०	इति मां योऽभिजानाति	१३३-
आयुधानामहं	३००	इत्यर्जुनं वासुदेवः	३३०
आयुः सत्त्वबलारोग्य	४५१	इत्यहं वासुदेवस्य	५२१
आरुक्षोर्मुनेः	१८३	इदमद्य मया	४३९
आर्तो जिज्ञासुः	२२१	इदमस्तीदमपि	४३९
आवृतं ज्ञानं	११९	इदं शरीरं	३४९
आशापाशशतै	४३८	इदं ज्ञानमुपाश्रित्य	३८६
आश्चर्यवच्चैनं	४५	इदं तु ते गुह्यतमं	२५५
आश्चर्यवत्	४५	इदं ते नातपस्काय	५१६
आश्वासयामास	३३०	इदानीमस्मि	३३०
आसुरीं योनिं	४४२	इन्द्रियस्येन्द्रियस्थार्थे	११२
आसुरीं राक्षसीं	२६४	इन्द्रियाणां	२९६

इन्द्रियाणि दशैकं	३५३	उन्मीद्रेयुरिमे	१०२
इन्द्रियाणि पराप्याहुः	१२१	उत्पद्य सन्नरं	२०
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि	७२	उदाराः सर्वे ष्वैते	२२२
इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः	१२०	उदासीनपन्	३०८
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः	७१	उदासीनवदामीनः	२६१
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः	७५	उद्धरेदामना	१८५
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु	१६३	उपदेक्ष्यन्ति	१४०
इन्द्रियार्थान्	८८	उपद्रष्टानुमन्ता	३७०
इन्द्रियार्थेषु	३५६	उपनिश्वाराने	१८०
इष्टुभिः प्रतियोत्स्यामि	२३	उपैति शान्तरजसं	१०७
इष्टान् कामान्	९३	उभयोरपि	३४
इष्टोऽसि मे	५१४	उभयोस्तेनयोः	१७
इहैकस्यं जगत्	३१०	उभयोस्तेनयोः	१७
इहैव सै	१८८	उभौ तौ	३७
ईक्षते योगयुक्तात्मा	१९९	उवाच पार्थ	१७
ईश्वरः सर्वभूतानां	५१२	उद्यै गच्छन्ति	३९६
ईश्वरोऽहमहं	४३९	उद्यैमूलमध शाखं	४०५
ईदृन्तो काम	४३८	अतेऽपि त्वां	३२२
उच्चैश्चर्वसं	२९९	अपिभिर्बहुधा	३५२
उच्छिष्टमपि	४५२	एकस्त्वेन पृथक्त्वेन	२६७
उत्तमः पुरुषः	४२४	एकमप्यास्थितः	१५८
उत्सन्नकुलधर्माणां	२०	एकं सांख्यं	१५९
उत्सायन्ते	२०	एकाकी यतचित्तात्मा	१८९

एकोऽथवाप्यच्युत	३२७	एवमुक्त्वा ततो	३११
एतच्छ्रुत्वा	३२४	एवमुक्त्वार्जुनः	२०.
एतत्क्षेत्रं	३५३	एवमेतद्यथात्थ	३०८
एतद्ज्ञानं	३५७	एवं ज्ञात्वा	१३३
एतद्धि दुर्लभतरं	२०६	एवं त्रयीधर्ममनु	२७०.
एतद्बुद्ध्या	४२६	एवं परम्पराप्रोक्तं	१२४.
एतद्योनीनि	२१६	एवं प्रवर्तितं	९६
एतयो वेद	३४९	एवं बहुविधाः	१४८
एतन्मे संशयं	२०४	एवं बुद्धेः	१२२
एतस्याहं	२०१	एष तूद्देशतः	३०४.
एतान्न हन्तुं	१९	एष सूक्ष्मः	११६
एतान्यपि च	४७०	एषां च त्वं	१४८
एतां विभूतिं	२८७	एषा तेऽभिहिता	५०.
एतां दृष्टिं	४३५	एषा शाली	८९.
एतैर्विमोहयत्येषः	१२०	ऐरावणं गजेन्द्राणां	२९९
एतैर्वियुक्तः	४४४	ओं तत्सदिति	४६०
एवंरूपं शन्यमहं	३२९	ओमित्येकाक्षरं	२३८.
एवं विवस्वते	१२४	कचिदज्ञान	५१९.
एवं सततयुक्ताः	३३४	कचिदेतत्	५१९
एवं हि सर्व	२५९	कचिन्नोमय	२०४
एवमुक्तो हृषीकेशः	१७	कद्वयमूलवण	४५२.
एवमुक्त्वा	२६	कथं विद्यां	१२९३

कथ म पुरुष	३९	कर्मेन्द्रियै	८९
कथ न ज्ञेय	१०	कर्षयन्	४४९
कथमेव	१२६	कृत्यक्षये पुन	२६०
कथं भीत्य	२३	कवि पुराण	२३६
कथयन्तश्च	२८८	कन्गायते न	३२४
कारण कर्म	४७९	काङ्क्षन् कर्मणा	१३१
कर्तव्यानीति	४७०	काम क्रोधस्तया	४४३
कर्तासि सर्वस्य	३२८	काम एष	११४
कर्तुं नेच्छसि	५११	कामक्रोधमय	११६
कर्म चैव	४६३	कामक्रोधविमुक्ताना	१७७
कर्मज बुद्धियुक्ता हि	६४	कामक्रोधोद्भव	१७५
कर्मजान् विद्धि	१४८	काममाश्रित्य	४३७
कर्मण सुकृतस्य	३९५	कामरूपेण	११९
कर्मणैव हि	९८	कामात्मान	५३
कर्मणो ह्यपि	१३४	कामैस्तैस्ते	२२३
कर्मण्यकर्म	१३५	कामोपमोरापरमा	४३८
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि	१३६	काम्याना कर्मणा	४६६
कर्मण्यस्त्वधिकारस्ते	५८	कायेन मनसा	१६६
कर्म ब्रह्मोद्भव	९५	कारण गुणसङ्गोऽग्न्य	३६९
कर्माणि प्रविभक्तानि	४९५	कर्षण्यदोपोपहतस्वभाव	२५
कर्मिभ्यश्च	२०८	कार्यकारणकर्तृत्वे	३६९
कर्मेन्द्रियाणि	८८	कार्यते ह्यवश	८७

कार्यमित्येव	४७२।	केशवार्जुनयोः	५२२
कालोऽसि लोकक्षयकृत्	३२२	केषु केषु च	२९३
काश्यश्च परमेध्यासः	१६	कैर्मया सह	१७
किं कर्म किमकर्म	१३४	कैर्लज्जैस्त्रीन्	३९७
किं तद्ब्रह्म	२२९	कौन्तेय प्रतिजानेऽहं	२७७
किं नो राज्येन	१९	क्रियते क्लेशबहुलं	४८३
किमाचरः	३९७	क्रियते तदिह	४५७
किमात्मकः	११५	क्रियाविशेषबहुलाः	५३
किं पुनर्ग्राहणाः	२७८	क्रोधाद्भवति	७४
किरीटिनं गदिनं	३१५	क्लेशोऽधिकतरः	३३७
किरीटिनं गदिनं	३२९	क्षरः सर्वाणि	४२३
कीर्तिः श्रीर्वाक्	३००	क्षिपाम्यजस्रं	४४२
कुतस्त्वां	२२	क्षिप्रं हि मानुषे	१३१
कुरु कर्मव	१३३	क्षिप्रं भवति	२७७
कुर्याद्विद्वान्	१०३	क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं	२३
कुलक्षयकृतं	१९	क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः	३५१
कुलक्षयकृतं	१९	क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः	३८२
कुलक्षये प्रणश्यन्ति	१९	क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्	३७४
कृत्वा शास्त्रविधानोक्तं	४४५	क्षेत्रं क्षेत्री तथा	३८१
कृपया परया	१८	क्षेत्रज्ञं चापि	३५१
कृपागृहीतः	२७	गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं	१७१
कृपिगोरक्ष्यवाणिज्यं	४९९	गतसङ्गस्य	१३८
केचिद्विलम्बाः	३२०	गतासून्	२८

गतिर्भर्ता प्रभुः	२६८	जयोऽस्ति	३०१
गन्धर्वयक्षा	३१८	जसमरणमोक्षाय	२२८
गन्धर्वाणां	२९९	बहि धनुं	१२२
गामाविश्य च	४२०	जातस्य हि	४३
गुणा गुणार्थे	१०५	जिज्ञासुरपि	२०६
गुणानेतान्	३९६	जितात्मनः	१८५
गुणा वर्तन्ते	३९८	जीवनं सर्वमूनेषु	२१५
गुणैर्म्यथ	३९६	जीवमृतां	२१२
गुरुनइत्वा	२४	जोषयेत् सर्वकर्माणि	१०४
गृहीत्वैतानि	४१५	ज्ञातुं द्रष्टुं च	३३१
चञ्चलं हि	२०१	ज्ञानं यदा तदा	३९३
चतुर्विधाः	२२१	ज्ञानं लब्ध्वा	१५२
चातुर्गुण्यं मया	१३२	ज्ञानं विज्ञानं	४९७
चिन्तामपरिमेयां	४३८	ज्ञानं विज्ञानमहितं	२५५
धेतसा सर्वकर्माणि	५१०	ज्ञानज्ञेयं	३६३
छन्दांसि यस्य	४०५	ज्ञानमावृत्य	३९२
छिन्नैर्न संशयं	१५४	ज्ञानयज्ञेन	२६७
छित्तद्वैधा यतात्मानः	१७६	ज्ञानयज्ञेन	५१८
अधन्यगुणवृत्तिस्थाः	३९६	ज्ञानयोगेन	८३
जन्मकर्म च	१२८	ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा	१८७
जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः	६४	ज्ञानं कर्म च	४८०
जन्ममृत्यु	३५६	ज्ञानं ज्ञेयं	४७९
जन्ममृत्युजरा	३१६	ज्ञानं तेऽहं	२११

ज्ञानाभिदग्धकर्मणि	१३५	तत्तदेवावगच्छे:	३०५
ज्ञानाभिः सर्वकर्मणि	१५१	तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि	१३४
ज्ञानेन ॥	१७०	तत्त्ववित्तु महाबाहो	१०५
ज्ञेयं यत्तत्	३६२	तत्र चान्द्रमसं	२४७
ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी	१५७	तत्र तं बुद्धिसंयोगं	२०६
ज्यायसी चेत्	८२	तत्र प्रयाताः	२४७
ज्योतिषामपि	३६३	तत्र श्रीर्विजयः	५२२
ज्ञपाणां मकरः	३००	तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्	३९०
तं विद्यात्	१९५	तत्रापश्यत्	१८
त एवेमे	१९	तत्रैकस्थं जगत्	३१३
तच्च संस्मृत्य	५२२	तत्रैकाग्रं	१८९
ततः पदं तत्परि	४०८	तत्रैवं सति कर्तारं	४७७
तत एव च	३७८	तत्सुखं सात्त्विकं	४९१
ततः शङ्काश्च	१६	तत्सुखं योगसंसिद्धः	१५१
ततः श्वेतैः	१६	तथा स्वामी	३२०
ततस्ततो नियम्यैतत्	१९७	तथा देहान्तरप्राप्तिः	२९
ततः स विस्मयाविष्टः	३१३	तथापि त्वं	४२
ततः स्वधर्मं	४८	तथा मलीनः	३९४
ततो भूयोऽपि	२०६	तथा शरीराणि	४०
ततो युद्धाय	४९	तथा सर्वाणि	२५९
ततोऽसौ तत्त्वतः	५०८	तथैव नाशाय	३२०
तत्किं कर्मणि	८२	तदर्थं कर्म	९१
तत्क्षेत्रं यच्च	३५२		

तदहं भक्त्युपहतं	२७४	तस्माच्छास्त्रं	४४५
तदा गन्तासि	६५	तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ	३२३
तदित्यनभिसन्धाय	४६२	तस्मात्त्वं	१२१
तदेकं वद	८२	तस्मात्प्रणम्य	३२७
तदेव मे दर्शय	३२८	तस्मात्सर्वगतं	९५
तदोत्तमविदां	३९४	तस्मात्सर्वाणि	४६
तद्बुद्धयः	१७१	तस्मात्सर्वेषु	२३५
तद्वत्कामा.	७८	तस्मात्सर्वेषु	२५१
तद्विद्धि प्रणिपातेन	१४९	तस्मादज्ञानसंभूतं	१५४
तं तथा	२२	तस्मादपरिमेयां	४३
तं तं नियमं	२२३	तस्मादसक्तः	९७
तं तमेवैति	२३४	तस्मादुत्तिष्ठ	४८
तन्निवभ्राति	३९१	तस्मादेवं	४१
तपस्विभ्योऽधिकः	२०८	तस्मादोमिति	४६१
तपाम्यहमहं	२६९	तस्माद्यस्य	७५
तमस्थज्ञानजं	३९१	तस्माद्योगाय	६३
तमस्येतानि	३९३	तस्मान्नार्हा वयं	१९
तमुवाच हृषीकेश.	२६	तस्य कर्तारं	१३२
तमेव चार्धं	४०९	तस्य तस्याचल्यं	२२४
तमेव शरणं	५१२	तस्य संजनयन्	१६
तयोर्न वशं	११२	तस्याहं मुलभः	२३९
तयोस्तु कर्मसंन्यासात्	१५७	तस्याहं न प्रणश्यामि	१९९
तवाद्भुतं किं नृ	३२८	तस्याहं निग्रहं	२०१

तानकृत्स्नविदः	१०८	तेषां नित्याभियुक्तानां	२७१
तानहं द्विपतः	४४२	तेषां निष्ठा तु	४४६
तानि संयम्य	७२	तेषामहं समुद्धर्ता	३३८
तान्यहं वेद	१२६	तेषामादित्यवत्	१७०
तान्समीक्ष्य	१८	तेषामेवानुकम्पार्थं	२८९
तावान् सर्वेषु	५७	तैर्दत्ता न	९३
तासां ब्रह्म महद्योनिः	३८८	त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं	१३६
तिष्ठन्तमुक्तामन्तं	४१७	त्यक्त्वा देहं	१२८
तुल्यनिन्दास्तुतिः	३४६	त्यागस्य च	४६५
तुल्यप्रियाप्रियः	३९८	त्यागी सत्त्वसमाविष्टः	४७३
तेजः क्षमा धृतिः	४२९	त्यागे यस्य	६१
तेजोभिगर्प्य	३२१	त्यागो हि पुरुषव्याघ्र	४६८
तेजोमयं विश्वमनन्तं	३२९	त्याज्यं दोषवत्	४६७
ते तं भुक्त्वा	२७०	त्रिभिर्गुणमयैः	२१८
ते द्वन्द्वगोहनिर्मुक्ताः	२२७	त्रिविधं नरकस्य	४४३
तेनैव रूपेण	३२९	त्रिविधा भवति	४४७
तेऽपि चातितरन्ति	३७२	त्रैगुण्यविषयाः	५६
तेऽपि मामेव	२७२	त्रैविद्या मां	२७०
ते पुण्यमासाद्य	२७०	त्वत्तः कमलपत्राक्ष	३०७
ते मामुवन्ति	३३६	त्वतेजसा	३२०
ते ब्रह्म तद्विदुः	२२८	त्वदन्यः संशयस्यास्य	२०४
तेषां सततयुक्तानां	२८९	त्वमक्षरं परमं	३१५
तेषां ज्ञानी	२२२	त्वमव्ययः सात्त्वतधर्मगोप्ता	३१५

त्वमादिदेव.	३२५	दृष्टाद्भुतं रूपं	३१७
त्वं मानुष्येण	२७	दृष्टा हि त्वा	३१९
दंष्ट्राकृत्स्नानि	३१९	दृष्टेदं मानुषं	३३०
दण्डो दमयतां	३०१	दृष्टेमान्	१८
ददामि बुद्धियोगं	२८९	देवद्विजगुरु	४५५
दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः	४४९	देवा अप्यस्य	३३१
दम्भो दर्पः	४३३	देवान् देवयजः	२२४
दया भूतेष्वलौल्यं	४२९	देवान् भावयतानेन	९३
दर्शयामास	३११	देशो काले च	४५८
दातव्यमिति	४५८	देहिनोऽस्मिन्	२९
दानक्रियाश्च	४६२	देही नित्यं	४६
दानं दमश्च	४२८	दैवयेवापरे	१४०
दानमीश्वरभावश्च	४९९	दैवी संपत्	४३३
दिवि सूर्यसहस्रस्य	३१२	दैवी शेषा	२१९
दिव्यं ददामि ते	३११	दैवो विस्तरतः	४३४
दिव्यमाल्याम्बरधरः	३१२	दोषैरैतैः	२०
दिव्यानि कर्माणि	३२७	घावापृथिव्योः	३१७
दिशो न जाने	३१९	घृतं छल्यतां	३०१
दीयते च परिक्लिष्टं	४५९	द्रव्ययज्ञाः	१४२
दुःखमित्येव	४७२	द्रष्टुमिच्छामि	३०८
दुःखेऽप्यनुद्विगमनाः	६९	द्रोणं च भीष्मं च	३२३
दूरेण हवरं	६२	द्वन्द्वैर्विभक्ताः	४१०
दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं	१५	द्वाविमौ पुरपौ	४२३

द्वौ भूतसर्गा	४३४	न च मत्स्थानि	२५७
धर्मक्षेत्रे	१४	न च मां तानि	२६१
धर्मसंस्थापनार्थाय	१२७	न च शक्नोमि	१८
धर्माविरुद्धो भूतेषु	२१५	न च श्रेयानुपश्यामि	१९
धर्मे नष्टे	१९	न च संन्यसनात्	८६
धर्म्याद्धि	४७	न चातिप्रशीलस्य	१९२
धार्तराष्ट्रस्य	१७	न चाशुश्रूषवे	५१६
धार्तराष्ट्रा रणे	२०	न चास्य सर्वभूतेषु	९७
धूमः कृष्णः	२४७	न चैतद्विद्यः	२४
धूमेनाविद्यते	११८	न चैनं क्लेदयन्ति	४०
धृत्या यया	४८९	न चैव न भविष्यामः	२९
धृष्टकेतुः	१५	न जायते म्रियते	३८
धृष्टद्युम्नो विराटश्च	१६	न तदस्ति पृथिव्यां	४९४
ध्यानयोगपरः	५०६	न तदस्ति विना	३०४
ध्यानात् कर्मफलस्यागः	३४३	न तद्भासयते	४१२
ध्यानेनात्मनि	३७२	न तु मां शक्यसि	३११
ध्यायतो विषयान्	७४	न तु मामभिजानन्ति	२७३
न कर्तृत्वं न कर्माणि	१६९	न ते गुणानां	३२८
न कर्मणां	८६	न त्वत्समोऽस्ति	३२७
न कर्मफलसंयोगं	१६९	न त्वर्थकामस्तु	२४
न काङ्क्षे	१९	न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि	३९८
नकुलः सह	१६	न द्वेष्ट्यकुशलं	४७३
न च तस्मात्	५१८	न ग्रहप्येत्	१७३

न बुद्धिमेदे	१०४	न हि ते भगवन्	२९१
नमश्च पृथिवी	१६	न हि त्वदन्यः	३२६
नमःस्पृशं	३१९	न हि देहमृता	४७४
नमः पुरस्तात्	३२६	न हिनस्ति	३७६
नमस्कृत्वा	३२४	न हि प्रपश्यामि	२६
नमस्त्यन्तश्च	२६६	न ह्यसंन्यस्तसंकल्पः	१८२
न मां कर्माणि	१३३	न ह्येवाहं जातु	२९
न मां दुष्कृतिनः	२२०	नास्त्युच्छ्रितं	१८९
न मे पार्यास्ति	१०१	नादत्ते कस्यचित्	१७०
न मे विदुः सुरगणाः	२८२	नानवासं	१०१
नमो नमस्तेऽस्तु	३२६	नानारूपैः	३२०
न योत्स्ये	२६	नानाविधानि	३०९
नरके नियतं	२०	नानाशस्त्रप्रहरणाः	१५
न रूपमस्येह	४०८	नान्तं न मध्यं	३१५
नवद्वारे पुरे	१६७	नान्तोऽस्ति मम	३०४
न विमुञ्चन्ति	४९१	नान्यं गुणैर्भ्यः	३९६
न वेदयशाधिगमैः	३२९	नान्योऽस्ति कर्ता	३२७
न शौचं नापि	४३५	नाप्नुवन्ति	२४०
नष्टो मोहः	५२०	नामिनन्दति	७०
न स सिद्धि	४४४	नायकान् मम	१५
न हि कल्याणकृत्	३०५	नायं लोकः	१४७
न हि कश्चित्	८७	नायं लोकोऽस्ति	१५३
न हि शनेन सदृशं	१५१	नाशयाम्यात्मभावस्यः	२८९

नासतो विद्यते	३४	निस्स्पृहः	१९३
नाहं वेदैर्न तपसा	३३१	निहत्य	१९
नाहं प्रकाशः	२२५	नेहातिक्रमनाशः	५१
नित्यं च समचित्तत्वं	३५६	नैते सृती पार्थ	२५२
नित्यः सूर्यगतः	४१	नैनं छिन्दन्ति	४०
निद्रालस्यप्रमादोत्थं	४९३	नैव किञ्चित्	१६३
निन्दन्तस्तव	४८	नैव तस्य कृते	९७
निघ्नन्ति	३८९	नैष्कर्म्यसिद्धि	५०४
निमित्तानि च	१९	न्यायं वा विपरीतं	४७६
नियतं सत्तरहितं	४८३	पञ्चेमानि	४७५
नियतं कुरु	९०	पतन्ति पितरः	२०
नियतस्य च	४७१	पत्रं पुष्पं	२७४
निराशीर्निर्ममः	१०९	परमं पुरुषं	२३५
निराशीर्यतचित्तात्मा	१३७	परमात्मेति	३७०
निर्दोषं हि	१८८	परं ब्रह्म परं	२९०
निर्द्वन्द्वः	५६	परं भावमजानन्तः	२६३
निर्द्वन्द्वो हि	१५७	परं भूयः प्रवक्ष्यामि	३८५
निर्ममो निरहङ्कारः	७९	परस्तस्मात्तु	२४४
निर्ममो निरहङ्कारः	३४४	परस्परं भावयन्तः	९३
निर्माणमोहाः	४१०	परस्योत्सादनार्थं	४५८
निर्वैरः सर्वभूतेषु	३३२	परिणामे विषं	४९२
निबल्यसि त्वं	३३९	परित्राणाय	१२७
निश्चयं शृणु	४६८	पर्याप्तं त्विदं	१५

पर्युत्थानात्मकं	५००	पुरुषः स परः	२४५
पवनः पवतां	३००	पुरुषः सुखदुःखानां	३६९
पश्यत्यकृतबुद्धित्वात्	४७७	पुरोघसां च	२९७
पश्यन् शृण्वन्	१६३	पुष्पामि चौपधीः	४२०
पश्य मे पार्थ	३०९	पूर्वाभ्यासेन	२०६
पश्यादित्यान्	३१०	पृथक्त्वेन तु	४८१
पश्यामि त्वा	३१५	पौण्ड्रं दध्मौ	१६
पश्यामि त्वां	३१६	प्रकाशं च प्रवृत्तिं	३९८
पश्यामि देवान्	३१४	प्रकृतिं यास्ति	१११
पश्यैतां पाण्डुपुत्राणां	१५	प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय	१२७
पाञ्चजन्यं	१६	प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य	२६१
पाञ्चालश्च	१६	प्रकृतिं पुरुषं	३६८
पापमेघाश्चयेदस्मान्	१९	प्रकृतेः क्रियमाणानि	१०५
पाप्मानं	१२१	प्रकृतेर्गुणसंमूढाः	१०८
पार्थ नैवेह	२०५	प्रकृत्यैव हि	३७६
पितामहस्य	२६८	प्रजनश्चासि	३००
पितासि लोकस्य	३२७	प्रजहाति यदा	६७
पितृणामर्यमा	३००	प्रणम्य शिरसा	३१३
पितेव पुत्रस्य	३२७	प्रणवः सर्ववेदेषु	२१५
पुण्यः पृथिव्यां	२१५	प्रत्यक्षावगमं	२५६
पुरुजित्	१५	प्रभवन्त्युग्रकर्माणिः	४३५
पुरुषं शाश्वतं	२९०	प्रभवः प्रलयः	२६८
पुरुषः प्रकृतिस्तः	३६९	प्रमादमोहौ	३९६

प्रमादालस्यनिद्राभिः	३९१	प्राप्य पुण्यकृतां	२०६
प्रयत्नाद्यतमानस्तु	२०६	प्रियो हि ज्ञानिनः	२२२
प्रयाणकाले	२२९	प्रोच्यते गुणसंख्येन	४८०
प्रयाणकाले	२३६	प्रोच्यमानं	४८६
प्रयाणकालेऽपि	२२८	बन्धं मोक्षं च	४८७
प्रयाता यान्ति	२४६	बन्धुरात्मा	१८५
प्रलपन् विस्तृजन्	१६३	बलं बलवतां	२१५
प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः	४६१	बहवो ज्ञानतपसा	१२९
प्रवृत्तिं च	४८७	बहिरन्तश्च	३६३
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं	४३५	बहुशाखाः	५३
प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते	१७	बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं	३१९
प्रशस्ते कर्मणि	४६३	बहूनां जन्मनां	२२३
प्रशान्तमनसं	१९७	बहूनि मे	१२६
प्रशान्तात्मा	१९०	बहून्यदृष्टपूर्वाणि	३१०
प्रसक्ताः कामभोगेषु	४३९	बाह्यस्पर्शेषु	१७४
प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी	४९०	बीजं मां सर्वमूतेषु	२१५
प्रसन्नचेतसः	७४	बुद्धियुक्तो जहाति	६३
प्रसादे सर्वदुःखानां	७४	बुद्धियोगं	५१०
प्रहादश्चासि	३००	बुद्धिर्ज्ञानं	२८४
प्राणापानौ	१७७	बुद्धिर्बुद्धिमतां	२१५
प्राणापानगती	१४२	बुद्धिर्भेदं	४८६
प्राणापानसमायुक्ताः	४२०	बुद्धौ शरणमन्विच्छ	६२
प्राधान्यतः	२९३	बुद्ध्या युक्तः	५०

बुद्ध्या विशुद्ध्या	५०५	भवन्ति भावाः	२८४
बृहत्साम	३००	भवान् भीष्मश्च	१५
ब्रह्मचर्यमहिंसा	४५५	भवाप्ययौ हि	३०७
ब्रह्मणा तेन	४६०	भवामि न चिरात्	३३८
ब्रह्मणो हि	४०३	भविता न च	५१८
ब्रह्मण्याधाय	१६५	भविष्यन्ति च	२२६
ब्रह्मभूतः	५०७	भावसंशुद्धिः	४५६
ब्रह्मसूत्रपदैः	३५२	भीष्मद्रोणप्रमुखतः	१७
ब्रह्मामावपरे	१४०	भीष्ममेवाभिरक्षन्तु	१६
ब्रह्माणमीशं	३१४	भीष्मो द्रोणः	३२०
ब्रह्मार्पणं ब्रह्म	१३८	मुञ्जते ते	९४
ब्रह्मैव तेन	१३८	भूतग्राममिमं	२६१
ब्राह्मणक्षत्रियविशं	४९५	भूतग्रामः संः	२४३
भक्तिं मयि	५१७	भूतप्रकृतिमास्थाय	२५९
भक्तोऽसि	१२४	भूतप्रकृतिमोक्षं	३८२
भक्त्या त्वनन्यया	३३१	भूतप्रेतपिशाचान्	४४९
भक्त्या मामभिजानाति	५०८	भूतमर्तुं च	३६३
भजन्ति संपदं	४२९	भूतभावन	२९१
भजन्त्यनन्यमनसः	२१६	भूतभावोद्भवकरः	२२९
भयं चास्य	११६	भूतमृत्तं च	२५७
भयाद्रणादुपरतं	४८	भूतानि यान्ति	२७३
भवत्यत्यागिनां	४७३	भूमिरापोऽनलो वायुः	२१२
भवत्येष कथं	११५	भूय एव महाभाहो	२८१

भूयः कथय	२९३	मनुष्याणां सहस्रेषु	२११
भोक्तारं यज्ञतपसां	१७९	मन्त्रोऽहमहमेव	२६८
भोगैर्धर्मप्रसक्तानां	५४	मन्मना भव	२७९
आमयन् सर्वभूतानि	५१२	मन्मना भव	५१४
भ्रुवोर्मध्ये	२३६	मन्यसे यदि	३०९
मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि	५१०	मम देहे गुडाकेश	३१०
मच्चित्ता मद्गतप्राणाः	२८८	मम योनिः	३८६
मत्कर्मकृत्	३३२	मम वर्त्मानुवर्तन्ते	१३०
मत्तः परतरं	२१४	मम वर्त्मानुर्तेरन्	१०१
मत्त एवेह	२१७	ममैवांशो जीवलोकः	४१३
ममसादात्	५०९	मया ततमिदं	२५७
ममसादात्	५१२	मयाध्यक्षेण	२६२
मत्स्यानि सर्वभूतानि	२५७	मया प्रसन्नेन	३२९
मदनुग्रहाय	३०७	मया हुतास्त्वं	३२३
मदपित्तमनः	२३५	मयि चानन्ययोगेन	३५७
मदर्थमपि	३४१	मयि सर्वमिदं	२१४
मद्भक्त एतत्	३६७	मयि सर्वाणि	१०९
मद्भावा मानसाः	२८६	मयैवैते निहताः	३२३
मनः प्रसादः	४५६	मय्यर्पितमनः	३४५
मनः पष्ठानीन्द्रियाणि	४१३	मय्यावेक्ष्य मनः	३३५
मनसस्तु परा	१२१	मय्यासक्तमनाः	२१०
मनसैवेन्द्रियप्राप्तं	१९७	मय्येव मनः	३३२
मनः संयम्य	१९०	मरीचिर्मस्तां	२९५

महर्षयः सप्त	२८६	मां च योऽव्यभिचारेण	४०१
महर्षीणां मृगुः	२९८	मां चैवान्तःशरीरस्थं	४४९
महात्मनस्तु	२६६	मां हि पार्थ	२७८
महामृतान्यद्भार.	३५३	मिथ्यैव व्यवसायः	५११
महाशनो महापाप्मा	११४	मुक्त इत्युच्यते	२७०
मा कर्मफलहेतुः	५८	मुक्तसङ्गः	४८४
मा क्लैब्यं गच्छ	२३	मुनीनामप्यहं	३०१
मातुलाः श्वशुरा.	१९	मूढग्रहेण	४५८
मा ते व्यथा मा च	३२९	मूढोऽयं नाभिजानाति	२२५
मात्रास्पर्शास्तु	३१	मूर्धन्याधाय	२३८
माधवः पाण्डवः	१६	मृगाणां च	३००
मानावमानयोः	३९८	मृत्युः सर्वहरः	३००
मामकाः पाण्डवा.	१४	मोघाशा मोघकर्माणः	२६३
मामप्राप्यैव	४४२	मोहादारम्यते	४८४
मामात्मपरदेहेषु	४४१	मोहात्तस्थ	४७१
माप्नुपेत्य तु	२४०	मोहितं नाभिजानाति	२१८
माप्नुपेत्य पुनः	२४०	मौनं चैवास्ति	३०१
मामेव ये प्रपद्यन्ते	२१९	यं यं वापि	२३४
मामेवैष्यसि	२७९	यं लब्ध्वा	१९५
मामेवैष्यसि	५१४	यं संन्यासं	१८२
माययापहतज्ञानाः	३२०	यं हि न व्यथयन्ति	३३
मा शुचः संपदं	४३३	यः पश्यति	३७६
मासानां मार्गशीर्षः	३००	यः प्रयाति	२३०

यः प्रयाति	२३८	यज्ञे तपसि	४६३
य इदं परमं	५१७	यज्ञो दानं तपः	४६९
य एनं वेत्ति	३७	यततामपि	२११
य एवं वेत्ति	३७१	यतन्तोऽप्यकृतात्मानः	४१८
यस्ये दास्यामि	४३९	यतन्तो योगिनः	४१८
यश्चन्द्रमसि	४१९	यतः प्रवृत्तिः	५०१
यद्यापि सर्वभूतानां	३०४	यतेन्द्रियमनः	१७७
यद्यावहासार्थं	३२७	यतो यतो निश्चरति	१९७
यच्छ्रेयः स्यात्	२५	यत्करोपि	२७५
यजन्ते नाम	४४१	यत्तदात्वे	४९१
यजन्ते सात्त्विकाः	४४९	यतपस्यसि	२७५
यज्ज्ञात्वा	१५०	यत्तस्यापि हि	७२
यज्ज्ञात्वा न पुनः	२११	यत्तु कामेषुना	४८३
यज्ज्ञात्वा मुनयः	३८५	यत्तु प्रत्युपकारार्थं	४०९
यज्ञदानतपःकर्म	४६७	यत्त्वकृत्स्नवित्	४८२
यज्ञदानतपःकर्म	४६९	यत्तेऽहं प्रीयमाणस्य	२८१
यज्ञशिष्टामृतभुजः	१४२	यत्र काले त्वनावृत्तिं	२४६
यज्ञशिष्टाशिनः	९४	यत्र चैवात्मना	१९५
यज्ञरूपस्तथा	४५१	यत्र योगीश्वरः	५२२
यज्ञाद्भवति	९४	यत्रोपरमते	१९५
यज्ञानां जपयज्ञः	२०८	यस्त्वयोक्तं वचः	३०७
यज्ञायारभतः	१३८	यत्साहच्यैः	१५९
यज्ञार्थात्	९१	यथाकाशस्थितः	२५९

यथा दीपो निवतास्थः	१९४	यद्वत्वा न	४१२
यथा नदीनां	३२०	यद्यदाचरति	१००
यथा प्रकाशयत्येकः	३८१	यद्यद्विभूतिमत्	३०५
यथा प्रदीप्तं	३२०	यद्यप्येते	१९
यथा सर्वगतं	३८०	यद्यहङ्कारं	५११
यथैघांसि	१५१	यद्राज्यमुखलोमेन	२०
यथौल्वेनावृतो गर्भः	११८	यं प्राप्य न	२४४
यदक्षरं वेदविदः	२३७	यं प्राप्य न पुनः	२४५
यदग्रे चानुबन्धे च	४९३	यया तु धर्मकामार्थान्	४९०
यदा त्वं मोहकलिलं	६५	यया धर्मं	४८८
यदादित्यगतं	४१९	यया स्वप्नं	४९०
यदा भूतपृथग्भावं	३७८	यश्चात्मरतिः	९७
यदा यदा हि	१२७	यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य	४४४
यदा विनियतं	१९३	यः श्रेयान्	१५६
यदा सत्त्वे	३९४	यष्टव्यमित्येव	४५३
यदा संहरते	७१	यस्तु कर्मफलत्यागी	४७४
यदा हि नेन्द्रियार्थेषु	१८४	यस्त्विन्द्रियाणि	८९
यदिच्छन्तः	२३७	यस्मात् क्षरमतीतोऽहं	४२४
यदि भाः सदृशी	३१२	यस्मान्नोद्विजते	३४६
यदि मामप्रतीकारं	२०	यस्मिन् स्थितो न दुःखेन	२९५
यदि ह्यहं न	१०१	यस्य सर्वे समारम्भाः	६१
यदृच्छया	४८	यस्य सर्वे समारम्भाः	१३५
यदृच्छालाभसंतुष्टः	१३७	यस्यान्तस्थानि	२४५

यस्यां जाग्रति	७७	ये तु सर्वाणि	३३८
यः सर्वत्र	७०	ये त्वक्षरमनिर्देश्यं	३३६
यः स सर्वेषु	२४४	ये त्वेतदभ्यसूयन्तः	११०
यातयामं गतरसं	४५२	येन मूतान्यशेषाणि	१५०
या निशा सर्वभूतानां	७७	येऽप्यन्यदेवतामक्ताः	२७२
यानेव हत्त्वा	२४	ये भजन्ति ॥	२७६
यान्ति देवव्रताः	२७३	ये मे मतं	११०
यामिर्विभूतिभिः	२०२	ये यथा मां	१३०
यामिमां पुष्पितां	५३	ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य	४४६
यावत्संभवति	३७४	येषां त्वन्तं	२२७
यावदेतान्	१७	येषामर्थे	१९
यावानर्थः	५७	ये हि संस्पर्शजाः	१७४
युक्त इत्युच्यते	१८७	योगयुक्तो मुनिः	१५९
युक्तत्वमावबोधस्य	१९२	योगयुक्तो विगुह्यत्मा	१६०
युक्तः कर्मफलं	१६६	योगसंन्यस्तकर्माणं	१५३
युक्ताहारविहारस्य	१९२	योगस्थः कुरु	६०
युञ्जन्नेवं	१९०	योगं योगीश्वरान्	५२१
युञ्जन्नेवं	१९७	योगारूढस्य	१८३
युधामन्युः	१५	योगिनः कर्म	१६६
युयुधानो विराटश्च	१५	योगिनामपि	२०९
ये चाप्यक्षरं	३३४	योगिनो यतचित्तस्य	१९४
ये चैव सात्त्विकाः	२१७	योगी युज्जीत	१८९
ये तु धर्मामृतं	३४६	योगीश्वर ततो मे त्वं	३०९

योगेनाव्यभिचारिण्या	४८९	रागी कर्मफलयेषुः	४८५
योगोऽस्ति	१९२	राजन् संस्मृत्य	५२२
योत्स्यमानान्	१७	राजनिद्या राजगुहं	२५६
यो न हृष्यति	३४६	रात्रि युगसहस्रान्तां	२४१
यो मामजमनादि	२८३	रात्र्यागमे	२४२
यो मामेवं	४२४	रात्र्यागमेऽवज्ञः	२४३
यो मां पश्यति	१९९	रुद्राणां शङ्करः	२९७
योऽयं योगः	२०१	रुद्रादित्याः	३१८
यो यो यां यां	२२४	रूपं महत्ते	३१९
यो लोकत्रयं	४२४	रुमते च ततः	२२४
यौधिष्ठिराः	३२०	रुमन्ते म्रव	१७६
रक्षांसि भीतानि	३२४	रुप्यते न स	१६५
रजसस्तु फलं	३९५	रुप्यमानः	२०३
रजसि प्रलयं	३९४	रुलिङ्गसै	३२१
रजन्तमश्वाभिभूय	३९२	लोकसंग्रहमेवापि	१००
रजस्येतानि	३९३	लोकेऽस्मिन्	८३
रजस्सत्त्वं तमः	३९२	लोभः प्रवृत्ति.	३९३
रज.प्रवृत्तो मोहात्मा	११८	वक्तुमर्हसि	२९२
रजो रागात्मकं	३९१	वक्त्राणि ते	३२०
रसवर्जं रसोऽप्यस्य	७१	वशे हि यस्य	७२
रसोऽहमप्यु	२१५	वश्यात्मना	२०३
रस्या. स्निग्धाः	४५१	वसूनां पावकः	२९७
रागद्वेषविशुक्तैस्तु	७४	वायुर्यमोऽग्निः	३२५

वासांसि जीर्णानि	४०	विहाय कामान्	७९
वासुदेवः सर्वै	२२३	वीतरागभयक्रोधः	६९
विकारांश्च	३६८	वीतरागभयक्रोधाः	१२९
विगतेच्छाभयक्रोधः	१७७	वृष्णीनां वासुदेवः	३०१
विज्ञातुमिच्छामि	३२१	वेत्तासि वेद्यं	६२५
विद्याविनयसंपन्ने	१७२	वेत्ति यत्र न	१०५
विधिहीनं	४५५	वेत्ति सर्वेषु	४८१
विनश्यत्सु	३७५	वेदवादपराः	५३
विनाशमव्ययस्य	३५	वेदानां सामवेदः	२९६
विनाशिनोऽप्रमेयस्य	३६	वेदाविनाशिनं	३९
वियुच्य निर्ममः	५०६	वेदाहं समतीतानि	२२६
विमूढा नानुपश्यन्ति	४१७	वेदेषु यज्ञेषु	२५३
विमृश्यैतत्	५१३	वेदैश्च सर्वैः	४२१
विवस्त्रान् मनवे	१२४	वेद्यं पवित्रं	२६८
विविक्तदेशसेवित्वं	३५७	वेपथुश्च	१८
विविक्तसेवी	५०६	व्यपेतभीः	३२९
विविधाश्च	४७६	व्यवसायात्मिका	५३
विषया विनिवर्तन्ते	७१	व्यवसायात्मिका	५४
विषयेन्द्रियसंयोगात्	४९२	व्यामिश्रेणैव	८२
विपादी दीर्घसूत्रश्च	४८६	व्यासप्रसादात्	५११
विष्टम्याहमिदं	३०५	व्यूढां द्रुपदपुत्रेण	१५
विस्तरेणात्मनो योगं	२९३	शक्तोतीहैव	१७५
विसृज्यो मे	५२२	शक्य एवंविधः	३३१

शनैः शनैः	१९७	अद्वया परया	४५७
शब्दादीन् विषयान्	१४०	अद्वयमयोऽयं	४४७
शब्दादीन् विषयान्	५०५	अद्वयन्तः	११०
शमो दमः	४९७	अद्वयाननमूयः	५१०
शरीरयात्रापि	९०	अद्वयान्मज्जते	२००
शरीरवाङ्मनोभिः	४७६	अद्वयान्मभते	१५२
शरीरस्योऽपि	३७९	अद्वयविरहितं	४५५
शरीरं यदवाप्नोति	४१५	श्रुतिप्रतिपत्ताः	६५
शान्तिं निर्वाणपरमां	१९०	श्रेयान् द्रव्यमयात्	१४९
शारीरं केवलं	१३७	श्रेयान् स्वधर्मः	११३
शाश्वतस्य च	४०३	श्रेयान् स्वधर्मः	५०१
शीतोष्णसुखदुःखेषु	१८५	श्रेयो हि ज्ञानं	३४३
शीतोष्णसुखदुःखेषु	३४६	श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं	४१७
शुक्लकृष्णगती	२५१	श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये	१४०
शुचीनां श्रीमतां	२०६	श्वशुरान् सुहृदः	१८
शुचौ देशे	१८९	संवादमिमं	५२१
शुनि चैव	१७२	स एवायं	१२४
शुभाशुभफलत्यागी	३४६	स एष क्लृपः	११८
शुभाशुभफलैः	२७५	स कालेनैव	१२४
शौर्यं तेजो धृतिः	४९९	स कृत्वा राजसं	४७२
श्रद्धधाना मत्परमाः	३४६	सत्काः कर्मणि	१०३
श्रद्धया परया	३३५	सस्तेति मत्त्वा	३२६

स गुणान् समतीत्य	४०१	संन्यासस्तु	१५९
स घोषो धार्तराष्ट्राणां	१६	संन्यासस्य	४६५
संकरो नरकायैव	२०	स पार्थ परमं	१७६
संकल्पप्रभवान्	१९७	स बुद्धिमान्	१३५
सङ्करस्य च	१०२	स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा	१७४
सङ्गं त्यक्त्वा	४७२	समं सर्वेषु भूतेषु	३७५
सङ्गात् संजायते	७४	समं कायशिरोप्रीवं	१८९
स च यो यत्स्वभावः	३५२	समदुःखसुखं	३३
सततं कीर्तयन्तश्च	२६६	समदुःखसुखस्वप्नः	३९८
स तथा श्रद्धया	२४४	समं पश्यन्	३७६
सत्कारमानपूजार्थं	४५७	समः शत्रौ च	३४६
सत्त्वं प्रकृतिजैः	४९४	समः सर्वेषु	५०७
सत्त्वं रजस्तमः	३८९	समः सिद्धावसिद्धौ	१३७
सत्त्वं सुखे	३९२	समाधावचला	६५
सत्त्वात् संजायते	३९६	समासेन तु	५०५
सत्त्वानुरूपा	४४७	समोऽहं सर्वभूतेषु	२७६
सदृशं चेष्टते	१११	संपश्यन्नासिकाम्रं	१८९
सद्भावे साधुभावे	१९५	संभवः सर्वभूतानां	३८६
सन्तुष्टः सततं	३४५	संभावितस्य	४८
संनियम्येन्द्रियप्रागं	३३६	स यत्प्रमाणं	१००
संन्यासः कर्मयोगश्च	१५७	सर्गाणामादिरन्तश्च	३००
संन्यासं कर्मणां	१५६	सर्गेऽपि नोपजायन्ते	३८६
संन्यासयोगयुक्तात्मा	२७५	सर्वकर्मफलत्यागं	३४१

सर्वकर्मफलत्यागं	४६६	सर्वमेतदृतं	२०१
सर्वकर्मणि मनसा	१६७	सर्वयोनिषु	३८८
सर्वकर्माप्ति	५०९	सर्वसंकल्पसंन्यासी	१८४
सर्वगुणनमं	५१४	सर्वस्य चाहं	४२१
सर्व कर्माखिलं	१४०	सर्वस्य धातारं	२३६
सर्वज्ञानविमूढान्	११०	सर्वाङ्गीन्द्रियकर्माणि	१४१
सर्वे ज्ञानतवेनैव	१५१	सर्वारम्भफलत्यागी	३४६
सर्वेन पणिपादं	३६३	सर्वारम्भफलत्यागी	३०८
सर्वेन धुतिमालोके	३६३	सर्वारम्भा.	५०४
सर्वत्रगमचिन्त्यं	३३६	सर्वार्थान्	४८०
सर्वत्रावसित	३८०	सर्वार्थधर्मयं	३१२
सर्वथा वर्तमानोऽपि	१०९	सर्वेन्द्रियगुणाभासं	३६३
सर्वथा वर्तमानोऽपि	३७१	सर्वेऽप्येते	१४६
सर्वद्वाराणि	२३८	स सर्ववित्	४२४
सर्वज्ञारेषु	३०३	स संन्यासी	१८१
सर्वपदान्	५१५	सहजं कर्म	५०४
सर्वभूतन्यमान्मानं	१००	सहस्रज्ञा प्रज्ञ.	०२
सर्वभूतस्मिन्	१००	सहस्रैवाभ्यहन्यन्त	१६
सर्वभूतान्भूतान्मा	१६०	सहस्रयुगपर्यन्तं	२४१
सर्वभूतनि	२२६	माद्रूपयोगी	१५८
सर्वभूतनि	२६०	माद्वये हृन्मान्ते	४७५
सर्वभूतेषु	४८०	मात्स्विनी राज्ञसी	४४६

साधिमृताधिदैवं	२२८	सेनयोरुभयोः	२६
साधुरेव सा मन्तव्यः	२२७	सेनान्यामप्यहं	२९७
साधुष्वपि	१८७	सोऽपि मुक्तः	५१९
सिद्धिं प्राप्तः	५०५	सोऽविकम्पेन	२८७
सिद्धयसिद्धयोः	६०	सौमद्रश्च	१६
सिद्धयसिद्धयोः	४८४	सौमद्रो द्रौपदेयाश्च	१५
सिक्मनादं	१६	स्त्रियो वैश्याः	२७८
सीदन्ति सर्वगात्राणि	१८	स्त्रीषु दुष्टासु	२०
सीदमानमिदं	२२	स्थाने हृषीकेश	३२४
सुखं वा यदि	१९९	स्थितधीः	६६
सुखतन्त्रः	१२६	स्थितप्रज्ञस्य	६६
सुखदुःखे	४९	स्थितोऽस्मि	५२०
सुखं त्विदानीं	४९१	स्थित्वास्यां	८०
सुखं दुःखं	२८४	स्थिरबुद्धिः	१७३
सुखमात्यन्तिकं	१९५	स्पर्शान् कृत्वा	१७७
सुखसङ्गेन	३९०	स्मृतिभ्रंशात्	७४
सुखिनः क्षत्रियाः	४८	संसते गाण्डिवं	१८
सुखेन ब्रह्म	१९७	स्वकर्मणा तं	५०१
सुदुर्दर्शमिदं	३३१	स्वकर्मनिरतः	५००
सुहृदं सर्वभूतानां	१७९	स्वजनं हि कथं	१९
सुहृन्मित्रार्युदासीन	१८७	स्वधर्ममपि	४७
सूक्ष्मत्वात्	३६३	स्वधर्मे निधनं	११३

सार्धे निधनं	५०१	हनो वा प्राप्यणि	४८
स्वभावजेन	५११	हत्वाणि सः	४७८
स्वभावनियनं	५०४	हन्ते ते कथयिष्यामि	२०३
स्यमेवात्मना	२०१	हर्मस्य निर्वर्त्यः	११६
स्यस्यमप्यस्य	५१	हर्मनोक्तान्विनः	४८५
स्यम्रीनि चोक्त्या	६१८	हर्षमर्षमयोद्वेगैः	३४६
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाद्य	१४२	हर्षीकृतं	१७
श्रद्धायाध्यमनं	४५६	हेतुनानेन	२६२
ह्ये स्वे कर्मणि	५००		

INDEX OF CITATIONS

Citation	Page	Source
अग्नौ प्रास्ताहुति	95	Manu, III, 76
अथायुरिन्द्रियारामः	469	Bh. G. III, 16
अनादित्वानिर्गुणत्वात्	384	Bh. G. XIII, 31
अनादिमत्पर	384	Bh. G. XIII, 12
अनुबन्धं क्षयं	264	Bh. G. XIII, 25
अपरेयमित	9	Bh. G. VII, 5
अभयं सत्त्वतंशुद्धि	12, 499, 503	Bh. G. XVI, 1
अमानित्वमदम्भित्वं	499, 503	Bh. G. XIII, 7
अमृतं चैव	374	Bh. G. IX, 20
अयुक्तः प्राकृत	265	Bh. G. XVIII, 28
अव्यक्तोऽय	7	Bh. G. II, 26
असत्यमप्रतिष्ठं	10	Bh. G. XVI, 8
अहं हि सर्वयज्ञाना	233	Bh. G. IX, 25
अहं कृत्स्नस्य	8, 308, 349	Bh. G. VII, II
अहं बीजप्रद	8	Bh. G. XIV, 4
अहिंसा सत्यं	12	Bh. G. XVI, 2
आकिञ्चन्ये न	100	M B Śānti 325, 50
आत्मन्येवात्मना	69	Bh. G. II, 57
आत्मवश्यै	76	Bh. G. II, 66
आत्मैव यदि	186	
आत्मैवेदं सर्व	3	

Citation	Page	Source
अनृशस्यमहिंसा	143	M B Śānti 3 2, 23
आब्रह्म भुवनात्	406	Bh G viii, 16
आरुह्योर्ध्वे	373	Bh G vi, 3
आश्रमा विहिता	143	
आसक्तिसामर्थ्यवशात्	33	
आसुरी योनि	10	Bh G xvi, 20
इहैव तैर्जित	385	Bh G. vi. 10
उमे वाङ्मनसो	167	M B. Āśvamedhika 22, 14
एकस्मिन्नप्यधिष्ठाने	99	M B Śānti 325, 19
एतयोनीनि	282, 377	Bh. G vii, 6
एव विवस्वते	13	Bh G. iv, 1
ओं तत्सदिति	316	Bh G. xvi, 23
कर्तासि सर्वस्य	6	Bh G. xi, 48
कर्मज बुद्धियुक्ता	85	Bh G ii, 53
कर्मण्यस्त्वधिकार	82, 85	Bh G ii, 48
कर्मयोगेन योगिना	85	Bh G iii, 3
कल्पयत्यात्मना	231	
कामात्मान	11	Bh. G ii, 44
कूर्मोऽह्मानीव	74	Bh G ii, 60
क्षेत्रज्ञ चापि मा	356, 367, 417	Bh. G xiii, 2
गतसङ्गस्य	140	Bh. G iv, 23
गुणवृत्तिविरोधाच्च	279	
चतुर्णां लोकपाताना	277	M B Śānti 176, 5

Citation	Page	Source
चतुर्विधा भजन्ते	13	Bh. G. vii, 16
चातुर्वर्ण्यं मया	495	Bh. G. iv, 13
चित्तमेव हि संसारे	178	
चित्प्रकाशपरामर्श	426	
ज्ञाननिष्ठा यदन्त्येके	99	M. B. Śānti 325, 39
ज्ञानो त्वात्मैव	361	Bh. G. vii, 18
ज्ञेयं यत्तत्	356	Bh. G. xiii, 12
ज्ञेयं स नित्यसंन्यासी	465	Bh. G. v, 9
ज्यायसी चेत्	156	Bh. G. iii, 1
तत्त्वमसि	462	Ch. Up. VI, viii, 7
त प्रपद्ये प्रजासृजम्	33	
तस्मादसक्त	101, 470	Bh. G. iii, 19
तस्माद्योगाय	84, 85	Bh. G. ii, 52
तस्य कर्तारमपि	262	Bh. G. iv, 13
तानहं द्विपत	10	Bh. G. xvi, 19
तेजः क्षमा धृति	12	Bh. G. xvi, 3
ते तं भुक्त्वा	12	Bh. G. ix, 22
ते ब्रह्म तद्विदुः	233	Bh. G. vii, 28
त्रैविद्या मा सोमपा.	11	Bh. G. ix, 21
त्व मानुष्येण	42	Bh. G. ii, 11
दूरेण ह्यवरं कर्म	83, 84, 85	Bh. G. ii, 51
दैवी क्षोपा गुणमयी	387, 414	Bh. G. vii 14
द्वाविमौ पुरुषौ	230	Bh. G. xv, 16

Citation	Page	Source
द्वौ मृतसर्गौ	9	Bh G xvi, 6
धृत्या यया धारयते	198	Bh G xviii, 33
न चापि शूद्र	144	M B Śānti 302, 27
न तत्कुर्यात्	186	
न तदस्ति बिना	5	Bh G x, 39
न द्वेष्टि सम्पृत्तानि	108	Bh G xiv, 22
न मा कर्माणि	7, 262	Bh G iv, 14
न मे पार्थास्ति	7	Bh G iii, 22
न हि कश्चित् क्षणमपि	471	Bh G iii, 5
न हि देहमृता	471	Bh G xvii, 11
नान्योऽस्ति कर्ता	5	Bh G xi, 47
नाय हन्ति न हन्यते	478	Bh G ii, 20
नायमात्मा प्रवचनेन	290	Cp Katha Up I, ii, 23
निद्रा मोहमयी	282	
नैते सृती पार्थ	249	Bh G. viii, 27
पश्यन् शृण्वन्	140, 199, 515	Bh. G v, 8
पाकयज्ञे खय	143	
पृथक्त्वेन तु	265	Bh G xviii, 21,
प्रज्ञाप्रसाद	360	
प्रद्विपन्तोऽभ्यसूयका	10	Bh G xvi, 18
प्रमादमोहौ जायेते	471	Bh G xiv, 17
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं	10, 487	Bh G. xvi, 7

Citation	Page	Source
प्रवृत्तिलक्षण.	487	
प्रदायोभयमपि	99	M B Śānti 325, 40
बहूना जन्मना	68	Bh G vii, 19
बहूनि मे व्यतीतानि	205	Bh G iv, 5
बीज मा सर्व	8	Bh. G. vii, 10
बीजान्यग्न्युप	372	
भूतप्रकृतिमोक्ष	384	Bh G. xiii, 34
भूमिरापोऽनल	9, 231	Bh. G vii, 4
भोगैश्वर्यप्रसक्ताना	11	Bh G. ii, 45
मत्स्थानि सर्वमूतानि	4	Bh G. ix, 4
मन इत्येव भगवान्	168	M B Āśvamedhika 22, 15
मनुष्याणा सहस्रेषु	68	Bh G vii, 3
मया ततमिद	5	Bh G ix, 4
मयाध्यक्षेण	9	Bh ix, 11
महर्षय सप्त	495	Bh G. x, 6
महात्मानस्तु मा	428	Bh G ix, 14
मा हि पार्थ	145	Bh G ix, 33
मानामिदोत्र	357	
मुक्तसत्तोऽनद्ववादी	106	Bh G xiviii, 26
मुक्तौ बहुविधाः	508	
मोक्षे हि त्रिविधा	99	M. B Śānti 325, 38
मोषाशा मोषकर्माण	428	Bh G ix, 13

Citation	Page	Source
य य वापि	23 ^c , 248	Bh G viii, 6
यजन्ते सात्त्विका	374	Bh G xvii, 4
यज्ञार्थात्कर्मण	137	Bh G iii, 9
यत् प्रवृत्ति	91, 517	Bh G xviii, 46
यत्तु कामेषुना	264	Bh G xvi, 24
यत्त्वकृत्स्नवित्	265	
यत्प्रथक्त्व	379	
यथा शरीरं न	450	
यथैकस्मिन् घटाक्षरौ	391	Mandūkyakārika iii, 5
यदा भूतपृथग्भाव	8	Bh G xiii, 30
यदा सत्त्वे विवृद्धे	234	Bh G xiv, 14
यदेदं धार्यते	231	Bh G vii, 5
यश्च निम्बं परशुना	452	
यन्त्वात्सरति	101, 469	Bh G iii, 17
यस्मात् क्षर	231	Bh G xv, 18
यस्मिन्नित्ये तते	33	
यस्मिन् सर्वं	3, 91	M B Śānti 46, 86
यस्य सर्वे समारम्भा	67, 465, 467	Bh G iv, 19
यानिमा पुष्पिता	11	Bh G, ii, 43
यावत्किञ्चित्	214, 377	Bh. G xiii, 26
योगसंन्यस्त कर्माणि	156	Bh G iv, 41
योगारूढस्य	373	Bh G vi, 3

Citation	Page	Source
योऽन्यथासन्तं	376	Cp. Brh. Vār. II, iv, 253
यो मां पश्यति	4	Bh. G. vi, 31
यो विकल्पमिदं	430	Utpaladeva
रजसि प्रलभ्यं	234	Bh. G. xiv, 15
रसोऽहं	217	Bh. G. vii, 8
रागद्वेषविमुक्तैः	85, 89, 385	Bh. G. ii, 66
रागी कर्मफल	205	Bh. G. xviii, 27
रुद्रादित्यवसूनां	299	M. B. Śānti 196, 6.
वसन्विपयमध्ये	74	
विकारहेतौ सति	79	Kumārasambhava I, 58
विशेषधर्मान् वर्णानां	143	M.B. Śānti 302, 19
विष्टभ्याहमिदं	295	Bh. G. x, 42
विहाय कामान्	81	Bh. G. ii, 71
व्यवसायात्मिका	11	Bh. G. ii, 42 and 45
श्रद्धधाना मत्परमाः	14	Bh. G. xii, 20
श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तः	14	Bh. G. iii, 31
श्रद्धावान् लभते	13	Bh. G. iv, 39
थावयेच्चतुरः	498	
श्रेयान् स्वधर्मः	151	Bh. G. iii, 35
स एवायं मया	13	Bh. G. iv, 8
सत्ताः कर्मणि	335	Bh. G. iii, 2
सन्नात्संजायते	470	Bh. G. ii, 64

Citation	Page	Source
स च यो यत्स्वभावः	356	Bh. G. xiii, 3
सत्यधर्मच्युतात्	148	
संन्यासः कर्मयोगश्च	466	Bh. G. v, 2
समः सर्वेषु भूतेषु	13	Bh. G. xviii, 54
सर्वं जिह्मं मृत्यु	358	
सर्वभूतस्यमात्मानं	4	Bh. G. vi, 30
सर्वस्य चाहं	4	Bh. G. xv, 15
सर्वे वर्णा धर्म	144	M. B. Śānti 302, 39
सहयज्ञाः प्रजाः	469	Bh. G. iii, 10
साधिभूताधिदैवं	233	Bh. G. vii, 29
सिद्धिं प्राप्नो यथा	13	Bh. G. xviii, 50
सुखी सोऽहमवासार्थः	99	M. B. Śānti 325, 37
स्यावरं जह्मनं	168	M. B. Āśvamedhika, 22, 16
सित्वास्यामन्तकाले	52	Bh. G. ii, 72
स्वयं यजेत	144	
स्वेषु दारेषु	144	M. B. Śānti 302, 24

CORRECTIONS AND ADDITIONAL NOTES

Page	Line	Read
xxxvi	21	add the verse. अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः । परं भावमजानन्तो ममाब्ध्ययमनुत्तमम् ॥
18	8	परयाविष्टः
26	5	यद्दशोकं
27	8	मानुष्येणोप
36	5	लब्धत्वं
42	2	मानुष्येण
48	9	एषां
50	18	न्वर्थतया
55	2	आत्मतत्त्व
60	11	सिद्धयसिद्धयोः
66	11	The reading found in the footnote might have been preferred in the body of the text.
77	11	रात्रिः
101	5	प्रवर्ते
"	11	यश्चाम
"	16	वर्तेय
103	6	कर्म
"	7	तथासक्तः

Page Line

115 11 Vedānta Deśika in his Tātparyacandrikā
[Pages 625-626, Venkateshwar Press Edi-
tion] remarks—

“विद्वेचेनमिह वैशिणम्” इत्यस्यानन्तरं यादवप्रकाशीयैः ‘इह
केचित्सद्यः श्लोकान् पठन्ति’ इति विलिख्य व्याख्यातम्—

अर्जुन उवाच—

भवत्येष कथं कृष्ण कथं चैव विवर्धते ।

किमात्मकः किमाचारमन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥

भगवानुवाच—

एष सूक्ष्मः परः शत्रुर्देहिनामिन्द्रियैस्तह ।

सुखं तत्र [सुखतन्त्र] इवासीनो मोहयन्मार्थं तिष्ठति ॥

कामक्रोधमयो घोरः सम्महर्षसमुद्भवः ।

अहङ्कारोऽभिमानात्मा दुम्नरः पापकर्मभिः ॥

हर्षमस्य निवर्त्यैव शोकमस्य ददाति च ।

भयं चास्य करोत्येष मोहयंश्च मुहुर्मुहुः ॥

स एष कलुषः क्षुद्रः [छिद्रप्रेक्षी] घनज्जयः ।

रजःप्रवर्तितो मोहात् [प्रवृत्तो मोहात्मा] मानुषाणामुपद्रवः ॥ इति ।

अत्र च

नानारूपैः पुरुषैर्वध्यमाना विशन्ति ते क्वत्रमचिन्त्यरूपम् ।

यौधिष्ठिरा धार्तराष्ट्राश्च योधाः शस्त्रैः कृत्वा विविधैः सर्व एव ॥

दिव्यानि कर्माणि तवाद्भुतानि पूर्वाणि पूर्वेऽप्युपयः स्तुवन्ति ।
 नान्योऽस्ति कर्ता ब्रह्मस्त्वमेको धाता विधाता च विभुर्भवश्च ॥
 तवाद्भुतं किं भवेदसह्यं किं वा शक्यं परतः कीर्तयिष्ये ।
 कर्तासि लोकस्य यतः स्वयं विभो त्वत्सर्वं त्वयि सर्वं त्वमेव ॥
 अत्यद्भुतं कर्म न दुष्करं ते कर्मोन्मानं [मोपमानं] न च विद्यते ते ।
 न ते गुणानां परिमाणमस्ति न तेजसो नापि बलस्य नर्द्धः ॥ इति ।

अत्र “दिव्यानि” इत्यादयः श्लोकाः नारायणार्यैरपि लिखिताः । “प्रजापतिस्तु
 प्रपितामहश्च” इत्यस्यानन्तरमन्यश्च श्लोकः

अनादिमानप्रतिममभावः सर्वेश्वरः सर्वमहाविभूतिः ।

न हि त्वदन्यः कश्चिदस्तीह देव लोकत्रये दृश्यतेऽचिन्त्यकर्मा ॥ इति

एते श्लोकाः सन्ति न वेति देवो जानाति । पूर्वत्र्याख्यातृभिरनुदाहृतत्वादध्ययन
 प्रसिध्यभावाच्च भाष्यकारैरनादृताः । न च गीताशास्त्रस्य श्लोकसंख्या व्यासादि-
 भिरुक्ता । अर्वाचीनास्त्वविश्वसनीया इति ॥

120 8 मनो बुद्धि

156 11 तं मे

157 12 द्वेष्टि न काङ्क्षति

166 6 कर्म

167 16 नौ संशयं

197 8 In the commentary on the Vijñānabhairava,
 II, 45 we find the following alternative
 reading यत्र यत्र मनो याति स्वतश्चञ्चलमस्मिन्

202 12 Vijñānabhairava Vyā., 113 has the reading
 अभ्यासेनैव

44 CORRECTIONS AND ADDITIONAL NOTES

Page	Line	Read
206	7	The Tantrāloka Vyā , XII 423 reads अपि जायते
"	9	The Tantrāloka Vyā , XII, 423 reads जन्म लोके
"	14	The Tantrāloka Vyā , XII, 424 reads प्रसङ्गाद्यतमान
215	10	शब्द स्वे
219	9	Rāmakantha in the Spandakārikā Vyā , 133 has another reading मायामेता तरन्ति ते
231	12	For this citation from the Māndūkya- kārikās (II, 12) Rāmakantha has another reading (ie.) स एव बुध्यते मेदात् in his Spandakārikā Vyā , 92
256	16	स्वभाव
268	14	पिताहमस्य
287	17	Bhattachānanda in his Vyākhyānabhairava Vyā 12 has the reading अह सर्वस्य
298	8	The footnote reading गिरामप्येक should have been preferred in the text
301	6	दण्डो
311	4	Instead of योगमैश्वर Abhinavagupta reads रूपमैश्वरम्
314	5	The manuscripts do not contain, but it would be preferable to have the words अनेन उवाच

Page	Line	Read
320	12	Rāmakaṇṭha's reading was perhaps the one relegated to the footnote.
321	8	लच्छरीरं
"	15	विष्णो
323	14	हतास्त्वं
329	3	Add ३ to every one of the verses from here to the end of the Adhyāya.
385	6	विमुक्तैस्तु
411	9	विमुक्ताः
444	17	All except BN: विमुक्तः
465		Form a perusal of the Bhāratamañjarī one gathers the impression that according to him adhyāyas 16 and 17 formed together one adhyāya. His seventeenth adhyāya probably began with the beginning of the 18th adhyāya and ended with verse 19 of the same adhyāya. (Page 430). The rest of the adhyāya constituted the 18th adhyāya. See Bhāratamañjarī, 404
469	14	यश्चाल
480	7, 8	संख्याने
"	13	Yogarāja in his Paramārthasāra Vyā. 59, has the reading भावमक्षयं

In the index of citations, read the following thus :—

कल्पयत्यात्मना 231 Māṇḍūkyakārikā II, 12.

यो विकल्पमिदं 40 Utpaladeva Stotra, 13, 16.

The Bhagavadgītāṅka of the Kalyāṇa Kalpataru, reference to which was already made, mentions a text of the Gītā in 70 verses, inscribed on copper plates. Another text of the Gītā in the same number of verses—referred to as the Bali text is also mentioned in the same place. It may here be pointed out that both the texts are selections from the Gītā, some of the verses being common to both. Both the texts show certain deviations from the vulgate, though the readings have nothing in common with the Kashmiriyan readings.